

ΤΟ ΒΗΜΑ

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΣΤ΄

Τεύχος 61

Καλοκαίρι 2013

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Περιεχόμενα

Γιώργος Βαρούχας Η ΣΥΜΒΑΣΗ ΤΗΣ ΒΑΡΚΕΛΩΝΗΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΣΤΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΣΥΓΚΛΙΣΗ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΗΣ ΛΕΚΑΝΗΣ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ.....	3
Ζωή Χ. Εξάρχου ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ.....	28
Βενετία Καπαχτού, Δόμνα Μίκα Κακανά ΑΥΤΟΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΜΟΝΑΔΑΣ: Η ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑ ΚΑΙ Η ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΕΝΟΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟΥ ΜΕΤΡΗΣΗΣ.....	56
Νικόλαος Κατριβέσης, Κώστας Μωρόγιαννης Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ NORTBERT ELIAS ΚΑΙ Η ΟΜΑΔΙΚΗ ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ (J. FOULKES AND F. DALAL).....	74
Ρέα Ματσάγγου ΕΙΝΑΙ 'ΝΟΜΙΜΗ' ΑΥΤΗ Η ΣΥΓΚΡΙΣΗ; ΑΝΑ-ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ.....	93
Σουζάννα Μαρία Νικολάου Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΣΠΟΥΔΩΝ: ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΙΣ ΣΧΟΛΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ.....	118
Μαρίνα Παπαδάκη, Στεφανία Καλογεράκη ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ 'ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΗ ΜΗ ΧΡΗΣΗ' ΚΙΝΗΤΟΥ ΤΗΛΕΦΩΝΟΥ ΣΤΟΥΣ ΕΦΗΒΟΥΣ.....	146
Αθανασία Παπαϊωάννου, Παναγιώτης Γιαθρίμης, Ευθύμιος Βαλκάνος, Κωνσταντίνος Κατσαφούρος ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΜΟΝΑΔΩΝ: ΜΙΑ ΔΙΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ.....	167
Γεώργιος Σιδηρόπουλος ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ, ΑΙΤΙΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΧΕΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΌΡΟΥΣ ΣΤΗ ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ.....	187
Βασιλική Σιούφα ΙΔΙΩΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ : ΜΕΡΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΡΕΠΟΥΜΠΛΙΚΑΝΙΣΜΟΥ ΤΟΥ Μ. SANDEL.....	213
Ελπίδα Χρίστου, Αθανασία Πογιατζή, Ελένη Φτιάκα Η ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΑΝΤΡΗΣ ΠΟΛΥΔΩΡΟΥ.....	248
Μαρία Παπαδοπούλου ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ: - Μαρία Χαλεβελάκη: Μία εισαγωγή στη σημειολογία: Θεωρία και εφαρμογές.....	268
Δημήτρης Ψύλλας ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ - Δημήτριος Σμοκοβίτης: Στρατιωτική Κοινωνιολογία στην Ελλάδα: Ειδικά θέματα. Τριάντα χρόνια προβληματισμού, έρευνας και διδασκαλίας.....	271
ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ 60- Επιμέλεια Περιοδικού.....	274

Η σύμβαση της Βαρκελώνης και ο ρόλος της στη πραγματική σύγκλιση των χωρών της λεκάνης της Μεσογείου

Γιώργος Βαρούχας*

Περίληψη

Η παρούσα εργασία έχει ως σκοπό τη διερεύνηση της επίδρασης που είχε η Σύνοδος της Βαρκελώνης το 1995, στη σύγκλιση της οικονομικής μεγέθυνσης των χωρών της λεκάνης της Μεσογείου. Για τον έλεγχο της ύπαρξης της σύγκλισης αρχικά εφαρμόστηκαν οι έλεγχοι του Dickey-Fuller και Philips-Perron.

Κατόπιν, στο πλαίσιο της ενδογενούς θεωρίας, υιοθετήθηκε η ανάλυση με συνδυασμό διαστρωματικών στοιχείων και στοιχείων χρονοσειρών (panel data). Τα αποτελέσματα ανέδειξαν ότι την περίοδο μελέτης 1960-2007 δεν υπάρχει σύγκλιση, ενώ για τη μετά τη Σύνοδο της Βαρκελώνης περίοδο (1995-2007) οι χώρες παρουσιάζουν σύγκλιση με τη μεταβλητή του εμπορικού ανοίγματος να συμβάλει σημαντικά.

* Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πανεπιστήμιο Πατρών

1. Εισαγωγή

Σύμφωνα με τη θεωρία εξωγενούς μεγέθυνσης (Solow 1956), η τεχνολογική πρόοδος λαμβάνεται ως δεδομένη, δηλαδή δεν γίνεται καμία προσπάθεια αναζήτησης και εξήγησης των αιτιών της. Αντίθετα, η θεωρία ενδογενούς μεγέθυνσης (Romer 1986), παρέχει αυτές ακριβώς τις διευκρινίσεις για τις πηγές της τεχνολογικής προόδου. Κύρια διαπίστωσή της είναι ότι οι τεχνολογικές καινοτομίες ερμηνεύονται μέσα από το ίδιο το οικονομικό σύστημα, όχι έξω από αυτό, και οφείλονται βασικά στο ανθρώπινο κεφάλαιο (Human Capital).

Η συσσώρευση ανθρωπίνου κεφαλαίου περιλαμβάνει τις βελτιώσεις στην ποιότητα της εργασίας, οι οποίες οφείλονται στην εκπαίδευση, επιμόρφωση και εμπειρία των εργαζομένων και δεν επέρχεται μόνο μέσω της ενεργούς αναζήτησης της μάθησης, αλλά και μέσα από την ίδια την παραγωγική διαδικασία ("Μάθηση στην Πράξη") (Learning-by-doing). Η διαδικασία "Μάθηση στην Πράξη" που είναι ένας από τους κύριους παράγοντες των τεχνολογικών καινοτομιών, εξηγεί ενδογενώς τη μεγέθυνση, καθώς επίσης και τις διαφορές στους ρυθμούς μεγέθυνσης μεταξύ των διαφόρων χωρών¹.

Στην «καρδιά» και των δύο θεωριών βρίσκεται η αποκαλούμενη σύγκλιση εισοδήματος μεταξύ των χωρών. Το έλλογο στοιχείο πίσω από τη διερεύνηση τυχόν ασυμμετριών οικονομικής μεγέθυνσης μεταξύ των κρατών είναι ιδιαίτερα ισχυρό. Μάλιστα με δεδομένο την ραγδαία ανάπτυξη των εμπορικών συνασπισμών σε διάφορες περιοχές του κόσμου η έννοια, αλλά και η διεύρυνση της σύγκλισης της μεγέθυνσης των οικονομιών, αποκτά μεγαλύτερη σημασία αλλά και ενδιαφέρον. Έχει παρατηρηθεί από τις διάφορες μελέτες (Evans and Karras, 1996b; Asteriou & Price, 2005; Asteriou et al., 2002; Normaz 2008), ότι κατά την εξέταση της εισοδηματικής ανισότητας μεταξύ όλων των ανθρώπων στον κόσμο, περίπου το 70% εξηγείται από τις διαφορές στα εισοδήματα μεταξύ των χωρών και μόνο 30% από την ανισότητα των εισοδημάτων μέσα στις χώρες.

Το διεθνές εμπόριο χρησιμεύει ως αγωγός για τη ροή της τεχνολογίας, για τα ενδιάμεσα αγαθά στη διαδικασία παραγωγής-κατανάλωσης, αλλά και για την διάχυση της γνώσης. Χαμηλού εισοδήματος χώρες μπορούν να επωφεληθούν από αυτή τη διάχυση γνώσης και απόκτηση εμπειρίας και έτσι να βιώσουν μεγαλύτερους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης, αφού η υιοθέτηση

¹ Οι βασικοί παράγοντες τεχνολογικών καινοτομιών είναι η Έρευνα και η Ανάπτυξη (R.& D) και η διαδικασία "Μαθαίνοντας στην Πράξη" (Learnig-by-doing) Aghion P., Howit P. (1998), p. 173.

τεχνολογιών και η μίμηση είναι ευκολότερη από την εφεύρεσή τους (Grossman και Helpman, 1990).

Τα τελευταία 20-25 χρόνια έχουν πραγματοποιηθεί πολλοί οικονομικοί περιφερειακοί συνασπισμοί και στις 5 Ηπείρους. Μάλιστα, αυτή η εμπορική ολοκλήρωση δείχνει να κινείται προς την κατεύθυνση μιας παγκόσμιας πραγματικότητας έτσι που όλες οι χώρες του κόσμου προσπαθούν να εξαλείψουν ή να μειώσουν τυχόν εμπορικούς φραγμούς με απώτερο στόχο την ενδεχόμενη δημιουργία ενός παγκόσμιου συνασπισμού. Θα συμβάλει, όμως, αυτή η προσπάθεια στην σύγκλιση της οικονομικής μεγέθυνσης των κρατών; (Sirioroulos and Asteriou 1997, Mavroudeas and Sirioroulos 1998).

Θα πρέπει να αναφερθεί, πέρα από τις διαφωνίες ή συμφωνίες των ερευνητών σχετικά με το εμπορικό άνοιγμα, ότι οι παράμετροι που προσδιορίζουν τη μεγέθυνση μπορεί να διαφέρουν από χώρα σε χώρα, άλλοτε λίγο και άλλοτε πολύ. Σε γενικές γραμμές η πορεία μεγέθυνσης μιας χώρας προσδιορίζεται από τα χαρακτηριστικά που έχει αυτή χώρα, όπως η οικονομική της βάση, η αύξηση του πληθυσμού της, το επίπεδο ανεργίας, οι επενδύσεις στο ανθρώπινο και φυσικό κεφάλαιο, η εισροή των ξένων επενδύσεων, ο πληθωρισμός, η χρηματογορά κ.τ.λ.

Ωστόσο, υπάρχουν χώρες που μπορεί να ανήκουν σε μια περιοχή και οι οποίες παρουσιάζουν ειδικά χαρακτηριστικά που δεν συναντώνται εύκολα. Μια τέτοια περιοχή μπορεί να χαρακτηριστεί ο χώρος της λεκάνης της Μεσογείου και συγκεκριμένα οι χώρες της Μ. Ανατολής και Β. Αφρικής.

Η οικονομία σε αρκετές από αυτές τις χώρες στηρίζεται σε σημαντικό βαθμό στην παραγωγή πετρελαίου, έχει αδύναμη οικονομική βάση, υψηλούς ρυθμούς πληθυσμιακής ανάπτυξης και ανεργίας, η κρατική παρουσία στους μηχανισμούς της αγοράς είναι έντονη, υποανάπτυκτη χρηματογορά και κεφαλαιαγορά, υποανάπτυκτα θεσμικά όργανα, και χαμηλά ποσοστά απόδοσης του ανθρώπινου και φυσικού κεφαλαίου (Hassan και Bashir, 2002, Makdisi, Fattah και Liman, 2002).

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό αυτών των χωρών ήταν ότι, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1990, βίωναν χαμηλά επίπεδα εμπορικής ολοκλήρωσης με τον υπόλοιπο κόσμο. Τον Νοέμβριο του 1995, η Διακήρυξη της Βαρκελώνης θεσμοθέτησε ένα πλαίσιο που συνδέθηκε προς την ενίσχυση μιας πολυδιάστατης συνεργασίας μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των μεσογειακών χωρών της Βόρειας Αφρικής και Μέσης Ανατολής. Ο κύριος στόχος αυτής της διακήρυξης είναι να προωθηθεί η κοινή ευημερία και στις δύο πλευρές της Μεσογείου, κυρίως μέσω της ανάπτυξης του περιφερειακού εμπορίου. Η βαθμιαία δημιουργία μιας ζώνης ελεύθερων συναλλαγών, η οποία είναι για να οριστικοποιηθεί πριν από το τέλος του 2010, είναι το κεντρικό όργανο στην επίτευξη αυτού του αποτελέσματος.

Η παρούσα εργασία εξετάζει και αναλύει την σύγκλιση των οικονομιών, όπως αυτή εκφράζεται από το εισόδημα των κρατών μεταξύ των τεσσάρων μεσογειακών χωρών Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών της Μέσης Ανατολής και Βορείου Αφρικής (Αλγερία, Μαρόκο, Τυνησία, Λιβύη, Αίγυπτος, Μαυριτανία, Ισραήλ, Συρία, Ιορδανία και Τουρκία).

2. Η Σύνοδος της Βαρκελώνης

Η δημιουργία ενός περιφερειακού συνασπισμού συνιστά μια πολυδιάστατη διαδικασία. Η περιφερειακή ολοκλήρωση σε οικονομικό επίπεδο μπορεί να θεωρηθεί το πρώτο βήμα ώστε να επιτευχθούν ευρύτεροι πολιτικοί στόχοι και προϋποθέσεις σταθερότητας.

Η οικονομική ολοκλήρωση μεταξύ κρατών μπορεί να οριστεί ως μια διαδικασία που προορίζεται να ακολουθήσει συγκεκριμένους στόχους και κανόνες οι οποίοι έχουν προσυμφωνηθεί από τα μέλη της και οδηγεί σε οικονομική σύγκλιση (Waltz, 1997). Η πλήρης οικονομική σύγκλιση αποτελεί την τελευταία φάση της διαδικασίας της οικονομικής ολοκλήρωσης. Η ίδια η διαδικασία της ολοκλήρωσης έχει τρεις φάσεις (Houard, & Marfouk, 2000).

1) Σύγκλιση των βασικών εργαλείων πολιτικής, όπως κοινοί δασμοί εξωτερικού εμπορίου, εμπορικές ρυθμίσεις και συμφωνίες μεταξύ των μελών και άλλων χωρών.

2) Σύγκλιση σε μακροοικονομικές, δημοσιονομικές και κοινωνικές πολιτικές.

3) Σύγκλιση σε πραγματικούς όρους.

Οι προαναφερθείσες φάσεις συνδέονται με έξι στάδια. Κάθε δύο στάδια αντιστοιχούν σε κάθε μια από τις τρεις αυτές φάσεις. Τα στάδια αυτά είναι:

1). (α). Επιλεγμένες ελεύθερες συναλλαγές και (β) Ζώνη ελεύθερων συναλλαγών

2). (α). Τελωνειακή ένωση και (β). Κοινή αγορά

3). (α). Οικονομική και Νομισματική Ένωση και (β). Πλήρης οικονομική ολοκλήρωση

Για παράδειγμα, στην τελευταία φάση σύγκλισης και στο τελευταίο στάδιο της οικονομικής ολοκλήρωσης είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση. Παρόλα αυτά, ο Walz (1997) βρήκε μη αποδεκτή την υπόθεση ότι η ολοκλήρωση προωθεί την οικονομική σύγκλιση μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών. Η οικονομική σύγκλιση που δημιουργείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση εντοπίζεται περισσότερο σε περιφέρειες παρά σε χώρες. Στην Ευρω-μεσογειακή ζώνη οι χώρες στο σύνολό τους εντάσσονται στη πρώτη φάση οικονομική ολοκλήρωσης.

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό των περιφερειακών συνασπισμών είναι η ένωση αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών σε ένα ενιαίο περιφερειακό σχήμα ολοκλήρωσης. Παράδειγμα αποτελεί το Μεξικό και η ένταξή του στην Ζώνη Ελεύθερου Εμπορίου Βορείου Αμερικής (NAFTA

– North American Free Trade Area). Η περιοχή της μεσογείου δεν αποκλείστηκε από αυτή την τάση. Η πρώτη προσπάθεια να περιληφθεί η Μεσόγειος στην παγκόσμια ημερήσια διάταξη εντοπίζεται στο έτος 1975. Το να συμπεριληφθεί ένα ολόκληρο κεφάλαιο στο Ελσίνκι (Helsinki Final Act) ανέδειξε το γεγονός ότι εάν δεν υπάρχει ασφάλεια στην Μεσόγειο τότε δεν μπορεί να υπάρξει καμία ασφάλεια στην Ευρώπη και αντίστροφα. Λίγο αργότερα, στη δεκαετία του '80, πάρθηκαν κάποιες πρωτοβουλίες με στόχο να ενθαρρύνουν την πολιτική και οικονομική συνεργασία.

Το 1983, ο Γάλλος Πρόεδρος Φ. Μιττεράν προώθησε μια πρωτοβουλία για την ασφάλεια, με στόχο την δημιουργία ενός φόρουμ, ώστε να προσεγγισθούν μεταξύ τους πέντε μέλη της Αραβικής Ένωσης² του Μαγκρέμπ, καθώς και οι βόρειοι γείτονές τους³. Αυτή η κίνηση οδήγησε, το 1990, στην καθιέρωση του αποκαλούμενου Δυτικού Μεσογειακού Διαλόγου. Σκοπός αυτής ήταν να βελτιωθεί η οικονομική συνεργασία και να αυξηθεί η περιφερειακή αλληλεξάρτηση. Δύο χρόνια αργότερα, η διαδικασία τερματίστηκε απότομα⁴ λόγω διεθνών κυρώσεων που επιβλήθηκαν στη Λιβύη, καθώς επίσης και από την παράλυση της Αραβικής Ένωσης του Μαγκρέμπ, που προκλήθηκε από τις εντάσεις μεταξύ Αλγερίας και Μαρόκου.

Το 1994 με κοινή πρόταση της Γαλλίας και της Αιγύπτου καθιερώθηκε το μεσογειακό φόρουμ στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Ένδεκα κράτη μέλη⁵ αποτέλεσαν το λόμπι των μεσογειακών κρατών, που θα κατευθύνονταν προς την κύρια Ευρω-Μεσογειακή συνεργασία: τη διαδικασία της Βαρκελώνης.

Με την Σύνοδο της Βαρκελώνης το 1995 και με πρωτοβουλία της ΕΕ δημιουργήθηκε μια Ευρω-Μεσογειακή Ένωση (Euro-Mediterranean Partnership, EMP), η οποία περιελάμβανε Συμφωνίες Ελεύθερου Εμπορίου (FTA – Free Trade Agreement) ως το 2010, μεταξύ της ΕΕ και των 12 Μεσογειακών χωρών – μελών. Η συμφωνία αυτή θεωρείται το πρώτο βήμα προς την περιφερειακή κοινοτική σταθερότητα.

Η φιλοσοφία, αυτής την συμφωνίας, είναι ότι η οικονομική ανάπτυξη αποτελεί ουσιαστικά μια εσωτερική διαδικασία, η οποία μπορεί να εξελιχθεί από εξωτερικούς παράγοντες, όπως υψηλά επίπεδα επενδύσεων από το εξωτερικό και από την διάχυση της τεχνολογίας. Θα λέγαμε ότι είναι

² Αλγερία, Λιβύη, Μαυριτανία, Μαρόκο και Τυνησία.

³ Γαλλία, Ιταλία, Μάλτα, Πορτογαλία και Ισπανία.

⁴ Μια υπουργική συνδιάσκεψη που συγκλήθηκε από την Πορτογαλία ξανάρχισε τη διαδικασία το 2001 και από τότε οι ετήσιες συνεδριάσεις έχουν πραγματοποιηθεί στη Λιβύη, τη Γαλλία, την Αλγερία, τη Μάλτα και το Μαρόκο.

⁵ Αλγερία, Αίγυπτος, Γαλλία, Ελλάδα, Ιταλία, Μάλτα, Μαρόκο, Πορτογαλία, Ισπανία, Τυνησία και Τουρκία.

θέμα ενός κατάλληλου μίγματος, που περιλαμβάνει τις σωστές πολιτικές, αλλά και την ελεύθερη βούληση του ανθρώπου να δραστηριοποιηθεί προς συγκεκριμένη κατεύθυνση ή κατευθύνσεις.

Αυτή η βασική φιλοσοφία αποτέλεσε την πεποίθηση ότι η ευημερία ενδυναμώνεται καλύτερα μέσα σε κλίμα ανταγωνισμού και ελεύθερου εμπορίου, και ώθησε την ΕΕ και τους Μεσογειακούς της γείτονες να οραματιστούν την ίδρυση μιας διευρυμένης Ευρω-Μεσογειακής περιοχής ελεύθερου εμπορίου (Puirot, 2001). Στην περιοχή αυτή τα αγαθά, και σταδιακά και οι υπηρεσίες, θα συναλλάσσονται χωρίς περιορισμούς, όπως οι αντίστοιχες συναλλαγές που γίνονται στο εσωτερικό μιας χώρας. Το κλειδί για την επίτευξη του παραπάνω στόχου εντοπίζεται στην άρση των περιορισμών και την απελευθέρωση της αγοράς.

Ο στόχος αυτός διαμορφώθηκε σε ένα περιεκτικό πολιτικό έγγραφο, το Σύμφωνο της Βαρκελώνης, το Νοέμβριο του 1995⁶. Οι υπουργοί εξωτερικών των 15 χωρών μελών της ΕΕ και των 12 Μεσογειακών χωρών που υπόγραψαν το σύμφωνο, συμφώνησαν να εργασθούν για την δημιουργία μιας Ευρω-Μεσογειακής ζώνης ελεύθερου εμπορίου μέσα στα επόμενα δέκα χρόνια, δηλαδή μέχρι το 2010. Αρχικά η ένωση αυτή είχε προταθεί στις τρεις χώρες της Αραβικής Ένωσης του Μαγκρέμπ. Όμως, το 1995 επεκτάθηκε σε όλες της χώρες της μεσογειακής λεκάνης.

Οι δώδεκα εταίροι αποτελούνται από την Αλγερία, την Κύπρο, την Αίγυπτο, το Ισραήλ, την Ιορδανία, το Λίβανο, τη Μάλτα, το Μαρόκο, την Παλαιστίνη, την Συρία, την Τυνησία και την Τουρκία. Μετά από την αναστολή των κυρώσεων του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών, η Λιβύη συμμετείχε ως φιλοξενούμενη χώρα της προεδρίας στην τρίτη Ευρω - Μεσογειακή Διάσκεψη των Υπουργών Εξωτερικών, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 15 και 16 Απριλίου 1999. Οι συμφωνίες που πραγματοποιήθηκαν στη σύνοδο της Βαρκελώνης αποτέλεσαν τη βάση για την ολοκληρωτική απελευθέρωση των βιομηχανικών συναλλαγών, μεταξύ των συμβαλλόμενων μερών.

Οι κανονισμοί του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου παρακίνησαν την αντικατάσταση των προηγούμενων μονομερών συμφωνιών της ΕΕ με τις νέες αυτές συμφωνίες. Επιπρόσθετα, ο στόχος αυτών των συμφωνιών ήταν να ενθαρρυνθεί η ανάπτυξη στις υποπεριφέρειες μέσω της εμπορικής ολοκλήρωσης. Η βαθύτερη ολοκλήρωση των ευρωπαϊκών αγορών και τα αποτελέσματα της εσωτερικής απελευθέρωσης του εμπορίου, θα είχαν ως αποτέλεσμα οι χώρες της βόρειας Αφρικής

⁶ http://www.unep.ch/regionalseas/regions/med/t_barcel.htm

να ωφεληθούν από μια ραγδαία οικονομική ανάπτυξη, και μακροπρόθεσμα να πλησιάσουν το ευρωπαϊκό επίπεδο ανάπτυξης.

Όμως τα αποτελέσματα των συμφωνιών αυτών αποδείχθηκαν λιγότερο σημαντικά από ότι αναμένονταν. Το μερίδιο των ευρωπαϊκών αγορών στο σύνολο των εξαγωγών των χωρών της βόρειας Αφρικής συνέχισε να αυξάνεται με τον ίδιο ρυθμό, όπως και την προηγούμενη δεκαετία, αλλά το εμπορικό ισοζύγιο μεταξύ αυτών των χωρών και της ΕΕ παρέμεινε δυσμενές για αυτές. Επιπλέον, δεν παρατηρήθηκε αντίκτυπος των συμφωνιών στην αύξηση της παραγωγής, καθώς ο ρυθμός ανάπτυξης παρέμεινε σταθερός και μετά την σύναψη των συμφωνιών.

Η ροή ξένων επενδυτικών κεφαλαίων δεν σημείωσε μεγάλη άνοδο στη βόρεια Αφρική, και οι συμφωνίες δεν μετατόπισαν τη ροή ευρωπαϊκών κεφαλαίων από την Ανατολική Ευρώπη προς όφελος των μεσογειακών χωρών. Ως εκ τούτου, τα αποτελέσματα του ελεύθερου εμπορίου μεταξύ των μεσογειακών χωρών και της ΕΕ αποδείχθηκαν μέτρια και δεν μπορούν να συγκριθούν με τις δομικές αλλαγές που προκλήθηκαν από τις ζώνες ελεύθερου εμπορίου μεταξύ του Καναδά, των ΗΠΑ και του Μεξικού, ή μεταξύ της ΕΕ και των ανατολικο –ευρωπαϊκών χωρών. Αυτά τα μάλλον απογοητευτικά αποτελέσματα του εμπορικού συνασπισμού της βόρειας Αφρικής δημιούργησαν ερωτήματα για τρόπους βελτίωσης αυτών των συμφωνιών.

Πράγματι, τον Μάρτιο του 2004, προστέθηκε μια κοινοβουλευτική διάσταση στη Διαδικασία της Βαρκελώνης. Αυτή ήταν η Ευρω – Μεσογειακή κοινοβουλευτική συνέλευση (Euro-Mediterranean Parliamentary Assembly) με συμβουλευτικές και ενημερωτικές λειτουργίες. Οι 120 αντιπρόσωποι της ευρωπαϊκής ένωσης, μαζί με τους (120) αντιπροσώπους του Νότου, συνήρθαν για να ενημερωθούν για τις ευρω-μεσογειακές συμφωνίες συνένωσης και να εγκρίνουν ψηφίσματα.

Παρόλο που η σύγκρουση στη Μέση Ανατολή προκάλεσε δυσχέρειες στα κανάλια επικοινωνίας μεταξύ των χωρών που συνεργάζονταν, το 2007 και το 2008 ξεκίνησε νέα προσπάθεια αποκατάστασης του διαλόγου και συνεργασίας στην περιοχή. Τον Μάιο του 2008 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υιοθέτησε τη «Διαδικασία της Βαρκελώνης» και δημιούργησε ένα πρόγραμμα πολύπλευρης συνεργασίας με το όνομα «Η ένωση για τη Μεσόγειο»⁷.

Το πλαίσιο της πρωτοβουλίας «Ένωσης για τη Μεσόγειο» αναμένεται να δώσει ιδιαίτερη έμφαση και προσοχή στα ζητήματα όπως ο καθορισμός κοινών στόχων σχετικών με την

⁷ Το πρόγραμμα αυτό αποτέλεσε αντικείμενο των συμπερασμάτων της προεδρίας τον Ιούνιο 2008. Ο στόχος του είναι να αναβιώσει και να ενισχύσει τις περιφερειακές σχέσεις, και να δώσει καλύτερη διαφάνεια στην ευρωπαϊκή πολιτική έναντι της Μεσογείου. Οι νέες θεσμικές λύσεις έχουν ως σκοπό να ενισχύσουν τη συνεργασία και να δώσουν τη νέα ώθηση στις μεταρρυθμίσεις. Θεωρείται ως ένα νέο φόρουμ και μια ευκαιρία και για τις νότιες χώρες.

περιβαλλοντολογική πολιτική, τις μεταφορικές διόδους, την ηλιακή ενέργεια για την περιοχή της Μεσογείου, την συνεργασία μεταξύ επιστημόνων και ακαδημαϊκών ερευνητών, τη γεωργία και την αλιεία και την συνεργασία για την προαγωγή της ασφάλειας των θαλασσών. Το σχέδιο αυτό ενισχύθηκε με 558 εκατομμύρια ευρώ για τα έτη 2007-10, το οποίο θα βοηθήσει στην προσέλκυση δανεισμού για επενδύσεις της τάξης των 250 – 300 εκατομμυρίων ευρώ, αγγίζοντας συνολικά ένα ποσό που υπερβαίνει τα 800 εκατομμύρια ευρώ.

3. Μεθοδολογία

3.1. Μεθοδολογία Σύγκλισης με Μέθοδο Χρονοσειρών

Στην διεθνή εμπειρική έρευνα της οικονομικής σύγκλισης χρησιμοποιούνται διαστρωματικά στοιχεία, panel data, και χρονοσειρές (Συριόπουλος και Φίλιππας, 2010). Οι δύο πρώτες προσεγγίσεις συνδέονται κυρίως με τις έννοια της β-σύγκλισης και σ-σύγκλισης. Ωστόσο, μια άλλη προσέγγιση της έννοιας της σύγκλισης μεταχειρίζεται την κατά κεφαλήν παραγωγή ως μια ολοκληρωμένη (integrated) μεταβλητή και διερευνά εάν οι διαφορετικές χώρες έχουν κοινή προσδιοριστική ή και στοχαστική τάση (π.χ. Bernard και Durlauf, 1996, Evans και Karras, 1996).

Στο εμπειρικό τμήμα της παρούσης έρευνας εξετάζεται η ύπαρξη μιας τέτοιας κοινής τάσης. Επιπλέον, τα τελευταία χρόνια έχει ασκηθεί αρνητική κριτική από αρκετούς ερευνητές για τα διαστρωματικά στοιχεία, ως προς την ισχύ των αποτελεσμάτων τους περί σύγκλισης (Bernard και Durlauf, 1996, Tsionas, 2000, Asteriou et.al. 2002). Οι εν λόγω έρευνες υιοθέτησαν στην ανάλυση τους χρονοσειρές στηριζόμενες σε σημαντικό βαθμό στα ευρήματα των Bernard και Durlauf (1996).

Σύμφωνα με τους δύο ερευνητές η σύγκλιση προσδιορίζεται «ως μια ισότητα μακροχρόνιων προβλέψεων σε σταθερό χρόνο. Δυο χώρες συγκρίνουν όταν οι μακροχρόνιες προβλέψεις των (λογαριθμικών) κατά κεφαλή εισοδημάτων τους είναι ίσες σε σταθερό χρόνο». Δηλαδή, στο πλαίσιο της συλλογιστικής των διαστρωματικών στοιχείων, η αρνητική συσχέτιση που εμφανίζεται μεταξύ των διαφορών των εισοδημάτων και των αρχικών (χρονικά) επιπέδων τους δείχνει περισσότερο το πλησίασμα (catch-up) παρά την σύγκλιση.

Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει στην περίπτωση των χρονοσειρών, όπου δεν υπάρχει η μοναδιαία ρίζα, αλλά υπάρχουν στατιστικά σημαντικές επιδράσεις της μεταβλητής της τάσης. Η σύγκλιση στο

μοντέλο με χρονοσειρές υφίσταται όταν απουσιάζει η μοναδιαία ρίζα και ταυτόχρονα δεν υφίσταται η επίδραση της τάσης. Η υπεροχή της μεθόδου με χρονοσειρές υφίσταται στο γεγονός ότι έχει την ικανότητα να δείξει κατά πόσο υπάρχει απόκλιση, σύγκλιση και πλησίασμα μεταξύ των χωρών.

Το μοντέλο που χρησιμοποιήθηκε για την διερεύνηση της σύγκλισης είναι η προσαυξημένη εξίσωση των Dickey-Fuller (ADF).

$$\Delta(\ln y_{it} - \ln y_{EU,t}) = \alpha_0 + \alpha_1 T + b (\ln y_{i,t-1} - \ln y_{EU,t-1}) + \sum_{j=1}^k c_j \Delta(\ln y_{i,t-j} - \ln y_{EU,t-j}) + u_t,$$

Όπου $\ln y_{it}$ και $\ln y_{EU,t}$ είναι αντίστοιχα το πραγματικό κατά κεφαλή εισόδημα (Α.Ε.Π.) της βορειοαφρικάνικης ή μεσοανατολικής (BAMA) χώρας και του μέσου όρου των τεσσάρων χωρών (Γαλλία, Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία) της Ευρωπαϊκής ένωσης. Ας σημειωθεί ότι οι χώρες που συνθέτουν το σύνολο BAMA είναι οι Αλγερία, Μαρόκο, Τυνησία, Λιβύη, Αίγυπτος, Μαυριτανία, Ισραήλ, Συρία, Ιορδανία και Τουρκία. Το δείγμα συμπεριλαμβάνει ετήσια δεδομένα και καλύπτει την περίοδο 1960-2007. Κυρίως λόγω έλλειψης επαρκών δεδομένων δεν συμπεριλήφθησαν οι χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας, καθώς και η Αλβανία ως υποψήφιο μέλος της Ε.Ε.

Δηλαδή, η σύγκλιση του εισοδήματος μιας BAMA χώρας με το μέσο εισόδημα των τεσσάρων Ευρωπαϊκών χωρών προϋποθέτει ότι η διαφορά των εισοδημάτων τους θα είναι στάσιμη (stationary). Σε αυτή την περίπτωση ο έλεγχος για την παρουσία σύγκλισης μεταφράζεται ως έλεγχος για στασιμότητα στην εν λόγω εισοδηματική διαφορά. Δηλαδή, ελέγχεται η μηδενική υπόθεση της μη ύπαρξης σύγκλισης (μη στασιμότητα) έναντι της εναλλακτικής της ύπαρξης της σύγκλισης (στασιμότητα).

Η παραπάνω υπόθεση δηλώνει ότι εάν η λογαριθμική διαφορά $[\ln(Y_{i,t}) - \ln(Y_{EU,t})]$ περιέχει μοναδιαία ρίζα, τότε το πραγματικό κατά κεφαλή ΑΕΠ στις δύο περιοχές θα αποκλίνει. Η απουσία μοναδιαίας ρίζας, αλλά με στατιστικά σημαντική τάση, σημαίνει ότι υπάρχει το αποκαλούμενο πλησίασμα (catching up) μεταξύ των χωρών, αλλά δίχως ακόμη να υφίσταται σύγκλιση. Εάν ο εκτιμητής $b=1$ (παρουσία μοναδιαίας ρίζας), τότε το πραγματικό κατά κεφαλή εισόδημα στις δύο οικονομίες θα παρουσιάζει απόκλιση.

Εάν η μεταβλητή δεν παρουσιάζει μοναδιαία ρίζα, δηλαδή $b < 1$, τότε είτε έχουμε πλησίασμα των εισοδημάτων, όταν ο συντελεστής της τάσης $\alpha_1 \neq 0$, είτε μακροχρόνια σύγκλιση όταν $\alpha_1 = 0$. Κατά την εφαρμογή του ελέγχου ADF οι εκτιμήσεις θεωρούνται ευαίσθητες (λόγω παρουσίας

αυτοσυσχέτισης στα κατάλοιπα)⁸ στην επιλογή της χρονικής υστέρησης της εξαρτημένης μεταβλητής. Για αυτή την επιλογή και με δεδομένο τον ετήσιο χαρακτήρα χρησιμοποιήθηκαν (το μέγιστο) 3 έτη για χρονική υστέρηση και το κριτήριο πληροφόρησης του Akaike (AIC).

Αν και ο ευρέως διαδεδομένος έλεγχος ADF χρησιμοποιείται για τον έλεγχο ύπαρξης σύγκλισης σε χρονοσειρές, ωστόσο θα πρέπει να υπάρχει σημαντικό βαθμός επιφυλακτικότητας στα αποτελέσματα, καθότι κλυδωνισμοί στις χρονοσειρές λόγω εξωγενών καταστάσεων (π.χ. ενεργειακή κρίση, κατάρρευση του συστήματος Bretton Woods) δημιουργούν δομικές αλλαγές (structural breaks) στην χρονοσειρά και μπορεί να επηρεάσουν δυσμενώς τους στατιστικούς ελέγχους εξαιτίας των ασυνεχειών που δημιουργούν στη σειρά και άρα και στην ενδεχόμενη διαδικασία σύγκλισης. Προς αντιμετώπιση του εν λόγω προβλήματος, το οποίο μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένα συμπεράσματα για την τάξη της ολοκλήρωσης, υιοθετήθηκε ο έλεγχος που προτείνεται από τον Perron (1989, 1994) με βάση τα πέντε μοντέλα του.

Τα μοντέλα χωρίζονται σε δύο κατηγορίες σύμφωνα με τον τρόπο κατά τον οποίο εμφανίζεται η αλλαγή στην τάση ή και στον βηματισμό της σειράς. Δηλαδή, εάν η αλλαγή πραγματοποιείται απότομα (additional outlier models-AO) ή βαθμιαία (innovational outlier models-IO). Στα πρώτα μοντέλα- τρία στον αριθμό- διεξάγεται έλεγχος κατά πόσο η αλλαγή είναι στιγμιαία (μια φορά) στον βηματισμό της σειράς (DU_t), κατά πόσο η αλλαγή γίνεται ταυτόχρονα στην τάση και στον βηματισμό (DT_t και DU_t) και κατά πόσο η μεταβολή πραγματοποιείται μόνο στην τάση (DT_t) δίχως καμιά μεταβολή στον βηματισμό. Η δεύτερη ομάδα υποδειγμάτων (βαθμιαία αλλαγή) περιλαμβάνει τις ακόλουθες εξισώσεις:

$$\Delta \ln Y_{i,EUt} = \alpha_0 + \alpha_1 T + \gamma DU_t + \theta D(TB)_t + b \ln Y_{i,EU,t-1} + \sum_{j=1}^k c_j \Delta \ln y_{i,EU,t-j} + \varepsilon_t$$

$$\Delta \ln Y_{i,EUt} = \alpha_0 + \alpha_1 T + \gamma DU_t + \delta DT_t + \theta D(TB)_t + b \ln Y_{i,EU,t-1} + \sum_{j=1}^k c_j \Delta \ln y_{i,EU,t-j} + \varepsilon_t$$

Όπου $DU_t = 1$ στο έτος που λαμβάνει χώρα η αλλαγή (T_b) στη δομή της σειράς, $DT_t = t - T_b$ όταν $t > T_b$ και μηδέν στα υπόλοιπα έτη, και $D(TB)_t = 1$ όταν $t = T_b + 1$.

Η εξέταση για την παρουσία των αλλαγών στον βηματισμό ή και στην τάση έγινε με την βοήθεια των διαγραμματικών απεικονίσεων των χρονοσειρών, με την μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων της επαναυτοπαλινδρόμησης (recursive least squares) και με την ελαχιστοποίηση του στατιστικού ελέγχου t του συντελεστή b κατά την εισδοχή της ψευδομεταβλητής, που συλλαμβάνει

⁸ Χρησιμοποιήθηκαν εκτιμητές συνεπείς στην αυτοσυσχέτιση.

το έτος της δομικής αλλαγής στη χρονοσειρά. (βλ.. διαγράμματα Δ12-Δ23 στο παράρτημα). Ο αριθμός των χρονικών υστερήσεων (k) εξαρτήθηκε από την στατιστική σημαντικότητα του συντελεστή c , δηλαδή μεγαλύτερη σε απόλυτη τιμή από το 1,60 (Perron, 1989, σελ. 1382). Στην περίπτωση των ελέγχων του Perron, η απουσία μοναδιαίας ρίζας υποδεικνύει είτε πλησίασμα όταν η χρονική τάση (α_1) και οι μεταβολές στην τάση (δ) είναι σημαντικές, είτε μακροχρόνια σύγκλιση εάν οι δύο συντελεστές (α_1 και δ) δεν είναι στατιστικά σημαντικοί.

Τα δεδομένα ανακτήθηκαν από την συλλογή του International Financial Statistics και καλύπτουν την περίοδο 1960-2007.

3.1.1. Μεθοδολογία της Ανάλυσης με Panel δεδομένα.

Όπως προαναφέρθηκε, αρχικά, η πλειονότητα των μελετών της οικονομικής σύγκλισης υιοθετούσαν την τεχνική OLS με διασταυρωμένα δεδομένα. Ωστόσο, η εν λόγω μέθοδος δέχθηκε αρκετές κριτικές σχετικά με τις μεροληπτικές εκτιμήσεις που ενδέχεται να προκύψουν. Σε αυτές τις κριτικές, ο Islam (1995) ανταποκρίθηκε χρησιμοποιώντας την panel ανάλυση. Αν και η οικονομετρική ανάλυση με panel παρατηρήσεις είναι δυσκολότερη στην εφαρμογή της (περιλαμβάνει διασταυρωμένα στοιχεία και χρονοσειρές μαζί), από ότι η ανάλυση με διασταυρωμένα στοιχεία, εφαρμόζεται εκτενώς στην εμπειρική έρευνα της οικονομικής μεγέθυνσης (Islam, 1995, Normaz, 2008), ενώ σχεδόν παράλληλα έχει ανθίσει και η σχετική βιβλιογραφία (Asteriou και Price 2005).

Υπάρχουν αρκετοί λόγοι για αυτό το αυξημένο ενδιαφέρον από τους ερευνητές για την χρήση της panel analysis. Πρώτα από όλα, με την εν λόγω ανάλυση αυξάνεται ο αριθμός των παρατηρήσεων. Αν υπάρχουν έστω n μονάδες (π.χ. 12 χώρες) παρατηρήσεων και η έρευνα διεξάγεται έστω για T χρονικές παρατηρήσεις (π.χ. 1965-2007, δηλαδή 43 παρατηρήσεις), τότε το σύνολο των παρατηρήσεων ανέρχεται σε nT ($12 \cdot 43 = 516$). Ίσως πιο βασικός λόγος είναι ότι με την panel ανάλυση εισάγονται στο μοντέλο όλες οι επιδράσεις που ασκούνται στην εξαρτημένη μεταβλητή, από μη παρατηρήσιμες εξαρτημένες μεταβλητές, οι οποίες είναι υπεύθυνες για την αποκαλούμενη μη παρατηρηθείσα ετερογένεια (unobserved heterogeneity). Εάν αυτές οι μεταβλητές συσχετίζονται με οποιαδήποτε από τις άλλες επεξηγηματικές μεταβλητές οι εκτιμήσεις των συντελεστών των παραμέτρων θα υπόκεινται σε μεροληπτικό λάθος. Ακόμη και αν δεν υπάρχει αυτός ο συσχετισμός η παρουσία τους και μόνο θα επιφέρει ανεπαρκείς (inefficient) εκτιμητές και λανθασμένα τυπικά σφάλματα.

Υπάρχουν δύο μέθοδοι που χρησιμοποιούνται για την εκτίμηση των μοντέλων με την χρήση panel δεδομένων. Η μία καλείται μέθοδος των τυχαίων επιδράσεων (random effects). Η πρώτη

υπόθεση στην οποία στηρίζεται είναι ότι μεταχειρίζεται τις μη παρατηρηθείσες μεταβλητές ότι προέρχονται τυχαία από ένα τυχαίο δείγμα ενός πληθυσμού. Επίσης, υποθέτει ότι η ότι η μη παρατηρηθείσα ετερογένεια δεν συσχετίζεται με τις άλλες επεξηγηματικές μεταβλητές, που βρίσκονται στο μοντέλο.

Δηλαδή, οι κατανομές των μη παρατηρηθέντων μεταβλητών είναι ανεξάρτητες από τις κατανομές των άλλων επεξηγηματικών μεταβλητών, που υπάρχουν στο μοντέλο. Εάν όμως δεν ισχύει κάτι τέτοιο, τότε οι εκτιμητές των παραμέτρων θα είναι ασυνεπείς και μεροληπτικοί και επομένως θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί η άλλη μέθοδος, η οποία καλείται μέθοδος των σταθερών επιδράσεων (fixed effects). Η εν λόγω μέθοδος (fixed effects), μέσα από την πρώτη διαφορά των μεταβλητών απαλείφει τις μη παρατηρηθείσες μεταβλητές και υποθέτει μια σταθερά η οποία παραμένει ίδια, αλλά διαφέρει για κάθε διασταυρωμένο στοιχείο (στην περίπτωση μας, χώρα).

Σε γενικές γραμμές η μέθοδος της τυχαίας επίδρασης μπορεί να θεωρηθεί περισσότερο ελκυστική, διότι οι μεταβλητές που παραμένουν σταθερές για κάθε στοιχείο (χώρα) διατηρούνται στο μοντέλο. Στην εκτίμηση με την μέθοδο των σταθερών επιδράσεων βγαίνουν από το μοντέλο γεγονός που οδηγεί σε απώλεια βαθμών ελευθερίας. Ωστόσο, όταν τα δεδομένα μας ή οι μονάδες που περιέχουν αυτές τις παρατηρήσεις δεν προέρχονται τυχαία από ένα συγκεκριμένο πληθυσμό, η μέθοδος των τυχαίων επιδράσεων δεν θεωρείται η κατάλληλη. Στην περίπτωση μας, όπου έχουμε να κάνουμε με χώρες μέλη του ΟΟΣΑ και του Παγκόσμιου εμπορίου, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αποτελούν τυχαίο δείγμα από το σύνολο (πληθυσμός) των χωρών, που υπάρχουν στο κόσμο, και άρα η μέθοδος των σταθερών επιδράσεων φαίνεται πιο κατάλληλη. Από την άλλη πλευρά και με δεδομένο ότι το δείγμα μας περιλαμβάνει μια μακρά περίοδο, που υπερβαίνει τα 30 χρόνια, οδηγεί στην συλλογιστική ότι υπάρχουν μικρές πιθανότητες κάποιες μεταβλητές για συγκεκριμένες χώρες να έχουν σταθερή επίδραση στην οικονομική τους μεγέθυνση.

Όσο αφορά την υπόθεση ότι οι κατανομές των μη παρατηρηθέντων μεταβλητών θα πρέπει να είναι ανεξάρτητες από αυτές των άλλων επεξηγηματικών μεταβλητών (μέθοδος τυχαίων επιδράσεων), αυτό μπορεί να ελεγχθεί ως μηδενική υπόθεση με τον στατιστικό έλεγχο Durbin-Hausman (χ^2). Εάν η εκτιμηθείσα τιμή του είναι μικρότερη από την κριτική τιμή ($\alpha=5\%$), τότε αποδεχόμαστε την μηδενική υπόθεση και αμφότερες οι τεχνικές μπορούν να χρησιμοποιηθούν.

Αν δεν γίνει αποδεκτή η μηδενική υπόθεση, τότε οι εκτιμήσεις με την μέθοδο των τυχαίων επιδράσεων υπόκεινται σε μεροληψία λόγω των μη παρατηρημένων επιδράσεων και επομένως θα διαφέρουν συστηματικά από τις εκτιμήσεις, που προκύπτουν από την μέθοδο των σταθερών επιδράσεων. Συνοπτικά, ο έλεγχος Hausman δείχνει κατά πόσο οι εκτιμήσεις των συντελεστών, που προκύπτουν από τις δύο μεθόδους, είναι στατιστικά διαφορετικοί μεταξύ τους.

Στη παρούσα μελέτη υιοθετήθηκαν αμφότερες οι μέθοδοι και ταυτόχρονα χρησιμοποιήθηκε ο στατιστικός έλεγχος Hausman.

Στο μοντέλο στο οποίο στηρίχτηκε η έρευνα εντάσσεται στο θεωρητικό και εμπειρικό πλαίσιο (ενδογενής θεωρία) των Barro και Sala-i-Martin (1991, 1992) και μπορεί να πάρει την εξής γενική μορφή::

$$\log Y_{it} = a + b \log Y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^k \gamma_j X_{ijt} + u_{it}$$

Στην παραπάνω εξίσωση το $\sum_{j=1}^k \gamma_j X_{ijt}$ συνιστά το σύνολο των επεξηγηματικών μεταβλητών, οι οποίες αφορούν το άνοιγμα των χωρών στο διεθνές εμπόριο, τις κρατικές δαπάνες και τις επενδύσεις.

Το υπό-συνθήκη (conditional) μοντέλο που χρησιμοποιήθηκε έχει ως ακολούθως:

$$(\text{LYW}_{\text{t},\text{I}} - \text{LYW}_{0,\text{I}}) / n_t = a + b_1 \text{LYWE}_{0,\text{I}} + b_2 \text{LINV} + b_3 \text{LGOV} + b_4 \text{LOPEN} + e_{t,\text{I}}$$

Όπου LYW είναι ο λογάριθμος του Α.Ε.Π. διαιρούμενος με το εργατικό δυναμικό της χώρας (παραγωγικότητα) για τις 12 χώρες της μεσογείου. Ας σημειωθεί ότι εκτός των δέκα χωρών, που χρησιμοποιήθηκαν στην ανάλυση με χρονοσειρές, προστέθηκαν επίσης ο Λίβανος και η Αλβανία, λόγω διαθεσιμότητας των δεδομένων για την εξεταζόμενη χρονική περίοδο. Το LYWE συνιστά το ΑΕΠ ανά εργαζόμενο των τεσσάρων Μεσογειακών χωρών (Γαλλία, Ελλάδα, Ισπανία και Ιταλία) της Ευρωπαϊκής ένωσης στην αρχή του πενταετούς διαστήματος.

Ο όρος INV εκπροσωπεί τις συνολικές επενδύσεις και ο όρος GOV είναι οι κρατικές δαπάνες. Και οι δύο μεταβλητές εκφράζονται ως μερίδια του ΑΕΠ και συνιστούν μέσους όρους πενταετίας. Το άνοιγμα των κρατών προς το διεθνές εμπόριο ενσαρκώνεται από την μεταβλητή OPEN, η οποία προκύπτει από την διαφορά εξαγωγών και εισαγωγών ως μερίδιο του ΑΕΠ ((X-I/GDP)). Η εξαρτημένη μεταβλητή υπολογίστηκε με βάση τον μέσο όρο 5 ετών, με την πεποίθηση ότι ο χρόνος αυτός είναι αρκετός για την απαλοιφή των επιδράσεων που μπορεί να έχουν οι επιχειρησιακοί κύκλοι στην μεροληπτική ικανότητα του συντελεστή σύγκλισης β_1 . Το στοιχείο της ύπαρξης της σύγκλισης τεκμηριώνεται από την ύπαρξη αρνητικού πρόσημου για τον συντελεστή β_1 και της στατιστικής του σημαντικότητας.

Εάν $b_1 \geq 0$ υποδηλώνεται ότι δεν υπάρχει σύγκλιση. Η ταχύτητα σύγκλισης μπορεί να αποκτηθεί από την εκτίμηση της εξίσωσης $\beta = -\frac{1}{T} \ln(1 - Tb_1)$. Όλες οι μεταβλητές έχουν ανακτηθεί από τους πίνακες του Penn World 6.3, με τις παρατηρήσεις τους να καλύπτουν την περίοδο 1975-2007 με έτος βάσης το 2005. Με δεδομένο το έτος της συνόδου της Βαρκελώνης και τις

θεωρούμενες επιδράσεις του στη σύγκλιση, οι εκτιμήσεις πραγματοποιήθηκαν για τρεις διαφορετικές περιόδους. Η πρώτη αφορά την περίοδο 1975-1995, η δεύτερη την περίοδο 1996-2007 και η τρίτη το σύνολο της περιόδου 1975-2007.

4. Αποτελέσματα Εμπειρικών Ελέγχων

4.1. Αποτελέσματα Χρονολογικών Σειρών

Τα αποτελέσματα απεικονίζονται συνοπτικά στον παρακάτω πίνακα 1. Η μηδενική υπόθεση της μη-στασιμότητας της χρονοσειράς απορρίπτεται όταν η απόλυτη τιμή του στατιστικού ελέγχου t για τον συντελεστή b είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη κριτική τιμή. Τα αποτελέσματα των δύο ελέγχων των Dickey και Fuller δείχνουν ότι, με εξαίρεση την Τυνησία, σε καμία περίπτωση δεν απορρίπτουν την μηδενική υπόθεση υποδεικνύοντας την μη στασιμότητα και άρα οι μεταβλητές δεν μπορούν να θεωρηθούν $I(1)$. Με εξαίρεση λοιπόν την Τυνησία, οι υπό ανάλυση χώρες δείχνουν να αποκλίνουν από τον μέσο όρο των τεσσάρων ευρωπαϊκών χωρών.

Τα αποτελέσματα διαφοροποιούνται σε κάποιο βαθμό, όταν για την διερεύνηση της τάξης ολοκλήρωσης των μεταβλητών υιοθετείται ο έλεγχος του Perron. Τρία είναι τα σημεία που φαίνεται να χρίζουν σημασίας, όσο αφορά τα αποτελέσματα που προκύπτουν από τον εν λόγω έλεγχο. Πρώτον, ότι η απόλυτος τιμή της στατιστικής σημαντικότητας έχει αυξηθεί για τις περισσότερες χώρες, όμως δίχως να δείχνει ότι υπάρχει σύγκλιση. Δεύτερο, η εκτίμηση για την Τυνησία παραμένει σημαντική, αλλά σε επίπεδο σημαντικότητας (ε.σ.) 10%. Σε αυτό το επίπεδο για $\lambda=0,2$ και $\lambda=0,3$ οι αντίστοιχες κριτικές τιμές για το μοντέλο $AO(2)$ -3,41 και -3,54 (Perron, 1994) και επομένως υπάρχει είτε μακροχρόνια εισοδηματική σύγκλιση, είτε πλησίασμα μεταξύ του εισοδήματος των τεσσάρων ευρωπαϊκών χωρών και της Τυνησίας.

Εφόσον υπάρχει υψηλή στατιστική σημαντικότητα, τόσο για την μεταβλητή της τάσης (α_1 , $t=6,71$), όσο και για την αλλαγή της τάσης (δ , -6,67), καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι υπάρχει πλησίασμα των εισοδημάτων των δύο γεωγραφικών περιοχών (βλ. παράρτημα σχετικά αποτελέσματα). Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το δείγμα στην περίπτωση της Τυνησίας είναι αρκετά μικρό, λόγω έλλειψης στοιχείων, αφού αποτελείται μόνο από 21 παρατηρήσεις. Το γεγονός αυτό δημιουργεί αμφιβολίες, αλλά και επιφυλάξεις, για την ισχύ του συμπεράσματός.

Το τρίτο σημείο που χρήζει αναφοράς και ίσως το σπουδαιότερο από τα άλλα δύο σημεία, είναι ότι στην εξίσωση της Αιγύπτου, όταν χρησιμοποιείται ο έλεγχος του Perron, – σε αντίθεση με τον έλεγχο DF– η μηδενική υπόθεση της μη-στασιμότητας απορρίπτεται. Με δεδομένο την στατιστική

σημαντικότητα των μεταβλητών της τάσης (βλ. παράρτημα) εξάγεται ότι υπάρχει πλησίασμα (catch-up) μεταξύ της Αιγύπτου και των τεσσάρων μεσογειακών χωρών της Ε.Ε.

Τα τρία προαναφερθέντα σημεία μπορούν να θεωρηθούν πολύ σημαντικά για την ανάγκη υιοθέτησης μοντέλων, που λαμβάνουν υπόψη τους τις δομικές αλλαγές κατά την διερεύνηση της μακροχρόνιας σύγκλισης, και αφετέρου την περαιτέρω διερεύνηση της εν λόγω σύγκλισης με τρόπο που να τη διερευνά σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα. Η τελευταία διαπίστωση έγκειται στο γεγονός ότι η Τυνησία εμφάνισε πλησίασμα του εισοδήματος για την περίοδο 1986-2007. Με δεδομένο ότι οι επιπτώσεις της συνόδου της Βαρκελώνης θα εμφανιστούν πιθανότατα μετά το έτος ισχύς της (1995), αναδύεται το ερώτημα κατά πόσο μετά από αυτό το έτος υπάρχει σύγκλιση και αν αυτή η σύγκλιση προϋπήρχε.

Τα παραπάνω ευρήματα και η συνακόλουθη συλλογιστική παρέχουν το κατάλληλο έναυσμα για περαιτέρω διερεύνηση της σύγκλισης με τεχνικές οι οποίες δεν παρουσιάζουν πρόβλημα εγκυρότητας των αποτελεσμάτων, όταν το δείγμα δεν είναι μεγάλο.

4.2. Αποτελέσματα από τα Panel Δεδομένα

Τα αποτελέσματα της panel ανάλυσης παρουσιάζονται συνοπτικά και για τις τρεις περιόδους στον πίνακα 2. Η εκτιμώμενη στατιστική του Hausman (sig.: 0.9156 >0.05) υποδεικνύει την αποδοχή της μηδενικής υπόθεσης, ότι οι συντελεστές των δύο μεθόδων δεν διαφέρουν. Πράγματι οι συντελεστές που προκύπτουν από τις δύο μεθόδους διαφέρουν ελάχιστα (πίνακας 2). Η παλινδρόμηση (1) καλύπτει την συνολική περίοδο του δείγματος, ενώ η παλινδρόμηση (2) την περίοδο 1975-1995 έχοντας ως χρονικό όριο την σύνοδο της Βαρκελώνης (1995).

Για την πρώτη παλινδρόμηση τα αποτελέσματα δείχνουν ότι υπάρχει υπο-συνθήκη σύγκλιση της οικονομικής μεγέθυνσης μεταξύ των χωρών της MABA και του μέσου όρου των τεσσάρων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο συντελεστής β είναι στατιστικά σημαντικός και έχει αρνητικό πρόσημο. Η τιμή που λαμβάνει για ολόκληρη την περίοδο 1975-2007 είναι -0,20 η οποία αντιστοιχεί σε ρυθμό σύγκλισης της τάξης του 6,1% ετησίως.

Μεταξύ των άλλων τριών επεξηγηματικών μεταβλητών μόνο η κρατική δαπάνη δεν παρουσιάστηκε στατιστικά σημαντική. Η επένδυση, ως ποσοστό του ΑΕΠ, επηρεάζει σημαντικά την οικονομική μεγέθυνση των χωρών MABA, ωστόσο το πρόσημο που δέχεται είναι αρνητικό,

γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με την οικονομική θεωρία η οποία πρεσβεύει ότι οι επενδύσεις ενισχύουν την οικονομική μεγέθυνση. Η μεταβλητή που εκπροσωπεί το εμπορικό άνοιγμα των χωρών (OPEN) είναι στατιστικά σημαντική και με θετικό πρόσημο. Αυτό σημαίνει ότι το άνοιγμα συμβάλλει σημαντικά και θετικά στην οικονομική μεγέθυνση των χωρών. Η τιμή του συντελεστή (0.28) δείχνει ότι, εάν αυξηθεί (μειωθεί) κατά μέσο όρο σε μια πενταετία ο λόγος των καθαρών εξαγωγών (X-M) ως προς το ΑΕΠ κατά 10%, τότε η επίδραση στην αύξηση του ΑΕΠ των χωρών θα είναι (cet. Par.) στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα 2,8%.

Τα προαναφερθέντα αποτελέσματα αποκτούν περισσότερο ενδιαφέρον όταν συγκριθούν με εκείνα του δεύτερου μοντέλου παλινδρόμησης, το οποίο αναφέρεται στη περίοδο πριν τη συνθήκη της Βαρκελώνης. Το ενδιαφέρον πηγάζει από το γεγονός ότι τα αποτελέσματα είναι ακριβώς αντίθετα. Δηλαδή δεν υπάρχει σύγκλιση καθότι ο συντελεστής β εμφανίζεται να είναι θετικός, η μεταβλητή του εμπορικού ανοίγματος μαζί με αυτή των επενδύσεων δεν είναι στατιστικά σημαντικές, ενώ οι κρατικές δαπάνες ως προς ΑΕΠ παρουσιάζονται ως η μοναδική μεταβλητή που επηρεάζει σημαντικά την οικονομική μεγέθυνση των χωρών MABA. Η αύξηση των κρατικών δαπανών σύμφωνα με την οικονομική θεωρία έχει ως επακόλουθο την αύξηση του ΑΕΠ. Το αρνητικό πρόσημο που λαμβάνει για αυτή την περίοδο στο μοντέλο 2 η εν λόγω μεταβλητή, υποδηλώνει ότι οι κυβερνήσεις κατά μέσο όρο στις χώρες ξοδεύουν περισσότερο από όσο θα έπρεπε με αποτέλεσμα να υπάρχουν αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομική μεγέθυνση.

Από τα παραπάνω αποτελέσματα των δύο μοντέλων προκύπτει ότι ενώ στην περίοδο που περιλαμβάνει τη σύνοδο της Βαρκελώνης και τις ενδεχόμενες επιδράσεις της (1975-2007) υπάρχει σύγκλιση, στην περίοδο όπου δεν λαμβάνεται υπόψη (1975-1995) δεν υπάρχει σύγκλιση. Επιπλέον, η μεταβλητή του ανοίγματος στο εμπόριο δεν εμφανίζεται να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο προγενέστερα της συνόδου της Βαρκελώνης, ενώ παρουσιάζεται να ασκεί επιρροή στην οικονομική μεγέθυνση όταν στην υπό εξεταζόμενη χρονική περίοδο περιλαμβάνονται τα έτη μετά την σύνοδο.

Το συμπέρασμα αυτό αποτέλεσε και το έναυσμα για περαιτέρω διερεύνηση όσο αφορά τις επιδράσεις του παράγοντα «εμπορικό άνοιγμα» στην μετά-Βαρκελώνη περίοδο. Συγκεκριμένα εκτιμήθηκαν ακόμη 11 μοντέλα με το κάθε ένα να περιλαμβάνει ένα πρόσθετο έτος. (1975-1996, 1975,1997, 1975-1998 κ.τ.λ.). Τα αποτελέσματα παρατίθενται στον πίνακα 3. Από τις εκτιμήσεις των μοντέλων γίνεται ορατό ότι μετά το 1995 η μεταβλητή OPEN παρουσιάζεται στατιστικά σημαντική και μάλιστα με την σημαντικότητά της να αυξάνεται. Το μέγεθος της επιρροής που ασκεί στην οικονομική μεγέθυνση, με βάση την τιμή που λαμβάνει, αυξάνεται διαρκώς και

επομένως και ο ρυθμός σύγκλισης, ο οποίος φαίνεται να σταθεροποιείται στα τελευταία τέσσερα έτη (2004-2007) στην τιμή 0.28 με ρυθμό σύγκλισης 7%.

Το σημαντικότερο, ίσως, στοιχείο σε αυτή την διερεύνηση είναι η παρουσία σύγκλισης μετά το 1998. Για πρώτη φορά ο συντελεστής β λαμβάνει αρνητικό πρόσημο το 1997 και αποκτά στατιστική σημαντικότητα ($\alpha=10\%$) το 1999, η οποία συνεχίζεται ($\alpha=5\%$) έως το 2007. Αυτά τα ευρήματα οδηγούν στην σκέψη ότι είναι παρά πολύ πιθανό η συνθήκη της Βαρκελώνης το 1995 να αποτέλεσε το εφαλτήριο για την σύγκλιση των οικονομιών MABA με την ευρωπαϊκή ένωση δια μέσου του ελεύθερου εμπορίου. Το εν λόγω συμπέρασμα ταυτίζεται σε γενικές γραμμές με αυτό των Ben-David και Loewy (1998) καθώς και του Edwards (1998), οι οποίοι έδειξαν ότι το άνοιγμα των χωρών στο διεθνές εμπόριο μπορεί να είναι η κινητήριος δύναμη για την σύγκλιση της οικονομικής τους μεγέθυνσης.

5. Περίληψη και Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία εξέτασε την οικονομική σύγκλιση των μεσογειακών χωρών της Μέσης Ανατολής και της Βορείου Αφρικής (MABA) με τον μέσο όρο τεσσάρων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το νεοκλασικό υπόδειγμα πρεσβεύει ότι οι αναπτυσσόμενες οικονομίες έχουν την τάση να μεγεθύνονται οικονομικά ταχύτερα από τις αναπτυγμένες, λόγω των φθινουσών αποδόσεων των επενδύσεων στο κεφάλαιο. Σε γενικές γραμμές η συλλογιστική αυτή στηρίχτηκε στη υπόθεση ότι οι χώρες είναι μεταξύ τους παρόμοιες και διαφέρουν στο φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο που διαθέτουν. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια με την ανάδυση του ενδογενούς υποδείγματος αποδείχτηκε ότι στην πραγματικότητα οι χώρες διαφέρουν μεταξύ τους σχετικά με τους παράγοντες που μπορούν να επηρεάσουν την οικονομική τους μεγέθυνση.

Η εμπειρική προσέγγιση που πραγματοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα εντάσσεται στο πλαίσιο της ενδογενούς θεωρίας, η οποία εναρμονίζεται με το ζητούμενο, που είναι η ύπαρξη σύγκλισης, που μπορεί να προέλθει από την προσπάθεια να αποκτήσουν οι χώρες στενούς εμπορικούς δεσμούς (Σύννοδος Βαρκελώνης). Πέρα από τις εγχώριες επενδύσεις, παράγοντες, όπως το άνοιγμα των χωρών στο διεθνές εμπόριο και οι κρατικές δαπάνες μπορούν να επηρεάσουν την οικονομική μεγέθυνση των χωρών, αλλά και την σύγκλιση μεταξύ τους.

Για την διερεύνηση της σύγκλισης υιοθετήθηκε αρχικά η ανάλυση χρονοσειρών στο πλαίσιο της τάξης συνολοκλήρωσης ($I(1)$ έναντι $I(0)$) μεταξύ του μέσου όρου της ευρωπαϊκής ένωσης και των χωρών MABA. Για την περίοδο 1960 – 2007 τα αποτελέσματα έδειξαν ότι δεν υπάρχει

σύγκλιση, με εξαίρεση την Αίγυπτο, όπου εμφανίζεται να υπάρχει πλησίασμα (catching-up convergence) με τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Σε δεύτερο στάδιο πραγματοποιήθηκε η διερεύνηση σύγκλισης με ανάλυση πάνελ για την περίοδο 1975-2007. Δόθηκε κατά αυτό τον τρόπο η δυνατότητα να εξεταστεί ξεχωριστά η σύγκλιση των χωρών πριν (1975-1995) και μετά την σύνοδο της Βαρκελώνης (1975-2007). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι στο σύνολό τους οι χώρες παρουσιάζουν σύγκλιση και ότι αυτή ξεκινά μετά την Σύνοδο της Βαρκελώνης.

Σε γενικές γραμμές, δύο μπορούν να θεωρηθούν τα σημεία που χρήζουν ιδιαίτερης σημασίας. Πρώτον, ότι το εμπορικό άνοιγμα των κρατών παρουσιάζεται ως ο καθοριστικός παράγοντας για την ύπαρξη σύγκλισης και μάλιστα εμφανίζεται να την «καθοδηγεί» μετά το έτος 1995, όταν δηλαδή έλαβε χώρα η Σύνοδος της Βαρκελώνης. Το δεύτερο σημείο που χρήζει προσοχής είναι το αρνητικό πρόσημο που δέχεται η μεταβλητή της επένδυσης, γεγονός που έρχεται σε αντιπαράθεση με την σχετική οικονομική θεωρία βάση της οποίας αναμένεται η εν λόγω μεταβλητή να ασκεί θετική επίδραση στην οικονομική μεγέθυνση. Η αρνητική σχέση μεταξύ επενδύσεων και σύγκλισης μπορεί να βρει ερείσματα στη σχέση που υπάρχει μεταξύ των επενδύσεων και του χρέους που έχει μια χώρα (υπόθεση «προεξέχοντος χρέους», “Debt Overhang”). Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή το υψηλό χρέος λειτουργεί ως φόρος για την μελλοντική παραγωγή και επομένως μειώνει τα κίνητρα για επενδύσεις και αποταμίευση (Krugman, 1988).

Βιβλιογραφία

Aghion P., Howit P. (1998), *Endogenous Growth Theory*, MIT Press.

Approach, *International Journal of Economics and Management*, 2 (1):127-140.

Asteriou,D., S.Karagianni, C. Siriopoulos (2002), Testing the Convergence Hypothesis Using Time Series Techniques: The Case of Greece 1971-1996, *The Journal of Applied Business Research*, Vol.18, No.2.

Asteriou,D., S.Karagianni, C. Siriopoulos (2002), Testing the Convergence

Barro R.J. and X. Sala-i-Martin (1991), Convergence Across States and Regions, *Brookings Papers on Economic Activity* no. 1, pp. 107-182.

Barro R.J. and X. Sala-i-Martin (1992), Convergence, *Journal of Political Economy*, Vol.100, No2, pp.223-251.

- Bashir, Abdel Hameed M. and M. Kabir Hassan (2002), Financial Development and economic Growth in the Middle East, University of New Orleans Working Paper.
- Bernard, A., Durlauf, S., (1996), Interpreting tests of the convergence hypothesis. *Journal of Econometrics*, 71, 161–173.
- Dimitrios Asteriou & Simon Price (2005), Uncertainty, Investment and Economic Growth: Evidence from a Dynamic Panel, *Review of Development Economics*, 9(2), 277-288.
- Dimitrios Asteriou & Simon Price (2005), Uncertainty, Investment and Economic Growth: Evidence from a Dynamic Panel, *Review of Development Economics*, 9(2), pp: 277-288.
- européennes”, dans Beine M. et F. Docquier (eds.), *Croissance et convergence économique des régions: Théorie, faits et déterminants*, De Boeck Université, Bruxelles.
- Evans, P. and Karras, G. (1996a), Do Economies Converge? Evidence from a Panel of U.S. States, *Review of Economics and Statistics* 78, 384.388.
- Evans, P. and Karras, G. (1996b), Convergence Revisited, *Journal of Monetary Economics*, 37, 249.265.
- Grossman, G.M., and E.Helpman (1990), Product development and international trade, *NBER Working Paper*, No. w2540.
- Houard, J. & A. Marfouk, 2000, “Portrait socio-économique des régions Hypothesis Using Time Series Techniques: The Case of Greece 1971-1996, *The Journal of Applied Business Research*, Vol.18, No.2
- Islam,N. (1995), Growth empirics: A panel data approach, *The Quarterly Journal of Economics*, 110(4), 1127-1170.
- Krugman,P (1988), Financing vs. forgiving a debt overhang, *Journal of Development Economics*, 29(3), 253-268.
- Makdisi, Samir, Zeki Fattah and Imed Liman, (2002), Determination of Growth in the MENA Countries, Arab Planning Institute Working Paper, 2002.
- Mavroudeas,S. and C. Siriopoulos (1998), Testing Convergence and Divergence: The data from Greece, *The Journal of Applied Business Research*, 14(1), 149-157.
- Normaz,W.I. (2008), Growth and Convergence in ASEAN: A Dynamic Panel Approach, *International Journal of Economics and Management*, 2 (1):127-140.

- Normaz, W.I. (2008), Growth and Convergence in ASEAN: A Dynamic Panel
- Perron, P. (1989), The Great Crash, the Oil Price Shock and the Unit Root Hypothesis, *Econometrica*, 57, 1361-1401.
- Perron, P. (1994), Trend, Unit Root and Structural Change in Macroeconomic Time Series, in *Cointegration for the Applied Economist*, B.B. Rao (ed.), The Macmillan, UK, 113-46.
- Puirot Jacques. *L' integration economique regionale est – elle createice on destructive des biens collectifs dans l' U.E.* Ed.: Credes Univ. Nancy in mondes en developpement t. 29, 2001
- Romer, P. (1986), Increasing Returns and Long run growth, *Journal of Political Economy* 99 (3): 500-521.
- Siriopoulos, C. and D. Asteriou (1998), Testing for convergence across the Greek regions, *Regional Studies*, 32(6), 537-546.
- Solow, R. (1956), A Contribution to the theory of economic growth, *Quarterly Journal of Economics*, 70: 155-173.
- Tsionas, E.G. (2000), Regional Growth and Convergence: Evidence from the United States, *Regional Studies*, 34, 231-238.
- Waltz, Uwe (1997), Dynamic Effects of Economic Integration: A Survey, *Open Economies Review*, Vol. 8(3), 309-326.
- Συριόπουλος, Κ. και Δ.Φίλιππας (2010), *Οικονομετρικά υποδείγματα με εφαρμογές στο E-Views*, εκδ. Ανικούλα, Θεσσαλονίκη.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 1. Αποτελέσματα ελέγχων Dickey & Fuller και Phillips Perron.

Έλεγχοι ($\alpha=0,05$) :	Dickey & Fuller Test (δίχως τάση)			Dickey & Fuller Test (με τάση)			Phillips Perron Test			
	DF	ADF δίχως τάση	Critical Value	DF με τάση	ADF με τάση	Critical Value	T- ratio	Model	λ	Critical Value
Αλγερία	- 0,18	-0,69	-2,942	-1,70	-2,11	-3,535	- 2,45*	AO (2)	0,189	- 3,80
Κύπρος	- 0,91	-0,81	-2,926	-2,51	-2,29	-3,509	-3,04	IO(2)	0,348	- 4,20

Αίγυπτος	0,39 ⁻	-1,23	-2,926	-1,64	-2,89	-3,508	5,87* ⁻	IO(2)	0,609	4,24 ⁻
Ισραήλ	0,93 ⁻	-1,14	-2,924	-0,26	-1,41	-3,507	2,32* ⁻	IO(1)	0,340	3,88 ⁻
Ιορδανία	0,96 ⁻	-1,85	-2,942	-1,49	-2,92	-3,535	2,84* ⁻	IO(1)	0,486	3,91 ⁻
Λιβύη	0,1 ⁻ 3	-0,09	-2,936	-0,09	-0,23	-3,525	-1,99	IO(2)	0,525	4,42 ⁻
Μάλτα	0,58 ⁻	-0,61	-2,926	-2,23	-2,45	-3,509	-2,59	AO(2)	0,348	3,87 ⁻
Μαυριτανία	0,06 ⁻	-0,04	-3,052	-1,85	-1,98	-3,712	-1,27	AO(1)	0,333	3,76 ⁻
Μαρόκο	2,28 ⁻	-2,13	-2,926	-2,59	-2,46	-3,509	-1,58	IO(1)	0,362	3,90 ⁻
Συρία	0,25 ⁻	-0,46	-2,930	-1,72	-1,90	-3,516	-2,45	AO(2)	0,545	3,93 ⁻
Τουρκία	2,30 ⁻	-1,87	-3,029	0,76	0,80	-3,675	-0,38	AO(3)	0,263	4,08 ⁻
Τυνησία	3,36 ⁻	-4,00	-2,997	-2,64	-3,93	-3,622	-3,61	AO(2)	0,227	3,74 ⁻

*Με μία χρονική υστέρηση.

Πίνακας 2. Αποτελέσματα της Panel Ανάλυσης.

Αποτελέσματα με Τυχαίες Επιδράσεις (Random Effects)		
	1975-2007 (1)	1975-1995 (2)
Μεταβλητές	Συντελεστές	
Constant	11.19 (11.40)	7.90 (5.72)
GDP E.U.	-0.20 (-2.31)	0.22 (1.69)
OPEN	0.28 (5.42)	0.08 (1.27)
GOV. EXP.	0.046 (1.15)	-0.27 (-5.80)
INVEST.	-0.23 (-5.98)	-0.029 (-0.67)
R ²	0.113905	0.145507
Adjusted R ²	0.104840	0.131669
D.W. Statistic	0.091546	0.149557
Αποτελέσματα με Σταθερές Επιδράσεις (Fixed Effects)		
Constant	11.21 (11.82)	7.82 (5.76)
GDP E.U.	-0.20 (-2.32)	0.23 (1.78)
OPENNESS	0.28 (5.39)	0.07 (1.11)
GOV. EXP.	0.046 (1.14)	-0.28 (-5.94)
INVEST.	-0.23 (-5.997)	-0.022 (-0.51)
R ²	0.921179	0.959773
Adjusted R ²	0.918067	0.957216
D.W. Statistic	0.094033	0.158950

Πίνακας 3 – Αποτελέσματα του Panel Ελέγχου

Αποτελέσματα με Σταθερές Επιδράσεις (Fixed Effects)													
	1975- 2007(1)	1975- 1995(2)	1975- 1996(3)	1975- 1997(4)	1975- 1998(5)	1975- 1999(6)	1975- 2000(7)	1975- 2001(8)	1975- 2002(9)	1975- 2003(10)	1975- 2004(11)	1975- 2005(12)	1975- 2006(13)
Μεταβλητή	Συντελεστές												
Constant	11.21 (11.82)	7.82 (5.76)	9.57 (7.05)	10.66 (7.92)	11.44 (8.72)	11.94 (9.39)	12.22 (9.88)	12.35 (10.28)	12.39 (10.62)	12.297 (10.91)	12.14 (11.26)	11.8957 (11.568)	11.62 (11.77)
GDP E.U.	-0.20 (-2.32)	0.23 (1.78)	0.047 (0.36)	-0.07 (-0.55)	-0.16 (-1.26)	-0.22 (-1.79)	-0.25 (-2.17)	-0.27 (-2.44)	-0.29 (-2.65)	-0.29 (-2.76)	-0.28 (-2.81)	-0.26 (-2.75)	-0.23 (-2.60)
OPENNES S	0.28 (5.39)	0.07 (1.11)	0.12 (1.81)	0.15 (2.29)	0.18 (2.83)	0.21 (3.25)	0.23 (3.68)	0.24 (3.97)	0.26 (4.36)	0.27 (4.68)	0.28 (5.00)	0.28 (5.12)	0.28 (5.20)
GOV. EXP.	0.046 (1.14)	-0.28 (-5.94)	-0.21 (-4.60)	-0.16 (-3.57)	-0.13 (-2.85)	-0.10 (-2.23)	-0.07 (-1.68)	-0.05 (-1.16)	- 0.0299 (-0.70)	-0.01 (-0.26)	0.003 (0.07)	0.019 (0.45)	0.034 (0.82)

INVEST.	-0.23 (-5.997)	-0.022 (-0.51)	-0.07 (-1.92)	-0.11 (-2.97)	-0.15 (-3.96)	-0.17 (-4.596)	-0.19 (-5.16)	-0.20 (-5.43)	-0.21 (-5.67)	-0.22 (-5.81)	-0.22 (-5.91)	-0.23 (-5.96)	-0.23 (-6.00)
R ²	0.921 179	0.959 773	0.952 955	0.947 802	0.944 004	0.940 426	0.937 213	0.934 047	0.931 220	0.928 757	0.926 742	0.924 836	0.922 975
Adjusted R ²	0.918 067	0.957 216	0.950 110	0.944 790	0.940 916	0.937 280	0.934 031	0.930 835	0.927 996	0.925 539	0.923 547	0.921 668	0.919 835
D.W. Statistic	0.094 033	0.158 950	0.124 244	0.108 989	0.108 138	0.106 850	0.108 952	0.106 797	0.105 736	0.104 018	0.102 201	0.099 281	0.095 920

Περίληψη

Η Μεγάλη Γαλλική Επανάσταση του 1789 αποτελεί ένα από τα πλέον σημαντικά γεγονότα, όχι μόνο της ευρωπαϊκής, αλλά και της παγκόσμιας ιστορίας. Ωστόσο, οι προβληματισμοί σχετικά με τα αίτια και το χαρακτήρα της εξακολουθούν να βρίσκονται στο επίκεντρο της ιστορικής έρευνας και να αποτελούν τη βάση για διαφορετικές ερμηνείες. Η παρούσα ιστοριογραφική επισκόπηση επικεντρώνεται σε έργα των A. Soboul, F. Furet, καθώς M. Ozouf τα οποία εμφανίσθηκαν -είτε σε πρωτότυπη μορφή είτε σε επανέκδοση- πριν ή μετά το 1989. Με τον τρόπο αυτό, επιχειρείται μία αποτύπωση της *διαμάχης* για τη Γαλλική Επανάσταση, η οποία υφίσταται στη γαλλική ιστοριογραφία ακόμη και μετά από δύο αιώνες.

Λέξεις – κλειδιά: Γαλλική Επανάσταση, ερμηνείες, ιστοριογραφία

* Διδάκτωρ Ιστορίας, Τμ. Ιστορίας-Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Πανεπιστημίου Αθηνών
Λέκτωρ Π. Δ. 407/80 Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Η επανάσταση, ως γνωστόν, αποτελεί ειδική μορφή ιστορικής εξέλιξης σε πολιτικό, κοινωνικό-οικονομικό, πολιτιστικό, καθώς και επιστημονικό-τεχνικό επίπεδο. Η αλλαγή αυτή μπορεί να επέλθει δυναμικά, ιδιαίτερα μετά από περίοδο κρίσης, σε όλα τα επίπεδα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ως εκ τούτου, με τον όρο *επανάσταση* νοείται η αλλαγή, η οποία επέρχεται στους υφιστάμενους θεσμούς, καθώς και η αντικατάστασή τους από άλλους¹.

Η Μεγάλη Γαλλική Επανάσταση του 1789 αποτελεί ένα από τα πλέον σημαντικά γεγονότα όχι μόνο της ευρωπαϊκής, αλλά και της παγκόσμιας ιστορίας. Η αρχή έγινε με την ανατροπή του *Παλαιού Καθεστώτος (Ancien Régime)*, για να ακολουθήσουν οι εξελίξεις, οι οποίες οδήγησαν στη θεμελιακή αναδιάρθρωση των πολιτικο-κοινωνικών δομών στη Γαλλία². Με το ριζοσπαστικό αυτό τρόπο τέθηκε ένα τέλος στα κατάλοιπα του φεουδαρχισμού και της μέχρι τότε *ελέω Θεού* απόλυτης μοναρχίας³. Η επαναστατική περίοδος (1789-1799) άσκησε σημαντική επιρροή σε βασικούς τομείς της γαλλικής κοινωνίας, καθώς και στις μετέπειτα πολιτικο-οικονομικές εξελίξεις του ΙΘ' και του Κ' αιώνα⁴. Ωστόσο, το θέμα της Γαλλικής Επανάστασης απασχολεί την επιστημονική κοινότητα μέχρι και σήμερα, δεδομένου ότι αποτελεί πάντα πρόσφορο έδαφος, για πολύπλευρη ανάλυση, διατύπωση ερμηνειών, καθώς και ανάδειξη νέων προβληματισμών⁵.

Για το λόγο αυτό, και με αφορμή τη συμπλήρωση διακοσίων ετών από τη Γαλλική Επανάσταση, το 1989, εκτός από τους συνήθεις επετειακούς εορτασμούς, σημειώθηκαν και μεγάλες εκδοτικές παραγωγές. Είναι γεγονός ότι παρατηρήθηκε μια πρωτοφανής εκδοτική κίνηση, όχι μόνο στη Γαλλία, αλλά και σε πολλές χώρες -ανάμεσά τους και η Ελλάδα- με δημοσιεύσεις πρωτότυπων έργων, αλλά και αναδημοσιεύσεις ή μεταφράσεις κλασικών συγγραμμάτων⁶. Στην πραγματικότητα, οι προβληματισμοί σχετικά με τα αίτια και το χαρακτήρα της Γαλλικής Επανάστασης εξακολουθούν να βρίσκονται στο επίκεντρο της ιστορικής έρευνας και να αποτελούν τη βάση για διαφορετικές και συχνά διαμετρικά αντίθετες ερμηνείες⁷.

Είναι κοινή η διαπίστωση ότι σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση του επαναστατικού κινήματος διαδραμάτισε, κυρίως, η αστική τάξη⁸. Επρόκειτο για μια νέα κοινωνική δύναμη, η οποία, αφού απέκτησε οικονομική ευρωστία, επιχείρησε να διεκδικήσει και την εξουσία. Ως εκ τούτου, ο γαλλικός λαός, ο οποίος είχε οδηγηθεί σε αδιέξοδο, μην έχοντας εναλλακτική λύση την ακολούθησε. Επίσης, τα περισσότερα μέλη της αριστοκρατίας φαίνεται ότι δεν αντιλήφθηκαν τη σοβαρότητα της κατάστασης και αντιτίθεντο σε κάθε μεταρρυθμιστική προσπάθεια⁹. Ακόμη, ο Διαφωτισμός, με τη γένεση νέων θεωρητικών προβληματισμών και ορθολογικών συστημάτων, δημιούργησε το κατάλληλο διανοητικό κλίμα, το οποίο ευνόησε τις επαναστατικές διεργασίες¹⁰. Επιπλέον, συνέβαλε στη διάβρωση του συστήματος των αξιών της προεπαναστατικής κοινωνίας, καθώς και στην αφύπνιση των συνειδήσεων. Η αστική τάξη, λοιπόν, διακήρυττε την ελευθερία και

την ισότητα σε όλα τα επίπεδα της γαλλικής κοινωνίας, σε αντίθεση με το *Ancien Régime*, το οποίο είχε τότε περιέλθει σε τέλμα¹¹.

Είναι γεγονός ότι η Γαλλική Επανάσταση, η οποία επηρέασε καθοριστικά την πορεία της Ευρώπης, απασχόλησε τους ιστορικούς από τα πρώτα χρόνια της εκδήλωσής της. Συγκεκριμένα, το 1790 εκδόθηκε το έργο του Edmund Burke υπό τον τίτλο: *Reflections on the Revolution in France and on the Proceedings in Certain Societies in London Relative to That Event*. Ο συγγραφέας προσπάθησε να αμφισβητήσει την έκβαση και τους σκοπούς της Επανάστασης. Φαίνεται ότι παρέμεινε προσηλωμένος σε μακραίωνους πολιτικούς θεσμούς του Παλαιού Καθεστώτος και ήταν αντίθετος στην Επανάσταση, η οποία ενσάρκωνε την αρχή της *αυθαίρετης αλλαγής*. Το έργο αυτό του Burke αποτέλεσε τη βάση για τη συντηρητική ερμηνεία της Γαλλικής Επανάστασης στη Μ. Βρετανία (από το ΙΘ΄ αιώνα έως σήμερα)¹².

Τα μετεπαναστατικά έργα Γάλλων συγγραφέων ενίσχυσαν τον προβληματισμό για τα αίτια της Γαλλικής Επανάστασης. Όμως, στα περισσότερα από αυτά διατυπώθηκαν θεολογικές – μυστικιστικές απόψεις. Για παράδειγμα, ο Joseph de Maistre στο έργο του *Considérations sur la France* (1796) θεώρησε τη Γαλλική Επανάσταση ως εκδήλωση *Θείας τιμωρίας* και την παρομοίασε με τη Δευτέρα Παρουσία. Επίσης, και ο Louis-Claude de Saint – Martin, στο έργο του *Lettres à un ami ou Considérations politiques, philosophiques et religieuses sur la Révolution française* (1795) αποφαινεται ότι η Επανάσταση ήταν *θέλημα Θεού*: έπρεπε, δηλαδή, να *τιμωρηθούν* οι ιερείς, οι βασιλείς, καθώς και οι ευγενείς, οι οποίοι σφετερίστηκαν τα δικαιώματα του λαού, προκειμένου να οδηγηθεί η γαλλική κοινωνία σε μια θεοκρατική δημοκρατία.

Μια άλλη ερμηνεία της Γαλλικής Επανάστασης διατυπώθηκε μέσω της θεωρίας της *συνωμοσίας ή μηχανορραφίας*. Σύμφωνα με αυτή, η Γαλλική Επανάσταση είχε προσχεδιασθεί από μερικές μυστικές ομάδες ελευθεροτεκτόνων (maçons) και Ιακωβίνων (Jacobins). Αντιπροσωπευτικά έργα της εκδοχής αυτής θεωρούνται -μεταξύ άλλων- τα εξής: Abbé Barruel, *Mémoires pour servir à l'histoire du Jacobinisme* (1799) στη Γαλλία και John Robinson, *Proofs of a conspiracy against all religions and governments of Europe carried on in the secret meetings of free masons, illuminati and reading societies, collected from good authorities* (1798) στη Μ. Βρετανία. Το 1843 δημοσιεύθηκε το έργο του Antoine Pierre Joseph Marie Barnave, γνωστού επαναστάτη, μετέπειτα πολιτικού και θύμα της *Τρομοκρατίας*, υπό τον τίτλο: *Introduction à la Révolution française*. Σε αυτό επιχειρείται, ίσως για πρώτη φορά, ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων με βάση τις οικονομικές δομές. Ωστόσο, οι ιδέες αυτές σχεδόν αγνοήθηκαν μετά τη δημοσίευση του έργου του¹³. Πάντως, υπήρξαν αρκετοί ιστορικοί, οι οποίοι αντιτάχθηκαν σε αυτές

τις αντιεπιστημονικές και απλοϊκές ερμηνείες και λόγω του γεγονότος ότι ανάγονται στην ιδέα της *Θείας Πρόνοιας*- εντάσσονται συμβατικά στην μεσαιωνική αντίληψη για την ιστορία.

Η Παλινόρθωση σηματοδοτεί μια νέα εποχή για την ιστοριογραφία της Γαλλικής Επανάστασης, γιατί εμφανίζονται έργα στα οποία οι συγγραφείς εκφράζουν την ιδεολογική τους τοποθέτηση απέναντι στην Επανάσταση. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε το έργο της Mme de Staël, υπό τον τίτλο: *Pensées sur la Révolution française* (1818), στο οποίο η συγγραφέας φαίνεται ότι έχει επηρεασθεί από τον φιλελευθερισμό, γι' αυτό και τάσσεται υπέρ της Γαλλικής Επανάστασης¹⁴. Λίγο πριν από τη γνωστή επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1848¹⁵, δημοσιεύθηκαν τρία σημαντικά έργα για τη Γαλλική Επανάσταση: *Histoire des Girondins* του Alphonse de Lamartine, *Histoire de la Révolution* του Louis Blanc, καθώς και *Histoire de la Révolution française* του Jules Michelet. Αν και τα έργα αυτά εμπνέονταν από την αντίθεση στη Μοναρχία του Ιουλίου και διακρίνονταν για την επαναστατική τους πίστη και το ρομαντισμό τους, παρουσίαζαν πολλές διαφορές. Συνοπτικά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο L. Blanc υπήρξε ο πρώτος, ο οποίος έδωσε τη σοσιαλιστική ερμηνεία της Γαλλικής Επανάστασης -πριν από τον Karl Marx- και ότι ο A. de Lamartine προσπάθησε στο έργο του να εκθειάσει τους Γιρονδίνους (Girondins). Αντίθετα, το έργο του Michelet κυριάρχησε για πολλές δεκαετίες στη γαλλική ιστοριογραφία. Προβάλλει ως βασική αιτία της Γαλλικής Επανάστασης το φιλελεύθερο πνεύμα του λαϊκού κινήματος.

Μια πρωτότυπη μελέτη για τη Γαλλική Επανάσταση αποτελεί το έργο του Alexis de Tocqueville υπό τον τίτλο: *L'Ancien Régime et la Révolution* (1856), το οποίο ανανέωσε την ιστορική σκέψη και καθιέρωσε νέα πρότυπα. Στην πραγματεία του αυτή, ο Tocqueville υποστηρίζει ότι στην οργάνωση του κράτους η Επανάσταση όχι μόνο δεν αποτελεί τομή, αλλά αντίθετα εκφράζει μια συνέχεια· δηλαδή, συμπληρώνει και ενισχύει την τάση της κεντρικής μοναρχίας για συγκεντρωτική διοίκηση. Ακόμη, θεωρεί ότι η Γαλλική Επανάσταση πρέπει να συσχετισθεί, κυρίως, με την ευημερία κατά τον ΙΗ' αιώνα και όχι μόνο με τη δοκιμασία των λαϊκών τάξεων. Ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι περισσότεροι θεσμοί, οι οποίοι αποδίδονται στη Γαλλική Επανάσταση, προϋπήρχαν στο Ancien Régime, κυρίως, με τη μορφή διοικητικών μέτρων.

Κατά την περίοδο από το τέλος του ΙΘ' έως τις αρχές του Κ' αιώνα, εκδόθηκαν αρκετά έργα για τη Γαλλική Επανάσταση. Η θεματική τους επικεντρώνεται, κυρίως, στον προσδιορισμό των εσωτερικών δυνάμεων, καθώς και στην κριτική προσέγγιση της δράσης των πρωταγωνιστών κατά την επαναστατική περίοδο (Γιρονδίνοι, Ιακωβίνοι, Danton, Robespierre κ. ά.)¹⁶. Ωστόσο, υπάρχουν και ιστορικοί, οι οποίοι εκφράζουν την αντίθεσή τους ως προς τη Γαλλική Επανάσταση και συνεχίζουν με το έργο τους μια παλαιότερη αντεπαναστατική ιστοριογραφική παράδοση. Κυριότερος εκπρόσωπος της συντηρητικής ερμηνείας της Γαλλικής Επανάστασης θεωρείται ο

Augustin Cochin. Συγκεκριμένα, απέδωσε την εκδήλωσή της στις πολιτικές λέσχες, στις μασονικές στοές, καθώς και στις *sociétés de pensée* (κύκλους μελέτης και αλληλογραφίας). Ακόμη, στην επίσημη γαλλική ιστοριογραφία την εποχή της Γ΄ Γαλλικής Δημοκρατίας συγκαταλέγονται τα έργα των Alphonse Aulard και Albert Mathiez: *Histoire politique de la Révolution française* (1901) και *Révolution française* (1922-27) αντίστοιχα. Εξαιρεση φαίνεται να αποτελεί ο Hippolyte Taine, γνωστός για τις φιλελεύθερες απόψεις του, ο οποίος στο έργο του *Origines de la France contemporaine* (1875-94) επικρίνει, όχι μόνο τη Γαλλική Επανάσταση, αλλά και το προεπαναστατικό καθεστώς. Ο Taine υπήρξε από τους πρώτους ιστορικούς, ο οποίος θεώρησε την Επανάσταση ως αποτέλεσμα της προοδευτικής απώλειας κύρους της κυβέρνησης υπό τον Louis XVI και της αμφισβήτησης του Παλαιού Καθεστώτος¹⁷. Παρά ταύτα, δεν ταύτισε ολόκληρο το έθνος με τους επαναστάτες.

Στις αρχές του Κ΄ αιώνα, δημοσιεύθηκε το έργο του Jean Jaurès υπό τον τίτλο: *Histoire socialiste de la Révolution française* (1901-1904), στο οποίο επιχειρείται μία σοσιαλιστική προσέγγιση της επανάστασης. Η Γαλλική Επανάσταση -κατά τον Jaurès- αποτέλεσε το ιστορικό πρότυπο κατάληψης της πολιτικής εξουσίας από μια τάξη οικονομικά κυρίαρχη¹⁸. Στο έργο του αυτό, φωτίζει σημαντικές πτυχές της Επανάστασης. Συγκεκριμένα, προβαίνει σε αναλυτική περιγραφή της προεπαναστατικής κοινωνικής πραγματικότητας και καταδεικνύει μεταξύ άλλων: το μετασχηματισμό του συστήματος γαιοκτησίας, την εμφάνιση και ισχυροποίηση της αστικής τάξης, καθώς και την επιδίωξή της -μέσω της οικονομικής της επιβολής- για απόκτηση πολιτικής δύναμης. Εντούτοις, ο Camille-Ernest Labrousse απέδειξε -μερικές δεκαετίες αργότερα- ότι η αιτία της Γαλλικής Επανάστασης, καθώς και των μετέπειτα επαναστάσεων των ετών 1830 και 1848 ανάγεται, κυρίως, στην οικονομική κρίση. Στο έργο του, το οποίο αποτέλεσε τη βάση για την εκπόνηση ανάλογων ποσοτικών μελετών, διερεύνησε, κυρίως, το πρόβλημα των κυκλικών και εποχιακών μεταβολών στους μισθούς και στις τιμές κατά τη διάρκεια τόσο του Παλαιού Καθεστώτος, όσο και της Επανάστασης¹⁹. Με σοσιαλιστική αντίληψη προσέγγισε τη Γαλλική Επανάσταση και ο Georges Lefebvre, ο οποίος έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο, τον οποίο διαδραμάτισε η αγροτική τάξη στις επαναστατικές διεργασίες²⁰. Επίσης, ο συγγραφέας θεωρεί ως καθοριστικό παράγοντα για την εκδήλωση της Επανάστασης την πρόοδο σε πνευματικό και επιστημονικό επίπεδο, η οποία σημειώνεται το ΙΗ΄ αιώνα στην Ευρώπη²¹. Σημειώνεται ότι η διδακτορική διατριβή του Lefebvre υπό τον τίτλο: *Les paysans du Nord pendant la Révolution française* (1924), καθώς και το εν γένει ερευνητικό του έργο αποτελούν σημείο αναφοράς στη μελέτη του συγκεκριμένου επιστημονικού χώρου²².

Μία ακόμη σοσιαλιστική-μαρξιστική ερμηνεία για τη Γαλλική Επανάσταση διατυπώθηκε από τους Μαρξ και Ένγκελς. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεώρηση, η Αστική Επανάσταση, όπως αποκαλείται, υπήρξε αποτέλεσμα της νίκης του αστικού καπιταλισμού επί του φεουδαρχικού απολυταρχισμού. Σημειώνεται ότι οι μαρξιστές ανάγουν την αιτία της Επανάστασης στην ταξική πάλη.

Ο Μαρξ, ήδη, στις πρώτες του μελέτες είχε θέσει το θέμα της αλλοτρίωσης του ανθρώπου ως συνέπεια της χειραφέτησης των ατόμων που προκάλεσε η Επανάσταση²³. Αντιδιαστέλλει τις δύο αυτές έννοιες με σκοπό την ανάδειξη της προλεταριακής επανάστασης ως μόνης λύσης, προκειμένου να επιτευχθεί η πραγματική κοινωνία της ισότητας, και όχι της αστικής. Ως εκ τούτου, η ατομική ιδιοκτησία, η οποία υπήρξε και η βασική αιτία της Επανάστασης, δεν εξαλείφθηκε μετά την εκδήλωσή της. Θεωρεί ως απαρχή της συγκρουσιακής σχέσης των τάξεων τη διαμάχη Γιρονδίνων και Ιακωβίνων. Το καθεστώς υπηρετούσε τα συμφέροντα των προνομιούχων σε βάρος άλλων τάξεων και ως εκ τούτου ο επαναστατικός αγώνας κατέστη ο μόνος τρόπος πραγματοποίησης των κοινωνικών αλλαγών. Επίσης, αντιτίθεται στην ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία το κίνημα των ιδεών προετοίμασε το έδαφος για την επερχόμενη κοινωνική μεταβολή²⁴. Πάντως, ο Μαρξ χαρακτηρίζει τη Γαλλική Επανάσταση ως ένα ιστορικό φαινόμενο με ευρωπαϊκή διάσταση²⁵.

Σε αντίθεση με τους Μαρξ και Ένγκελς, οι Σοβιετικοί ιστορικοί δίνουν έμφαση στο λαϊκό ακτιβισμό, ο οποίος συνέβαλε καθοριστικά στην έκβαση των γεγονότων. Οι κυριότεροι εκπρόσωποι της θεωρίας αυτής θεωρούνται -μεταξύ άλλων- οι εξής: V. P. Volgin²⁶, Ia. M. Zakher, A. R. Ioannisian, V. S. Alekseev-Popov, καθώς και A. Z. Manfred²⁷. Θεωρούν ως βασική αιτία της Επανάστασης το απολυταρχικό φεουδαρχικό σύστημα, το οποίο δεν συμβάδιζε με τις οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες του ΙΗ΄ αιώνα. Ο φεουδαρχισμός αποτελούσε εμπόδιο στην εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων, οι οποίες ρύθμιζαν την κρατική οργάνωση. Συγκεκριμένα, ο Manfred υποστηρίζει ότι η Επανάσταση άρχισε ουσιαστικά με τις αγροτικές εξεγέρσεις στα τέλη του 1788, καθώς και τις αναταραχές του επόμενου έτους, οι οποίες προκλήθηκαν από τις εξαθλιωμένες λαϊκές μάζες των πόλεων. Στην πραγματικότητα, η αστική τάξη με τη συμμετοχή του λαού πέτυχε την αναμόρφωση της κοινωνίας *σύμφωνα με τον καπιταλιστικό τρόπο που ταίριαζε στα συμφέροντά της*²⁸.

Κατά τη μαρξιστική άποψη, η πτώση του Παλαιού Καθεστώτος κατέστη δυνατή, όταν οι κύριες δυνάμεις της αστικής τάξης και των αγροτών δυσαρεστήθηκαν από την αδιάλλακτη στάση της αριστοκρατίας, με αποτέλεσμα να προσχωρήσουν στο επαναστατικό στρατόπεδο. Όμως, σε καμία περίπτωση, η Οκτωβριανή και η Γαλλική Επανάσταση δεν σχετίζονται. Και αυτό γιατί,

σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, η Οκτωβριανή Επανάσταση οδήγησε στην επικράτηση του σοσιαλισμού και της καθολικής ισότητας. Αντίθετα, η Γαλλική Επανάσταση κατέληξε σε αντικατάσταση μιας ομάδας *εκμεταλλευτών* από μία άλλη. Πάντως, γίνεται εμφανής η παραδοχή ότι μέσω της Επανάστασης η γαλλική κοινωνία μετέβη σε ένα ανώτερο στάδιο. *Η αιματηρή δράση του λαού ήταν, λοιπόν, που άνοιξε το δρόμο*²⁹.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ενδιαφέρον παρουσιάζει το έργο αρκετών Αγγλοσαξόνων ερευνητών για τη Γαλλική Επανάσταση. Επίσης, Αμερικανοί μελετητές -κυρίως στα μέσα του Κ΄ αιώνα- συνέβαλαν στην ανανέωση της έρευνας και μελέτης της Γαλλικής Επανάστασης, με τη διατύπωση πρωτότυπων -μερικές φορές- θεωριών. Στα μέσα της δεκαετίας του 1950, οι R. R. Palmer και J. Godechot, θεώρησαν τη Γαλλική Επανάσταση, ως μέρος της *Ατλαντικής Επανάστασης*, η οποία εκδηλώθηκε κατά την περίοδο 1770-1799. Τη θέση τους αυτή παρουσίασαν στο Παγκόσμιο Συνέδριο Ιστορικών στη Ρώμη το 1955. Συγκεκριμένα, υποστήριξαν ότι το επαναστατικό ξέσπασμα στη Γαλλία ακολούθησε το ρεύμα των επαναστάσεων και των πολιτικών συγκρούσεων, οι οποίες συνέβαιναν, τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Αμερική³⁰. Η επαναστατικές εξεγέρσεις ξεκίνησαν από τη Γένοβα, το 1760 και επεκτάθηκαν σε αμερικανικές αποικίες, την Ιρλανδία, τις Κάτω Χώρες, την Ουγγαρία και τη Γαλλία. Μετά το 1789, το επαναστατικό κίνημα επεκτάθηκε σε Πολωνία, Γερμανία, Ιταλία, Ελβετία και Ελλάδα. Οι δύο ιστορικοί τόνισαν ότι το αίτημα για ελευθερία και ισότητα υπήρξε κοινό στις επαναστάσεις των διαφόρων χωρών, οι οποίες κατέληξαν σε πόλεμο. Η θεωρία αυτή αμφισβητήθηκε έντονα και τονιζόταν για παράδειγμα, ότι η Αμερική δεν είχε διέλθει το φεουδαρχικό στάδιο όπως η Γαλλία. Κατά συνέπεια, η σύγκριση ήταν μάταιη. Ωστόσο, η προβληματική, για το εάν το επαναστατικό ρεύμα στα τέλη του ΙΗ΄ αιώνα συνιστά καθολικό φαινόμενο, χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση. Στα μέσα του Κ΄ αι. επανεξετάστηκε και πάλι από Βρετανούς ιστορικούς το θέμα των αιτίων της Γαλλικής Επανάστασης και μάλιστα έγινε προσπάθεια αναθεώρησης των έως τότε ερμηνειών. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα έργα του Alfred Cobban, *The myth of the French Revolution* (1955) και *The social interpretation of the French Revolution* (1964)³¹.

Είναι γεγονός ότι οι Γάλλοι ιστοριογράφοι των νεότερων χρόνων εξαίρουν ιδιαίτερα την πρώτη φάση της Γαλλικής Επανάστασης και καταδικάζουν την πολιτική εκτροπή του 1793. Έτσι, για λόγους ιδεολογικο-πολιτικούς διατυπώνονται συχνά ως επί το πλείστον μονομερείς ερμηνείες. Στο σημείο αυτό χρειάζεται να τονισθεί ότι η παρούσα ιστοριογραφική επισκόπηση επικεντρώνεται στα εξής έργα, τα οποία εμφανίσθηκαν -είτε σε πρωτότυπη μορφή είτε σε επανέκδοση- πριν ή μετά το 1989: α΄) A. Soboul, *La Révolution française*, 1984 και *La civilisation et la Révolution française*, 1982. β΄) F. Furet, *La Révolution française*, 1965, *Penser la Révolution française*, 1983 και *La*

Révolution, 1770 – 1880, 1991. γ') M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, 1988, το οποίο συνέγραψε με τον F. Furet. Τα συγκεκριμένα έργα επελέγησαν, γιατί απηχούν τις κυρίαρχες τάσεις στη σύγχρονη ερμηνεία της Γαλλικής Επανάστασης, όπως αυτές διαμορφώθηκαν και αναδείχθηκαν με αφορμή την επέτειο των διακοσίων ετών από την εκδήλωσή της.

Με τον τρόπο αυτό, επιχειρείται μία αποτύπωση της *διαμάχης* για τη Γαλλική Επανάσταση, η οποία υφίσταται στη γαλλική ιστοριογραφία ακόμη και μετά από δύο αιώνες³². Υπενθυμίζεται ότι ο A. Soboul εκπροσωπεί τη σοσιαλιστική σχολή και θεωρεί την Επανάσταση ως αποτέλεσμα της διαπάλης της αστικής τάξης και της φεουδαρχικής αριστοκρατίας. Επισημαίνεται ότι ο F. Furet αντιτάχθηκε στους επετειακούς εορτασμούς με αφορμή τη συμπλήρωση των διακοσίων ετών από τη Γαλλική Επανάσταση υποστηρίζοντας ότι *η Επανάσταση τελείωσε!* Ως εκ τούτου, τοποθετεί την Επανάσταση σε ένα απομακρυσμένο παρελθόν και θεωρεί ότι δεν προσφέρει περαιτέρω κοινωνική εξέλιξη ή αλλαγή. Τέλος, η M. Ozouf φαίνεται ότι επικεντρώνει την κριτική της στο γεγονός ότι η αιτία για την εκδήλωση της Γαλλικής Επανάστασης παραμένει μυστήριο, γιατί ακόμη και αν δεχθούμε τη σοσιαλιστική εκδοχή για την πάλη των τάξεων οδηγούμαστε σε λογικά αδιέξοδα.

Πάντως, η επέτειος των διακοσίων ετών από τη Γαλλική Επανάσταση τιμήθηκε με οργάνωση επιστημονικών συνεδρίων³³, θεατρικές παραστάσεις και κινηματογραφικά έργα, καθώς και μεγάλη εκδοτική παραγωγή, όπως έχει αναφερθεί. Ωστόσο, οι εκδηλώσεις αυτές δεν άμβλυναν, αλλά ενίσχυαν τις αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους ιστορικούς, οι οποίοι -μεταξύ άλλων- επέμειναν στη σύγχρονη κριτική θεώρηση της Γαλλικής Επανάστασης.

1. Albert Soboul: Η σοσιαλιστική ερμηνεία της Γαλλικής Επανάστασης

Η σοσιαλιστική ερμηνεία της Γαλλικής Επανάστασης άσκησε τη μεγαλύτερη επιρροή στην ιστοριογραφία του Κ' αιώνα. Προέβαλε, κατά μίαν έννοια, τη μοναδικότητα της Γαλλικής Επανάστασης, όχι μόνο στη γαλλική, αλλά και στην παγκόσμια Ιστορία. Κύριος εκπρόσωπος της σοσιαλιστικής ιστοριογραφικής παράδοσης είναι ο Albert Soboul. Μάλιστα, με αφορμή την επέτειο των διακοσίων ετών από τη Γαλλική Επανάσταση, επανεκδόθηκε -μεταξύ άλλων- το κλασικό του έργο *La Révolution française* (1984). Σημειώνεται ότι ο A. Soboul, ήδη από τον Μάιο του 1982, είχε αποδεχθεί με ενθουσιασμό την πρόταση των *Éditions sociales*, για την επανέκδοση του *Précis d'histoire de la Révolution française*. Το ίδιο έτος, δημοσιεύθηκε το έργο του υπό τον τίτλο *La civilisation et la Révolution française*³⁴. Επίσης, ο συγγραφέας ετοίμαζε σειρά δημοσιεύσεων και εκδόσεων, γιατί πίστευε ότι το αναγνωστικό κοινό έπρεπε -κατά κάποιο τρόπο- να προετοιμασθεί για τη 200ετηρίδα³⁵.

Το έργο του J. Jaurès επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τη σκέψη του A. Soboul, ο οποίος θεώρησε την ταξική πάλη ως βασική αιτία της Επανάστασης³⁶. Συγκεκριμένα, υποστήριζε ότι η αδιαλλαξία των προνομιούχων τάξεων, καθώς και η συμμαχία της αστικής τάξης με τα λαϊκά στρώματα εναντίον της αριστοκρατίας οδήγησαν στην πτώση το Παλαιό Καθεστώς. Έτσι, αρκετές φεουδαρχικές ιδιοκτησίες δόθηκαν στους αγρότες, τα συντεχνιακά μονοπώλια καταργήθηκαν και η Γαλλία εντάχθηκε στη μεγάλη αγορά. Όμως, τα φεουδαρχικά τέλη και ο κυβερνητικός μερκαντισμός εμπόδιζαν την περαιτέρω αγροτική και βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας. Επομένως, η Επανάσταση εξυπηρετούσε δύο κύριους στόχους: την κατάργηση του φεουδαρχισμού και τη χειραφέτηση των αγροτών - εργατών³⁷. Σύμφωνα με τον Soboul, το γαλλικό έθνος διαιρείτο -κατά βάση- σε δύο κοινωνικές ομάδες (προνομιούχοι και μη προνομιούχοι), ανταγωνιστικές μεταξύ τους, οι οποίες δεν άφηναν περιθώρια συνεννόησης. Η αστική τάξη, μόλις συνειδητοποίησε τη δύναμή της, διεκδίκησε ελευθερία σε ατομικό, πολιτικό, καθώς και οικονομικό επίπεδο. Οι εξελίξεις αυτές ήρθαν σε αντίθεση με την κοινωνική κατάσταση της εποχής και τα συμφέροντα της αριστοκρατίας, η οποία διατηρούσε τα προνόμιά της. Επομένως, οι αστοί ακολούθησαν μια σταθερή ανοδική πορεία, ενώ οι αριστοκράτες οδηγήθηκαν σταδιακά στην παρακμή³⁸.

Στη γαλλική κοινωνία επικρατούσε μια αντινομία, σύμφωνα με την οποία, ενώ η αστική τάξη ήλεγχε σε μεγάλο βαθμό την παραγωγή, δεν διέθετε εξουσία. Πρέπει να σημειωθεί ότι και στην υπόλοιπη Ευρώπη η αριστοκρατία κυριαρχούσε στη διάρθρωση της κοινωνίας και η γη αποτελούσε σχεδόν τη μοναδική μορφή πλούτου. Όμως, στη Γαλλία οι ιδιοκτήτες γης είχαν σφετερισθεί τα δικαιώματα των καλλιεργητών. Παρά το γεγονός ότι το κράτος ήρε τις περισσότερες -βασιλικής προέλευσης- κυριαρχικές εξουσίες των ευγενών, αυτοί εξακολουθούσαν να έχουν ευρύτατες δικαιοδοσίες επί του μεγαλύτερου μέρους των αγροτών. Έτσι, σχεδόν ολόκληρος ο πληθυσμός συμπεριλαμβανόταν σε μια ιεραρχική τάξη μετά την αριστοκρατία και τον κλήρο (την Τρίτη Τάξη), της οποίας η κατωτερότητα διαιωνιζόταν, εξαιτίας των προνομίων της αριστοκρατίας. Είναι γνωστό ότι η διάρθρωση αυτή υπονομεύθηκε, κυρίως, στη Γαλλία από την επιστημονική εξέλιξη, η οποία ενίσχυε τις δυνατότητες των αστών, χειραφετούσε τις λαϊκές τάξεις και αναδείκνυε τον κυρίαρχο ρόλο της παραγωγής και της επιχειρηματικότητας. Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι η ταξική αυτή σύγκρουση των συμφερόντων οδήγησε στην Επανάσταση.

Στη συνέχεια, ο Soboul αποτύπωσε την κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας κατά το προηγούμενο χρονικό διάστημα. Συγκεκριμένα, η κρίση του Παλαιού Καθεστώτος, η οποία οφειλόταν, κυρίως, στην αποσύνθεση του μέχρι τότε κυρίαρχου φεουδαρχισμού, οδήγησε στην επαναστατική λύση. Πριν από την Επανάσταση, στη Γαλλία επικρατούσε το πολιτικό καθεστώς της *ελέω Θεού* απόλυτης μοναρχίας. Ανώτατος άρχοντας ήταν ο βασιλιάς, το αξίωμα του οποίου ήταν,

όχι μόνο *θεόσδοτο*, αλλά και κληρονομικό. Είχε ευρύτατες δικαιοδοσίες και όλες οι εξουσίες (νομοθετική, δικαστική, εκτελεστική) βρίσκονταν υπό τον απόλυτο έλεγχο του³⁹. Επίσης, στη χώρα ίσχυαν οι κοινωνικο-οικονομικές δομές του φεουδαρχισμού. Η γαλλική φεουδαλική κοινωνία χωριζόταν σε τρεις κλειστές τάξεις-καταστάσεις⁴⁰, οι οποίες υπάγονταν σε διαφορετικό δικαστικό καθεστώς. Στα μέσα του ΙΗ΄ αιώνα, η Τρίτη Τάξη γνώριζε την οικονομική εξαθλίωση και την εκμετάλλευση. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα την από μέρους της δυναμική διεκδίκηση των δικαιωμάτων της και την επακόλουθη επιτυχία της Επανάστασης. Ακόμη, την πορεία των κοινωνικών επαναστατικών διεργασιών -κατά τον Soboul- καθόρισε και το αγροτικό ζήτημα. Υπενθυμίζεται ότι ο αγροτικός πληθυσμός της Γαλλίας, ο οποίος διακρινόταν σε ελεύθερους γεωργούς και δουλοπάροικους, ανερχόταν σε αρκετά εκατομμύρια. Η επιτυχής, λοιπόν, έκβαση της Επανάστασης και η άνοδος στην εξουσία της αστικής τάξης οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό και στη μαζική συμμετοχή των αγροτών⁴¹.

Μετά την ανάλυση των τάξεων και των επιμέρους κοινωνικών ομάδων, ο συγγραφέας διερεύνησε γενικότερα τους συσχετισμούς, όπως αυτοί είχαν διαμορφωθεί λίγο πριν από την Επανάσταση. Οι αστοί είχαν γίνει ισχυροί, αλλά το καθεστώς δεν ήταν αστικό. Από την πλευρά της, η ανώτατη αστική τάξη – σύμφωνα με τον Soboul- θεωρούσε τη Σύγκληση των Γενικών Τάξεων ως ευκαιρία ανάληψης της εξουσίας. Για το λόγο αυτό, προωθούσε μέτρα, τα οποία εξυπηρετούσαν, κυρίως, τα συμφέροντά τους (π. χ. τη θέσπιση Συντάγματος) και διακήρυττε την ισότητα και την ελευθερία σε όλους τους τομείς, καθώς και την κατάργηση των ταξικών διακρίσεων. Επιπλέον, η ραγδαία οικονομική ανέλιξη της αστικής τάξης, καθώς και η αύξηση του πληθυσμού συνετέλεσαν στη δημιουργία ενός επαναστατικού κλίματος στην γαλλική κοινωνία. Η Σύγκληση των Γενικών Τάξεων (Μάιος 1789) ενσάρκωσε τις ελπίδες της Τρίτης Τάξης για νέες διεκδικήσεις και φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος⁴². Όμως, σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να προβλεφθεί η τελική διάσταση των επαναστατικών γεγονότων.

Μετά από ένα μήνα, και αφού οι συζητήσεις είχαν οδηγηθεί σε αδιέξοδο, η Τρίτη Τάξη προέβη σε μια επαναστατική κίνηση: στις 17 Ιουλίου 1789 ανακηρύχθηκε σε Εθνοσυνέλευση με το επιχείρημα ότι αντιπροσώπευε το 97% του έθνους⁴³. Ο βασιλιάς -υπό την πίεση και της Αυλής- εναντιώθηκε στην τακτική αυτή της Τρίτης Τάξης. Έτσι, οι βουλευτές απομονώθηκαν στην αίθουσα του Σφαιριστηρίου. Η συνεδρίαση της 23^{ης} Ιουνίου 1789 κατέληξε εκ νέου σε αποτυχία για την αριστοκρατία και τον βασιλιά, ο οποίος και ακύρωσε τις αποφάσεις της συνέλευσης αυτής και διέταξε για μια ακόμη φορά οι τρεις τάξεις να συνεδριάσουν χωριστά. Όμως, η Τρίτη Τάξη παρέμεινε αμετακίνητη στις θέσεις της. Σημειώνεται ότι οι εκπρόσωποι της Τρίτης Τάξης ήρθαν σε ανοιχτή ρήξη με το βασιλιά, ο οποίος προς στιγμή σκέφθηκε να ζητήσει ακόμη και τη συνδρομή

του στρατού για την επιβολή της τάξης. Ωστόσο, παρά τη δοθείσα διαταγή για διάλυση των βουλευτών, πολλοί από τους ευγενείς, οι οποίοι συμμαχίσαν με την Τρίτη Τάξη αντιστάθηκαν, με αποτέλεσμα την τελική της επικράτηση⁴⁴.

Ο Soboul υποστηρίζει ότι υπήρχε μια λανθάνουσα σύγκρουση μεταξύ παλαιάς και νέας κατάστασης, η οποία δεν μπόρεσε να διευθετηθεί, εξαιτίας της αδιαλλαξίας της καθεστηκιάς τάξης. Η ερήμωση της υπαίθρου προκάλεσε ταραχές αρχικά στις απομακρυσμένες επαρχίες της Γαλλίας, οι οποίες δεν μπορούσαν να ελεγχθούν από τον κρατικό μηχανισμό, με αποτέλεσμα το επαναστατικό κίνημα να εξαπλωθεί και να κυριαρχήσει τελικώς στην πρωτεύουσα. Η υπεροχή της αστικής τάξης δεν είχε διαφανεί παρά μόνο κατά την τελική σύγκρουση των δύο δυνάμεων το 1789. Ακόμη, η αλματώδης τεχνολογική ανάπτυξη, το καπιταλιστικό επιχειρηματικό πνεύμα, καθώς και οι συχνοί πόλεμοι έφθειραν το Ancien Régime. Η Γαλλία βρέθηκε να έχει ένα υψηλό δημόσιο χρέος, το οποίο την οδηγούσε σταδιακά στην οικονομική κατάρρευση. Για το λόγο αυτό, ο βασιλιάς Louis XVI ασκούσε σοβαρές πιέσεις στους οικονομικούς του συμβούλους, με κύριο στόχο την περικοπή των δημοσίων δαπανών και την αύξηση των εσόδων από τη φορολογία⁴⁵. Επίσης, η γαλλική οικονομία δεν είχε καταφέρει να εξέλθει από την τελευταία κρίση του 1770. Έτσι, από τη διετία 1776-1777 ξεκινά μια περίοδος οικονομικής ύφεσης, η οποία επιδεινώνεται κατά τη διάρκεια του πολέμου στην Αμερική και συνεχίζεται σε ευρεία κλίμακα μετά τον τερματισμό του. Το σημαντικότερο στοιχείο από τις οικονομικές εκθέσεις της εποχής είναι η συνεχής μείωση των μισθών και παράλληλη αύξηση του κόστους ζωής. Τις συνέπειες της κρίσης αυτής υπέστησαν, κυρίως, οι αγρότες και οι εργάτες, των οποίων το εισόδημα είχε εκμηδενισθεί από το 1777 και εντεύθεν⁴⁶.

Ο Soboul δέχεται ως αιτία εκδήλωσης της Επανάστασης και την πρόθεση της αριστοκρατίας να αναλάβει την εξουσία. Ωστόσο, τονίζει ότι η αριστοκρατία δεν εκτίμησε τη σοβαρότητα της οικονομικής κρίσης, καθώς και τη δυναμική της Τρίτης Τάξης. Άλλωστε, η Γαλλική Επανάσταση δεν οφείλεται στη δράση συγκεκριμένου πολιτικού σχηματισμού ή κινήματος, ενώ δεν φαίνεται ότι προϋπήρχε κάποιο πολιτικό σχέδιο εφαρμογής. Ακόμη, η άνοδος των τιμών σε βασικά προϊόντα και το υψηλό κόστος ζωής οδήγησαν την πλειονότητα των αγροτών και των εργατών σε αδιέξοδο. Επρόκειτο, δηλαδή, για ένα συνδυασμό μικρο-εξεγέρσεων και μαζικού επαναστατισμού, ο οποίος επεκτάθηκε σε όλη τη χώρα. Συνεπώς, το κύριο αίτιο για αυτήν την καθολικής μορφής Επανάσταση ήταν το γεγονός ότι ενώ οι αστοί είχαν σχεδόν επικρατήσει σε οικονομικό επίπεδο, το καθεστώς δεν τους αναγνώριζε ισότιμους με τους ευγενείς. Διατηρούντο, δηλαδή, οι κοινωνικές καταστάσεις, οι οποίες δεν ανταποκρίνονταν στις νέες τεχνολογικο-οικονομικές συνθήκες⁴⁷. Από την ανάλυση των ανωτέρω γεγονότων προκύπτει ότι οι προνομιούχοι μάταια προσπαθούσαν να

διατηρήσουν την ισχύ τους αφενός, και ότι η κυβέρνηση δεν είχε αντιληφθεί τη δυναμική του λαϊκού αγώνα αφετέρου. Τέλος, δεν έγινε καμία προσπάθεια ριζικών μεταρρυθμίσεων, με αποτέλεσμα το Παλαιό Καθεστώς να ξεπερασθεί ιστορικά με την επιτυχή έκβαση της Γαλλικής Επανάστασης.

2. François Furet: Ο αναθεωρητής της σοσιαλιστικής ερμηνείας

Είναι γνωστό ότι ο F. Furet προσπάθησε να αναθεωρήσει τη σοσιαλιστική ερμηνεία της Γαλλικής Επανάστασης μέσα από τα έργα του *La Révolution française* (1965), *Penser la Révolution française* (1983), *Dictionnaire critique de la Révolution française* (1988), καθώς και *La Révolution, 1770 – 1880* (1991). Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι μετέβαλε ορισμένα από τα δεδομένα στην ιστοριογραφία του 20^{ου} αιώνα σχετικά με το θέμα αυτό⁴⁸. Ο Furet θεωρεί τη Γαλλική Επανάσταση ως ιδεολογική σύγκλιση καλλιεργημένων ατόμων και των τριών τάξεων (κληρικών, ευγενών, μελών της Τρίτης Τάξης). Οι κοινές φιλοσοφικές, φιλολογικές, και καλλιτεχνικές τους δραστηριότητες συνέβαλαν στη διάδοση της φιλελεύθερης ιδεολογίας, καθώς και του αιτήματος για μεταρρυθμίσεις. Υποστηρίζει ότι η κοινωνία των διανοουμένων αποτέλεσε και την κινητήριο δύναμη των επαναστατικών διεργασιών. Επομένως, η *διαταξική* σύνθεση της ομάδας αυτής αναιρεί την αντίληψη για ταξική προέλευση της Γαλλικής Επανάστασης.

Η Επανάσταση του 1789 -κατά τον Furet- αποτελεί τη συμπτωματική *συνάντηση* τριών αυτοτελών επαναστάσεων: της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης, των αγροτών, καθώς και των λαϊκών μαζών του Παρισιού. Επίσης, θεωρεί ότι η αρχική Επανάσταση του 1789, η οποία είχε σε όλες τις συνιστώσες της μεταρρυθμιστικό χαρακτήρα, υπέστη το 1792 μίαν *ανατροπή* (*dégarage*). Συνεπώς, η επανάσταση των ετών 1792-94, η οποία χαρακτηριζόταν από άκρατο ριζοσπαστισμό, δεν βρισκόταν σε εσωτερική λογική συνάρτηση με την Επανάσταση του 1789. Ακόμη, η Γαλλική Επανάσταση σηματοδοτεί -μεταξύ άλλων- τη δημιουργία μίας κοινωνίας βασισμένης στην ισότητα⁴⁹. Αναφέρει ότι η Γαλλική Επανάσταση *βάπτισε* την καταργηθείσα κατάσταση *Παλαιό Καθεστώς* (*Ancien Régime*), προκειμένου να δηλώσει την οριστική ρήξη με το παρελθόν⁵⁰. Διατυπώνει τα εξής ερωτήματα: Με αυτόν τον όρο τί ήθελαν να δηλώσουν οι άνθρωποι του 1789; Ποιό παρελθόν ήθελαν να ξεχάσουν; Σε ποιό καθεστώς ήθελαν να θέσουν τέλος; Πότε και από ποιόν εγκαθιδρύθηκε αυτό; Τα ερωτήματα αυτά εξακολουθούν να απασχολούν τη σύγχρονη ιστοριογραφία.

Ο Furet επισημαίνει ότι οι ιστορικές σπουδές στη Γαλλία υφίστανται ένα ακαδημαϊκό διαχωρισμό. Συγκεκριμένα, υπάρχει η *Νεότερη Ιστορία*, η οποία τελειώνει το 1789 (με το Ancien

Régime). Αντιθέτως, η *Επανάσταση* και η *Αυτοκρατορία* αποτελούν ένα χωριστό και αυτόνομο τομέα σπουδών, ο οποίος διαθέτει τις πανεπιστημιακές του έδρες, τις επιστημονικές του εταιρείες, καθώς και τα περιοδικά του⁵¹. Έτσι, η ιστορική περίοδος μεταξύ της πτώσης της Βαστίλλης και της μάχης του Βατερλώ *ενδύθηκε με μία ιδιαίτερη αξιοπρέπεια: τέλος της νέας εποχής, αναγκαία εισαγωγή στη σύγχρονη περίοδο, η οποία αρχίζει το 1815. Κατά το χρονικό αυτό διάστημα, η ιστορία της Γαλλίας ή θα γυρίσει στο παρελθόν της ή θα βυθιστεί στο μέλλον της*⁵². *Μένοντας πιστοί στη συνείδηση των δραστών της Επανάστασης, οι πανεπιστημιακοί θεσμοί περιέβαλαν την επαναστατική αυτή περίοδο και τους ιστορικούς της με τα μυστικά της εθνικής μας ιστορίας, υποστηρίζει ο Furet. Έτσι, για τους ίδιους λόγους που το Ancien Régime έχει ένα τέλος, η Επανάσταση έχει μια διάρκεια, αλλά όχι ένα τέλος. Η πρώτη περίπτωση σηματοδοτεί ένα χρονολογικό ορισμό αρνητικό και νεκρό, ενώ η δεύτερη μια αέναη και ανεκπλήρωτη υπόσχεση. Ωστόσο, μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, το 1789 σχεδόν εξαφανίστηκε από τη γαλλική πολιτική. Τονίζει ότι η Επανάσταση συνιστά μια αόριστη υπόσχεση ισότητας και ένα προνομιούχο τύπο αλλαγής.*

Ακόμη, επισημαίνει ότι τον ΙΘ΄ αιώνα δινόταν έμφαση στη δημοκρατία. Αντιθέτως, στον Κ΄ αιώνα το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην Επανάσταση. Στην πραγματικότητα, οι σοσιαλιστές στα τέλη του ΙΘ΄ αιώνα θεώρησαν την επαναστατική τους δράση μοναδική και διακριτή από αυτή των δημοκρατικών. Έγινε πράγματι η Επανάσταση *εθνική περιουσία*, όπως η δημοκρατία; Η απάντηση του Furet είναι -όπως και για τη δημοκρατία- και ναι και όχι. Ναι, γιατί -κατά μίαν έννοια- με την ίδρυση της Δημοκρατίας, *η Επανάσταση επιτέλους τελείωσε!* Έγινε ένας θεσμός εθνικός με τη νομική *συγκατάθεση του λαού*⁵³. Όμως, αυτή η φαινομενικά δημοκρατική λαϊκή συναίνεση εξασφαλίστηκε κατά λάθος από τις κυρίαρχες τάξεις, ύστερα, δηλαδή, από ανεπιτυχή προσπάθεια συμφωνίας τους με το βασιλιά. Η Γαλλική Επανάσταση, λοιπόν, η οποία έγινε αποδεκτή ως *τελειωμένη ιστορία*, ως μια κληρονομιά και ως ένας εθνικός θεσμός έρχεται σε αντίθεση με την επικρατήσασα εικόνα της αλλαγής. Είναι ξεκάθαρο ότι η Γαλλική Επανάσταση, η οποία *τελείωσε* με την επιβολή της Δημοκρατίας, εντυπώθηκε περισσότερο από τη δημοκρατία στη μνήμη και τη συνείδηση των ανθρώπων. Δεν συγκρίνεται με κανένα άλλο ιστορικό γεγονός. Γι' αυτό και στο τέλος του ΙΘ΄ αιώνα, όταν η ιστοριογραφική διαμάχη μεταξύ μοναρχικών και δημοκρατικών επικεντρώθηκε στις επαναστατικές διεργασίες του 1789, η σοσιαλιστική σκέψη *κυριεύθηκε από αυτόν τον ευαγγελισμό*. Ωστόσο, η επιστημονική αυτή συζήτηση για τη Γαλλική Επανάσταση καλύφθηκε από τον εορτασμό για την αρχή της. Τον Κ΄ αιώνα, οι ιστορικοί της περιόδου αυτής θυμούνται περισσότερο από ποτέ τη Γαλλική Επανάσταση, επισημαίνει ο Furet.

Οι συγγραφείς Toqueville, Michelet και Lefebvre αποτελούν μοναδικές περιπτώσεις της ιστοριογραφίας της Επανάστασης⁵⁴. Κάθε ερμηνεία για τη Γαλλική Επανάσταση προϋποθέτει ένα χρονολογικό διαχωρισμό. Ο ιστορικός, ο οποίος θεωρεί την Επανάσταση ως συνεχόμενη διαδικασία, θα διαμορφώσει -όπως είναι φυσικό- ένα πεδίο ανάλυσης *αχανές*. Αντίθετα, εκείνος που ερευνά και επιδιώκει να κατανοήσει την Επανάσταση ως ενιαίο γεγονός ή ως σειρά γεγονότων θα θέσει ένα συγκεκριμένο αναλυτικό πλαίσιο. Σύμφωνα με τον Furet, αυτό που υπόπτως χαρακτηρίζει την ιστοριογραφία της Γαλλικής Επανάστασης τον Κ' αιώνα είναι το εξής: Γράφουμε πάντα την ιστορία μιας και ίδιας περιόδου, σαν να επρόκειτο η ίδια η ιστορία να *μιλήσει* από μόνη της, όποιες και αν είναι οι υποτιθέμενες προθέσεις του ιστορικού. Ο Furet φαίνεται να μην αποδέχεται την έννοια του μοιραίου της Γαλλικής Επανάστασης. Πιστεύει ότι πρόκειται για μια ακραία αντίδραση της Τρίτης Τάξης εναντίον της αριστοκρατίας. Στην πραγματικότητα, οι εκπρόσωποι της Τρίτης Τάξης δεν ήθελαν ν' ανοικοδομήσουν το παρελθόν, γιατί αντιλαμβάνονταν ότι οι δυνάμεις της προόδου δεν είχαν παρά ένα και μόνο δρόμο, την Επανάσταση. Έτσι, το 1789, η Επανάσταση ξέσπασε εξαιτίας διαφόρων γεγονότων, τα οποία οφείλονταν σε μια πολύπλοκη πολιτικο-οικονομική κρίση, ήδη εκδηλωθείσα εδώ και μια διετία. Και είναι αυτή η συνεχής αύξηση των ετερογενών παραγόντων, η οποία πυροδότησε, την άνοιξη του 1789, τη διαμάχη ανάμεσα στους πατριώτες και τους αριστοκράτες.

Οι Γάλλοι, στο τέλος του ΙΗ' αιώνα, εμφανίζουν τη *δημοκρατική πολιτική* ως εθνική ιδεολογία και όχι την πολιτική ως ένα *λαϊκό στρατόπεδο*, αποστασιοποιημένο από την κριτική σκέψη. Το *μυστικό*, το *μήνυμα*, η *ακτινοβολία του 1789* βρίσκεται σε αυτό το *τέχνασμα*, το οποίο δεν έχει, ούτε προηγούμενο, ούτε τέλος. Ο όρος *politique démocratique* δεν αντικατοπτρίζει ένα σύστημα κανόνων ή διαδικασιών προορισμένων να οργανώσουν τη λειτουργία των δημόσιων – κοινών εξουσιών. Εκφράζει ένα θεωρητικό σύστημα πεποιθήσεων, γεννημένο από την Επανάσταση. Σύμφωνα με αυτό, ο λαός, για να αποκαταστήσει την ελευθερία και την ισότητα -που είναι και ο σκοπός μιας συλλογικής δράσης- οφείλει να κάμψει την αντίσταση των εχθρών του. Ο Furet διαφωνεί με την τροπή που πήραν τα πράγματα το 1793. Το 1789 εγκαινιάζει *μια περίοδο σημαντικής παραγωγής* στην Ιστορία. Για μια ακόμη φορά αποκαλύφθηκε το *θέατρο* του Παλαιού Καθεστώτος, το οποίο πλέον δεν *καλύπτεται από σκιές*. Από την άνοιξη του 1789 είναι πλέον ξεκάθαρο ότι η εξουσία δεν βρίσκεται πλέον στα συμβούλια και στα γραφεία του βασιλιά της Γαλλίας, όπως ίσχυε εδώ και αιώνες, τόσο με τις αποφάσεις, όσο και με τους νόμους. Η εξουσία έχει πλέον χαθεί από κάθε θεσμό. Κανείς όμως, ούτε και οι *άνθρωποι του 1789*, σίγουροι για την κοινωνία και τον τύπο του πολιτικού καθεστώτος που ήθελαν να εγκαθιδρύσουν, δεν μπορούσαν να προβλέψουν τί θα συνέβαινε⁵⁵.

Οι κυρίαρχες ομάδες του 1789 προσπαθούν να σταματήσουν την Επανάσταση, προς ίδιον όφελος η καθεμία. Η Επανάσταση χαρακτηρίζεται από μια κατάσταση, κατά την οποία η εξουσία εμφανίζεται σε όλους κενή, αλλά ελεύθερη (πνευματικά και πρακτικά). Στην παλαιότερη κοινωνία, γινόταν το αντίθετο: η εξουσία είχε καταληφθεί από το βασιλιά και ποτέ δεν υπήρξε ελεύθερη. Το χρονικό διάστημα 1789-1794 δεν χαρακτηρίζεται από τη σύγκρουση μεταξύ της Επανάστασης και της Αντεπανάστασης⁵⁶. Κυριαρχεί, δηλαδή, η διαμάχη ανάμεσα στους αντιπροσώπους των διαδοχικών Συνελεύσεων και στα ενεργά μέλη των ομάδων που εξέφραζαν τη θέληση του λαού. Η ιστοριογραφία της Γαλλικής Επανάστασης τείνει να υποβαθμίζει αυτού του είδους το διαχωρισμό και να προβάλλει την κοινωνική αντίθεση. Η 9^η Thermidor του 1794 σηματοδοτεί όχι μόνο το τέλος της Επανάστασης, αλλά και το τέλος της πιο ξεκάθαρης έκφρασής της.

Όμως, η Επανάσταση τελείωσε, υποστηρίζει ο Furet, διότι η Γαλλία ξαναβρίσκει την ιστορία της ή περισσότερο επανασυνδέει τις δύο ιστορίες της. Η πρωτοτυπία της σύγχρονης Γαλλίας δεν είναι ότι πέρασε από την απόλυτη μοναρχία σε ένα αντιπροσωπευτικό σύστημα ή από ένα κόσμο αριστοκρατικό σε μια κοινωνία αστική: Η Ευρώπη διέτρεξε το ίδιο μονοπάτι χωρίς Επανάσταση και χωρίς Ιακωβίνους -ακόμα και αν τα γεγονότα στη Γαλλία μπόρεσαν να επιταχύνουν την εξέλιξη και να κατασκευάσουν μιμητές. Έτσι, η Γαλλική Επανάσταση δεν είναι μία μετάβαση, αλλά μία απαρχή. Άλλωστε, αυτό είναι που την κάνει μοναδική και προκαλεί το ιστορικό ενδιαφέρον διεθνώς. Και είναι αυτή η μοναδικότητα που έγινε παγκόσμια: *Η πρώτη εμπειρία, δηλαδή, της δημοκρατίας*⁵⁷. Ο F. Furet πιστεύει ότι στο βαθμό που οι δημοκρατικές αρχές έχουν επικρατήσει γενικά στον κόσμο, η Γαλλική Επανάσταση δεν πρέπει να γίνεται πλέον αντικείμενο κομματικής εκμετάλλευσης. Σημειώνεται ότι οι μελέτες του έχουν καταστεί σημείο αναφοράς και βάση κάθε βιβλιογραφικής έρευνας.

3. Mona Ozouf: Η κριτική θεώρηση της Γαλλικής Επανάστασης

Η ιστορικός Mona Ozouf ανήκει στον κύκλο των επιστημόνων, οι οποίοι άσκησαν δριμεία κριτική στις ερμηνείες της Γαλλικής Επανάστασης με αφορμή την επέτειο των διακοσίων ετών από την εκδήλωσή της. Συνέγραψε με τον F. Furet, καθώς και με τη βοήθεια ομάδας συνεργατών, το *Dictionnaire critique de la Révolution française* (1988). Το έργο αυτό, το οποίο αποτελεί, φυσικά, πολύτιμη συμβολή στην ιστοριογραφία του Κ' αιώνα για τη Γαλλική Επανάσταση, έχει ως κύριο στόχο να ενημερώσει τον αναγνώστη σχετικά με την πορεία της σύγχρονης έρευνας στο συγκεκριμένο τομέα. Η συγγραφέας προτιμά να ενισχύσει τον προβληματισμό σχετικά με το θέμα της Γαλλικής Επανάστασης, παρά να επιδοθεί σε μια καταγραφή γεγονότων και δεδομένων, που

είναι και η συνήθης επιδίωξη των μελετών αυτού του είδους. Στο έργο αυτό, η M. Ozouf επαναθέτει το ζήτημα της υποχρέωσης του ιστορικού, για αντικειμενική θεώρηση της *εθνικής ιστορίας*, καθώς και ερμηνεία των ιστορικών δεδομένων. Έτσι, με μια συγκριτική παρουσίαση των δεδομένων της έρευνας επιχειρεί να επαληθεύσει την αρχική της θέση, περί αντικειμενικότητας, δηλαδή, του ιστορικού.

Η μελέτη αυτή δεν είναι ούτε εγκυκλοπαίδεια, ούτε λεξικό με την κυριολεκτική σημασία της λέξης⁵⁸. Πώς θα μπορούσε άλλωστε να ενταχθεί η Γαλλική Επανάσταση -ένα γεγονός τόσο πολύπλοκο- σε περίπου 900 σελίδες ενός *Λεξικού*; Σκοπός του είναι η παρουσίαση της προόδου των επιστημονικών εργασιών και ο επαναπροσδιορισμός των ερωτημάτων σχετικά με τη Γαλλική Επανάσταση, μέσα από ένα κατάλογο με λέξεις – κλειδιά. Επίσης, επιχειρεί να αποκαλύψει τις *ρίζες* του θεμελιώδους αυτού γεγονότος. Η εργασία χωρίζεται στα ακόλουθα πέντε εκτενή μέρη: γεγονότα, δράστες / πρωταγωνιστές, δημιουργίες, ιδέες, καθώς και ιστορικοί. Σημειώνεται ότι η M. Ozouf διατυπώνει παρόμοιες απόψεις με τον F. Furet, όμως δεν φθάνει μέχρι του σημείου να δηλώσει ότι η Επανάσταση έχει τελειώσει. Αμφισβητεί, όμως, σε μεγάλο βαθμό τις αρχές και τους θεσμούς που προβλήθηκαν με τη Γαλλική Επανάσταση. Κατ' αρχάς, υποστηρίζει ότι η κατάτμηση της Γαλλίας σε νομούς από την εποχή της Επανάστασης πρέπει να τροποποιηθεί, αφού ακόμη και οι μαθητές δεν τους διδάσκονται πλέον στα σχολεία. Συμφωνεί με την άποψη του Burke, ο οποίος πρώτος αντιτάχθηκε σε αυτόν το διαχωρισμό, σχολιάζοντας: *Είναι η πρώτη φορά που βλέπουμε ανθρώπους να διαμελίζουν την πατρίδα τους με τρόπο τόσο βάρβαρο!* Θεωρεί ότι τα départements εξυπηρετούσαν, εκτός από τη γεωγραφική, και την πολιτική τοπογραφία της Γαλλίας, αναλόγως με την τοποθέτησή τους, υπέρ ή κατά της Επανάστασης.

Στη συνέχεια, η M. Ozouf επικεντρώνει την κριτική της στο τρίπτυχο έμβλημα της Γαλλικής Επανάστασης *ελευθερία – ισότητα – αδελφοσύνη*. Δέχεται τη γενικότερη άποψη, σύμφωνα με την οποία καθεμία από τις προαναφερθείσες αρχές μπορεί να έρθει σε σύγκρουση με τις υπόλοιπες. Και τονίζει ότι η άποψη αυτή δεν διατυπώθηκε ούτε από τον Tocqueville, ούτε από τον Quinet ή τον Taine, αλλά από τον επαναστάτη Pierre – Louis Roederer στο έργο του υπό τον τίτλο *L'Esprit de la Révolution* (1831). Η συγγραφέας φαίνεται ότι συμφωνεί με τον Roederer, ο οποίος θεωρεί ότι η ισότητα είναι μια πολύπλοκη ιδέα, στην οποία ενυπάρχουν η *αντικειμενική εκτίμηση* και ο *υποκειμενικός υπολογισμός*. Σε αντίθεση με τη αδελφοσύνη και την ελευθερία, οι οποίες μπορούν να ορισθούν, η ισότητα -σημειώνει η Ozouf- θέτει τον εξής προβληματισμό: Ίσος ως προς ποιόν, ως προς τί και με τί; Μια *τυπική – επίσημη ισότητα*, λοιπόν, καλύπτει χωρίς αμφιβολία τις πραγματικές ανισότητες μιας κοινωνίας⁵⁹. Στο τρίπτυχο των αρχών αυτών, η αδελφοσύνη είναι ο *πτωχός συγγενής*, κατά την Ozouf. Αυτό συμβαίνει, γιατί η αδελφοσύνη συνδέεται περισσότερο με

την ευρύτερη συνύπαρξη των λαών και λιγότερο με την εσωτερική κατάσταση της Γαλλίας. Ακόμη, η έννοια αυτή έχει διττή ερμηνεία: χριστιανική (πιστοί – αδέρφια) και μασονική. Γενικότερα, οι διάφορες ερμηνείες της αδελφοσύνης έχουν περισσότερο συμβολική, παρά πραγματική σημασία. Επίσης, η αδελφοσύνη υποτάσσει την *ιδέα της ανθρωπότητας* σε αυτή της ατομικότητας. Προσθέτει στα ατομικά δικαιώματα ένα κοινωνικό δικαίωμα και θέτει την κοινωνική επανάσταση στη λογική της πολιτικής επανάστασης. Η *επαναστατική αδελφοσύνη* (εφαρμογή της δημοκρατίας στο σύνολο της κοινωνικής ζωής) συνηγορεί υπέρ της *συγγένειας* σοσιαλισμού και δημοκρατίας, αντί να ενισχύει τον *ανταγωνισμό* τους. Όσον αφορά την ελευθερία, η Ozouf τη χαρακτηρίζει -σε όλα τα επίπεδα της γαλλικής κοινωνίας- ως *ελεγχόμενη*⁶⁰.

Είναι γνωστό ότι η κλασική παραδοχή για τη Γαλλική Επανάσταση θεωρεί το ιστορικό αυτό γεγονός ως ενιαίο. Ωστόσο, το *Λεξικό* είναι ένα βιβλίο ιστορίας, στο οποίο ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται ότι η ποικιλομορφία του σημαντικού αυτού γεγονότος δυσχεραίνει την ενότητα της σύλληψής του. Όμως, αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να αρνηθούμε την σύνδεση – ενότητα των γεγονότων μεταξύ τους. Επίσης, δεν πρέπει να διατυπώνονται με ευκολία συμπεράσματα για την ύπαρξη, παραδείγματος χάριν, ριζικής ετερογένειας μεταξύ 1789 και 1793. Το *Λεξικό* αντιτίθεται σε αυτή τη *χειρουργική τομή*. Η συγγραφέας δίδει έμφαση στη σχέση παρόντος – παρελθόντος. Ο πιο απλός τρόπος να κατανοήσουμε τη σχέση αυτή -τονίζει- είναι να σημειώσουμε την ημερομηνία, κατά την οποία το *Λεξικό* δημοσιεύεται. Συμπίπτει, δηλαδή, με τον εορτασμό της επετείου για τα διακόσια χρόνια από τη Γαλλική Επανάσταση. Ωστόσο, δεν εκδόθηκε απλώς σε ανάμνηση του γεγονότος. Το *Λεξικό* αυτό επιχειρεί να αποκαταστήσει στο παρόν μια αλήθεια σχετικά με τη Γαλλική Επανάσταση: να αποδείξει, δηλαδή, πώς έχει εμπεδωθεί στον κόσμο -εδώ και διακόσια χρόνια- η ιδέα της καθολικότητας των ανθρώπων.

Ως γνωστόν, η Γαλλική Επανάσταση θεμελίωσε τη δημοκρατία. Σε αυτό το δεδομένο υπάρχει μια πνευματική βαρύτητα, η οποία δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί (από οπαδούς ή αντιπάλους). Έτσι, δημιουργήθηκαν δύο *στρατόπεδα*, τα οποία πολύ σύντομα αναγνώρισαν ότι τους χώριζε απλώς μια νοητή γραμμή του χρόνου. Στο Ancien Régime υπήρχε η ανισότητα των ανθρώπων και η απόλυτη μοναρχία. Το 1789 θεσμοθετήθηκαν τα δικαιώματα του ανθρώπου και η κυριαρχία του λαού. Αυτός ο διχασμός, λοιπόν, εκφράζει τη φιλοσοφική και πολιτική φύση της Γαλλικής Επανάστασης. Η πλειοψηφία των ιστορικών του Κ' αιώνα θέλησαν να αμβλύνουν αυτή την επαναστατική διάσταση – ρήξη, μέσα από την ανάδυση της αστικής τάξης στο *θέατρο* της εθνικής εξουσίας. Η Επανάσταση σηματοδότησε την πολιτική κορύφωση μιας μακράς κοινωνικής προόδου της μεσαιας τάξης, όπως θα λέγαμε το ΙΘ' αιώνα, δηλαδή τη διακήρυξη της κυριαρχίας της. Επίσης, ξεχωριστή θέση στην ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης κατέχει η ιδέα της πάλης των

τάξεων, η οποία εκφράστηκε από τους εκπροσώπους της φιλελεύθερης σκέψης και επαναδιατυπώθηκε, ως γνωστόν, από τον Μαρξ.

Σύμφωνα με την Μ. Ozouf, ακόμη και αν δεχθούμε την ιδέα των ταξικών συμφερόντων σαν κεντρικό πυρήνα των γεγονότων, οδηγούμαστε σε λογικά αδιέξοδα. Συνήθως, στις αναλύσεις των αστικών τάξεων, προβάλλεται η θέση ότι η καταστροφή της παλαιάς κοινωνίας, η οποία *θυσιάστηκε* το 1789, ανέδειξε την κοινωνική διαίρεση των ατόμων στο σύγχρονο κόσμο. Στην πραγματικότητα, η Επανάσταση, επιδιώκοντας να περιορίσει τον ρόλο της στον αποκλεισμό της αριστοκρατίας, επιτείνει την ένταση ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς, αστική τάξη και λαό, αγρότες και *αβράκωτους*. Αυτή, λοιπόν, η αβεβαιότητα ονομασίας της εποχής αντικατοπτρίζει την κάλυψη της κοινωνικής πραγματικότητας με ιδέες και πάθη πολιτικά. Διότι αυτό που διακυβεύεται μεταξύ 1787 και 1800 δεν είναι η ουσία – υπόσταση της κοινωνίας, αλλά οι αρχές και η διακυβέρνησή της. Η *ελέω θεού* απόλυτη μοναρχία δίδει τη θέση της στα δικαιώματα του ανθρώπου. Οι διάδοχοι του Louis XVI είναι οι Robespierre, οι Thermidoriens, καθώς και ο Bonaparte. Σε αυτόν τον *αναβρασμό* της ιστορίας μας, το *Λεξικό* αποκτά χαρακτήρα πνευματικό και πολιτικό. Είναι αλήθεια ότι ο Διαφωτισμός έδωσε τα εφόδια για την Επανάσταση. Αλλά ποιά; Και πώς περνάμε από τον κόσμο της φιλοσοφίας σε εκείνον της Γαλλικής Επανάστασης; Πρόκειται για παλαιό και θεμελιώδες ερώτημα, στο οποίο η σοσιαλιστική ερμηνεία της Επανάστασης πίστεψε ότι μπορεί να απαντήσει.

Είμαστε, ήδη, μακριά από τη Γαλλική Επανάσταση και όμως ζούμε περισσότερο από ποτέ στον κόσμο, τον οποίο εκείνη εγκαινίασε, υποστηρίζει η Μ. Ozouf. Μια νέα εγγύτητα γεννήθηκε από τη χρονική αυτή απόσταση. Τα διακόσια χρόνια από το 1789 περιλαμβάνουν γεγονότα, τα οποία πρέπει να ξαναζήσουμε, προκειμένου να προσεγγίσουμε και να κατανοήσουμε την απόσταση αυτή. Ωστόσο, τα ερωτήματα για τη Γαλλική Επανάσταση άρχισαν να γίνονται πιεστικά τα τελευταία χρόνια. Πολύς καιρός παρήλθε από το 1789 και μαζί με αυτόν εξασθένησε και η μνήμη των επαναστατικών περιπετειών. Η Γαλλία του σήμερα δεν θυμίζει σε τίποτε τη Γαλλία του ΙΘ΄ αιώνα. Δεν υπάρχουν πια πολλοί αγρότες και η αστική τάξη αποτελεί ένα ευρύτατο σύνολο. Σταδιακά, η κοινή γνώμη αποκηρύσσει τη δημοκρατική παράδοση, όπως αυτή κληροδοτήθηκε από την Επανάσταση του ΙΘ΄ αιώνα. Έτσι, η σύγχρονη αυτή εξέλιξη, η οποία εμφανίζεται σχεδόν φυσική, φαίνεται ότι βρίσκεται σε διάσταση με το δημοκρατικό πνεύμα του 1789⁶¹.

* * *

Συμπερασματικά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι απόψεις των τριών προαναφερθέντων ιστορικών έγιναν ευρύτατα γνωστές με αφορμή την επέτειο των διακοσίων ετών από τη Γαλλική Επανάσταση. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι η μελέτη και η έρευνα του γεγονότος προωθήθηκαν την πρώτη εκατονταετία. Η επέτειος της 200ετηρίδας δεν εορτάστηκε με τον ίδιο τρόπο, όπως η εκατονταετηρίδα σε Ελλάδα⁶² και Ευρώπη. Η επέτειος των διακοσίων ετών από τη Γαλλική Επανάσταση ανέδειξε τη διαμάχη των ιστορικών, η οποία δεν εξαλείφθηκε στο όνομα της εθνικής συμφιλίωσης στη Γαλλία⁶³.

Σύμφωνα με τους ιστορικούς της σοσιαλιστικής σχολής, την οποία εκπροσωπεί ο A. Soboul -όπως έχει προαναφερθεί- η Γαλλική Επανάσταση οφείλεται στους αγώνες των κοινωνικών τάξεων για απελευθέρωση από το Ancien Régime. Από την άλλη πλευρά, ο F. Furet με την περίφημη προαναφερθείσα θέση του ότι *η Επανάσταση τελείωσε*, καθώς και η M. Ozouf έχουν ως σκοπό την αποδέσμευση του ιστορικού αυτού γεγονότος από την παλαιά ερμηνευτική ιστοριογραφική διαμάχη μεταξύ αριστεράς και δεξιάς, η οποία κατ' αυτούς δεν ανταποκρίνεται πλέον στην πραγματικότητα. Πάντως, οι Γάλλοι μετά από διακόσια και πλέον έτη είναι έτοιμοι να δεχθούν και άλλες ερμηνείες, οι οποίες αναθεωρούν την επικρατήσασα σοσιαλιστική εκδοχή για τη Γαλλική Επανάσταση.

Η Γαλλική Επανάσταση, αποτελεί αναμφισβήτητα ένα παγκόσμιας σημασίας ιστορικό γεγονός, το οποίο οδήγησε στη δημιουργία των σύγχρονων εθνικών κρατών της Ευρώπης και όχι μόνο. Τέλος, η Γαλλική Επανάσταση αναρρίπισε τις ελπίδες και στους υπόδουλους λαούς με αποτέλεσμα να τονωθεί η ιδέα της εξέγερσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι υπόδουλοι Έλληνες, οι οποίοι εμπνεύστηκαν, κυρίως, από τα κείμενα του Αδ. Κοραή (αυτόπτη μάρτυρα και θιασώτη της Γαλλικής Επανάστασης) και του Ρήγα Φεραίου, για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού.

¹. Το θέμα των επαναστάσεων έχει γίνει αντικείμενο μελέτης από πολλούς ιστορικούς και η βιβλιογραφία παρέλκει. Όμως, χρειάζεται να δώσουμε μερικά στοιχεία για τη σημασιολογική εξέλιξη του όρου *επανάσταση* (révolution). Ο Νίκολας Κοπέρνικος (Nicolas Copernicus) υπήρξε ο πρώτος που καθιέρωσε τον όρο στην πραγματεία του υπό τον τίτλο *De revolutionibus orbium coelestium*, η οποία εκδόθηκε στη Νυρεμβέργη το 1543. Ο όρος, λοιπόν, *révolution* (επανάσταση), ο οποίος προέρχεται από τον χώρο της αστρονομίας και αναφέρεται στην κίνηση των πλανητών, σημαίνει *περιστροφή*. Συνδέθηκε με το νέο τρόπο προσέγγισης των φυσικών φαινομένων από τον Κοπέρνικο και αρχικά χρησιμοποιήθηκε με τη μεταφορική του σημασία, όπως συνέβη και με άλλους πολιτικούς όρους (π.χ. *ισορροπία*), μέχρι να ταυτισθούν απόλυτα με τον ιστορικό και τον πολιτικό χώρο. Το σημασιολογικό περιεχόμενο του όρου *révolution* μεταλλάσσεται, καθώς το φαινόμενο ιστορικά έκανε όλο και πιο συχνά την εμφάνισή του.

Με τη σημερινή έννοιά του ο όρος *επανάσταση* άρχισε να χρησιμοποιείται ευρέως από τους ιστορικούς μετά την Ένδοξη Επανάσταση του 1688. Όμως, ο όρος έλαβε την οριστική, σαφή και συγκεκριμένη έννοιά του μετά τη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση του 1789. Από τότε *επανάσταση* σημαίνει ριζοσπαστική αλλαγή σε πολιτικό, κοινωνικό, καθώς και πνευματικό επίπεδο. Χρησιμοποιείται όχι μόνο για να δηλώσει το συγκεκριμένο ανεπάντεχο γεγονός της αλλαγής, αλλά χαρακτηρίζει και όλη την περίοδο, κατά την οποία αυτή συντελείται. Υπ' αυτήν την έννοια, η Γαλλική Επανάσταση έδωσε στον όρο τη σημασία της αποφασιστικής και καθοριστικής ιστορικής αλλαγής, η οποία αφορά όλους τους τομείς της ζωής και ξεπερνά τα εθνικά σύνορα. Βλ. ενδεικ: Louis Gottschalk, "Causes of Revolution", *American Journal of Sociology*, τ. 50, Ν° 1 (July 1944), The University of Chicago Press, σσ. 1-8· Peter Amam, "Revolution: A Redefinition", *Political Science Quarterly*, τ. 77, Ν° 1 (March 1962), The Academy of Political Science, σσ. 36-53· Lawrence Stone, "Theories of Revolution", *World Politics*, τ. 18, Ν° 2, January 1966, Cambridge University Press, σσ. 159-176· Rod Aya, "La Révolution en échec: des situations révolutionnaires sans dénouements révolutionnaires", *Revue française de sociologie*, τ. 30, Ν° 3 /4, Sociologie de la Révolution Juillet – Décembre 1989, Éditions Ophrys et Association Revue française de Sociologie, σσ. 559-586.

². Σημειώνεται ότι το *Ancien Régime* (Παλαιό Καθεστώς), ως όρος, ήταν μέχρι τότε άγνωστος και εμφανίστηκε λίγο πριν από την Επανάσταση. Βλ. Albert Soboul, *La France à la veille de la Révolution*, Paris, Sedes, 1974, σ. 9 κ. εξ.

³. Βλ. ενδεικτικά: Jacques Godechot, *Les constitutions de la France depuis 1789*, Paris, Garnier Flammarion, 1979· L. Gershoy, *From Despotism to Revolution, 1763-1789*, New York, Harper & Row Publishers Inc., 1953, σσ. 307-322· J. Hardman, *The French Revolution, The Fall of the Ancien Régime to the Thermidorian Reaction 1785-1795*, New York, Chapman and Hall Inc., 1989, σ. 9 κ. εξ.· Axel Kuhn, *Die Französische Revolution*, Stuttgart, Philipp Reklam, 1999, σ. 11 κ. εξ.

⁴. Κατά την άποψη των περισσότερων ιστορικών, η δεκαετής επαναστατική περίοδος διήλθε τέσσερα στάδια: α') Της *προεπανάστασης* (1787-1788), κατά την οποία τέθηκαν οι στόχοι και οι ιδεολογικές βάσεις για τα επόμενα έτη· β') της *αστικής επανάστασης* ή *επανάστασης της ελευθερίας* (1789-1792), με την πτώση του *Ancien Régime* και τη θέσπιση του πρώτου γραπτού Συντάγματος (3 Σεπτεμβρίου 1791), συνέπεια του οποίου υπήρξε η καθιέρωση της συνταγματικής μοναρχίας· γ') της *δημοκρατικής επανάστασης* ή *επανάστασης της ισότητας* (1792-1794), κατά την οποία κυριάρχησε η Συμβατική Συνέλευση, εμφανίστηκε η δικτατορία της *Επιτροπής Κοινής Σωτηρίας* και επικράτησε η *Τρομοκρατία* του Ροβεσπιέρου (Robespierre) και του Σαιν-Ζυστ (Saint-Just) και δ') της *αστικής παλινόρθωσης* ή *αστικής δημοκρατίας*, κατά την οποία κυβέρνησε το *Διευθυντήριο* (*Directoire*). Άλλωστε, το τέλος της Γαλλικής Επανάστασης δηλώθηκε και από τον ίδιο τον Ναπολέοντα, με την κατακλειδα της Διακήρυξης της 15^{ης} Δεκεμβρίου του 1799: *Πολίτες, η Επανάσταση εδραιώθηκε στις αρχές, οι οποίες την προκάλεσαν. Η Επανάσταση τελείωσε! (Citoyens, la Révolution est fixée aux principes qui l'ont commencée: elle est finie)*. Βλ. Jacques Godechot, *Les constitutions de la France depuis 1789*, ό. π., σ. 162.

⁵. Είναι γνωστό ότι για το θέμα της Γαλλικής Επανάστασης η ελληνική -και προπαντός η ξένη βιβλιογραφία- είναι ογκώδης και επομένως θα ήταν αδύνατο να καλυφθεί στα πλαίσια της παρούσης εργασίας. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Jules Michelet, *Histoire de la Révolution Française*, 2 τ., Paris, Gallimard, Bibl. de la Pléiade, 1952· Alphonse Aulard, *Histoire politique de la Révolution Française, Origines et Développement de la Démocratie et de la République, (1789-1804)*, Paris, A. Colin, 1926· Αλμπέρ Ματιέ, *Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης*, μτφρ. Κ. Μεραναίου, Αθήνα, Γκοβόστης, 1946· Georges Lefebvre, *Η Γαλλική Επανάσταση*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2003· E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, μτφρ. Μ. Οικονομοπούλου, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1997· Maur. Crouzet, *Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού, Νεώτεροι Χρόνοι, Ιστορία του Πολιτισμού από τον 17° αιώνα μέχρι σήμερα*, μτφρ. Λεων. Κάβουρας, [Αθήνα], Α⁹⁰¹ Συρόπουλοι, 1971· Walter Grab, *Die Französische Revolution, Aufbruch in die moderne Demokratie*, Stuttgart, Parkland Verlag, 1989· H. Sybel, von, *Geschichte der Revolutionszeit, 1789-1800*, 5 τ. Düsseldorf, 1853-79· Crane Brinton, *A Decade of Revolution, 1789-1799*, Harper & Row Publishers, New York 1963.

⁶. Ενδεικ. βλ. Albert Soboul, *La Civilisation et la Révolution française*, Paris, Arthaud, 1988. Georges Rudé, *Revolutionary Europe, 1783-1815*, Great Britain, Fontana Press, 1989. J., Hardman, *The French Revolution, The Fall of the Ancien Régime to the Thermidorian Reaction 1785-1795*, όπ. π. François Furet, *Penser la Révolution Française*, Paris, Gallimard, 1983. François Furet-Mona Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution Française*, Paris, Flammarion, 1988. Α. Μάνφρεντ, *Ρουσό, Μαρά, Ροβεσπιέρος, μορφές της Γαλλικής Επανάστασης*, μτφρ. από τη γαλλική Μαίρη Καββαδία, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1989. Βάλτερ Μαρκόφ – Αλμπέρ Σομπούλ, *1789 - Η Μεγάλη Επανάσταση των Γάλλων*, μτφρ. Καίτη Μάρακα, Αθήνα, Σύγχρονη εποχή 1990. Centre de Recherches Néohelléniques – Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Actes du IIIe Colloque d'Histoire (Athènes 14–17 Octobre 1987), *La Révolution française et l'Hellénisme Moderne*, Contribution Hellénique à l' occasion du Bicentenaire de la Révolution française, Athènes 1989. Γενικότερα για τις επιδράσεις των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης και στον Ελλαδικό χώρο, βλ. Δημήτριος Παντελοδήμος, *Απηχίσεις της Γαλλικής Επανάστασης στον ελληνικό χώρο κατά τον ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα, Συμμετρία, 1993, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Πορεία, 2000, σσ. 133 - 173.

⁷. Για τις κυριότερες απόψεις και ερμηνείες που δόθηκαν -κατά καιρούς- στο μεγάλο αυτό γεγονός, ενδεικ. βλ. Ιωάννης Δ. Δημάκης, «Η καταγωγή της Γαλλικής Επανάστασης. Ιστοριογραφική Επισκόπηση», *Παρνασσός*, τ. ΛΑ' (31^{ος}), Ιούλιος-Δεκέμβριος 1989, αριθ. 2, σσ. 449-463. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, «Διακόσια χρόνια Γαλλικής Επανάστασης. Η Ιστορία των ιστορικών της», *Ο πολίτης*, 20 Αυγούστου 1989, τεύχ. 100, σ. 47 κ. εξ. Γενικότερα, για τις απόψεις διαφόρων ιστορικών, σχετικά με τη Γαλλική Επανάσταση, ενδεικ. βλ. M. S. Anderson, *Historians and Eighteenth - Century Europe, 1715-1789*, Oxford, Clarendon Press, 1979. Πρβλ. Michael Keith Baker, *Inventing the French Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, σ. 12 κ. εξ.

⁸. Βλ. René Rémond, *La vie politique en France depuis 1789, 1789-1848*, Paris, Librairie Armand Colin, 1965, σσ. 27-73. Πρβλ. Michel Vovelle, *Nouvelle histoire de la France contemporaine, La chute de la Monarchie, 1787-1792*, Paris, Éditions du Seuil, 1972, σσ. 90-117.

⁹. Βλ. Αλμπέρ Ματιέ, *Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης*, μτφρ. από τη γαλλική Κωστή Μεραναίου, Αθήνα, Γκοβόστης, 1946, σ. 7 κ. εξ. Επίσης, βλ. Georges Benrekassa, “Crise de l'Ancien Régime, crise des idéologies : une année dans la vie de Sieyès”, *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 44e année – No 1, janvier – février 1989, σσ. 25-46. Daniel Roche, “La violence vue d'en bas. Réflexions sur les moyens de la politique en période révolutionnaire”, *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 44e année – No 1, janvier – février 1989, σσ. 47-65.

¹⁰. Για τις πνευματικές τάσεις στη Γαλλία έως τα μέσα του ΙΗ' αιώνα, βλ. πρόχ., Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, μέρος τρίτο, *Από τον Βολταίρο ως τον Γκαίτε*, τ. V, Αθήνα, Δ. Γιαλλέλης, 1976, σσ. 65-85. Πρβλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορικά Φροντίσματα Α', ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Αθήνα, Πορεία, 1992, σ. 124 κ. εξ.

¹¹. Βλ. Gordon Wright, *France in modern times, 1760 to the present*, Chicago, Rand McNally & Company, 1966, σσ. 72-85. Πρβλ. Bailey Stone, *The genesis of the French Revolution, A global-historical interpretation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, σ. 4 κ. εξ. Walter Grab, *Die Französische Revolution, Aufbruch in die moderne Demokratie*, ό. π., σσ. 33-51.

¹². Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Η Γαλλική Επανάσταση και η ευρωπαϊκή πολιτική σκέψη», *Νέα Εστία*, έτος ΕΓ' (63^ο), τ. 126^{ος}, Χριστούγεννα 1989, τεύχ. 1499, σ. 192 κ. εξ. Πρβλ. Ιω. Δ. Δημάκης, *Τρεις μελέτες για τη Γαλλική Επανάσταση*, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1993, σ. 8 κ. εξ.

¹³. Σημειωτέον ότι ο Barnave είχε ήδη έτοιμο το έργο του *Εισαγωγή στη Γαλλική Επανάσταση* τον Οκτώβριο του 1791, το οποίο, ωστόσο, δημοσιεύθηκε -πρώτη φορά μαζί με άλλα έργα του- το 1843.

¹⁴. Βλ. Crane Brinton, *A Decade of Revolution, 1789 – 1799*, ό. π., σσ. 29-40. Πρβλ. Ιω. Δ. Δημάκης, *Τρεις μελέτες για τη Γαλλική Επανάσταση*, ό. π., σ. 11 κ. εξ.

¹⁵. Ειδικότερα, για τα γεγονότα του 1848 στην Ευρώπη, καθώς και τον αντίκτυπό τους στην Ελλάδα, βλ. Σπ. Α. Μπρέκης, *Το 1848 στην Ελλάδα*, διδ. διατριβή, Αθήνα 1984, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

- ¹⁶. Βλ. Georges Rudé, *Revolutionary Europe, 1783-1815*, όπ. π., σ. 65 κ. εξ. Επίσης, βλ. Α. Μάνφρεντ, *Ρουσό, Μαρά, Ροβεσπιέρος, μορφές της Γαλλικής Επανάστασης*, όπ. π., σσ. 7-51.
- ¹⁷. Για τη βασιλεία του Louis XVI, βλ. ενδεικ. James B. Collins, *The State in Early Modern France*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, σσ. 216-267 και Frank A. Kafker – James M. Laux, *The French Revolution, Conflicting Interpretations*, New York, Random House, 1976, σσ. 3-28.
- ¹⁸. Βλ. Ιω. Δ. Δημάκης, *Η καταγωγή της Γαλλικής Επανάστασης*, ό. π., σ. 454 κ. εξ.
- ¹⁹. Βλ. το συλλογικό έργο *Histoire Economique et Sociale de la France, 1660 – 1789*, τ. II, Paris, Presses Universitaires de France, 1970, σσ. 529-563.
- ²⁰. Βλ. Georges Lefebvre, *La Révolution française*, Paris, Presses Universitaires de France, 1989, σ. 107 κ. εξ.
- ²¹. Βλ. Georges Lefebvre, *Η Γαλλική Επανάσταση*, ό. π., σ. 69 κ. εξ.
- ²². Βλ. Ernest Labrousse, “Georges Lefebvre (1874-1959)”, *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 15e année – No 1, janvier – février 1960, σσ. 1-8.
- ²³. Βλ. Κ. Μαρξ, *Το εβραϊκό ζήτημα*, μτφρ. Μυρσίνη Ζορμπά – Γιάννης Κρητικός, Αθήνα, Οδυσσέας 2006 και του ιδίου *Κριτική της Εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Αθήνα, Παπαζήσης, 1978.
- ²⁴. Κ. Μαρξ - Φ. Ένγκελς, *Η Αγία Οικογένεια*, Μόσχα, 1956, σ. 160 κ. εξ.
- ²⁵. Για τη μαρξιστική αντίληψη σχετικά με τη Γαλλική Επανάσταση, βλ. Κ. Μαρξ – Φ. Ένγκελς, *Η Αγία Οικογένεια*, ό. π., σ. 109 κ. εξ.
- ²⁶. Βλ. P. Volgin, *L' ideologie revolutionnaire (23 aout 1793-27 juillet 1794)*, 3 vol. Paris, 1959.
- ²⁷. Βλ. A. Z. Manfred, *Frantsuzskaia burzhuaznaia revoliutsiia kontsa XVIII veka, 1789-1794*, (*Η Αστική Γαλλική Επανάσταση στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, 1789-1794*), Μόσχα, 1950.
- ²⁸. Βλ. A. Z. Manfred, *Frantsuzskaia*, ό. π., σ. 13 κ. εξ.
- ²⁹. Βλ. Κ. Μαρξ, *Ηθικολογική Κριτική και Κριτική Ηθική* ☉ *μια πολεμική κατά του Καρλ Χάιντςεν*, στο *Selected Essays*, New York, 1926, σ. 137.
- ³⁰. Βλ. Ιω. Δ. Δημάκης, *Η καταγωγή της Γαλλικής Επανάστασης*, ό. π., σ. 457 κ. εξ.
- ³¹. Επίσης, βλ. Alfred Cobban, *A History of Modern France, Old Regime and Revolution, 1715-1799*, [χ. τ. έκδ.] Penguin Books, 1984, σ. 137 κ. εξ.
- ³². Βλ. Albert O. Hirschman, “Deux cents ans de rhétorique réactionnaire : les cas de l'effet pervers”, *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 44e année – No 1, janvier – février 1989, σσ. 67-86. Επίσης, βλ. Marc Bouloiseau, “Révolution française. Autour de la Révolution française : sources, instruments de recherche et enquêtes”. *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 21 /1966, N°s 1-3, Paris, Klaus Reprint Nendeln /Liechtenstein 1978, σσ. 201-226.
- ³³. Από τα συνέδρια που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα, ενδεικ. αναφέρουμε:
- *Η Γαλλική Επανάσταση και ο Νέος Ελληνισμός (La Révolution française et l'Hellénisme moderne)*, Αθήνα, 14-17 Οκτωβρίου 1987, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών.
 - *Η παρουσία της αρχαίας Ελλάδας στη Γαλλική Επανάσταση (Γαλλο-Ελληνικό Συνέδριο)*, Αθήνα, 30 Μαρτίου – 1 Απριλίου 1989, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών.
 - *Η Γαλλική Επανάσταση και η σύγχρονη κριτική σκέψη*, Αθήνα, 26-27 Μαΐου 1989, Κέντρο Μαρξιστικών Σπουδών
 - *Η Γαλλική Επανάσταση στην Ελλάδα και στη Γαλλία: Γράμματα, τέχνες, ιστορία*, Θεσσαλονίκη, 31 Μαΐου – 2 Ιουνίου 1989, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
 - *Η Γαλλική Επανάσταση και η Ευρώπη*, Αθήνα, 23-27 Οκτωβρίου 1989, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, Ινστιτούτο Goethe, Πολιτιστική Υπηρεσία των Πρεσβειών της Ισπανίας και της Αυστρίας.
 - *1789-1989: 200 χρόνια από τη Γαλλική Επανάσταση*, Αθήνα, 9-12 Νοεμβρίου 1989, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
 - *Οι απηχήσεις της Γαλλικής Επανάστασης στον ελληνικό χώρο*. Αθήνα, 13 Δεκεμβρίου 1989, Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών.
- ³⁴. Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιούμε την έκδοση του 1988.
- ³⁵. Δυστυχώς τον πρόλαβε ο θάνατος. Ο Albert Soboul απεβίωσε στις 11 Σεπτεμβρίου του 1982.

³⁶. Πρόκειται για το γνωστό τετράτομο έργο του υπό τον τίτλο *Histoire socialiste de la Révolution française*, Paris, 1968-71.

³⁷. Βλ. Albert Soboul, *La Civilisation et la Révolution française*, Paris, Arthaud, 1988, σσ. 61-78.

³⁸. Βλ. A. Soboul, *La Révolution française*, όπ. π, σ. 51 κ. εξ.

³⁹. Συγκεκριμένα, όριζε τα μέλη του Κοινοβουλίου και τους υπουργούς. Ο ίδιος ήταν επικεφαλής του υπουργικού συμβουλίου, οι αποφάσεις του οποίου είχαν χαρακτήρα μόνο συμβουλευτικό. Ακόμη, ο βασιλιάς αποφάσιζε για κρίσιμα εθνικά θέματα (όπως για ειρήνη ή πόλεμο), για την επιβολή νέων φόρων και γενικώς για τη διοίκηση της χώρας. Διόριζε τους δικαστές και φυσικά παρενέβαινε ο ίδιος για να επιβάλει στα δικαστήρια τις αποφάσεις της αρεσκείας του. Η δικαιοσύνη υποχωρούσε στο άκουσμα του ονόματός του και μόνο. Σε καμία περίπτωση δε μπορούσε να στραφεί εναντίον του. Η θέλησή του ήταν νόμος (Lex Rex). Βλ. A. Soboul, *La Révolution française*, ό. π., σσ. 99-116.

⁴⁰. Πρόκειται για τις δύο προνομιούχες τάξεις, τον κλήρο και τους ευγενείς, οι οποίοι συνιστούσαν την αριστοκρατία, καθώς και την Τρίτη Τάξη, στην οποία ανήκαν, γενικώς, οι μη ευγενείς. Σημειώνεται ότι οι όροι "ordre" και "état" χρησιμοποιούνταν επί φεουδαρχίας και δεν πρέπει να συγχέονται με τον όρο "classe", ο οποίος επικράτησε με την αστική επανάσταση. Στην ελληνική γλώσσα, ο όρος έχει αποδοθεί από τον Παν. Κανελλόπουλο και ως «κατάσταση». Αναλυτικά, βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Η Γαλλική Επανάσταση*, Αθήνα, Γαλλέλης, 1983, σ. 13 κ. εξ.

⁴¹. Βλ. A. Soboul, *La Révolution française*, όπ. π, σ. 74: *Dès que les arts et le commerce parviennent à pénétrer dans le peuple et créent un nouveau moyen de richesse au secours de la classe laborieuse, il se prépare une révolution dans les lois politiques; une nouvelle distribution de la richesse produit une nouvelle distribution du pouvoir. De même que la possession des terres a élevé l'aristocratie, la propriété industrielle élève le pouvoir du peuple*. Επίσης, για την κρίση των θεσμών, βλ. στο ίδιο, σσ. 99 - 116.

⁴². Βλ. A. Soboul, *La Révolution française*, ό. π., σσ. 145-150. Από την έναρξη της συνεδρίασης, οι τρεις τάξεις διχάστηκαν. Σύμφωνα με τη διαδικασία, έπρεπε να συσχεφθούν χωριστά και να ψηφίσουν ανά τάξη. Όμως, με αυτό τον τρόπο ακυρωνόταν ο σκοπός του διπλασιασμού του αριθμού των εκπροσώπων της Τρίτης Τάξης. Γι' αυτό, ζήτησε να συσχεφθούν οι τρεις τάξεις μαζί και η ψηφοφορία να διεξαχθεί κατ' άτομο, γεγονός που έβρισκε το βασιλιά και τους προνομιούχους αντίθετους.

⁴³. Συγκεκριμένα, έλαβε 490 ψήφους υπέρ, έναντι 90 κατά.

⁴⁴. Κατά την άποψη του Soboul, τα γεγονότα, τα οποία συντελούνται στη Γαλλία εκείνη την εποχή δεν αποτελούν ούτε μεταρρύθμιση, ούτε μετάβαση, αλλά οδηγούν σε Επανάσταση. Αναλυτικότερα βλ. A. Soboul, *La Civilisation et la Révolution française*, ό. π., σ. 41 κ. εξ.

⁴⁵. Πρέπει να σημειωθεί ότι στη Γαλλία του ΙΗ' αιώνα υπήρχε μια σχετική ευημερία, όμως αυτή ήταν ταξική και αφορούσε μόνο τα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας. Βλ. A. Soboul, *La Révolution française*, όπ. π, σσ. 518 - 539.

⁴⁶. Για το θέμα της οικονομικής εξαθλίωσης των αγροτών και των εργατών, βλ. A. Soboul, *La Civilisation et la Révolution française*, ό. π., σ. 117 κ. εξ. Για το πέρασμα από τον φεουδαρχισμό στον καπιταλισμό, βλ. στο ίδιο σσ. 44 - 50.

⁴⁷. Βλ. A. Soboul, *La Révolution française*, όπ. π, σ. 583 κ. εξ.: *Au soir de la prise de la Bastille, le 14 juillet 1789, inquiet, Louis XVI interroge: «Est – ce donc une émeute? – Non, sire, répondit le duc de Liancourt, c'est une révolution»*. Pour les plus clairvoyants, cette révolution s'était annoncée de loin. Επίσης, για την κληρονομιά της Επανάστασης, βλ. στο ίδιο, σ. 557 κ. εξ.

⁴⁸. François Furet – Ran Halévi, "La Révolution française", *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 44e année – No 1, janvier – février 1989, σσ. 3-24.

⁴⁹. Βλ. François Furet et Denis Richet, *La Révolution française*, Paris, Hachette, 1965, σσ. 69 - 102.

⁵⁰. Βλ. François Furet, *La Révolution, 1770 – 1880*, Paris, Hachette, 1991, σ. 21 κ. εξ.

⁵¹. Βλ. F. Furet - M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, ό. π., σσ. 979 – 997.

⁵². Βλ. F. Furet, *Penser la Révolution française*, Paris, Gallimard, 1983, σ. 15 κ. εξ.

-
- ⁵³. Βλ. F. Furet, *Penser la Révolution française*, ό. π., σ. 19 κ. εξ.
- ⁵⁴. Βλ. F. Furet - M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, ό. π., σσ. 1072 – 1083.
- ⁵⁵. F. Furet, *Penser la Révolution française*, ό. π., σ. 33 κ. εξ.
- ⁵⁶. Βλ. F. Furet - M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, ό. π., σσ. 751 – 762.
- ⁵⁷. F. Furet, *Penser la Révolution française*, ό. π., σ. 75 κ. εξ.
- ⁵⁸. Βλ. F. Furet - M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, ό. π., σ. 8 κ. εξ.
- ⁵⁹. Βλ. F. Furet - M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, ό. π., σσ. 563 – 720.
- ⁶⁰. Βλ. F. Furet - M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, ό. π., σσ. 731 – 775.
- ⁶¹. Βλ. F. Furet - M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, ό. π., σ. 11 κ. εξ.
- ⁶². Περισσότερα για τον εορτασμό της 100ετηρίδας στην Ελλάδα, βλ. Δημ. Ν. Παντελοδήμος, «Η εκατονταετηρίδα της Γαλλικής Επανάστασης στην Ελλάδα», *Νέα Εστία*, ό. π., σσ. 150 – 156.
- ⁶³. Η Γαλλική Επανάσταση επηρέασε και την ελληνική ιστοριογραφία του ΙΘ΄ αιώνα. Βλ. Φρειδερίκη Ταμπάκη-Ιωνά, «Η Γαλλική Επανάσταση στην ελληνική ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα: Ιστορίες, Γενικές Ιστορίες, Μεταφράσεις Ιστοριών», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, *200 χρόνια από τη Γαλλική Επανάσταση* (9-12 Νοεμβρίου) 1989, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1991, σσ. 101 – 112. Πρβλ. Triantafyllos E. Sklavénitis, «La Révolution française dans les textes de l’Historiographie Néohellenique (1789-1832)», Actes du IIIe Colloque d’ Histoire (Athènes 14-17 Octobre 1987), *La Révolution française et l’Hellénisme Moderne*, Contribution Hellénique à l’occasion du Bicentenaire de la Révolution française, Athènes 1989, σσ. 431-439. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Ιστορία και Ιστοριογράφοι», *Νέα Εστία*, έτος ΞΓ΄ (1989), ό. π., σσ. 256 – 259. Μανώλης Μαρκάκης, «Η Γαλλική Επανάσταση: Το χάρισμα και η καιρικότητα», *Νέα Εστία*, ό. π., σσ. 65 – 69. Geoffrey Best, *War and Society in Revolutionary Europe, 1770-1870*, [χ. τ. έκδ.] Fontana Paperbacks, 1982, σ. 48 κ. εξ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ενδεικτική)

- Amam, Peter, “Revolution: A Redefinition”, *Political Science Quarterly*, τ. 77, N° 1 (March 1962), The Academy of Political Science.
- Anderson, M., S., *Historians and Eighteenth – Century Europe, 1715-1789*, Oxford, Clarendon Press, 1979.
- Aya Rod, “La Révolution en echec: des situations révolutionnaires sans dénouements révolutionnaires”, *Revue française de sociologie*, τ. 30, N° 3 /4, Sociologie de la Révolution Juillet – Décembre 1989, Éditions Ophrys et Association Revue française de Sociologie.
- Baker, Michael, Keith, *Inventing the French Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Benrekassa Georges, “Crise de l’Ancien Régime, crise des idéologies : une année dans la vie de Sieyès”, *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 44e année – No 1, janvier – février 1989.
- Best, Geoffrey, *War and Society in Revolutionary Europe, 1770-1870*, [χ. τ. έκδ.], Fontana Paperbacks, 1982.
- Bouloiseau Marc, “Révolution française. Autour de la Révolution française : sources, instruments de recherche et enquêtes”. *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 21 /1966, N°s 1-3, Paris, Klaus Reprint Nendeln /Liechtenstein 1978.
- Brinton, Crane, *A Decade of Revolution, 1789 – 1799*, New York, Harper & Row Publishers, 1963.
- Centre de Recherches Néohelléniques – Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Actes du IIIe Colloque d’Histoire (Athènes 14–17 Octobre 1987), *La Révolution française et l’Hellénisme Moderne*, Contribution Hellénique à l’occasion du Bicentenaire de la Révolution française, Athènes 1989.
- Cobban, Alfred, *A History of Modern France, Old Regime and Revolution, 1715-1799*, [χ. τ. έκδ.], Penguin Books, 1984.
- Collins, James, B., *The State in Early Modern France*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.
- Furet, F., *Penser la Révolution française*, Paris, Gallimard, 1983.
- Furet, F., *La Révolution, 1770 – 1880*, Paris, Hachette, 1991.
- Furet, F., - Ozouf, M. *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Paris, Flammarion, 1988.
- Furet, François, et Richet, Denis, *La Révolution française*, Paris, Hachette, 1965.
- Gershoy, L., *From Despotism to Revolution, 1763-1789*, New York, Harper & Row Publishers Inc, 1953.
- Gottschalk, Louis, “Causes of Revolution”, *American Journal of Sociology*, τ. 50, N° 1 (July 1944), The University of Chicago Press.
- Grab, Walter, *Die Französische Revolution, Aufbruch in die moderne Demokratie*, Stuttgart, Parkland Verlag, 1989.
- Hardman, J., *The French Revolution, The Fall of the Ancien Régime to the Thermidorian Reaction 1785-1795*, New York, Chapman and Hall Inc., 1989.
- Hirschman Albert O., “Deux cents ans de rhétorique réactionnaire : les cas de l’effet pervers”, *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 44e année – No 1, janvier – février 1989.
- Histoire Économique et Sociale de la France, 1660 – 1789*, τ. II, Paris, Presses Universitaires de France, 1970.
- Kafker, Frank, A. – Laux, James, M., *The French Revolution, Conflicting Interpretations*, New York, Random House, 1976.
- Kuhn, Axel, *Die Französische Revolution*, Stuttgart, Philipp Reklam, 1999.
- Labrousse Ernest, “Georges Lefebvre (1874-1959)”, *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 15e année – No 1, janvier – février 1960.

- Lefebvre, Georges, *The coming of the French Revolution 1789*, New York, *Vintage Books*, 1947.
- Lefebvre, Georges, *Η Γαλλική Επανάσταση*, μτφρ. από τη γαλλική: Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα, *Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης*, 2003.
- Manfred, A., Z., *Frantsuzskaia burzhuaznaia revoliutsiia kontsa XVIII veka, 1789-1794*, (*Η Αστική Γαλλική Επανάσταση στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, 1789-1794*), Μόσχα, 1950.
- Rémond, René, *La vie politique en France depuis 1789, 1789-1848*, Paris, *Librairie Armand Colin*, 1965.
- Roche Daniel, “La violence vue d’en bas. Réflexions sur les moyens de la politique en période révolutionnaire”, *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 44e année – No 1, janvier – février 1989.
- Rudé, Georges, *Revolutionary Europe, 1783-1815*, Great Britain, *Fontana Press*, 1989.
- Sklavénitis, Triantafyllos, E., *La Révolution française dans les textes de l’Historiographie Néohellenique (1789 – 1832)*, Actes du IIIe Colloque d’ Histoire (Athènes 14 – 17 Octobre 1987), *La Révolution française et l’ Hellénisme Moderne*, Contribution Hellénique à l’ occasion du Bicentenaire de la Révolution française, Athènes 1989.
- Soboul, Albert, *La Civilisation et la Révolution française*, Paris, *Arthaud*, 1988.
- Soboul, Albert, *La France à la veille de la Révolution*, *Sedes*, Paris 1974.
- Stone, Bailey, *The genesis of the French Revolution, A global-historical interpretation*, Cambridge, *Cambridge University Press*, 1994.
- Stone, Lawrence, “Theories of Revolution”, *World Politics*, τ. 18, N^ο 2, January 1966, Cambridge University Press.
- Vovelle, Michel, *Nouvelle histoire de la France contemporaine, La chute de la Monarchie, 1787-1792*, Paris, *Éditions du Seuil*, 1972.
- Wright, Gordon, *France in modern times, 1760 to the present*, Chicago, *Rand McNally & Company*, 1966.

* * *

- Δημάκης, Ιω., Δ., «Η καταγωγή της Γαλλικής Επανάστασης. Ιστοριογραφική Επισκόπηση», *Παρνασσός*, τ. ΛΑ’ (31^{ος}), Ιούλιος – Δεκέμβριος 1989, αριθ. 2.
- Δημάκης, *Τρεις μελέτες για τη Γαλλική Επανάσταση*, Αθήνα, *Καρδαμίτσα*, 1993.
- Δημαράς, Κων., *Ιστορικά Φροντίσματα Α’, ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Αθήνα, *Πορεία*, 1992.
- Κανελλόπουλος, Παναγιώτης, *Η Γαλλική Επανάσταση*, Αθήνα, *Γιαλλέλης*, 1983.
- Κανελλόπουλος, Παναγιώτης, *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, μέρος τρίτο, *Από τον Βολταίρο ως τον Γκαίτε*, τ. V, Δ. Αθήνα, *Γιαλλέλης*, 1976.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, Μ., *Η Γαλλική Επανάσταση & η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, *Πορεία*, 2000.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Η Γαλλική Επανάσταση και η ευρωπαϊκή πολιτική σκέψη», *Νέα Εστία*, έτος ΞΓ’ (63^ο), τ. 126^{ος}, Χριστούγεννα 1989, τεύχ. 1499.
- Κουμαριανού, Αικατερίνη, «Ιστορία και Ιστοριογράφοι», *Νέα Εστία*, έτος ΞΓ’ (63^ο), τ. 126^{ος}, Χριστούγεννα 1989, τεύχ. 1499.
- Κωνσταντακοπούλου, Αγγελική, «Διακόσια χρόνια Γαλλικής Επανάστασης. Η ιστορία των ιστορικών της», *Ο πολίτης*, 20 Αυγούστου 1989, τεύχ. 100.
- Μάνφρεντ, Α., *Ρουσό, Μαρά, Ροβεσπιέρος, μορφές της Γαλλικής Επανάστασης*, Αθήνα, *Σύγχρονη Εποχή*, 1989.
- Μαρκάκης, Μανώλης, «Η Γαλλική Επανάσταση: Το χάρισμα και η καιρικότητα», *Νέα Εστία*, έτος ΞΓ’ (63^ο), τ. 126^{ος}, Χριστούγεννα 1989, τεύχ. 1499.
- Μαρκόφ Βάλτερ –Σομπούλ Αλμπέρ, *1789 - Η Μεγάλη Επανάσταση των Γάλλων*, μτφρ Καίτη Μάρακα, Αθήνα, *Σύγχρονη εποχή* 1990.

-
- Μαρξ, Κ., *Ηθικολογική Κριτική και Κριτική Ηθική* ◉ μια πολεμική κατά του Καρλ Χάιντςεν, στο *Selected Essays*, New York, 1926.
- Μαρξ, Κ. - Ένγκελς, Φ, *Η Αγία Οικογένεια*, Μόσχα, 1956
- Μαρξ, Κ., *Κριτική της Εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Αθήνα, Παπαζήσης, 1978.
- Μαρξ, Κ., *Το εβραϊκό ζήτημα*, μτφρ. Μυρσίνη Ζορμπά – Γιάννης Κρητικός, Αθήνα, Οδυσσεάς 2006.
- Ματιέ, Αλμπέρ, *Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης*, μτφρ. από τη γαλλική Κ. Μεραναίου, Αθήνα, Γκοβόστης, 1946.
- Μπρέκης, Σπ., Λ., *Το 1848 στην Ελλάδα*, διδ. διατριβή, Αθήνα 1984.
- Παντελοδήμος, Δημ. Ν., «Η εκατονταετηρίδα της Γαλλικής Επανάστασης στην Ελλάδα», *Νέα Εστία*, έτος ΞΓ' (63^ο), τ. 126^ο, Χριστούγεννα 1989, τεύχ. 1499.
- Παντελοδήμος, Δημ. Ν., *Histoire de la Civilisation Française du XVIIIe siècle*, Αθήνα 1995.
- Παντελοδήμος, Δημ. Ν., *Απηχήσεις της Γαλλικής Επανάστασης στον ελληνικό χώρο κατά τον ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα, Συμμετρία, 1993.
- Ταμπάκη-Ιωνά, Φρειδερίκη, *Η Γαλλική Επανάσταση στην ελληνική ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα: Ιστορίες, Γενικές Ιστορίες, Μεταφράσεις Ιστοριών*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, 200 χρόνια από τη Γαλλική Επανάσταση (9 – 12 Νοεμβρίου) 1989, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1991.

Abstract

The Great French Revolution of 1789 is one of the most important historic events, not only in european, but also in world history. However, questionings about its causes and its character are still the focal point of historical research and form the basis for different interpretations. This historiographical review focuses on the works of A. Soboul, F. Furet and M. Ozouf published before or after 1989. In this way, the article aims to show the *conflict* on the French Revolution, which exists in french historiography even after two centuries.

Αυτοαξιολόγηση σχολικής μονάδας: Η αξιοπιστία και η εγκυρότητα εννοιολογικής κατασκευής ενός εργαλείου μέτρησης

Βενετία Καπαχτσή*

Δόμνα Μίκα Κακανά#

Περίληψη

Με τη χρήση ερευνητικού εργαλείου φιλικό στο χρήστη και κατασκευασμένο για την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα, επιχειρήθηκε συλλογική αυτοαξιολόγηση, μια διαδικασία συλλογής πληροφοριών από τα υποσυστήματα του σχολείου (εκπαιδευτικούς, μαθητές, γονείς), σε δυο σχολικές μονάδες της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης στο Ν. Θεσσαλονίκης, ως αφετηρία μιας ευρύτερης αναπτυξιακής διαδικασίας. Η κλίμακα μέτρησης έχει ικανοποιητικά επίπεδα αξιοπιστίας και εγκυρότητας.

Λέξεις κλειδιά

εγκυρότητα, αξιοπιστία, αυτοαξιολόγηση, σχολική μονάδα, αποτελεσματικότητα, βελτίωση
validity, reliability, self-evaluation, school unit, effectiveness, improvement

* Εκπαιδευτικός, διδάκτωρ του ΠΤΠΕ-ΠΘ

Καθηγήτρια, ΠΤΠΕ-ΠΘ

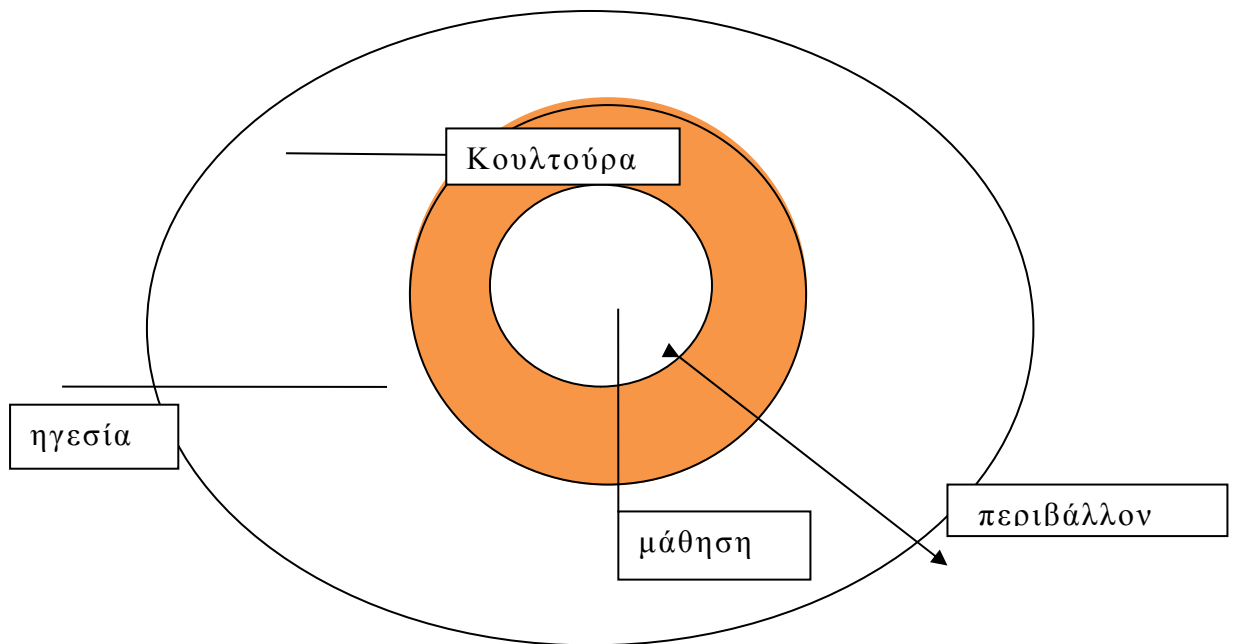
0. Εισαγωγή

Το σχολείο, το οποίο είναι επιφορτισμένο με την οργανωμένη παροχή του αγαθού της εκπαίδευσης, αποτελεί την εστία και το κέντρο όλων των εκπαιδευτικών αλλαγών. Αλλά για να ανταποκριθεί στις αλλαγές, θα πρέπει το ίδιο το σχολείο ως οντότητα αλληλεπιδρώντων ζωντανών μελών (Parsons, 1951· Σαΐτης, 2002), να κινητοποιηθεί, να αντλήσει πληροφορίες από το περιβάλλον, να αναζητήσει μεθόδους και να διαμορφώσει στρατηγικές για την εφαρμογή οποιασδήποτε αλλαγής. Άλλωστε *«κάθε σχολείο έχει τη δική του ιστορία, το δικό του φάσμα χαρακτήρων και ένα δικό του σενάριο που ξεδιπλώνεται στο χρόνο σε απρόβλεπτες καταστάσεις»* (MacBeath, 2001, σ.22). Οι μελέτες για τη διερεύνηση της αποτελεσματικότητας του σχολείου και της βελτίωσής του (Creemers, 2001· MacGilchrist, Myers, & Reed, 2004· Sammons, Hillman & Mortimore, 1995· Teddlie & Reynolds, 2000), διαμόρφωσαν τον τύπο του ζωντανού σχολείου, του επονομαζόμενου «ευφούς», το οποίο μέσω της αυτοαξιολόγησής του, αναμειγνύεται σε μια κριτική θεώρηση της πραγματικότητας.

Η αυτοαξιολόγηση της σχολικής μονάδας (Σ.Μ) ορίζεται ως μια διαδικασία συλλογής πληροφοριών από τα υποσυστήματα του σχολείου (εκπαιδευτικούς, μαθητές, γονείς), γι αυτό και θεωρείται μηχανισμός (Hargreaves, 2003), μέσω του οποίου η εξουσία μεταβιβάζεται στο επίπεδο του σχολείου. Σκοπός της να περιγράψει και να αξιολογήσει τις λειτουργίες του σχολείου και τους εκπαιδευτικούς στόχους με σκοπό τη βελτίωση του οργανισμού (Schildkamp, 2007· Vanhoof, Petegem & Sven De Maeyer, 2009). Αποτελεί *«το ειδοποιό χαρακτηριστικό των αποτελεσματικών σχολείων και της επαγγελματικής πρακτικής»* και βασίζεται στην αρχή ότι *«τα σχολεία γίνονται ευφύτερα και αυξάνουν την νοημοσύνη τους όταν διαθέτουν νοήμονα εργαλεία που τους βοηθούν να δουν τα πράγματα πιο καθαρά»* (MacBeath, Schratz, Meuret, & Jacibcent, 2005, σ. 157). Έτσι τα υποσυστήματα της Σ.Μ., εκπαιδευτικοί, διευθυντές, μαθητές και

γονείς, ακολουθώντας μια σειρά συστηματικών διαδικασιών, κάνουν αποτίμηση (αποτύπωση) της εσωτερικής ζωής της και σκιαγραφούν το «προφίλ» (MacBeath et al., 2005) ή «πορτραίτο» του σχολείου (Μπινιάρη & Μπαγάκης, 2006), αποκτώντας μια σφαιρική και πολυδιάστατη αντίληψη της πραγματικότητας.

Τα κοινά χαρακτηριστικά των αποτελεσματικών σχολείων όπως διαμορφώθηκαν από το κίνημα των Αποτελεσματικών Σχολείων (Edmonds, 1979) μετατρέπονται σε βασικά κριτήρια για την διαμόρφωση του προφίλ. Η ισχυρή εκπαιδευτική ηγεσία, η έμφαση στη διδασκαλία, η δημιουργία πλαισίου αξιολόγησης της επίδοσης των μαθητών, η συνεργασία σχολείου-οικογένειας, το άριστο σχολικό κλίμα αλλά και η επαρκής υλικοτεχνική υποδομή αποτελούν κριτήρια αποτελεσματικότητας (Creemers, 2001· Edmonds, 1979· Hoy & Miskel, 2001· Πασιαρδής, 2004· Rutter, Maughan, Mortimore, Ouston, 1979· Teddie & Reynolds, 2000). Δίδοντας σχηματικά μέσω ενός διαγράμματος (Δ1), τη λογική της σχολικής αποτελεσματικότητας που αποτελεί τη βάση της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησης, αναδεικνύονται οι τομείς που την ορίζουν. Σύμφωνα με τους ερευνητές, η ανάπτυξη των διαδικασιών της μάθησης του μαθητή αποτελεί τον κεντρικό στόχο της σχολικής εκπαίδευσης. Όμως επικεντρώνοντας στο μαθητή και στην αίθουσα διδασκαλίας, δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε το δεύτερο επίπεδο, τη σχολική κουλτούρα, το κλίμα και τις συνθήκες του σχολείου, η οποία υποστηρίζει τη μάθηση του μαθητή αλλά και την επαγγελματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού. Το τρίτο επίπεδο, η ηγεσία, αποτελεί την κινητήρια δύναμη που δημιουργεί την εν λόγω κουλτούρα. Φυσικά όλα τα παραπάνω θα πρέπει να μελετηθούν σε συνάρτηση με το περιβάλλον (σπίτι-κοινότητα) (MacBeath & MacGlynn, 2002).

(Δ1) Η λογική της σχολικής αποτελεσματικότητας (MacBeath & MacGlynn, 2002, σ.7)

Γενικά, διερευνώντας την αποτελεσματικότητα της σχολικής μονάδας, δε σταματάμε στη μέτρηση των παραμέτρων της σχολικής ζωής και στη συλλογή δεδομένων, αλλά εστιάζοντας στις αδυναμίες, επενδύουμε την ενέργειά μας στη βελτίωση των αδυναμιών. Μέσω της αυτοαξιολόγησής του το σχολείο, αποκτά τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει τις αλλαγές, να σχεδιάσει και να χειριστεί κρίσεις και προβλήματα (Hargreaves, 2003).

1. Δεδομένα από κλίμακες μέτρησης των βασικών παραμέτρων της εσωτερικής ζωής του σχολείου σε άλλες χώρες

Η Μ. Βρετανία, με μακρά παράδοση στον επιθεωρητισμό, αναζήτησε πρώτη μοντέλα αυτοαξιολόγησης. Το πλαίσιο αυτοαξιολόγησης που δημιουργήθηκε σε συνεργασία με επιτροπή της Διδακτικής Ομοσπονδίας (NUT) και με ομάδα σχολείων, με εκπροσώπους εκπαιδευτικών, μαθητών, γονέων, διευθυντών και μελών κεντρικής διοίκησης αποτελείται από δέκα θεματικά πεδία τα οποία είναι η ατμόσφαιρα του σχολείου, οι σχέσεις, η ατμόσφαιρα της τάξης,

η υποστήριξη της μάθησης, η υποστήριξη της διδασκαλίας, ο χρόνος/υποδομή, η οργάνωση-επικοινωνία, οι ίσες ευκαιρίες, η αναγνώριση των επιτευγμάτων και η σύνδεση σχολείου-οικογένειας (MacBeath, 2001).

Στη Σκωτία, το 2007 το Υπουργείο Παιδείας μετά από συνεχείς ανανεώσεις του προφίλ αυτοαξιολόγησης, εξέδωσε το τελικό πλαίσιο αυτοαξιολόγησης, γνωστό ως HGIOS (How Good is Our School), το οποίο χρησιμοποιείται στα σχολεία και εξετάζει επτά τομείς με ένα σύνολο δεικτών. Η αξιολόγηση γίνεται σε τετράβαθμη κλίμακα και οι τομείς που εξετάζονται αφορούν στο αναλυτικό πρόγραμμα, στις επιδόσεις, στη διδασκαλία, στη μάθηση, στη στήριξη των μαθητών, στο σχολικό κλίμα και στην ηγεσία (<http://eurydice.org>).

Στην Ιρλανδία, μετά την εκπόνηση πιλοτικού προγράμματος αυτοαξιολόγησης σε 35 σχολεία, υιοθετήθηκε από την κυβέρνηση, ένας διπλός δρόμος ανάπτυξης (twin track) στα σχολεία, με το πρόγραμμα «LAOS» (Looking at our schools), το οποίο συνδυάζει αυτοαξιολόγηση όλου του σχολείου, W.S.E (Whole School Evaluation) και πρόγραμμα ανάπτυξης S.D.P (School Development Planning) υπό την καθοδήγηση του επιθεωρητή-συμβούλου (McNamara, O'Hara & Ni Aingleis, 2002· McNamara & O' Hara, 2005). Στο πλαίσιο αυτοαξιολόγησης, διερευνώνται πέντε τομείς, η ποιότητα της διδασκαλίας- μάθησης, η ποιότητα της στήριξης των μαθητών, η ποιότητα της διοίκησης του σχολείου και η ποιότητα του αναλυτικού προγράμματος (McNamara & O'Hara, 2005).

Σε χώρες με ιδιαίτερα αποκεντρωτικά συστήματα, όπως στη Φινλανδία και στην Ολλανδία, τα σχολεία τα ίδια αναπτύσσουν μηχανισμούς αυτοαξιολόγησης, έχοντας την κατάλληλη πληροφόρηση, εκπαίδευση και υποστήριξη (Solomon, 1997). Το ZEBO (πλαίσιο αυτοαξιολόγησης για σχολεία πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης) στην Ολλανδία, αποτελείται από τέσσερα ερωτηματολόγια. Αυτό που απευθύνεται στους διευθυντές, αφορά σε θέματα συνεργασίας, εργασιακού περιβάλλοντος, ηγεσίας και στόχων του σχολείου. Οι εκπαιδευτικοί συμπληρώνουν άλλο ερωτηματολόγιο, σχετικό με την διδασκαλία και την εκπαίδευση σε επίπεδο σχολείου, ενώ οι μαθητές

ανάλογα με την ηλικία τους, συμπληρώνουν ένα από τα δύο διαθέσιμα ερωτηματολόγια για μαθητές και αξιολογούν τη διδασκαλία, το κλίμα της τάξης και τη μάθησή τους (Schildkamp & Visscher, 2010).

Τέλος στο Διεθνές Πρόγραμμα “Bridges across Boundaries” (1998-2000), όπου συμμετείχαν η Ελλάδα, η Δημοκρατία της Τσεχίας, η Σλοβακία, η Ουγγαρία, η Πορτογαλία, η Πολωνία και η Ελβετία με κοινό ενδιαφέρον να ενσωματώσουν την εσωτερική αξιολόγηση στη Σ.Μ., το προφίλ αυτοαξιολόγησης (School Evaluation Profile), όπως ονομάστηκε το πλαίσιο αυτοαξιολόγησης που χρησιμοποιήθηκε από 101 σχολεία, συμπληρώθηκε από εκπροσώπους των μαθητών, των γονέων, των εκπαιδευτικών και αξιολογήθηκαν οι τομείς της διδασκαλίας-μάθησης, των σχολικών επιδόσεων, της σχολικής κουλτούρας και των σχέσεων(σχολείου-οικογένειας-τοπικής κοινωνίας (MacBeath et al., 2005).

1. Μέθοδος της έρευνας

Στηριζόμενοι στη βιβλιογραφία της αποτελεσματικότητας και βελτίωσης του σχολείου και στα δεδομένα άλλων χωρών, σχεδιάστηκε έρευνα που αποσκοπούσε στην αυτοαξιολόγηση δύο σχολικών μονάδων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε αστική και μη αστική περιοχή του Ν. Θεσσαλονίκης, ως μελέτες περίπτωσης, το σχολικό έτος 2008-2009. Για την αποτίμηση (αποτύπωση) των βασικών παραμέτρων της εσωτερικής ζωής του σχολείου, δηλαδή της διερεύνησης της υλικοτεχνικής υποδομής, των σχέσεων της ηγεσίας και της διδασκαλίας και μάθησης προχωρήσαμε στην κατασκευή μιας κλίμακας μέτρησης που απευθύνονταν σε εκπαιδευτικούς και γονείς.

Το ειδικά διαμορφωμένο ερωτηματολόγιο για τους γονείς και τους εκπαιδευτικούς περιελάμβανε τρία δομικά μέρη. Το πρώτο μέρος περιελάμβανε 35 ερωτήματα-δηλώσεις, στα οποία οι ερωτώμενοι (γονείς και εκπαιδευτικοί) καλούνταν να δηλώσουν το βαθμό συμφωνίας τους σε μια διαβαθμισμένη κλίμακα *Likert* πέντε σημείων (Διαφωνώ Απόλυτα, Διαφωνώ, Ούτε Διαφωνώ-Ούτε Συμφωνώ, Συμφωνώ και Συμφωνώ Απόλυτα). Στις πέντε διαβαθμίσεις αντιστοιχήθηκαν οι αριθμητικοί βαθμοί 1 έως 5, όπου ο βαθμός 5

αντιστοιχεί στην υψηλότερη βαθμίδα της κλίμακας που είναι η απάντηση, Συμφωνώ Απόλυτα. Στους ερωτώμενους δόθηκε η δυνατότητα να επιλέξουν και ανάμεσα σε δύο «απαντήσεις» εκτός διαβάθμισης που είναι οι: «*Δε Γνωρίζω και Δεν Απαντώ*». Τα 35 ερωτήματα-δηλώσεις, ομαδοποιήθηκαν σε τέσσερις εννοιολογικούς άξονες από τους οποίους δομήθηκαν οι απόψεις των ερωτώμενων γονέων και εκπαιδευτικών σχετικά με τους παράγοντες λειτουργίας ενός αποτελεσματικού σχολείου.

Οι τέσσερις άξονες αφορούν:

α) στην ηγεσία (q2, q5, q11, q13, q20, q26, q27, q28, και q34, συνολικά 9 ερωτήματα),

β) στις σχέσεις Γονέων-Εκπαιδευτικών (q9, q16, q17, q19, q21 και q33, συνολικά 6 ερωτήματα),

γ) στις ανάγκες σε υλικοτεχνική υποδομή και πόρους (q1, q4, q7, q8, q14, q15, q24 και q30, συνολικά 8 ερωτήματα) και

δ) στη διδασκαλία-μάθηση (q3, q6, q10, q12, q18, q22, q23, q25, q29, q31, q32 και q35, συνολικά 12 ερωτήματα).

Το δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου περιελάμβανε τρεις ανοικτές ερωτήσεις. Στην πρώτη, οι ερωτώμενοι καλούνταν να αναφέρουν κατά προτεραιότητα και να σχολιάσουν τους τομείς στους οποίους απαιτείται βελτίωση στη σχολική μονάδα (δίνονταν ενδεικτικά οι τομείς: εκπαιδευτική ηγεσία, σχέσεις γονέων-εκπαιδευτικών, σχέσεις διεύθυνσης-γονέων, μάθηση-διδασκαλία και υλικοτεχνική υποδομή). Στη δεύτερη ανοικτή ερώτηση, οι ερωτώμενοι καλούνταν να αναφέρουν τι θα ήθελαν να αλλάξει στο σχολείο τους και στην τρίτη, να επισημάνουν τα θετικά στοιχεία-σημεία του σχολείου τους.

Το τρίτο μέρος του ερωτηματολογίου περιελάμβανε ερωτήσεις σχετικά με τα δημογραφικά-κοινωνικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων. Πριν τις ενότητες των ερωτήσεων στο ερωτηματολόγιο τέθηκε ενημερωτικό κείμενο σχετικά με το περιεχόμενο και το σκοπό της έρευνας.

Το ερωτηματολόγιο πριν χορηγηθεί στο τελικό δείγμα, δοκιμάστηκε πιλοτικά τον Σεπτέμβριο με σκοπό την ανίχνευση τεχνικών προβλημάτων κατά τη χορήγηση και συμπλήρωσή του,

προβλημάτων κατανόησης του περιεχομένου, γλωσσολογικών αδυναμιών και την εκτίμηση της χρονικής διάρκειας της όλης διαδικασίας. Δεν ανιχνεύθηκαν σημαντικά προβλήματα κατά τον έλεγχο λειτουργικότητας του ερωτηματολογίου. Το ερωτηματολόγιο στην τελική του μορφή δόθηκε στους γονείς και εκπαιδευτικούς στα τέλη Οκτωβρίου του 2007. Στους γονείς δόθηκαν μέσω των μαθητών, καθότι υπάρχει σχετικό ενημερωτικό κείμενο στις πρώτες σελίδες του ερωτηματολογίου. Επιπλέον, προηγήθηκε ενημερωτική συζήτηση με το σύλλογο γονέων για την αποστολή των ερωτηματολογίων. Τα ερωτηματολόγια των εκπαιδευτικών συγκεντρώθηκαν μετά από προσωπικές συναντήσεις της ερευνήτριας με τους εκπαιδευτικούς των δύο σχολικών μονάδων, φροντίζοντας ώστε να δημιουργηθεί ένα ζεστό και φιλικό κλίμα συνεργασίας με τους ερωτώμενους.

Στην έρευνα συμμετείχαν συνολικά 221 άτομα. Από αυτά τα 126 (57%) συγκεντρώθηκαν από τη Σ.Μ 2 και τα υπόλοιπα 95 (43%) από τη Σ.Μ 1. Στη Σ.Μ 1, οι 83(89,5%) ήταν γονείς (17 άνδρες και 66 γυναίκες) και οι εκπαιδευτικοί 10 (10,5%) (3 άνδρες και 7 γυναίκες). Στη Σ.Μ 2, οι 113(89,7%) ήταν γονείς (21 άντρες και 92 γυναίκες) ενώ οι εκπαιδευτικοί 13 (10,3%), 3 άντρες και 10 γυναίκες. Στον πίνακα που ακολουθεί (Πίνακας X3), παρουσιάζεται η κατανομή γονέων και εκπαιδευτικών σε κάθε Σ.Μ.

Πίνακας X3: Κατανομή Γονέων και Εκπαιδευτικών ανά Σχολείο

		Γονείς	Εκπαιδευτικοί	Σύνολο	
Σ.Μ	1	Συχνότητα	85	10	95
		%	89,5%	10,5%	100,0%
	2	Συχνότητα	113	13	126
		%	89,7%	10,3%	100,0%
Σύνολο	Συχνότητα	198	23	221	
	%	89,6%	10,4%	100,0%	

3. Εγκυρότητα-Αξιοπιστία του ερωτηματολογίου

Η αξιοπιστία μιας κλίμακας αποτελεί βασικό ψυχομετρικό χαρακτηριστικό και αφορά στη συσχέτιση της κλίμακας με μια υποθετική κλίμακα η οποία μετρά την ίδια συμπεριφορά αλλά με τρόπο απόλυτα αληθινό (Carmines & Zeller, 1979· Nunnally 1978· Spector, 1992· Strub, 2000). Αν συνεπώς αποδειχθεί ότι η συσχέτιση της υποθετικής αυτής κλίμακας με την κλίμακα που εμείς χρησιμοποιούμε είναι υψηλή τότε θεωρούμε ότι η κλίμακα μας είναι αξιόπιστη. Επειδή η υποθετική κλίμακα στην οποία αναφερθήκαμε δεν είναι διαθέσιμη, στόχος είναι η εκτίμηση της αξιοπιστίας, δηλαδή η εκτίμηση της ποσότητας του σφάλματος που περιέχουν οι μετρήσεις.

Υπάρχουν διάφοροι τρόποι για να επιτευχθεί αυτή η εκτίμηση, ο σημαντικότερος των οποίων είναι ο υπολογισμός της τιμής του συντελεστή εσωτερικής συνέπειας *alpha* (*a*) του *Cronbach* (Kim & Mueller, 1978· Norusis, 1992· Spector, 1992), ο οποίος και χρησιμοποιήθηκε στη συγκεκριμένη κλίμακα. Τιμές αξιοπιστίας μεγαλύτερες της τιμής 0,70 θεωρούνται αποδεκτές (Nunnally, 1978), ενώ όταν προσεγγίζουν ή ξεπερνούν την τιμή 0,80 καταδεικνύουν ότι η κλίμακα έχει υψηλού βαθμού αξιοπιστία.

Η εγκυρότητα αποτελεί, όπως και η αξιοπιστία, βασικό ψυχομετρικό χαρακτηριστικό μιας κλίμακας και στηρίζεται στην αρχή ότι η κλίμακα θα πρέπει να πληροί μια σειρά από ιδιότητες έτσι ώστε τελικά να μετρά την θεωρητική εννοιολογική κατασκευή που προορίζεται να μετρήσει (Bryant, 2000· Carmines & Zeller, 1979· Nunnally, 1978). Τα δύο πλέον σημαντικά είδη εγκυρότητας αποτελούν, η εγκυρότητα περιεχομένου (*content validity*) και η εγκυρότητα εννοιολογικής κατασκευής (*construct validity*). Όσον αφορά στην εγκυρότητα περιεχομένου παρουσιάστηκε το θεωρητικό πλαίσιο που οδήγησε στη συγκρότηση της κλίμακας μέτρησης των απόψεων σχετικά με τους παράγοντες που διέπουν τη λειτουργία ενός αποτελεσματικού σχολείου και στην επιλογή των ερωτημάτων (*items*).

Για τον έλεγχο της εγκυρότητας εννοιολογικής κατασκευής (Bryant 2000· Carmines & Zeller, 1979) της προτεινόμενης κλίμακας μέτρησης εφαρμόστηκε η Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση-Confirmatory Factor Analysis (Hair, Anderson, Tatham & Black, 1995· Sharma, 1996) με βάση τα κοινά χαρακτηριστικά των αποτελεσματικών σχολείων.

Για την Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό AMOS ver. 3.6. Για τις υπόλοιπες στατιστικές αναλύσεις χρησιμοποιήθηκε το στατιστικό πακέτο SPSS ver. 15.0 με εγκατεστημένο το υποσύστημα Exact Tests. Το επίπεδο σημαντικότητας των στατιστικών ελέγχων καθορίστηκε σε $\alpha=0,05$.

4.Αποτελέσματα

Στον Πίνακα Ψ1 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της Επιβεβαιωτικής Παραγοντικής Ανάλυσης και της Ανάλυσης Αξιοπιστίας.

Στο διάγραμμα Δ2 παρουσιάζεται το υπόδειγμα της Επιβεβαιωτικής Παραγοντικής Ανάλυσης.

Πίνακας Ψ1: Αποτελέσματα Επιβεβαιωτικής Παραγοντικής Ανάλυσης και Ανάλυσης Αξιοπιστίας

Σύνθετες Παραγοντικές Δομές	Τυποποιημένοι Συντελεστές (βάρη) Παλινδρόμησης	Cronbach's <i>a</i>	Εύρος Δεικτών Διάκρισης	Εύρος Συντελεστών Προσδιορισμού
Ηγεσία		0,895	0,445-0,796	0,379-0,796
Q2	0,508*			
Q5	0,392*			
Q11	0,746*			
Q13	0,644*			
Q20	0,792*			
Q26	0,403*			
Q27	0,777*			
Q28	0,670*			
Q34	0,859*			
Σχέσεις Γονέων-Εκπαιδευτικών		0,813	0,432-0,713	0,229-0,541
Q9	0,704*			

Q16	0,620*			
Q17	0,704*			
Q19	0,440*			
Q21	0,512*			
Q33	0,718*			
Ανάγκες		0,832	0,465- 0,683	0,313-0,612
Q1	0,553*			
Q4	0,538*			
Q7	0,568*			
Q8	0,602*			
Q14	0,746*			
Q15	0,709*			
Q24	0,631*			
Q30	0,534*			
Διδασκαλία- Μάθηση		0,883	0,399- 0,742	0,260-0,709
Q3	0,549*			
Q6	0,550*			
Q10	0,322*			
Q12	0,494*			
Q18	0,638*			
Q22	0,630*			
Q23	0,549*			
Q25	0,638*			
Q29	0,566*			
Q31	0,677*			
Q32	0,581*			
Q35	0,606*			

Συνολικός Δείκτης Cronbach's α 0,951

$\chi^2=1257,106,$

$\beta.ε.=554,$

$p=0,000$

Δείκτες Καλής

Προσαρμογής

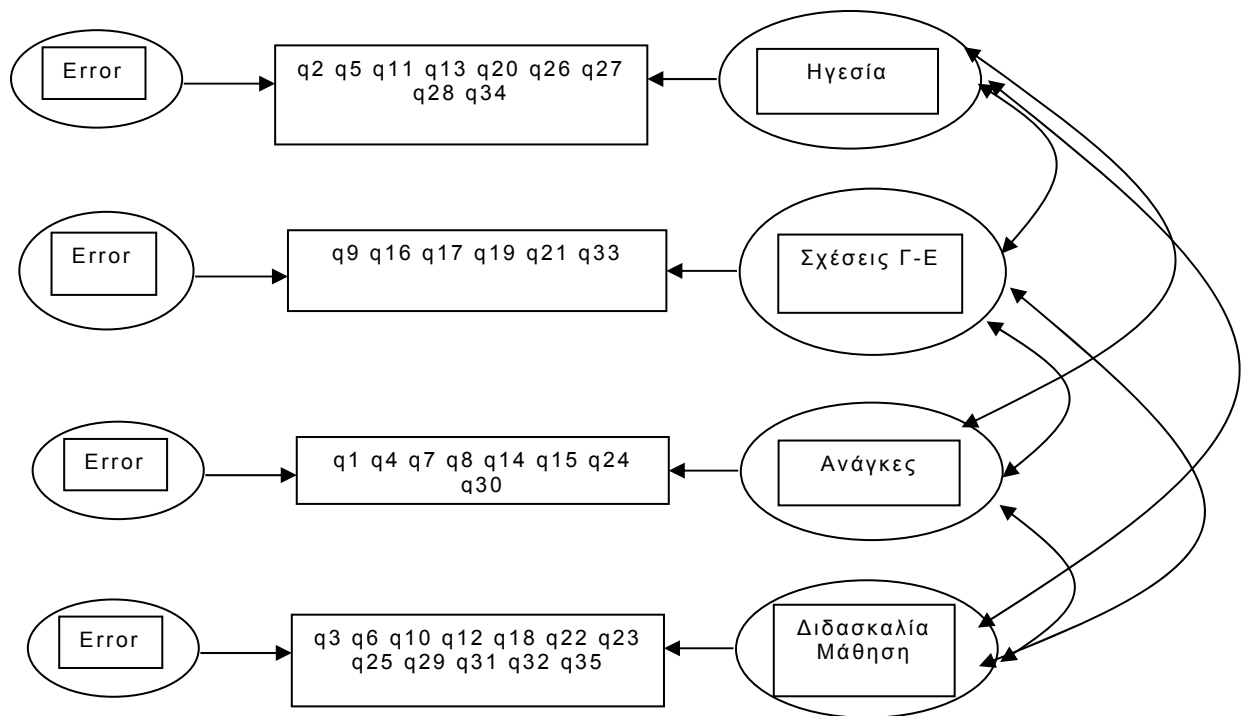
GFI=0,828

AGFI=0,804

CFI=0,811

RMSEA=0,076

* Στατιστικά σημαντικός σε επίπεδο σημαντικότητας $\alpha=0,05$

Διάγραμμα Δ2: Το Υπόδειγμα της Επιβεβαιωτικής Παραγοντικής Ανάλυσης

Από τα στοιχεία του Πίνακα Ψ1 διαπιστώνεται ότι το προτεινόμενο εργαλείο που μετρά τις απόψεις των ερωτώμενων γονέων και εκπαιδευτικών σχετικά με τους παράγοντες λειτουργίας ενός αποτελεσματικού σχολείου είναι έγκυρο και αξιόπιστο. Όλοι οι δείκτες αξιοπιστίας είναι $>0,80$ (πάρα πολύ ικανοποιητικοί), όλοι οι Δείκτες Διάκρισης είναι $\geq 0,40$ (πάρα πολύ ικανοποιητικοί) και όλοι οι τυποποιημένοι συντελεστές παλινδρόμησης είναι στατιστικά σημαντικοί σε επίπεδο σημαντικότητας $\alpha=0,05$. Τέλος, όλοι οι δείκτες καλής προσαρμογής κινούνται σε αποδεκτά επίπεδα (GFI, AGFI και CFI $>0,80$, RMSEA $<0,08$). Οι ενδοσυσχετίσεις μεταξύ των 4 σύνθετων παραγοντικών δομών είναι θετικές, πολύ ισχυρές και στατιστικά σημαντικές ($p<0,001$) (βλ. Πίνακα Ψ2). Γεγονός που συνηγορεί υπέρ της εγκυρότητας του εργαλείου, διότι οι 4 παράγοντες λειτουργίας του σχολείου αναφέρονται σε διαφορετικές εκφάνσεις της ίδιας εννοιολογικής κατασκευής. Θα πρέπει συνεπώς να συνδέονται μεταξύ τους σε σημαντικό βαθμό και κατά τρόπο θετικό.

Συμπερασματικά, το θεωρητικό υπόδειγμα εννοιολογικής κατασκευής του εργαλείου που βασίζεται σε τέσσερις παραγοντικές δομές επιβεβαιώνεται πλέον και εμπειρικά.

Πίνακας Ψ2: Ενδοσυσχετίσεις μεταξύ των Τεσσάρων Παραγόντων

	Σχέσεις Γονέων- Εκπαιδευτικών	Ανάγκες	Διδασκαλία- Μάθηση
Ηγεσία	$r=0,841$	$r=0,644$	$r=0,664$
Σχέσεις Γονέων- Εκπαιδευτικών		$r=0,752$	$r=0,835$
Ανάγκες			$r=0,687$

5. Συμπεράσματα

Σκοπός της μελέτης αυτής ήταν ο έλεγχος της εγκυρότητας και αξιοπιστίας της κλίμακας μέτρησης των παραγόντων που διέπουν τη λειτουργία της σχολικής μονάδας με στόχο την αυτοαξιολόγησή της. Η κλίμακα έχει ικανοποιητικά επίπεδα αξιοπιστίας και εγκυρότητας και είναι διαμορφωμένη για την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα ώστε να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο αυτοαξιολόγησης Σ.Μ. Οι τέσσερις άξονες με τις αντίστοιχες ερωτήσεις καλύπτουν τις παραμέτρους που διέπουν τη λειτουργία του αποτελεσματικού σχολείου.

Μέσω της κλίμακας στην έρευνά μας έγινε η αποτύπωση των δυνατών και αδύνατων σημείων των δύο σχολικών μονάδων, διαμορφώθηκε το πορτραίτο τους (προφίλ) (MacBeath, 2005· Μπινιάρη & Μπαγάκης, 2006) και έγινε ιεράρχηση των αναγκών εφόσον η διαδικασία δημιουργίας του πορτραίτου δε θεωρείται «αυτοσκοπός, αλλά αφετηρία μιας ευρύτερης διαδικασίας» (MacBeath et al., 2005, σ. 167). Τα συμπεράσματα έδειξαν ταύτιση απόψεων ως προς τους γενικούς βαθμούς των παραγόντων λειτουργίας των δύο σχολικών μονάδων, αναδεικνύοντας την υλικοτεχνική υποδομή και τον τομέα της

διδασκαλίας και μάθησης ως τους πιο αδύναμους, ευρήματα που συμφωνούν και με τα ευρήματα των μελετών για το αποτελεσματικό σχολείο (Hargreaves, 2001· Hoy & Miskel, 2001· Sammons et al, 1995· Teddie & Reynolds, 2000) αλλά και για το ευφυές (MacGilchrist et al., 2004· Saunders, 1998). Αντιθέτως οι τομείς της ηγεσίας και των σχέσεων δεν παρουσιάζουν πρόβλημα.

Έτσι μετά την ιεράρχηση των αναγκών και καθότι η διαδικασία της αυτοαξιολόγησης στην έρευνά μας δεν επιτέλεσε ελεγκτικό μηχανισμό και δεν απέβλεπε απλώς στη συλλογή δεδομένων, διαμορφώθηκε παρεμβατικό σχέδιο (Hargreaves, 2003· MacBeath et al., 2005· Σολομών, 1999), που αφορούσε στη βελτίωση του τομέα της διδασκαλίας και μάθησης στις δύο σχολικές μονάδες. Την όλη διαδικασία στήριξε η ερευνήτρια με το ρόλο του κριτικού φίλου, βοηθώντας στη συλλογή και επεξεργασία των δεδομένων, στον εντοπισμό των προτεραιοτήτων αλλά και στην καλλιέργεια συνεργασίας (MacBeath et al, 2005) και το μέλος ΔΕΠ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, καθηγήτρια Δόμνα-Μίκα Κακανά, η οποία ανέλαβε την επιστημονική ευθύνη της επιμορφωτικής προσπάθειας.

Βιβλιογραφία

- Bryant, F., Assessing the Validity of Measurement. In L. Grimm and P. Yarnold (Eds): *Reading and Understanding More Multivariate Statistics*, Washington: American Psychological Association, 2000.
- Carmines, E. & Zeller, R., Reliability and Validity Assessment. In *Quantitative Applications in the Social Sciences*, Newbury Park, CA: Sage, 1979.
- Creemers, B., *A Comprehensive framework for effective school improvement*. Briefing paper 27, The European Commission (assessed at <http://www.pjb.co.uk/npl/bp27.doc>, on 17/8/2006, 2001).
- Edmonds, R.R., Effective schools for the urban poor, In *Educational Leadership*, 37, (1), pp. 15-27, 1979.
- Hair, J., Anderson, R., Tatham, R. & Black, W., *Multivariate Data Analysis With Readings*, USA: Prentice-Hall International, Inc., 1995.
- Hargreaves, D. H., A capital theory of school effectiveness and improvement. In *British Educational Research Journal*, 27, (4), pp. 487-503 (2001).
- Hargreaves, D. H., *Education Epidemic: Transforming Secondary Schools Through Innovation Networks*, London: Demos, 2003.
<http://eurydice.org>.
- Hoy, W. K., & Miskel, C. G. *Educational administration. Theory, research and practice*. New York: McGraw – Hill, Inc, 2001.
- Kim, J. O. & Mueller, C., Factor Analysis Statistical Methods and Practical Issues, In *Quantitative Applications in the Social Sciences*, Beverly Hills, CA: Sage, 1978.
- MacBeath, J., *Η αυτοαξιολόγηση στο σχολείο. Ουτοπία και πράξη*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2001.
- MacBeath, J. & McGlynn, A., *Self evaluation. What's in for schools?* London: Routledge Falmer, 2002.

- MacBeath, J., Schratz, M., Meuret, D. & Jacibcent, L., *H αυτοαξιολόγηση στο Ευρωπαϊκό Σχολείο, Πως άλλαξαν όλα*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2005.
- MacGilchricst, B., Myers, K. & Reed., J. , *The intelligent school*, Sage Publications, 2004
- McNammara, G., O' Hara, J. & Ní Aingléis, B., Whole-School Evaluation and Development Planning, In *Educational Management Administration & Leadership*, 30, pp.201-210, 2002.
- McNamara, G. & O' Hara, J., Internal Review and Self-Evaluation – The chosen Route to School Improvement in Ireland, In *Studies in Educational Evaluation*, 31, pp. 267-282, 2005.
- Μπινιάρη, Λ. & Μπαγάκης, Γ., Το σχολικό πορτραίτο ως εργαλείο αποτύπωσης, αυτοαξιολόγησης κα ανάπτυξης του σχολείου, Στο Μπαγάκης, Γ. (επιμ.), *Εκπαιδευτικές αλλαγές, η παρέμβαση του εκπαιδευτικού και του σχολείου*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2006.
- Norusis, M., *SPSS Profesional Statistics 6.1*, Chicago Press: SPSS Inc., 1992.
- Nunnally, J. C., *Psychometric Theory*, New York: McGraw Hill Book Co., 1978.
- Parsons, T., *The Social System*, The Free Press: Chicago, 1951.
- Πασιαρδής, Π., *Εκπαιδευτική ηγεσία. Από την περίοδο της ευμενούς αδιαφορίας στη σύγχρονη εποχή*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2004.
- Rutter, M., Maughan, B., Mortimore, P.L., Ouston, J., *Fifteen Thousand Hours: Secondary Schools and their effects on children*, London: Open Books, 1979.
- Σαΐτης, Χ., *Ο Διευθυντής στο σύγχρονο σχολείο. Από τη θεωρία στη πράξη*, Αθήνα, 2002.
- Sammons, P., Hillman, I. & Mortimore, P., *Key Characteristics of Effective Schools: A Review of School Effectiveness*, London: Office of Standards in Education, 1995.
- Saunders, W.L., Value-Added Assessment. In *the School Administrator*, 55, (11), pp. 24-32, 1998.

- Schildkamp, K., *The utilization of a self-evaluation instrument for primary education*, Enschede: IpsKamp, 2007.
- Schildkamp, K. & Visscher, A., Factors influencing the utilization of a school self-evaluation instrument, In *Studies in Educational Evaluation* (article in press), 2010.
- Sharma, S., *Applied Multivariate Techniques*. USA: John Willey & Sons, Inc., 1996.
- Solomon, J., *Trends in the Evaluation of Education Systems: Schools Self-Evaluation and Decentralization*, Athens Pedagogical Institute Department of Education, 1997.
- Σολομών, Ι., *Εσωτερική Αξιολόγηση και Προγραμματισμός του Εκπαιδευτικού Έργου στη Σχολική Μονάδα*. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Τμήμα Αξιολόγησης, ΥΠΕΠΘ, 1999.
- Spector, P. E., Summated Rating Scale Construction: An Introduction, In *Quantitative Applications in the Social Sciences*, Newbury Park, CA: Sage, 1992.
- Strub, M., Reliability and Generalizability Theory, In L. Grimm and P. Yarnold (Eds): *Reading and Understanding More Multivariate Statistics*, Washington: American Psychological Association, 2000.
- Teddie, C. & Reynolds, D., *The International Handbook of School Effectiveness Research*, London: Falmer Press, 2000.
- Vanhoof, J., Petegem, P. & Sven De Maeyer, Attitudes towards school self-evaluation, In *Studies in Educational Evaluation*, 35, pp. 21-28, 2009.

Summary

A user friendly instrument made for the Greek schools was used by two school units of primary education in Thessaloniki, in order to be examined holistically through the process of school self-evaluation. Systematic information about the schools' functioning was collected and analyzed for the purpose of school improvement. Reliability and validity of the instrument proved to be at a satisfactory level.

Η προσέγγιση του Nortbert Elias και η ομαδική αναλυτική θεωρία (J. Foulkes and F. Dalal)

Κατριβέσης Νικόλαος*, Μωρόγιαννης Κώστας**

Περίληψη

Η προσέγγιση του N.Elias επηρέασε την ομαδική αναλυτική θεωρία, επειδή εμπλούτισε και ανανέωσε βασικές θέσεις της ορθόδοξης ψυχανάλυσης. Η ενοποιητική θεωρία του για τη σχέση ατόμου-κοινωνίας καθορίζει και τον κοινωνικό χαρακτήρα της σκέψης, του υπερεγώ, του «εγώ» και του «έμφυτου».

Η ψυχαναλυτική αντίληψη του χάσματος ανάμεσα στο «εσωτερικό» και το «εξωτερικό» δε γίνεται αποδεκτή στη θεωρία των συμβόλων του Elias που υποστηρίζει ότι η ύπαρξη είναι αλληλεξάρτηση. Ακόμη, η αναγωγή της ατομικής ταυτότητας στα εσωτερικά στοιχεία του ατόμου αμφισβητείται από τη θέση του Elias, που την αποδίδει στην ιστορική διαδικασία της κοινωνικής ένταξης.

Τέλος, στις νεώτερες απόψεις της ομαδικής αναλυτικής θεωρίας, ταυτίζεται η έννοια του ασυνείδητου με την έννοια της ιδεολογίας, όπως αυτή έχει προσδιοριστεί από τον Ελίαν.

Λέξεις κλειδιά: ομαδική ανάλυση, άτομο – κοινωνία, «εσωτερικό» - «εξωτερικό», αλληλεξάρτηση, ασυνείδητο, ιδεολογία.

* Αναπληρωτής καθ/τής Πανεπιστημίου Μακεδονίας

**Ψυχίατρος–Ομαδικός, Ψυχαναλυτής

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια παρατηρούμε μια προσέγγιση της ψυχαναλυτικής θεωρίας με την κοινωνιολογία, με στόχο μια νέα σύνθεση «... μια νέα γλώσσα, έναν νέο τρόπο σκέψης, καθώς και έναν νέο τρόπο εμπειρίας του εαυτού και της ομάδας».¹ Το μπόλιασμα της ψυχανάλυσης από την κοινωνική θεωρία του Elias, δίνει τη διάσταση μιας αναλυτικής θεωρίας απαλλαγμένης από την ουσιοκρατία και την υποκειμενικότητα. Ταυτόχρονα, στο ιδεολογικό επίπεδο, σπάει τα δεσμά μεταφυσικών αυθύπαρκτων εννοιών, που θεωρούν τον ψυχισμό του ατόμου και την κοινωνία ως δύο διακριτές οντότητες, οι οποίες είναι ανεξάρτητες η μια από την άλλη και απλώς διαπλέκονται μεταξύ τους. Αυτός ο οντολογικός δυισμός που προβάλλει την παράσταση του κόσμου διαχωρισμένου σε «υποκείμενα» και «αντικείμενα» οδηγεί στην πλάνη και κάνει τους ανθρώπους να αναρωτηθούν ποιο από τα δύο είναι η αιτία και ποιο το αποτέλεσμα.

Το έργο του Elias, βοήθησε πολλούς ψυχαναλυτές να θέσουν σε νέες βάσεις του προβληματισμού τους που αφορούν το βασικό ζήτημα της σχέσης ατόμου-κοινωνίας, καθώς και σε αντικείμενα όπως η γλώσσα, τα σύμβολα, η ταυτότητα, η ιδεολογία, η συνείδηση κ.α. Η παρουσίαση αυτής της προβληματικής μας δίνει το μέτρο της αξίας της συνεισφοράς του Elias και τη βαρύτητα που είχε αυτή η προσέγγιση στην αναλυτική θεωρία.

1. Άτομο-Κοινωνία: η κοινωνιογένεση της συνείδησης

Πολλοί ψυχαναλυτές και ομαδικοί αναλυτές έχουν ως αφετηρία τη θέση ότι η δομή του ψυχισμού είναι οικουμενική και συνεπώς δεν υπάρχει θέση για σκέψεις πάνω στο κοινωνικό. Υπάρχει μια άλλη εκδοχή, που πιστεύει ότι πρώτα υπάρχει το άτομο, και στη συνέχεια εισχωρεί το κοινωνικό ή στον πολιτισμό Έτσι, στην τριάδα: αναλυτής-παρελθόν-εσωτερικά αντικείμενα, συμπεριλαμβάνεται και το κοινωνικό πλαίσιο απαραίτητο στοιχείο της ανάλυσης.² Στο φροϋδικό υπόδειγμα, το κοινωνικό καθιερύεται στο υπερεγώ, και επομένως τα ασυνείδητα τμήματα του Υπερεγώ περιλαμβάνουν το ασυνείδητο κοινωνικό. Οι δε κωδικοποιημένοι κανόνες που βρίσκονται στο Υπερεγώ, στο πλαίσιο της εκπολιτιστικής διαδικασίας θα τροποποιήσουν το «πεπρωμένο» των ενορμήσεων επηρεάζοντας τους τρόπους και τις μορφές εκφόρτισής τους. Παρόλα αυτά, παραμένει ένα υπόδειγμα του κοινωνικού

εντός του ατόμου και όχι ένα υπόδειγμα του καθαυτού κοινωνικού ατόμου. Η ισχυρή εκδοχή του Foulkes, προχωρεί πολύ πιο πέρα και μπορεί να συνοψισθεί στη φράση: το κοινωνικό ως ασυνείδητο. Η ιδέα που τίθεται, χωρίς να υπηρετείται πάντα με συνέπεια είναι ότι το ασυνείδητο δομείται από το κοινωνικό.³ Επομένως «... οι αποκαλούμενες εσώτερες διεργασίες του ατόμου είναι εσωτερικεύσεις των δυνάμεων που ενεργούν μέσα στην ομάδα στην οποία ανήκει».⁴

Σύμφωνα με τον Dalal το κοινωνικό ασυνείδητο περιλαμβάνει τις κανονικότητες τις συνήθειες και τους τρόπους αντίληψης ενός συγκεκριμένου πολιτισμού. Ταυτόχρονα, συγκροτείται από δύο δομημένα πλέγματα: «το ένα, αυτό που ο Elias αποκαλεί σχηματισμό των αλληλεξαρτήσεων, και το άλλο είναι ότι αποκαλεί σύμβολο, γλώσσα, γνώση και εμπειρία».⁵ Όμως το πιο σημαντικό στοιχείο είναι ο τρόπος που η κοινωνική εξουσία οργανώνει τις παραστάσεις, την ιδεολογία και τα συναισθήματα. Ακόμη: «το κοινωνικό ασυνείδητο, όπως εγώ το εννοώ, περιλαμβάνει τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ των λόγων. Το κοινωνικό ασυνείδητο είναι ένας λόγος που ταξινομεί ιεραρχικά άλλους λόγους».⁶

Ο Elias απορρίπτει κάθε ουσιοκρατική αντιμετώπιση των εννοιών, αρνείται να θεωρήσει την πραγματικότητα ως νοούμενο αντικείμενο, την κοινωνία ως τέχνημα ή κατασκευή και δεν δέχεται την υπερβατικότητα της γνώσης χωρίς εμπειρική τεκμηρίωση. Έτσι, αποκλείει από τη θεωρητική του ανάλυση τη μηχανιστική και διχοτομική παράδοση της μεταφυσικής φιλοσοφίας, που οδηγούσε πάντοτε στη σύλληψη δύο αντιτιθέμενων και ξεχωριστών πόλων, π.χ. υποκείμενο-αντικείμενο, άτομο-κοινωνία, σώμα-πνεύμα κλπ.⁷

Η ευθύνη για τον Elias, για τον τρόπο προσέγγισης από τους κοινωνικούς επιστήμονες της σχέσης ατόμου-κοινωνίας, βαρύνει κυρίως τους Ντυρκάιμ και Πάρσονς, στους οποίους και αποδίδεται η αρχικά λανθασμένη σύλληψη του θέματος. Συγκεκριμένα ο Ντυρκάιμ υποστήριζε ότι η σχέση ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία είναι μια αμοιβαία αλληλοδιείσδυση. Αυτή ή θέση έχει ως βάση την ιδέα, ότι υπάρχουν δύο διακριτές οντότητες, η μια ανεξάρτητα από την άλλη, οι οποίες διαπλέκονται μεταξύ τους. Στην ίδια λογική βρίσκεται και ο Τ. Πάρσονς όταν υποστηρίζει ότι «... άτομο και κοινωνία, «εγώ» και «σύστημα», συνιστούν δύο ξεχωριστά μεταξύ τους δεδομένα, από τα οποία οφείλουμε να θεωρούμε το πρώτο, τον μεμονωμένο άνθρωπο, ως την αυθεντική πραγματικότητα, ενώ το δεύτερο μάλλον ως επιφαινόμενο...».⁸ Οι λανθασμένες αντιλήψεις, ενισχύθηκαν από τη γενικευμένη χρήση της έννοιας του ατόμου ως προσώπου και της κοινωνίας ως

νοητικής κατασκευής. Η φαινομενική αληθοφάνεια αυτών των πραγμάτων στηρίζεται στην ασυνείδητη προτεραιότητα, που δίνεται στην υλική διάσταση της ύπαρξης. Ο Elias δε δέχεται ότι το διανοητικό αντιθετικό σχήμα άτομο – κοινωνία αποτελείται από δύο ανεξάρτητες και αυτόνομες οντότητες. Η απλουστευτική αυτή σύλληψη θεωρεί ότι βασίζεται στην πεποίθηση «... ότι τα άτομα αντιπροσωπεύουν το μέσο και η κοινωνική ολότητα τον ανώτατο και τελικό στόχο...»⁹ ή και το αντίθετο.

Οι έννοιες του ατόμου και της κοινωνίας μπορούν να βρουν την ουσιαστική τους σημασία μόνο σε συνάρτηση με την έννοια της αλληλεξάρτησης: «... η έννοια του ατόμου αναφέρεται σε αλληλεξαρτώμενους ανθρώπους στον ενικό όμως, και η έννοια της κοινωνίας σε αλληλεξαρτώμενους ανθρώπους στον πληθυντικό». ¹⁰ Παρότι όπως παρατηρεί ο Dalal, η έκφραση αυτή είναι κάπως άχαρη, εξαιτίας της δομής της γλώσσας.¹¹

Συνεπώς, ο Elias αποκλείει την αντίληψη του αυτόνομου και ανεξάρτητου ατόμου που βρίσκεται αντιμέτωπο με τις καταπιεστικές κοινωνικές δομές. Τα άτομα εξαρτώμενα μεταξύ τους διαμορφώνουν μεταβαλλόμενες διατάξεις που ο Elias τις ονομάζει σχηματισμούς. Η έννοια του σχηματισμού έχει κεντρική σημασία στο έργο του και παραπέμπει σε μια κοινωνική διάταξη με αυξομειούμενο μέγεθος: «...στα πλαίσια του οποίου τα άτομα συνδέονται μεταξύ τους με έναν ειδικό τρόπο αμοιβαίας εξάρτησης...»,¹² το παράδειγμα των ομαδικών παιχνιδιών, όπου τα άτομα ενώνονται με το δεσμό της αλληλεξάρτησης και του κοινού νοήματος των πράξεών τους δίνουν τη σημασία της έννοιας “σχηματισμός”. Η κατανόηση ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού προϋποθέτει την αποκάλυψη της δυναμικής των εντάσεων και την εξέλιξη των δικτύων αλληλεξάρτησης. Έτσι, π.χ. η διαρκής εξέλιξη των κανόνων ευπρέπειας και η λεπτή και αυστηρή ρύθμιση των ενστίκτων και των συναισθημάτων, ερμηνεύονται με αναφορές στο συνεχή ανταγωνισμό του 17^{ου} – 18^{ου} αιώνα στην Ευρώπη, ανάμεσα στην αυλική αριστοκρατία και στην ανερχόμενη αστική τάξη. Στην αυλή του Λουδοβίκου XIV π.χ. δε γίνονται αποδεκτές συμπεριφορές που θα έθεταν σε κίνδυνο την “αυλική αβρότητα” και την “κοινωνική κοσμιότητα” των αριστοκρατών.

Η ανατροπή της αντιθετικής σχέσης ατόμου – κοινωνίας θέτει σε δοκιμασία, σύμφωνα με το Νταλάλ, την επικοινωνιακή κατασκευή “προβλητική ταύτιση” που εξηγεί τη μεταφορά σκέψεων και συναισθημάτων από τον ασθενή στον αναλυτή. «Αυτή η νοητική κατασκευή υποβάλλει την ιδέα ότι τα άτομα είναι διαχωρισμένα». ¹³

Η σημασία της έννοιας της επικοινωνίας, στο έργο του Foulkes είναι πολύ σημαντική και κριτική για τη λειτουργία της σχέσης νου-επικοινωνίας. Δηλαδή, ενώ ο Freud υποστήριξε ότι ο νους προέκυψε για να προωθήσει την εκφόρτιση των ενορμήσεων, ο Foulkes αντίθετα, ισχυρίστηκε ότι η ανάγκη για επικοινωνία είναι απόρροια της κοινωνικής φύσης του ανθρώπου. Αυτή η άποψή μας οδηγεί σε μια καινοτόμο ιδέα ότι ο «νους» είναι διυποκειμενικό φαινόμενο: «Ο νους που συνηθίζουμε να τον αποκαλούμε ενδοψυχικό είναι κτήμα της ομάδας και οι διεργασίες που λαμβάνουν χώρα οφείλονται στις δυναμικές αμοιβαίες σχέσεις μέσα σε αυτή την επικοινωνιακή μήτρα». ¹⁴ Επομένως, το άτομο δεν συγκροτείται κυρίως από τη βιολογία και τις εσωτερικές δυνάμεις αλλά η κοινωνική του «φύση» είναι αποτέλεσμα ενός ενδοεπικοινωνιακού δικτύου λεκτικού και μη, συνειδητού και ασυνειδητού. ¹⁵ Κάτω από αυτό το πρίσμα, η έννοια της επικοινωνίας καταλαμβάνει τον κεντρικό ρόλο που οι παραδοσιακές ψυχαναλυτικές θεωρίες αποδίδουν στις ενορμήσεις.

Εξάλλου η εθνομεθοδολογία και η προσέγγιση του Habermas, έχουν δώσει ένα ιδιαίτερο βάρος στην επικοινωνία, τη γλώσσα και τη «συνομιλία». Ένα σημαντικό παράδειγμα ανάλυσης των «διαφερόντων» που καθορίζουν τη σύνδεση ατόμου-κοινωνίας, είναι η επικοινωνιακή πράξη του Habermas, η οποία ορίζεται ως αλληλεπίδραση, στην οποία τα σύμβολα κατέχουν κυρίαρχο ρόλο. Η επικοινωνιακή πράξη ταυτίζεται με κοινωνικούς κανόνες και σε μια γνώση βασισμένη σε προτάσεις που είναι διυποκειμενικά μοιρασμένες πάνω στην κανονιστική σύγκλιση και σε μια αμοιβαία εμπιστοσύνη. ¹⁶ Αυτή όμως η επικοινωνιακή πράξη: «... προϋποθέτει τη γλώσσα ως μέσο γνήσιας αλληλοκατανόησης, όπου ομιλητής και ακροατής ξεκινώντας από τον ορίζοντα του κατανοημένου βιωμένου κόσμους τους, αναφέρονται ταυτόχρονα στον αντικειμενικό, κοινωνικό και υποκειμενικό κόσμο, ώστε να διαπραγματευτούν τους κοινούς ορισμούς των καταστάσεων». ¹⁷ Ήδη ο Elias είχε υποστηρίξει, ότι η γλώσσα εξυπηρετεί δύο λειτουργίες, τον προσανατολισμό και την επικοινωνία. Η έννοια της επικοινωνίας προϋποθέτει την ύπαρξη ομάδας, όπου οι λέξεις πρέπει να σημαίνουν παρόμοια πράγματα για τον ομιλητή και τον ακροατή, όχι μόνο στο επίπεδο της λέξης, αλλά και τη σημασίας της σ' ένα βαθύτερο επίπεδο. Με άλλα λόγια η γλώσσα περικλείει κοινές παραστάσεις, νοοτροπίες αλλά και βιωμένες εμπειρίες. Σε κάθε περίπτωση: «... μια ομάδα χρηστών της γλώσσας προϋπάρχει κάθε ατομικής πράξης ομιλίας ... δεν μπορεί να διασπαστεί σε ατομικές επικοινωνιακές πράξεις ή πράξεις άλλου είδους». ¹⁸ Όσον

αφορά τον προσανατολισμό, ο Elias εννοεί δύο πράγματα: Πρώτον, η γλώσσα στην κυριολεξία προσανατολίζει κάποιον στον κόσμο και ταυτόχρονα «... προσφέρει μια ξεχωριστή ονομασία, ένα ξεχωριστό σύμβολο για κάθε εμπειρία εντός της σφαίρας της ομάδας. Συγχρόνως προσφέρει υποδείγματα των σχέσεων τους». ¹⁹ Δεύτερον, ο Elias εννοεί πως η γλώσσα προσανατολίζει το κοινωνικό υποκείμενο ως προς την εξαγωγή νοήματος. Δηλαδή, τι είναι σωστό ή λάθος, τι είναι καλό ή κακό κλπ.

Ορισμένοι ψυχαναλυτές και ομαδικοί αναλυτές θεωρούν ότι η συνείδηση είναι πάνω από τις υλικές συνθήκες, και αποτελεί μέρος του βαθύτερου εσωτέρου κόσμου του ατόμου. Ο Elias υποστηρίζει αντίθετα, ότι η συνείδηση γεννιέται από συλλογικές κοινωνικές διαδικασίες, που περιλαμβάνουν την εσωτερικευμένη νοοτροπία της ομάδας και κατά συνέπεια την εικόνα του εαυτού: «Η γνώμη της ομάδας αναλαμβάνει κατά κάποιο τρόπο τη λειτουργία και το χαρακτήρα της συνείδησης ενός ανθρώπου». ²⁰ Σύμφωνα με τον Dalal αυτή η θέση μπορεί να έχει σημαντικές επιπτώσεις στην άσκηση των ομαδικών ψυχοθεραπειών, επειδή μπορεί να αντιμετωπισθεί η «... προβληματική συνείδηση του ασθενή (το άκαμπτο Υπερεγώ) δηλαδή, με τη συνείδηση που εξελίσσεται μέσα στην κουλτούρα της ομάδας». ²¹ Ακόμη, μια από τις συνέπειες του υποδείγματος του Elias για τη συνείδηση, είναι ότι η επιρροή, θα καταστεί αναπόφευκτο και αναπόσπαστο κομμάτι της θεραπείας: «Αυτό σημαίνει ότι πρέπει κανείς όχι μόνο να αναγνωρίσει την ύπαρξη της επιρροής μέσα στην ψυχοθεραπευτική διαδικασία, αλλά να βρει και ένα τρόπο για να τη θεωρητικοποιήσει και να την εντάξει άμεσα στη θεωρία και την άσκηση της ψυχοθεραπείας». ²²

Τους ίδιους προβληματισμούς συναντούμε κατ' αναλογία και στην κοινωνιολογία και ιδιαίτερα στις προσεγγίσεις της συμβολικής αλληλεπίδρασης και της εθνομεθοδολογίας. Ο ερευνητής της συμβολικής αλληλεπίδρασης π.χ. χειρίζεται την κοινωνιολογία με ένα διπλό τρόπο: προσπαθεί να δώσει νόημα στα κοινωνικά φαινόμενα που μελετά και στη συνέχεια αναστοχάζεται πάνω στο κοινωνιολογικό νόημα των δικών του πρακτικών. Έτσι, η συνέντευξη και η συμμετοχική παρατήρηση αποτελούν μια καθ' αυτήν κοινωνική αλληλεπίδραση. Ιδιαίτερα στην εθνομεθοδολογία οι δράστες και οι παρατηρητές αυτοερμηνεύουν την υποκειμενικότητα των κοινωνικών εμπειριών. Ακόμη η ικανότητα του κοινωνιολόγου να στοχαστεί στις σχέσεις που διατηρεί με το αντικείμενο της εργασίας του, αλλά και στην ίδια τη διανοητική του δραστηριότητα, του επιτρέπει να βελτιώσει την ποιότητα της ανάλυσης. ²³ Τέλος δεν πρέπει να μας διαφύγει η

κοινωνικο-ιστορική προσέγγιση του Elias, ο οποίος, μέσα από τη μελέτη της αυλικής κοινωνίας της Γαλλίας του 17^{ου} αιώνα αποκαλύπτει τους ανταγωνιστικούς μηχανισμούς που συνέβαλαν στο να σημειωθούν σημαντικές αλλαγές στο επίπεδο της συνείδησης και των διανοητικών παραστάσεων. Αυτές οι αλλαγές έγιναν πιθανές εξαιτίας της ανάπτυξης της αστικοποίησης, της επέκτασης της εμπορευματοποίησης και του εκχρηματισμού της οικονομίας.²⁴

2. Η ιστορικοποίηση της σχέσης «εσωτερικού – εξωτερικού»

Ένα σημαντικό ερώτημα είναι πως αξιολογεί η κάθε θεωρία τη βιολογία σε σχέση με την εμπειρία, δηλαδή, τις διχοτομήσεις μεταξύ της κληρονομικότητας και της μετάδοσης, του έμφυτου και του επίκτητου. Οι απαντήσεις σε αυτό το ερώτημα συνδέονται με τη σχέση ανάμεσα στο «εσωτερικό» και το «εξωτερικό».

Σύμφωνα με τις επικρατέστερες αγγλοσαξονικές ψυχαναλυτικές θεωρίες, η δομή του ψυχισμού καθορίζεται περισσότερο από τη βιολογία, ενώ το περιεχόμενο του ψυχισμού συγκροτείται είτε από την εμπειρία, είτε από τη βιολογία και την κληρονομικότητα. Αντίθετα ο Foulkes, -επηρεασμένος από την προσέγγιση του Elias- ισχυρίζεται ότι η διαίρεση εσωτερικού/εξωτερικού είναι εσφαλμένη, επειδή «... το κοινωνικό δεν είναι εξωγενές, αλλά είναι και ενδογενές και διεισδύει στο εσώτατο «είναι» της ατομικής προσωπικότητας».²⁵ Ακόμη, αυτό που υποστηρίζει ο Foulkes είναι ότι αυτό που εσωτερικεύεται είναι κοινωνικές σχέσεις και επομένως: «οι αποκαλούμενες εσωτερικές διεργασίες του ατόμου είναι εσωτερικεύσεις των δυνάμεων που ενεργούν μέσα στην ομάδα στην οποία ανήκει».²⁶ Συνεπώς, τόσο η δομή όσο και το περιεχόμενο του ψυχισμού, επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό, από την εμπειρία και όχι από την κληρονομικότητα. Κάτω από αυτή τη λογική το κοινωνικό ασυνείδητο αποτελεί το ίδιο τον «σκελετό» του ψυχισμού, διαμορφώνει δηλαδή, και το δοχείο και το περιεχόμενό του.²⁷ Η θεωρία του Freud περιλαμβάνει όχι μόνο τις δύο ενδογενείς αλλά και συγκρουσιακές μεταξύ τους ενορμήσεις, αλλά και τη σύγκρουση ανάμεσα στους εσωτερικευμένους κανόνες της κοινωνίας, δηλαδή το Υπερεγώ, την ανθρώπινη «φύση» και το Αυτό. Μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι στον Freud, «η κοινωνία και ο ψυχισμός δομούνται μέσω μιας περίπλοκης αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο εσωτερικό και το εξωτερικό».²⁸

Ακόμη, οι απαντήσεις που δίνουν οι ψυχαναλυτές στο ερώτημα τι «κληρονομείται» διαφέρουν μεταξύ τους. Μια εκδοχή της φροϋδικής θεωρίας είναι

ότι το βρέφος αποτελεί ενσάρκωση των εννομήσεων, ξεκινά ως Αυτό, ενώ η απάντηση της Klein είναι ότι οι εννομήσεις έχουν μονίμως ενσωματωμένη μια εκδοχή του αντικειμένου τους, του μόνου πράγματος στον κόσμο που μπορεί να τις ικανοποιήσει.²⁹ Όμως, «όπως είναι γνωστό, αυτή η άποψη θυμίζει τις ιδέες του Καντ».³⁰ Η θέση του Foulkes, στηρίζεται σε δύο υποθέσεις, στην πρώτη ισχυρίζεται ότι οι δομές ενδέχεται να σχηματίζονται πριν από τη γέννηση. Έτσι, το Υπερεγώ, το Εγώ και το Αυτό «... προέρχονται από μια κοινή μήτρα, ξεκινώντας από τη γέννηση και ίσως προγεννητικά».³¹ Στη δεύτερη, υιοθετεί την άποψη ότι αυτό που κληρονομείται είναι το «εν δυνάμει», ό, τι κληρονομείται μοιάζει, ας πούμε περισσότερο με την ικανότητα εκμάθησης ομιλίας και γραφής· χωρίς προδιαμορφωμένο «εν δυνάμει», από μόνη της η εμπειρία δεν θα ήταν ικανή να παράγει αυτές τις ικανότητες».³²

Ο Foulkes όμως, εισάγοντας στην ανάλυσή του, τον όρο «μήτρα», επαναφέρει στο προσκήνιο τη διχοτόμηση έμφυτο/επίκτητο, επειδή στην έννοια της θεμελιώδους μήτρας τοποθετεί το έμφυτο και τη βιολογία και στη δυναμική μήτρα το «περιβάλλον» και το πολιτισμικό. Με αυτό τον τρόπο, φαίνεται να παραχωρεί και κάποια δικαιώματα στην έννοια της κληρονομικότητας. Αυτές οι αντιφάσεις στο έργο του Foulkes είναι αποτέλεσμα της υποχώρησης του από τη συστημική έννοια του επικοινωνιακού πεδίου και της προσπάθειας του να το διασπάσει σε «καθορισμένο» και «μεταβλητό», «κληρονόμησιμο» και «μεταδιδόμενο».

Ο Foulkes, ενώ δανείζεται αρκετές θεωρητικές κατασκευές από τον Elias, εντούτοις, πολλές φορές, δεν εκφράζει με συνέπεια τη μεθοδολογική και επιστημολογική προσέγγισή του. Ο Elias μέσω του τελευταίου του έργου: «Η θεωρία των συμβόλων» προσπαθεί να ενοποιήσει το «εσωτερικό» και το «εξωτερικό», το ατομικό και το κοινωνικό, τη σκέψη και την ομιλία. Δηλαδή, η γνώση, η σκέψη και η ομιλία είναι διαφορετικές μορφές της έννοιας του συμβόλου: «... η ομιλία, η σκέψη, η γνώση ... και οι τρεις δραστηριότητες αφορούν στο χειρισμό των συμβόλων».³³ Εκτός αυτού, το σύμβολο, σύμφωνα με τον Elias, υπερβαίνει διχοτομικές λογικές, αποκτώντας τη μορφή του στη βάση της κοινωνικής δραστηριότητας και των σχέσεων εξουσίας. Σύμφωνα με τον Elias, η σύγχρονη προσωπικότητα εξελίχθηκε εντός ενός συγκεκριμένου ιστορικού-κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι, η εσωτερικευση των συναισθημάτων, των σκέψεων, και στη συνέχεια η εξατομίκευση των ανάλογων συμπεριφορών στηρίζονται στη βούληση των αριστοκρατών να διαφοροποιηθούν από τους κοινούς θνητούς.

Εξάλλου, η διαρκής άμιλλα ανάμεσα στην αστική τάξη και στην αριστοκρατία για την αποκλειστική οικειοποίηση των διακριτών πολιτισμικών συμπεριφορών, συνέβαλε στο να σημειωθούν σημαντικές αλλαγές στο επίπεδο της συνείδησης, των διανοητικών παραστάσεων και των κοινωνικών συμπεριφορών. Αυτές οι αλλαγές έγιναν πιθανές εξαιτίας της ανάπτυξης, της αστικοποίησης, της επέκτασης της εμπορευματοποίησης, του εκχρηματισμού της οικονομίας και της αναγκαστικής αυλικοποίησης των ευγενών του 17^{ου} αιώνα.³⁴ Ήδη στη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα, διαμορφώνονται οι κανόνες του «βλέμματος» που θέτουν το πολιτισμικό πλαίσιο της έκφρασης, της αντικειμενοποίησης των ατομικών στάσεων και της αποστασιοποίησης από τα παραδεδομένα. Συγχρόνως, πραγματοποιούνται δομικές αλλαγές που αφορούν την εξέλιξη των αισθημάτων και των νοητικών αντιλήψεων και νοοτροπιών. Με αυτόν τον τρόπο, ο Elias, θέλει να στοχαστούμε πάνω στην: «... ολοκληρωτική αναδόμηση της προσωπικότητας και της ψυχικής οικονομίας στη διαδικασία της ιστορικής μεταβολής».³⁵

Σύμφωνα όμως με την παραδοσιακή ψυχανάλυση, η σφαίρα των συναισθημάτων εδράζεται αποκλειστικά σε βιολογική βάση, δηλαδή «... γεννιόμαστε με τις συναισθηματικές μας δομές, ένα προ-δεδομένο, που αργότερα κινητοποιούνται και ενεργοποιούνται σε διάφορες καταστάσεις».³⁶ Για τον Elias οι συναισθηματικές μας δομές συγκροτούνται επίσης εντός του κοινωνικού πλαισίου: «Τα σύμβολα ... συμπεριλαμβάνουν όχι μόνο τη γνώση, αλλά και, για παράδειγμα, κριτήρια διαγωγής και συναισθημάτων».³⁷ Ο παραπάνω τρόπος προσέγγισης της παραδοσιακής ψυχανάλυσης έχει επηρεαστεί από τις φιλοσοφικές θεωρήσεις του Λάϊμπνιτς και του Καντ για το *a priori* και το αυτόνομο άτομο. Κάτω από αυτή τη θεώρηση, το βρέφος, σύμφωνα με την Klein έρχεται στον κόσμο εφοδιασμένο με *a priori* κατηγορίες και ενορμήσεις, και με το προϋπάρχον χάσμα ανάμεσα στο «εσωτερικό» και το «εξωτερικό» το οποίο πρέπει να γεφυρωθεί.³⁸ Αντίθετα για τον Elias, η ύπαρξη είναι αλληλεξάρτηση και επομένως δεν υπάρχει χάσμα που χρειάζεται να γεφυρωθεί. Εξάλλου, το μεταβαλλόμενο δίκτυο αμοιβαίων πολλαπλών εξαρτήσεων, το οποίο συνδέει τα άτομα μεταξύ τους, κατασκευάζει και τις εσωτερικές δομές της προσωπικότητας των υποκειμένων. Αυτή η προσέγγιση που δίνει προτεραιότητα στις δομικές μεταβολές εντός του ψυχισμού και όπου το «έμφυτο» συγκροτείται διαμέσου του «επίκτητου», αποτελεί ένα διαφορετικό υπόδειγμα από το φροϋδικό, όπου η «φύση» του καθενός βρίσκεται σε διαρκή σύγκρουση με τους κανόνες του «επίκτητου». Για τον Elias όμως το «εξωτερικό» δεν επιβάλλεται έτσι απλά πάνω

στο «εσωτερικό», αλλά ούτε και αποδέχεται την άποψη ότι το «εξωτερικό» αποτελεί ένα είδος αντανάκλασης του εσωτερικού. Μια σύντομη καταγραφή των απόψεων του Elias για τη σημασία της γλώσσας θα αποσαφηνίσουν πολλά από τα ζητήματα που συνδέονται με τη σχέση «εξωτερικού» «εσωτερικού».

Ο Elias έχει αντικαταστήσει το *a priori* στο επίκτητο με ένα *a priori* στη γλώσσα, δηλαδή, συγκεκριμένοι τρόποι σκέψης, έννοιες και εμπειρίες υφίστανται εντός της δομής και του περιεχομένου της γλώσσας. Ακόμη, ο ψυχισμός και η προσωπικότητα των ανθρώπων δομούνται από τη γλώσσα, η οποία είναι θεμελιωμένη στην ανθρώπινη δραστηριότητα και ιδιαίτερα στην εμπειρία της αλληλεξάρτησης μεταξύ των ανθρώπων και του κόσμου τους. Σε αυτή τη λογική η σκέψη και η ομιλία είναι διαφορετικές πλευρές του ίδιου πράγματος δηλαδή της γνώσης. Εξάλλου, η γνώση, η ομιλία και η σκέψη αφορούν το χειρισμό των συμβόλων. Επομένως, η γλώσσα περιέχει εξ ορισμού αναπαραστάσεις της ανθρώπινης εμπειρίας και εξελίχθηκε από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο. Αυτή η ικανότητα να χειρίζεται ο άνθρωπος αφηρημένα σύμβολα, τον οδήγησε στη δυνατότητα πρόβλεψης και συνεπώς αυτή τη δραστηριότητα την ονόμασε σκέψη.³⁹ Αυτές οι λειτουργίες των συμβόλων «κατευθύνονται» στον έλεγχο του κοινωνικού και φυσικού κόσμου μέσα στα οποία τοποθετούνται τα άτομα. Σε αυτό το σημείο: «Η διαφορά ανάμεσα στον Elias και στον Φρόϋντ, εδώ είναι, ότι ο «νους» του Elias παράγεται από μια επαφή με τον εξωτερικό κόσμο, ενώ ο «νους» του Φρόϋντ (το εγώ), είναι επακόλουθο εσωτερικών διαδικασιών -του Αυτού».⁴⁰

Σύμφωνα με τον Elias, η σκέψη απορρέει από το σιωπηλό χειρισμό των ηχητικών συμβόλων. Εξάλλου, την ίδια άποψη εξέφραζαν ο Cooley και ο Mead, οι οποίοι υποστήριζαν ότι η σκέψη είναι εσωτερίκευση των επικοινωνιακών διαδικασιών που λαμβάνουν χώρα στο κοινωνικό πλαίσιο, μέσα από την αλληλεπίδραση και την επικοινωνία: Έτσι ο παράγοντας που κάνει δυνατή την ύπαρξη της κοινωνίας είναι η συμβολική αλληλεπίδραση, οι δε αμοιβαίες δράσεις καθίστανται πιθανές, επειδή υπάρχει η κοινή πρόσληψη των συμβόλων.⁴¹ Επομένως, οι έννοιες, τα νοήματα και οι προηγούμενες εμπειρίες του κόσμου υφίστανται μέσα στη δομή και το περιεχόμενο της γλώσσας. Έτσι, όταν ένα κοινωνικό υποκείμενο αφομοιώνει μια γλώσσα, στην ουσία ενστερνίζεται ένα τρόπο σκέψης που είναι ριζωμένος στη δομή της γλώσσας και ταυτόχρονα του διαμορφώνει τον ψυχισμό και την προσωπικότητα του: «Μια γλώσσα αναπαριστά συμβολικά τον κόσμο όπως αυτός είχε βιωθεί ... αντικατοπτρίζει ... ταυτόχρονα τις ομάδες των ανθρώπων, τις

κοινωνίες που χρησιμοποιούν τα σύμβολα ως μέσα επικοινωνίας». ⁴² Κάτω από αυτή την έννοια, η γλώσσα δεν έχει τη δική της ύπαρξη έξω από την ανθρώπινη εμπειρία, και αντιστοιχεί με τη γνώση, την ομιλία και τη σκέψη. Επακόλουθο αυτής της ιδέας είναι ότι ένας αριθμός διχοτομήσεων: εσωτερικού-εξωτερικού, έμφυτου-επίκτητου, νου-σώματος, καθίσταται περιττός.

3. Ταυτότητα – ιδεολογία: άχρονες ή έγχρονες σχέσεις

Στην κλασική ψυχανάλυση, ο εαυτός υποτίθεται ότι περιλαμβάνει την πραγματική και αληθινή ουσία του ατόμου, ενώ η ταυτότητα συνδέεται κυρίως με την ομάδα και ονομάζεται «εμείς». Η παραπάνω εκδοχή του εαυτού είναι μια ουσιοκρατική κατηγορία που συνδέεται με τον ατομικισμό. Εξάλλου, η μοναδικότητα του κάθε ατόμου βασίζεται στο κοινό έδαφος των συμβόλων, που έχουν ένα χαρακτήρα εξ ολοκλήρου κοινωνικό. Μια άλλη εκδοχή αναφέρεται στη μετάθεση από το ατομικό στο πολυμερές, δηλαδή στην πολλαπλή ταυτότητα των ατόμων. Έτσι, η εσωτερική σύγκρουση λόγω των πολλαπλών ταυτοτήτων, ερμηνεύονται είτε από την πολλαπλότητα των λόγων (discourse) που ο καθένας επιχειρεί να δομήσει τον εαυτό σύμφωνα με τη δική του εικόνα⁴³ είτε από την προβληματική της έξης και της ταύτισης, όπου: «... προγενέστερα και μεταγενέστερα επίπεδα ταυτότητας ενδέχεται να συγκρούονται μεταξύ τους». ⁴⁴ Αυτές όμως οι προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στην έννοια του ρόλου παραμένουν στην ουσία ένα ατομικιστικό υπόδειγμα ταυτότητας. Αντίθετα, στη θεωρία του Winnicott, μια ομάδα είναι ένα επίτευγμα του εγώ είμαι, που μέσω του ονόματος που παίρνει για να ορίσει τον εαυτό της, της προσδίδει ουσιαστική υπόσταση. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο σχηματισμός των ομάδων επιφέρει την παράνοια, επειδή πιστεύουν ότι ο εξωτερικός κόσμος της επιτίθεται συνεχώς. Κάτω από αυτή την οπτική, η ομαδική ταυτότητα είναι πάντοτε μια πραγματοποίηση. ⁴⁵

Ο Φρόυντ πίστευε ότι η διάκριση εαυτού και ταυτότητας είναι εσφαλμένη, επειδή το «εγώ» περιλαμβάνει από μόνο του ταυτίσεις. Επομένως δεν είναι απαραίτητες οι έννοιες του εαυτού και του «εμείς» επειδή το «εγώ» τα περικλείει. Ο Foulkes ισχυρίζεται ότι άλλοτε βρίσκεται στο προσκήνιο το μέρος της προσωπικότητας που ονομάζουμε «εγώ» και άλλοτε το «εμείς». Σε κάθε περίπτωση έχουμε να κάνουμε με ένα α-κοινωνικό εαυτό. Για τον Foulkes, η πρωταρχική κινητήρια δύναμη του ατόμου είναι το ανήκειν: «Ο άνθρωπος είναι πρωτίστως

κοινωνικό ον, ένα συστατικό μιας ομάδας».⁴⁶ Όμως αυτή την τάση της ομαδικής ταυτότητας τη συνάγει από μια εκδοχή της φυλογενετικής κληρονομιάς. Έτσι, ιστορικοποιεί σύγχρονα συλλογικά φαινόμενα ως μια ενόρμηση επιστροφής σε αρχαία φυλετικά συναισθήματα ως μια αφετηρία «... ανασυγκρότησης των παλαιών και βαθιά ριζωμένων τρόπων ομαδικής συμπεριφοράς».⁴⁷ Δηλαδή οι πραγματικές ανάγκες και επιθυμίες του παρόντος, χάνονται προς όφελος της εκπλήρωσης μιας αρχέγονης επιθυμίας.

Ο Dalal προτείνει ένα ομαδο-αναλυτικό τρόπο σκέψης προκειμένου να ερμηνεύσει την ταυτότητα, πέρα από το όνομα μιας κατηγορίας ή την αίσθηση του ανήκειν σε ένα όνομα. Ο ίδιος πιστεύει ότι η ταυτότητα μπορεί να ερμηνευτεί ως ένα «... φαινόμενο που ενσωματώνεται σε ένα πλέγμα κοινωνικής συναλλαγής και κοινωνικών σχέσεων ... και έτσι την καθιστά ιδιότητα του δικτύου αλληλεπίδρασης».⁴⁸ Σε αυτή την προοπτική η ταυτότητα, αποτελεί μια έκφραση των δεσμών στο εσωτερικό του κοινωνιοπολιτικού δικτύου, έτσι ώστε να διαφυλάξει τα όρια ανάμεσα στο «εμείς» και στους «άλλους». Ο Dalal στηριζόμενος στις αναλύσεις του Elias, έχει εισάγει στην ομαδική αναλυτική θεωρία τις σχέσεις εξουσίας ως ένα συστατικό της ταυτότητας. «Έτσι λοιπόν οι άνθρωποι δεν συγκεντρώνονται απλά ή σχηματίζουν ομάδες λόγω ομοιότητας. Ομαδοποιούνται γύρω από στροβίλους εξουσίας, αλλά χρησιμοποιούν την ομοιότητά τους για να κρύψουν τους στροβίλους και να αρνηθούν την ύπαρξή τους.»⁴⁹ Σύμφωνα με τον Dalal δεν υπάρχει μια απλή οπτική της ταυτότητας και αυτό ισχύει τόσο για το «εγώ» όσο και για το «εμείς». Έτσι οι ομοιότητες όσο και οι διαφορές των συμμετρικών και των ασύμμετρων λογικών συγκρούονται με αποτέλεσμα η ταυτότητα να καθίσταται προβληματική.⁵⁰

Η συνεισφορά του Elias, στη διαμάχη για τη συγκρότηση των ταυτοτήτων των ομάδων είναι σημαντική, επειδή αφενός αποκαλύπτει το ρόλο των σχέσεων εξουσίας και αφετέρου τονίζει τη συνεισφορά των μηχανισμών που χρησιμοποιούνται για να ενισχύσουν τη δομή των ταυτοτήτων. Η πράξη του «ανήκειν» σε κάποια ομάδα βασίζεται στις ιδέες της ομοιότητας και της ομοιογένειας. Δηλαδή το «εμείς» σημαίνει ότι μοιάζουμε στις συνήθειες, στις αξίες, στις πεποιθήσεις, στις αντιλήψεις κλπ, σε αντίθεση με κάποιον «διαφορετικό» που δεν είναι ένας από εμάς. Όμως, η αυταπάτη της ομοιογένειας, δεν μπορεί να αποκρύψει την μορφωτική, πολιτισμική, οικονομική και κοινωνική διαφοροποίηση των κοινωνικών υποκειμένων και ταυτόχρονα καλύπτει το βασικό διακύβευμα που είναι η υλική και η συμβολική

εξουσία. Η μελέτη μιας κοινότητας στο Leicester που της δόθηκε το ψευδώνυμο Winston Parva αναδεικνύει τον τρόπο διάρθρωσης του ατομικού με το συλλογικό, το «εγώ» με το «εμείς». Η αναγωγή των ατομικών ιδιοτήτων στην κοινωνική ομάδα ένταξης, προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό τη διαφοροποίηση του αντιληπτικού και συναισθηματικού πεδίου των ομάδων. Εξάλλου, στη συγκρότηση της ατομικής αυτότητας τονίζεται η διάσταση του συλλογικού, που περικλείει τις εικόνες, τις αντιληπτικές δομές και τις φαντασιακές αναγωγές του «εμείς». Σύμφωνα με τον Elias: «... είναι λάθος να χρησιμοποιούνται έννοιες, όπως το «εαυτό» και το «εγώ» ανεξάρτητα από τις άλλες θέσεις (εμείς, αυτοί, εσείς) του σχεσιακού δικτύου, στις οποίες παραπέμπονται όλες οι προσωπικές ανωνυμίες».⁵¹ Δηλαδή το «εγώ», δεν μπορεί να νοηθεί παρά μόνο στα πλαίσια ευρύτερων κοινωνικών σχέσεων, εφόσον μετέχει αναγκαστικά σε μια κοινωνία. Κάτω από αυτή την οπτική, η ατομικότητα πρέπει να νοηθεί σε σχέση με τους «άλλους», επειδή τα άτομα είναι υποχρεωμένα να συνθέσουν σε καταστάσεις αλληλεξάρτησης.⁵² Η έννοια της αλληλεξάρτησης μας οδηγεί στην κατανόηση των «σχέσεων εξουσίας» μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Η εξουσία επομένως, βρίσκεται στο κέντρο των κοινωνικών και πολιτικών συσχετισμών, χωρίς όμως να διαθέτει την στατική μορφή που της προσέδωσε ο Max Weber. Συνεπώς, ο συσχετισμός δύναμης σε ένα πεδίο αποκτά ιδιαίτερη σημασία επειδή η διαφοροποίηση του προκαλεί σημαντικές αλλαγές στις αμοιβαίες σχέσεις εξάρτησης. Έτσι, η εξουσία πηγάζει από τις αλληλεξαρτήσεις, τις σχέσεις των κοινωνικών ομάδων και τις εσωτερικές τους δυναμικές.⁵³

Η αναζήτηση των δομών και των μηχανισμών που συγκροτούν τη διαφοροποίηση της εξουσίας ανάμεσα σε δύο ξεχωριστές ομάδες μας οδηγούν στην ιδεολογία και το κακόβουλο σχολιασμό (κοινώς κουτσομπολιό). Ο Elias και ο Scotson τόνισαν τη χρήση του μηχανισμού παραγωγής και διάδοσης του κακόβουλου σχολιασμού ως μια στρατηγική διαφύλαξης του «εμείς» από τους «άλλους»: «Η ανάλυση της δομής του κακόβουλου σχολιασμού σε μια κοινότητα, μπορεί να διαφωτίσει τη δυναμική της ιεράρχησης. Δείχνει σε πιο σημείο οι «κατεστημένες» ομάδες, παίρνοντας κατά κάποιο τρόπο τον έλεγχο του κακόβουλου σχολιασμού, μπορούν να ελέγξουν τις πεποιθήσεις ενός διευρυμένου δικτύου γειτόνων ... και να ορίσουν τον τύπο των μέτρων που βοηθούν στην κατάταξη των οικογενειών».⁵⁴ Σύμφωνα με τον Elias, η κατανόηση μιας «κατεστημένης» ομάδας, περνάει μέσα από το χρόνο, ως ιστορική διαδικασία. Δηλαδή, εάν αγνοήσουμε το χώρο και το χρόνο του προσδιορισμού της ομάδας τότε θα περιοριστούμε στην εξαγωγή συμπερασμάτων

μόνο από το εσωτερικό της κάθε ομάδας, με σημεία αναφοράς την ενόρμηση του θανάτου, ή την ενδογενή επιθετικότητα, ή την προκατάληψη της ομάδας κλπ. Ο Elias όμως αμφισβητεί τέτοιους ισχυρισμούς και προβάλλει τη σπουδαιότητα του χρόνου εγκατάστασης που επιτρέπει σε μια ομάδα να οργανωθεί και να απαρτιωθεί. Επομένως, οι προσεγγίσεις εκείνες που δεν λαμβάνουν υπόψη τους τη δομή της κατάστασης στο χώρο και το χρόνο, αγνοούν ότι κάποια από τα διαφορικά εξουσίας «... οφείλονται αποκλειστικά στις διαφορές στο βαθμό οργάνωσης των εμπλεκόμενων ανθρώπων».⁵⁵

Όπως είδαμε, μια πλευρά της ιδεολογίας είναι η κατασκευή συγκριμένων διπολικών αντιθέσεων και διαφοροποιημένων θέσεων σε ένα πεδίο ανταγωνιστικό. Η αλήθεια του ιδεολογικού λόγου εξαρτάται από το βαθμό στον οποίο αυτός εκφράζει τις κοινές εμπειρίες, τις συμβολικές ταυτίσεις, τις κοινωνικές προσδοκίες και το συλλογικό φαντασιακό. Ακόμη, η ιδεολογία περιχαράκωνει τα υποκείμενα μέσα σε ένα πλέγμα εσωτερικών και εξωτερικών κανόνων, τα προτρέπει να ακολουθήσουν τις κοινωνικές επιταγές, τους προσφέρει πρότυπα συμπεριφορών, και καθορίζει τις συλλογικές αντιληπτικές δομές.⁵⁶ Διαμέσου του εσωτερικοποιημένου ιδεολογικού λόγου, της παραγωγής ή αναπαραγωγής των σημασιών, και της αφομοίωσης του γενικού κανονιστικού κώδικα, εξασφαλίζει την ασυνείδητη αποδοχή συμπεριφορών, αξιών, νοοτροπιών και ταυτόχρονα στηρίζει τη δικαιολόγηση και τη νομιμοποίηση των διαφορετικών ρόλων και την αποδοχή των κοινωνικών ιεραρχικών.

Ο Dalal, θεωρεί ότι «... είναι απαραίτητο να εισαγάγουμε τον όρο ιδεολογία στον πυρήνα κάθε ψυχαναλυτικού εγχειρήματος, δίνοντας του ίση αξία με το ασυνείδητο».⁵⁷ Δηλαδή, όπως το φροϋδικό ασυνείδητο δεν εμπίπτει στο συνειδητό, έτσι και η ιδεολογία ωθεί και καθορίζει τη συμπεριφορά με αδιόρατους τρόπους. Εξάλλου, με την «πειθώ» περνάμε από τη σφαίρα του κοινωνικοπολιτικού στη σφαίρα της ψυχολογίας. Η διαμόρφωση του ψυχισμού και των συμπεριφορών διαμέσου της πειθούς επιτυγχάνεται με την επιβολή ορισμένων τρόπων σύλληψης της κοινωνικής πραγματικότητας. Η ιδεολογία εκπέμπει τη «γνώση» για μια «πραγματικότητα» που είναι σαφής για όλους, προσφέρει ερμηνείες σε διάφορες καταστάσεις και μαθαίνει τα άτομα να διακρίνουν και να επιλέγουν αυτό που είναι «σημαντικό» και «απαραίτητο». Η «μάθηση» αυτή σκοπεύει να κάνει το υποκείμενο ικανό να αναπαράγει αυτή τη γενική γνώση κι αυτές τις επιλογές και ερμηνείες μέσα στο πνεύμα του αυτονόητου.⁵⁸ Στην περίπτωση της μελέτης του Elias και του Scotson για τη σχέση απόκληροι-κατεστημένοι, διαπίστωσαν ότι οι τελευταίοι

πιστεύουν ότι είναι «... περιβεβλημένοι με ένα είδος συλλογικού χαρίσματος, προικισμένοι με ειδικές αρετές, που δεν διέθεταν όμως οι άλλοι ...» και γι' αυτό ήταν «... μικρότερης ανθρώπινης αξίας ... ανήκουν σε μια ομάδα που διαθέτει λιγότερη αρετή και κύρος». ⁵⁹ Όμως, για να λειτουργήσει η διαδικασία του στιγματισμού και να εσωτερικευθεί, πρέπει να εκπέμπεται από μια κατεστημένη θέση εξουσίας. Επομένως, η ιδεολογία συμβάλλει στην αποδοχή της κατωτερότητας τους ως εκπορευόμενη από τη «φύση» τους «... και η εσωτερίκευση αυτού ... ως ένα μέρος της ίδιας της συνείδησης και της εικόνας εαυτού, ενισχύει την ανωτερότητα και την εξουσία της κατεστημένης ομάδας». ⁶⁰ Ακόμη, τα αντιληπτικά σχήματα διαφοροποίησης των ομάδων δεν είναι υπόθεση μιας γενιάς αλλά αποτέλεσμα συνεχούς μεταβίβασης συμπεριφορών και παραστάσεων των προηγούμενων γενεών στις επόμενες. Έτσι, σύμφωνα με τον Dalal η έννοια της ιστορικής διαδικασίας υπονομεύει μια αμιγώς ψυχαναλυτική θεώρηση, καθώς η τελευταία δίνει έμφαση στα εσωτερικά στοιχεία της ομάδας. ⁶¹

Επίλογος

Η συμβολή του Elias στο ομαδικό-αναλυτικό υπόδειγμα είναι σημαντική επειδή βοήθησε να ανατραπούν ορισμένες βεβαιότητες της ορθόδοξης ψυχανάλυσης. Έτσι, αντί για ενορμήσεις έχουμε το δομικό προβάδισμα που αποδίδεται: στα σύμβολα, και στην πολλαπλότητα έναντι της μονάδας. Αυτό έχει ως συνέπεια ορισμένες δομές όπως ο νους, η σκέψη και το Υπερεγώ, που τις εκλάμβαναν καθαρά προσωπικές και εσωτερικές, να θεωρούνταν πλέον ως κτήμα της ομάδας. Επομένως, υπάρχει η βεβαιότητα ότι τα υποκείμενα βρίσκονται διαρκώς εντός του κοινωνικού με αποτέλεσμα το «εγώ» να είναι πάντοτε ένα «εμείς». Το κοινωνικό διαποτίζει το άτομο και το άτομο συνδιαμορφώνει το κοινωνικό, κατά την κλασσική τοποθέτηση των Elias και Foulkes.

Η άποψη της M. Klein και του S. Freud, ότι υπάρχει χάσμα ανάμεσα στο εσωτερικό και το εξωτερικό, το οποίο πρέπει να γεφυρωθεί, δεν γίνεται αποδεκτή στη θεωρία των συμβόλων του Elias που υποθέτει ότι δεν υπάρχει τέτοιο χάσμα. Για αυτό το λόγο καταφεύγει στην ανάλυση της γλώσσας και της γνώσης οι οποίες θεωρεί ότι διαμορφώνονται από την κοινωνική δραστηριότητα. Συνέπεια αυτής της θεώρησης είναι η διαβεβαίωση του Elias, ότι η γλώσσα περικλείει νοοτροπίες, αξίες, ηθικές, παραστάσεις, και νοητικά σχήματα, πράγμα που σημαίνει, ότι οι

συναισθηματικές, ψυχικές και νοητικές δομές διαμορφώνονται εντός του κοινωνικού πλαισίου.

Στη συγκρότηση της ατομικής ταυτότητας τονίζεται η διάσταση του συλλογικού που περικλείει τις εικόνες, τις αντιληπτικές δομές και τις φαντασιακές αναγωγές του «εμείς». Εξάλλου για τον Elias η ύπαρξη είναι αλληλεξάρτηση. Επομένως, ή έννοια αλληλεξάρτηση βρίσκεται στον αντίποδα του φροϋδικού σχήματος που αναφέρεται στην ενορμητική σύγκρουση, ενώ στον Elias αυτή η έννοια συμπεριλαμβάνει και το ρόλο των σχέσεων εξουσίας. Ακόμη, το έργο του Elias, εισάγει και ορισμένες έννοιες της κοινωνιολογίας στον πυρήνα κάθε ψυχαναλυτικού εγχειρήματος. Στην έννοια «ιδεολογία» δίνεται ίση αξία με το ασυνείδητο, επειδή και αυτή ωθεί και καθορίζει τη συμπεριφορά με διάφορους τρόπους. Επιπλέον, μια από τις συνέπιες του υποδείγματος του Elias για τη συνείδηση, είναι ότι καθιστά περιττό το ερώτημα αν πρέπει κάποιος να επηρεάζει τον ασθενή του ή όχι. Αν δεχθούμε το πρόταγμα του Elias, ότι η βάση της συνείδησης είναι η γνώμη της ομάδας, τότε η ομαδική ψυχοθεραπεία θα αντιμετωπίσει την προβληματική συνείδηση του ασθενούς - το Υπερεγώ του- σε συνδυασμό με τη συνείδηση που εξελίσσεται μέσα στην κουλτούρα της ομάδας. Έτσι, οδηγούμαστε σε μια πραγματικά νέα προσέγγιση του ατόμου, της ομάδας, της κοινωνίας, αλλά και της υγείας και της διαταραχής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Farhad Dalal: «Η ομαδική ανάλυση μετά τον J.H. Foulkes: Ας (ξανα)μιλήσουμε σοβαρά για την ομάδα» εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2007 σελ. 17
2. Hopper, E. “The social unconscious in clinical work” Group 20, 1, 7-42, σ. 15
3. Foulkes S.H. “The group as matrix of the individual’s mental life” ό.π. σελ. 225 και επ.
4. Foulkes S.H. “Access to unconscious processes in the group-analytic group” in selected papers. 1990 σελ. 212
5. Farhad Dalal: «Η ομαδική ανάλυση...» ό.π. σελ. 308
6. Ό.π. σελ. 309
7. Βλέπε Κατριβέσης Ν.: «Η κοινωνιολογία του Norbert Elias: Από τις κοινωνικές δομές στις αλληλεξαρτήσεις». Gutenberg 2003. σσ. 43 κ. επ.
8. Elias N.: «Η εξέλιξη του πολιτισμού. Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στη Νεώτερη Ευρώπη». Νεφέλη, Αθήνα 1997, σελ. 19
9. Elias N. “La société des individus” ed. Fayard, Paris 1990, σ. 127
10. Elias N. “Qu’est ce que la sociologie” ed. Pandore, Paris 1981, σ. 150
- 11 Βλέπε « Η ομαδική ανάλυση...» σελ. 135
- 12 Εισαγωγή του Chantier R. στο βιβλίο: “La société de cour” Flammarion-Champs, Paris 1985, σ. x
- 13 Dalal F.: «Η ομαδική ανάλυση...» ό.π. σελ. 141
- 14 Foulkes S.H. “My philosophy in psychotherapy” Selected papers 1990 σ. 277-278
- 15 Βλέπε Foulkes S.H. “Therapeutic Group Analysis” London: George Allen & Unwin, 1964, σ. 125 κ.επ.
- 16 Βλέπε Κατριβέσης Ν. «Κοινωνιολογική θεωρία: Σύγχρονα ρεύματα της κοινωνιολογικής σκέψης» εκδ. Gutenberg 2004
- 17 Habermas J. “Théorie de l’agir communicationnel” Fayard, Paris 1987, τ. I, σ. 111
- 18 Elias N. “The symbol theory” London, Sage 1991, σελ. 21
- 19 ό.π. σελ. 70
- 20 Elias N., Scotson J. “Logiques de l’exclusion” ό.π. σ. 28
- 21 Dalal F.: «Η ομαδική ανάλυση...» ό.π. σελ. 180
- 22 ό.π. σελ. 181
- 23 Βλέπε Κατριβέσης Ν. «Κοινωνιολογική θεωρία...» ό.π. σελ.
- 24 Elias N. “La société de cour” Flammarion –champs, Paris 1985, σσ. 181 κ.ε.
- 25 Foulkes S.H. “The group as matrix of the individual’s mental life” in selected papers London: Karnac. 1990 σελ. 227
- 26 Foulkes S.H. “Access to unconscious processes in the group-analytic group” in selected papers ό.π. σελ. 212
- 27 Βλέπε Dalal F.: «Η ομαδική ανάλυση...» ό.π. σελ. σελ. 77
- 28 ό.π. σελ. σελ. 121
- 29 Βλέπε Klein M.: “Love, Guilt and Reparation” London: Virago Press. 1988
- 30 Dalal F.: «Η ομαδική ανάλυση...» ό.π. σελ. 78
- 31 Foulkes S. “Oedipus conflict and regression” in selected papers. ό.π. σελ. 236
- 32 ό.π. σελ. 238
- 33 Elias N. “The symbol theory” ό.π. σελ. 65
- 34 Elias N.: “La société de cour” ό. π. σελ, 170 κ.επ.
- 35 Burkitt, I. “Social selves” London, Sage 1991, σελ. 174
- 36 Dalal F.: «Η ομαδική ανάλυση...» ό.π. σελ. 153
- 37 Elias N. “The symbol theory” ό.π. σελ. 23
- 38 Βλέπε Klein M.: “Love, guilt and Reparations” ό.π. σελ. 45 κ.επ.
- 39 Elias N. “The symbol theory” ό.π. σελ. 65 κ.έπ.
- 40 Dalal F.: «Η ομαδική ανάλυση...» ό.π. σελ. 150
- 41 Βλέπε Mead G.H.: “L’ esprit, le soi et la société” PUF, Paris 1973
- 42 Elias N. “The symbol theory” ό.π. σελ. 129
- 43 Βλέπε Calhoun C. “Social Theory and the Politics of Identity” Oxford Blackwell 1994
- 44 Mennell S.: “The formation of we-images: a process theory” in “Social theory...” ό.π. σελ. 178
- 45 Winnicott D.W. “The Family and Individual Development” London, Tavistock Publications 1965 σελ. 148 κ.επ.
- 46 Foulkes S.H. and Antony E.J. “Group Psychotherapy – The Psychoanalytic Approach” London, Karnac 1984 σελ. 234
- 47 Όπως παρ. σελ 235

- ⁴⁸ Dalal F.: «Η ομαδική ανάλυση...» ό.π. σελ. 278
- ⁴⁹ Όπως παρ. σελ 298
- ⁵⁰ Όπως παρ. σελ 300
- ⁵¹ Elias N. “Qu’est ce que la sociologie?” ό.π σελ. 149
- ⁵² Elias N. “La société des individus” ό. π σσ. 205 κ.επ
- ⁵³ Elias N.: “La société de cour” σσ 86 κ.επ.
- ⁵⁴ Elias N., Scotson J. “Logiques de l’exclusion” ed. Fayard, Paris, 1997 σ. 115
- ⁵⁵ Elias N. “Introduction”, ό.π. Σελ.
- ⁵⁶ Βλέπε Ansart P. “Idéologies conflits et pouvoir” PUF, Paris 1977 σ. 135 κ.επ.
- ⁵⁷ Dalal F.: «Η ομαδική ανάλυση...» ό.π. σελ. 173
- ⁵⁸ Βλέπε Ansart P. “Les idéologies politiques” PUF, Paris 1974 σσ. 58 κ.επ
- ⁵⁹ Elias N., Scotson J. “Logiques de l’exclusion” ό.π. σσ. 30-31
- ⁶⁰ Ό.π. σ. 170
- ⁶¹ Dalal F.: «Η ομαδική ανάλυση...» ό.π. σελ. 171

Abstract

Norbert Elias' approach and the group analytic theory (j. Foulkes and F. Dalal)

N. Elias's approach influenced group analytic theory, inasmuch as it enriched and renewed basic orthodox psychoanalytic assumptions. His unifying theory about the individual-society relationship also determines the social character of thought, as well as of the superego, the ego, and the id.

The psychoanalytic approach of the gap between the "internal" and the "external" is not acceptable within Elias's theory of symbols, which maintains that existence is interdependence. Moreover, the reduction of individual identity to the internal elements of the individual is challenged by Elias's argument, according to which individual identity pertains to the historical process of social integration.

Eventually, within the late views of group analytic theory, the concept of the unconscious is identified with the concept of ideology, as defined by Elias.

**Είναι ‘νόμιμη’ αυτή η σύγκριση;
Ανά-στοχασμοί σχετικά με τη συγκριτική μέθοδο
στη μελέτη των θρησκειών**

Ρέα Ματσάγγου*

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία με αφορμή την κριτική που έχει δεχθεί η συγκριτική μέθοδος στη μελέτη των θρησκειών και τον διάλογο που αυτή έχει προκαλέσει στην ακαδημαϊκή κοινότητα, αρχικά επιχειρείται μια ανάλυση των δομικών όρων και εννοιών που κρίνονται ως βασικά εργαλεία της μεθόδου. Στη συνέχεια, ορίζονται οι μεθοδολογικές προϋποθέσεις των προτεινόμενων μοντέλων βάσει των οποίων το ερευνώμενο φαινόμενο θα εξετασθεί, ούτως ώστε η συγκριτική θρησκευολογική μελέτη να είναι γόνιμη και αξιόπιστη. Τέλος, υποστηρίζεται η αναγκαιότητα της συγκριτικής μεθόδου στη μελέτη και κατανόηση θρησκευτικών φαινομένων όχι μόνο διαφορετικών θρησκειών, αλλά και στο πλαίσιο μιας και μόνης θρησκείας.

* Ε.Τ.Ε.Π., Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας- Υπ.Διδάκτωρ, Leiden University

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες υπάρχει στην επιστημονική κοινότητα μια θερμή διαμάχη αναφορικά με την αξιοπιστία της συγκριτικής μεθόδου στη μελέτη των θρησκειών. Η συγκριτική μέθοδος έχει δεχθεί επιθέσεις ιδιαίτερα από μεταμοντέρνους ερευνητές, εξαιτίας της ‘μη-επιστημονικής’ και ‘ύποπτης’ χρήσης της στα προηγούμενα χρόνια. Συγκεκριμένα, κατηγορήθηκε ότι εξυπηρετεί τις ‘πολιτικές’, ‘οικονομικές’ και ‘πολιτισμικές’ ηγεμονίες κάποιων χριστιανικών κρατών, δημιουργώντας μεγαλεπήβολες θεωρίες για την προαγωγή των ιμπεριαλιστικών τους σχεδίων· ότι εμπνέεται από ιεραποστολικά κίνητρα, που αντανakλώνται στην ‘ουσιοκρατική’ χροιά της ‘γλώσσας’ της μεθόδου· ότι υποστηρίζει την εξελικτική θεωρία που κατηγοριοποιεί τους πολιτισμούς διαχωρίζοντάς τους σε ‘πρωτόγονους’ και ‘προηγμένους’. Η συγκριτική μέθοδος χρεώθηκε αντι-επιστημονικότητα, ότι προάγει στατικά μοντέλα εξάγοντας τα φαινόμενα από το πλαίσιο τους· ότι κάνει ανεδαφικές και αφηρημένες γενικεύσεις καταργώντας τις διαφορές ανάμεσα σε πολιτισμούς και θρησκείες, μηδενίζοντας έτσι την ιδιαιτερότητα και μοναδικότητά τους. Για τους μεταμοντέρνους κάθε εγχείρημα σύγκρισης διαφορετικών *θρησκευτικών γλωσσών* είναι μάταιο, γιατί φαινόμενα που ανήκουν σε διαφορετικά θρησκευτικά πλαίσια, είναι εξ’ ορισμού άσχετα μεταξύ τους.

Με αφορμή την παραπάνω κριτική, ξεκίνησε ένας διάλογος στην ακαδημαϊκή κοινότητα, ο οποίος αποδείχθηκε καρποφόρος, καθώς προήγαγε μια προχωρημένη θεωρητική αναζήτηση και έθεσε μια σειρά ερωτημάτων όπως: Μπορούμε να κάνουμε γενικεύσεις και να εξάγουμε *καθολικές έννοιες (universals/καθόλου)* ή πρέπει να εστιάζουμε μόνο στο *ειδικό*; Τι είναι τελικά τα *universals*, και με ποια έννοια τα χρειαζόμαστε; Είναι δυνατόν να εστιάζουμε ταυτόχρονα και στις ομοιότητες και στις διαφορές όταν συγκρίνουμε θρησκευτικά φαινόμενα; Μπορούμε να συγκρίνουμε έξω από ένα δεδομένο πλαίσιο, και τι σημαίνει πλαίσιο; Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στο γένος και τα είδη; και που να εστιάζουμε; Τι ερευνούμε; αιτίες ή λόγους; Ποια οπτική γωνία πρέπει να αναζητηθεί και εκφραστεί; του μετόχου/μυημένου/πιστού (*insider*) ή του παρατηρητή/επιστήμονα (*outsider*); Ποιος τύπος μοντέλου είναι προτιμότερος για μια σύγκριση: ένα δομικό/στατικό ή ένα δυναμικό και ιστορικό μοντέλο; Ποια μέθοδος είναι η καταλληλότερη; περιγραφή, εξήγηση ή ερμηνεία; Μπορεί, τέλος, η συγκριτική μέθοδος να θεωρηθεί επιστημονική;

Για να απαντήσω στα παραπάνω ερωτήματα, πρώτα, θα φωτίσω περισσότερο μερικές από τις δομικές έννοιες και τους βασικούς όρους που είναι κρίσιμοι για τη συγκριτική μέθοδο. Στη συνέχεια, θα εξηγήσω, γιατί η σύγκριση ως μέθοδος είναι ταυτόχρονα και αναπόφευκτη και συναρπαστική. Πέρα, όμως, από τις όποιες απαντήσεις επιχειρήσω να

δώσω, απώτερος στόχος της εργασίας είναι να θέσω μια προβληματική που θα εγείρει νέα ερωτήματα. Όπως το θέτει ο Strenski (2003: 169), ‘είναι καλύτερο να γνωρίζει κανείς κάποιες ερωτήσεις παρά όλες τις απαντήσεις’, ή με τα λόγια του Freidenreich (2004: 92): ‘οι πιο επιτυχημένες συγκρίσεις είναι συχνά αυτές που εγείρουν ερωτήματα παρά που επιχειρούν να τα απαντήσουν’.

1. *Universals/καθόλου*

Οι γνωστές από τη φιλοσοφία *γενικές/καθολικές έννοιες* (universals)¹ είναι στενά συνδεδεμένες με τη φύση της συγκριτικής μεθόδου και το ερώτημα της αξιοπιστίας της. Συγκεκριμένα, το ερώτημα που τίθεται είναι, εάν υπάρχουν ομοιότητες μεταξύ των θρησκειών, παραδοχή η οποία μας επιτρέπει να κάνουμε κάποιες γενικεύσεις. Ο μεταμοντερνισμός, εμμένοντας στη μοναδικότητα κάθε φαινομένου, απορρίπτει τις γενικεύσεις και κατά συνέπεια τη δημιουργία *καθολικών εννοιών*. Για τους μεταμοντέρνους, ‘οι γενικεύσεις εξαφανίζουν την ιδιαιτερότητα των ειδικών που επισωρεύουν’ (Geertz, 1973: 25· Segal 2001: 343): οι γενικεύσεις και τα *καθόλου* είναι, καθώς λένε, αν όχι επικίνδυνα, κενές περιεχομένου κοινοτοπίες, περιττές στην ακαδημαϊκή έρευνα (Geertz, 1995: 23· Segal, 2001: 342-343). Σε κάποιες ακραίες περιπτώσεις, ο μεταμοντερνισμός απορρίπτει ακόμη και θεμελιώδεις για τη μελέτη των θρησκειών *γενικές έννοιες*, όπως τον όρο θρησκεία. Σύμφωνα με τον J. Smith (1988: xi), ‘η έννοια θρησκεία δεν υπάρχει ... Η θρησκεία είναι δημιούργημα των επιστημόνων οι οποίοι με τη φαντασία τους συγκρίνουν και γενικεύουν... η θρησκεία δεν υπάρχει ως ανεξάρτητη οντότητα έξω από την ακαδημαϊκή κοινότητα’.

Στο αντίθετο άκρο, κάποιοι ερευνητές θεωρούν ότι τα *καθόλου* υπάρχουν ως οντότητες που πρέπει να ανακαλυφθούν. Όπως παρατηρεί ο Segal (2006: 157-171), αυτή η ουσιοκρατική κατανόηση της έννοιας των *καθόλου*, έφερε τους μεταμοντέρνους σε τέτοια σύγχυση ώστε να ταυτίζουν την *καθολικότητα* με την *ουσία* και την *καθολικότητα* των ορισμών με την *καθολικότητα* της ουσίας. Η ουσία, όμως, είναι μια μεταφυσική έννοια, ενώ τα *καθόλου* είναι επιστημονικά εργαλεία, που σημαίνει ότι ένας ορισμός της θρησκείας ως *universal* δεν υποδηλώνει ότι η θρησκεία είναι *universal*. Όπως είναι σφάλμα να απορρίπτουμε τα *καθόλου*, είναι εξίσου λάθος να λέμε ότι αυτά υπάρχουν ως αντικείμενα/οντότητες. Σύμφωνα με τον Jensen (2001: 247), είναι λάθος κατηγορία (Αριστοτελική) να υποστασιάζουμε τα *universals*. Τα *universals* είναι έννοιες τις οποίες επινοεί ο άνθρωπος για να κατανοήσει τον κόσμο. Δεν γνωρίζουμε τα πράγματα καθ’ αυτά, αλλά τα πράγματα είναι ‘παρόντα’ διαμέσου των ιδιοτήτων που τους αποδίδουμε και της

αντίστοιχης κατηγοριοποίησης/ταξινόμησής τους σύμφωνα με τις γενικεύσεις, τις έννοιες και τους ορισμούς που δίνουμε. Τα *universals* δεν είναι οντότητες αλλά κατηγορήματα και ιδιότητες. Το γεγονός ότι μερικές γλώσσες δεν έχουν συγκεκριμένους όρους για να εκφράσουν κάποιες έννοιες (π.χ. θρησκεία), δεν σημαίνει ότι οι έννοιες αυτές, δεν υπάρχουν στους αντίστοιχους πολιτισμούς².

Για να διαφωτίσω περεταίρω τη σημασία που έχουν τα *universals* στη μελέτη των θρησκειών, θα χρησιμοποιήσω την διάκριση που κάνει ο Jensen (2001: 243, 259-262) ανάμεσα σε *emic* και *etic* *universals*, -αμφότερα επιστημονικά εργαλεία. Τα *emic* *universals* είναι έννοιες/μοντέλα που αναπαριστούν τον τρόπο που είναι δομημένες οι θρησκείες. Κατανοούνται ως ένα σύστημα που εκφράζει μια συγκεκριμένη θέαση του κόσμου και εκφράζεται μετέχοντας σε ένα συγκεκριμένο γλωσσικό παιχνίδι (*language game*)³. Κάποια από αυτά 'έρχονται' με γραφική και άλλα με αφηγηματική μορφή. Τα *etic* *universals* είναι οι έννοιες/μοντέλα τα οποία χρησιμοποιεί ο επιστήμονας των θρησκειών ώστε: α) να επεξεργαστεί, εξηγήσει, ερμηνεύσει τα *emic* *universals*, και β) να επικοινωνήσει, βάσει ενός κώδικα, με την υπόλοιπη επιστημονική κοινότητα. Σημαντικό είναι να επισημανθεί, τονίζει ο Jensen (2003: 209-216), ότι οι ερευνώμενες θρησκείες δεν απειλούνται όταν οι αναπαραστάσεις τους (*emic* *universals*) εξετάζονται μέσα από *etic* μοντέλα. Ο ερευνητής δουλεύει με νοητικά εργαλεία και όχι με πραγματικότητες. Όπως το έθεσε ο Smith (1993: 289-300) έχουμε να κάνουμε με γεωγραφικούς χάρτες και όχι με γεωγραφικές περιφέρειες/εδάφη.

2. Ομοιότητες-Διαφορές

Ένα ζήτημα αλληλένδετο με τα *universals* και τη νομιμότητα των γενικεύσεων είναι το θέμα των ομοιοτήτων και διαφορών. Ο μεταμοντερνισμός σε αντίθεση με το μοντερνισμό που ισχυρίζεται ότι 'τίποτε το ανθρώπινο δεν είναι άγνωστο σε μένα', υποστηρίζει, εμμένοντας στο διαφορετικό, ότι 'καθετί το ανθρώπινο είναι ξένο σε μένα', για να μη πούμε, 'μη ανθρώπινο καθόλου' (Doniger 2000: 72· Patton K. & Ray 2000: 1-19). Δεδομένων αυτών των προϋποθέσεων, η συγκριτική μέθοδος κατηγορήθηκε από το μεταμοντερνισμό ότι επινοεί φανταστικές ομοιότητες, αγνοώντας τις πραγματικές διαφορές· ότι στην καλύτερη των περιπτώσεων δίνει έμφαση στις ομοιότητες, ενώ στην χειρότερη συγχέει την ομοιότητα με την ταυτότητα και απορρίπτει τη διαφορά. Κατηγορήθηκε, επίσης, ότι σκοπίμως εστιάζει σε ομοιότητες, τις οποίες ερμηνεύει/εξηγεί με θεωρίες επίδρασης/επιρροής/δανείων μιας

θρησκείας σε άλλες, θεωρίες που συνήθως υποστηρίζονται από μια ρατσιστική ατζέντα που στοχεύει να κατηγοριοποιήσει τις θρησκείες και τους πολιτισμούς σε ‘ανώτερους’ και ‘κατώτερους’.

Θα μπορούσε όμως κάποιος να ισχυρισθεί, από την άλλη πλευρά, ότι και η μονολιθική προσήλωση στις διαφορές υποκινείται από φονταμελιστική ατζέντα, δηλαδή, από την πεποίθηση στην υπεροχή μιας παράδοσης. Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι λογικό να υποστηρίζεται ότι τίποτε δεν είναι όμοιο και τίποτε δεν μπορεί να συγκριθεί επειδή το καθετί είναι μοναδικό και ιδιαίτερο. Θα ήταν ορθότερο να πούμε ότι ταυτόχρονα τα πάντα είναι όμοια, από τη στιγμή που *υπάρχουν*, και ανόμοια καθώς υπάρχουν ως ετερότητες. Τα πράγματα που συγκρίνουμε, είναι μεταξύ τους όμοια σε κάποιο βαθμό, και ανόμοια σε κάποιον άλλο. Στην πραγματικότητα, σε μια σύγκριση, τόσο οι ομοιότητες όσο και οι διαφορές είναι αναπόφευκτες. Ακόμη και εάν κάποιος αναζητούσε μόνο ομοιότητες, θα τις έβρισκε αφού θα είχε ερευνήσει και τις διαφορές. Ο Segal (2001: 349) θεωρώντας ότι στην έρευνα οι ομοιότητες είναι πιο ενδιαφέρουσες, υποστηρίζει ότι ενώ η συγκριτική μέθοδος εξετάζει και τα δύο, από τη φύση της αναζητά ομοιότητες και βρίσκει διαφορές όταν οι ομοιότητες εκλείπουν. Θα έλεγα μάλλον, ότι ενώ οι ομοιότητες είναι το σημείο εκκίνησης, το κίνητρο, τόσο οι ομοιότητες όσο και οι διαφορές είναι σημαντικές γιατί κάθε κατηγορία φωτίζεται περισσότερο σε σχέση με την άλλη. Το να βρίσκει κανείς το όμοιο στο διαφορετικό είναι αλήθεια συναρπαστικό. Στη συνέχεια όμως, με βάση το κοινό τους έδαφος μπορεί κανείς να διακρίνει την ιδιαιτερότητα και τη μοναδικότητα του καθενός καλύτερα. Και είναι ακριβώς αυτή η ιδιαιτερότητα παρόλη την ομοιότητα που είναι γοητευτική. Με τα λόγια του Poole, ‘εάν η ομοιότητα κάνει τη σύγκριση δυνατή, η διαφορά την κάνει ενδιαφέρουσα’ (Poole σε Paden 1996: 9-10).

Στην πραγματικότητα, η ερώτηση ‘τι είναι περισσότερο ενδιαφέρον’ εξαρτάται από τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα του ερευνητή και από τις πτυχές που επιλέγει να φωτίσει. Σε κάθε περίπτωση, εκείνο που χρειάζεται ο ερευνητής είναι μια θεωρία με συνοχή που θα υποστηρίξει με συνέπεια την οπτική και τις υποθέσεις του, αποφεύγοντας τις παρακάτω παγίδες του παρελθόντος: α) Οι ομοιότητες μπορούν να αντανακλούν μια ιστορική, πολιτισμική ή δομική σχέση, αλλά δεν υποδηλώνουν ταυτότητα. β) Οι διαφορές μπορεί να αντανακλούν το διαφορετικό πολιτισμικό/ιστορικό πλαίσιο, αλλά η αξιολόγηση και διαβάθμιση του ‘διαφορετικού’ όχι μόνο δεν είναι επιστημονικά θεμιτή, αλλά επιπλέον στερείται χρησιμότητας (Freidenreich 2004: 82-99).

3. Το πλαίσιο

Η συγκριτική μέθοδος κατηγορήθηκε ότι εξετάζει τα θρησκευτικά φαινόμενα έξω από το θρησκευτικό, πολιτισμικό, ιστορικό τους πλαίσιο, ή, στην καλύτερη περίπτωση, ότι δίνει ανεπαρκή προσοχή σε αυτό. Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι για να είναι μια σύγκριση γόνιμη, δεν μπορεί και δεν πρέπει να αποσπά ένα φαινόμενο από το πλαίσιο του, γιατί έτσι το αποστερεί από την ιδιαιτερότητά του. Γι' αυτό, σε κάθε συγκριτική μελέτη, πριν από τη σύγκριση, είναι αναγκαίο, κάθε θρησκευτικό φαινόμενο να κατανοηθεί ξεχωριστά μέσα στο ιδιαίτερο πολιτισμικο-θρησκευτικό του πλαίσιο και στη συνέχεια να ακολουθήσει η διαθρησκειακή συγκριτική ανάλυση. Από την άλλη πλευρά όμως, και η μονοσήμαντη προσκόλληση στο πλαίσιο υποδηλώνει φονταμενταλισμό (η θρησκεία/παράδοση μας δεν συγκρίνεται), ή ακόμη και ολοκληρωτισμό ενάντιο στην ποικιλία εντός ενός και του αυτού πλαισίου (Herman 2000: 96-97).

Τι όμως εννοούμε ακριβώς όταν μιλάμε για πλαίσιο στη μελέτη/συγκριτική μελέτη των θρησκειών; Στη συνέχεια θα φωτίσω κάποιες από τις διαστάσεις του πλαισίου και θα επισημάνω μερικές πιθανές παγίδες τις οποίες ο θρησκευτολόγος θα πρέπει να έχει πάντα κατά νου.

Το θρησκευτικό πλαίσιο, και συγκεκριμένα, η σύγκριση των διαφορετικών θρησκευτικών πλαισίων στα οποία απαντάται το υπό έρευνα θρησκευτικό φαινόμενο: Σύγκριση δεν σημαίνει μια απλή παράθεση διαφορετικών πλαισίων. Η σύγκριση στοχεύει μέσα από τη σύνθεση των διαφορετικών πλαισίων, να μας παρέχει καινούργια γνώση και πληροφορία για το καθένα πλαίσιο ξεχωριστά (Herman 2000: 93). Επιπλέον, η σύνθεση δεν είναι μόνο δυνατή και 'νόμιμη', αλλά μια αναγκαιότητα που επιβάλλεται από τους ακόλουθους λόγους: α) τα θρησκευτικά περιβάλλοντα δεν είναι απομονωμένα, αλλά βρίσκονται σε διαρκή αλληλεπίδραση μεταξύ τους και συχνά διασυνδέονται σε εντυπωσιακά απρόσμενο βαθμό (Herman 2000: 96-97· Smith, H. 2000: 172-181), β) ακόμη και πλαίσια που δε σχετίζονται στο χωρόχρονο μπορεί να ανήκουν σε ένα ευρύτερο κοινό πολιτισμικό πλαίσιο (π.χ. ανάλογη θέαση του κόσμου/κοσμοθεωρία, παράλληλος τύπος θρησκευτικότητας).

Το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο του υπό εξέταση φαινομένου και οι σχέσεις του με το αντίστοιχο θρησκευτικό πλαίσιο: Όπως η άποψη που δίνει υπερβολική έμφαση στο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο και θεωρεί τη θρησκεία ως πρόσχημα ενός μεταμφιεσμένου κοινωνικού φαινομένου⁴, είναι προβληματική, έτσι είναι άστοχη και η αποσύνδεση της θρησκείας από το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο. Το θρησκευτικό και το κοινωνικό πλαίσιο αλληλοσυνδέονται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Αποκωδικοποιώντας θρησκευτικά σύμβολα και

συμπεριφορές δεν αποκαλύπτονται μόνο θρησκευτικές αλλά και κοινωνικο-πολιτισμικές ρίζες, σημαίνοντα και παράμετροι. Όπως το θέτει ο Jensen, συμφωνώντας με την προβληματική του Godlove (2003: 420-423), η επιστημολογία των θρησκειών είναι μια πολιτισμική γραμματική, ένα εναλλακτικό σύστημα πράξης και σκέψης που εξαρτάται από ήδη υπάρχουσες και αποδεκτές κοινωνικά έννοιες.

Το διευρυμένο/συναφειακό πλαίσιο και ο επαναπροσδιορισμός του υπό εξέταση θρησκευτικού φαινομένου: Ύστερα από το φωτισμό των διαφορετικών πλευρών ενός θρησκευτικού φαινομένου μέσα από την εξέταση των σχέσεών του με τις αντίστοιχες παραλλαγές του σε άλλες θρησκείες και τα κοινωνικο-πολιτισμικά δεδομένα του ευρύτερου πλαισίου, είναι αναγκαία μια επανατοποθέτησή του εντός ενός νέου διευρυμένου πλαισίου. Η σύγκριση είναι σαν μια *μεταφορά*, μια διευθέτηση εκ νέου, των πραγμάτων που παίρνουμε από ένα πλαίσιο και μεταφέρουμε σε ένα άλλο (Jensen 2003: 448). Σε μεθοδολογικό επίπεδο, θεωρώ σημαντικό να τονίσω ότι, για να αποφευχθεί αυτό που ο Herman (2000: 92-98) ονομάζει *συναφειακή ψευδαίσθηση*, ο θρησκευτολόγος πρέπει να έχει συνέχεια υπόψη του πως δεν εργάζεται με πραγματικότητες αλλά με νοητικά εργαλεία. Με τα λόγια που ο Jensen (2003: 435) απαντά στον Smith, 'είναι προφανές ότι συγκρίνουμε γεωγραφικούς χάρτες και όχι γεωγραφικές περιφέρειες/εδάφη'.

Μια άλλη διάσταση του πλαισίου, είναι το γένος. Μια συγκριτική μελέτη θα μπορούσε να εστιάσει περισσότερο στη σχέση μεταξύ γένους και ειδών από ότι στις σχέσεις μεταξύ διαφορετικών ειδών (παραλλαγές του φαινομένου σε διάφορες θρησκείες). Αυτή η οπτική έχει ως στόχο να υπογραμμίσει το κοινό θέμα που συνιστά την κατηγορία, και φωτίζοντας την κοινή φόρμα να φέρει στην επιφάνεια την άδηλη δομή της και να αποκωδικοποιήσει το ιδιαίτερο νόημα/περιεχόμενο που βρίσκεται σε αυτή (Levi Strauss 1963: 229). Το νόημα της δομής, εδώ, είναι ο νεολογισμός του Levi-Strauss, δηλαδή δεν αφορά στη δομή των κοινωνικών/θρησκευτικών κατασκευών και εννοιών, αλλά στην υποκείμενη σε αυτά αρχή που παράγει/υπαγορεύει αυτή τη δομή (Bloch, 1975: 323-325). Καθώς μας λέει ο Jensen (2000: 330), 'αυτό που ισχυρίζεται ο στρουκτουραλισμός, είναι, πως όταν ερχόμαστε αντιμέτωποι με ανθρώπινες πολιτισμικές κατασκευές, μια τάξη/δομή είναι παρούσα, όχι τυχαία, αλλά ως προϋπόθεση της ανθρώπινης γλώσσας, γνωστικής λειτουργίας, και κοινωνικότητας'. Πλεονεκτήματα αυτής της εστίασης είναι πως η ανασύσταση του γένους: α) ρίχνει φως σε όλη την κατηγορία/τάξη, ακόμη και σε εκδοχές που δεν ερευνώνται/μελετώνται, β) δίνει τη δυνατότητα να επανατοποθετήσουμε τις παραλλαγές/διαφορετικές εκδοχές του υπό εξέταση φαινομένου σε ένα πιο σύνθετο πλαίσιο, αφού αναδεικνύονται ως μέρη ενός συστήματος (Freidenreich 2004: 87-91). Σε κάθε

περίπτωση πάντως, ένα θρησκευτικό φαινόμενο κατανοείται πληρέστερα μέσα από την εστίαση και στο γένος και το είδος. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του επιστήμονα είναι που θα καθορίσει το βαθμό στον οποίο θα επιλέξει να φωτίσει περισσότερο την μια ή την άλλη σκοπιά.

4. ‘Πολιτικές’, αποικιοκρατία, εξελικτική, ουσιολογική και ‘δημιουργία θρησκευτικών κόσμων’

Η συγκριτική μέθοδος έχει κατηγορηθεί ότι προωθώντας θεωρίες όπως η εξελικτική (evolutionism) και η ουσιολογική (essentialism), παρείχε σε σκοτεινές πολιτικές σκοπιμότητες το θεωρητικό υπόβαθρο για τον αποικιοκρατικό και ιμπεριαλιστικό επεκτατισμό τους. Η δημιουργία θεωριών/ιδεών -ιδιαιτέρως των ‘μεγάλων’- χρησιμοποιήθηκε σύμφωνα με το μεταμοντερνισμό ως πολιτικό εργαλείο, ενώ η ανάπτυξη εξελικτικών σχημάτων που κατατάσσουν, συγκρίνουν, διαβαθμίζουν και αξιολογούν θεματικά παράλληλα ως ανώτερα ή κατώτερα, καταλογίζεται ως πολιτική πράξη που στοχεύει στην κυριαρχία -πνευματική και όχι μόνο- επί των εκάστοτε ‘ιθαγενών’ (Eilberg-Schwartz, H., 1990: 7-8· McCutcheon, R., 1997: 13· Clifford & Marcus, 1986: passim). Οι μεταμοντέρνοι υποστηρίζουν πως η αποικιοκρατία -η διανοητική- ενδιαφέρει ακόμη στην ακαδημαϊκή κοινότητα, απηχώντας παλιές κακές πρακτικές γιατί: α) οι συγκριτικοί θρησκευτολόγοι αποκόπτουν τα θρησκευτικά φαινόμενα από το κοινωνικό τους πλαίσιο και τα μεταφυτεύουν σε δικούς τους νοησιαρχικούς κόσμους και β) ειδήμονες θεωρούνται, αντί των πιστών, οι ερευνητές/επιστήμονες (Segal, 2001: 345-347).

Ο Ray (Patton & Ray 2000: 7), αντικρούοντας τις παραπάνω αιτιάσεις, υποστηρίζει ότι η κριτική που δέχθηκαν οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι του 19^{ου}-20^{ου} αιώνα, γνωστοί και ως *armchair anthropologists*⁵ για το λόγο ότι ‘εξερευνούσαν’ τις θρησκευτικές πρακτικές των αποικιών των κρατών τους από τις πανεπιστημιακές τους καρέκλες/έδρες, προωθώντας τις αποικιοκρατικές πολιτικές του δυτικό-χριστιανικού κόσμου, οδήγησε το μεταμοντερνισμό σε αυθαίρετα συμπεράσματα περί επιστημολογικής μη-συγκρισιμότητας ανάμεσα στους πολιτισμούς. Κατά τον Segal (2006: 163-4), πρόκειται για μια ακόμη σύγχυση: την ταύτιση των αποτυχημένων θεωριών με όλες τις θεωρίες. Όπως ο Brass (Paul Brass σε Lorenzen 1999: 646) εύστοχα παρατηρεί, για τους μεταμοντέρνους ‘το καθετί ανακαλύφθηκε το 19^ο αιώνα’· για τον Eaton, ο χρόνος στο μεταμοντερνισμό ορίζεται σε αναφορά με την αποικιοκρατική περίοδο και είναι ή προ-αποικιοκρατικός, ή αποικιοκρατικός, ή μετα-αποικιοκρατικός (Eaton, R. σε Lorenzen 1999: 654). Σύμφωνα με τον Jensen (2003: 116-

121), σε αντίθεση με άλλες επιστήμες για τις οποίες η εξελικτική θεωρία στάθηκε μια συμβολή, το κληροδότημά της στη θρησκευολογία ήταν ότι θα πρέπει να αποφεύγεται. Ο Jensen διευκρινίζει ότι επί της αρχής δεν υπάρχει τίποτε προβληματικό με τις γενεαλογικές και εξελικτικές συγκρίσεις, εάν η εξαγωγή θεωριών είναι απροκατάληπτη, διάφανη και προσεκτική. Το πρόβλημα ξεκινά όταν οι αφητηριακές θεωρητικές παραδοχές είναι προκατειλημμένα σχήματα που αποσκοπούν να ερμηνεύσουν τις τυπολογικές ομοιότητες και αναλογίες ως ομολογίες.

Ως προς τη μομφή της ουσιοκρατίας που χρεώνεται στη συγκριτική μέθοδο, κύριος στόχος των επιθέσεων είναι οι έννοιες του *ιερού* και του *άγιου*, όπως αναπτύχθηκαν από το Mircea Eliade⁶ και τον Rudolf Otto⁷ αντίστοιχα.

Για την κατανόηση αυτών των εννοιών μέσα από τη θρησκευολογική οπτική, αφητηριακή πρέπει να είναι η παραδοχή του ότι οι θρησκευτικέςπίστεις και πράξεις οργανώνονται γύρω από ‘οντότητες’ οι οποίες θεωρούνται ιερές, άγιες, υπερφυσικές (αδιάφορο τι είδους, π.χ. θεοί, πνεύματα, πρόγονοι, ήρωες, κ.α.). Για το λόγο αυτό, η έννοια του *ιερού*, δεν μπορεί να εξοβελιστεί από μια θρησκευολογική συζήτηση ως ανακριβής και μη παραγωγική επιστημονικά (Patton K. 2000: 164-169). Αυτό που χρειάζεται να ξεκαθαριστεί είναι ότι στη μελέτη/συγκριτική μελέτη των θρησκειών, το *ιερό* λειτουργεί ως όρος που δηλώνει τον τρόπο με τον οποίο ο πιστός σχετίζεται μαζί του. Με αυτήν την έννοια, το *ιερό* οριοθετεί μια γκάμα θρησκευτικών συμπεριφορών και δεν αφορά οντολογικές ή μεταφυσικές πραγματικότητες/μεγέθη. Η φύση του *ιερού*, από αυτή τη σκοπιά, συν-σηματίζεται μέσα από τη συμπεριφορά του πιστού απέναντί του και στη συνέχεια αυτή η πολιτισμικά αρθρωμένη φύση του *ιερού* συν-σηματίζει τη θρησκευτική συμπεριφορά (Paden 1996: 6). Ο πιστός διαμορφώνει θρησκευτικά πιστεύω και πρακτικές σε θρησκευτικό σύστημα και αυτό με τη σειρά του διαμορφώνει τον πιστό, επιδρώντας στη συνείδησή του, καθοδηγώντας/καθορίζοντας τη συμπεριφορά του, διαμορφώνοντας την ηθική του.

Ο σκοπός του ερευνητή δεν είναι η αμφισβήτηση ή η επιβεβαίωση των αξιωματικών αληθειών μιας θρησκείας, ούτε η αντιπαράθεσή του με άλλους ερευνητές για τη φύση του *ιερού*. Το ερώτημα εάν η θρησκεία είναι ανθρώπινο δημιούργημα ή θεία αποκάλυψη δεν έχει καμία σημασία για τη συγκριτική θρησκευολογία (Jensen 2003: 251). Οι θρησκείες πρέπει να εξεταστούν ως μορφές συστημάτων συμπεριφοράς δίπλα σε άλλα πολιτισμικά συστήματα. Χρησιμοποιώντας την έννοια των *γλωσσικών παιχνιδιών* (*language games*) του Wittgenstein μπορούμε να ονομάσουμε αυτά τα συστήματα *θρησκευτικούς κόσμους*, όρος/έννοια ο οποίος είναι μεταφυσικά αθώος. Μέσα από αυτήν την οπτική οι θρησκείες κατανοούνται ως πλήρη προγράμματα που παράγουν ερμηνευτικές κοσμοθεωρίες και πληροφορούν τους πιστούς τους

για τον τρόπο που υπάρχουν τα πράγματα, προτείνοντας υποδείγματα ανθρώπινης συμπεριφοράς και δράσης. Οι θρησκείες, ως τέτοια προγράμματα, έχουν μεταξύ τους ορισμένα κοινά σταθερά χαρακτηριστικά: μορφές, φόρμες, ταξινομήσεις, αξιολογήσεις, αξίες, προσανατολισμούς, και παρέχουν το νόημά τους μέσα από κείμενα, σύμβολα, καθολικές έννοιες, αφηγήσεις, μεταφορές, μύθους, θεσμούς. Όλα τα παραπάνω αποτελούν το υλικό από το οποίο είναι φτιαγμένοι οι *θρησκευτικοί κόσμοι* και με αυτήν την έννοια, δηλαδή, ως κοινωνικο-πολιτισμικά αντικείμενα/υποκείμενα, είναι προσπελάσιμοι και ερμηνεύσιμοι (Jensen 2003: 249-254· Paden 1996: 11-12).

Σχετικό, με τους *θρησκευτικούς κόσμους* και αμφιλεγόμενο ζήτημα στον ακαδημαϊκό διάλογο, είναι το ερώτημα της ταυτότητας των πληροφοριοδοτών/πηγών του θρησκευολόγου. Ο παρακάτω διάλογος θυμίζει τη σύγχυση των γλωσσών της Βαβέλ. ‘Δεν είμαστε θρησκευολόγοι για να επαναλαμβάνουμε απλά ό,τι οι θρησκείες λένε και πράττουν ή για να ανακατασκευάσουμε τους θρησκευτικούς τους κόσμους, αλλά για να βρούμε δεσμούς μεταξύ τους, για να κάνουμε γενικεύσεις...τα θρησκευτικά φαινόμενα είναι ευρύτερες κοινωνικο-θρησκευτικές κατασκευές...και ο θρησκευολόγος (outsider) διακρίνει κοινωνικές νόρμες που ο πιστός (insider) δε μπορεί να δει’, λέει ο Paden (2000: 189). ‘Το σημαντικό είναι να προσπαθήσουμε να ανακαλύψουμε εκείνο που οι μύθοι, τα σύμβολα κ.ο.κ., σημαίνουν για τους ανθρώπους που τα δημιούργησαν και τα αναπαράγουν και όχι τι σημαίνουν για εμάς’, απαντά η Doniger (2000: 12). ‘Η ερμηνεία που παραβλέπει τον άμεσα εμπλεκόμενο (insider) είναι αποικιοκρατία και αν δεν κατανοήσουμε τις αξιωματικές αλήθειες των θρησκευτικών παραδόσεων που μελετούμε, πώς στο καλό μπορεί οι περιγραφές μας για το πώς λειτουργούν να είναι αυθεντικές;’ αναρωτιέται η Patton (2000: 166). Σε ποια από τις παραπάνω τοποθετήσεις βρίσκεται η αλήθεια;

Θα απαντήσω σε αυτήν την ερώτηση, κάνοντας τις ακόλουθες παρατηρήσεις:

1) Η άποψη που ήθελε τον πολωτικό διαχωρισμό υποκειμένου-αντικειμένου, έχει πλέον ξεπεραστεί. 2) Η πίστη στην επιστημονική αντικειμενικότητα είναι αφελής· ακόμη και ο πιο εκκοσμηκευμένος (secular) κοινωνικός επιστήμονας αφορμάται από κάποιες ‘δικές του’ προϋποθέσεις/προτάξεις (premises) και απευθύνεται σε ένα συγκεκριμένο κοινό αναγνωστών (Smith W.C. σε Eck 2000: 131-148). 3) Η υποκειμενικότητα δεν είναι ‘μέσα μας’, και επίσης δεν υπάρχει και το ‘εκεί έξω’ (*out there*)· το νόημα ως σημασιολογική (*semantic*) αξία, δεν είναι υποκειμενικό αλλά δι-υποκειμενικό, δηλαδή, δημόσιο, μεταφράσιμο, μήνυμα για όλους και όχι για μερικούς. Έτσι, δεν πρέπει να γίνεις ο άλλος για να μιλήσεις για τον άλλο (Jensen 2003: 407-453, 418).

Στη μελέτη/συγκριτική μελέτη της θρησκείας, το νόημα δεν βρίσκεται ούτε στο κεφάλι των πιστών, ούτε σε εξατομικευμένες ερμηνείες, αλλά ούτε και στο μυαλό του ερευνητή - μιλώντας με υποκειμενικούς όρους. Ο πάροχος του νοήματος, δηλαδή, ο πληροφοριοδότης/πηγή για τη θρησκεία, είναι ο καθόλου ερευνώμενος *θρησκευτικός κόσμος*, ο οποίος παρέχει νόημα μέσα από τα ιερά και καταστατικά του κείμενα, τη γραπτή και προφορική του παράδοση, τους μύθους, τις εικόνες κ.α. Έργο του θρησκειολόγου είναι να ερευνήσει το νόημα ενός θρησκευτικού φαινομένου σε ένα συγκεκριμένο σημασιολογικό πλαίσιο/σύμπαν (*religious world*).

5. Ιστορική/διαχρονική ή δομική/συγχρονική ανάλυση;

Ας εξετάσουμε τώρα μια σύγχυση που υπάρχει με την ιστορική διάσταση του πλαισίου. Η Eck (2000: 136-138) τονίζει, ότι, όταν μελετούμε θρησκευτικές παραδόσεις τις μελετούμε σε κίνηση γιατί οι θρησκείες δεν είναι στατικές αλλά δυναμικές σαν ποταμοί, που αλλάζουν μέσα στην ιστορία άλλοτε αργά και σταδιακά, άλλοτε δραματικά και επαναστατικά. Ο Paden (2000: 184-188), χρησιμοποιώντας μια αναλογία, λέει πως, όπως ένα μπολ διαφέρει από το περιεχόμενό του, με ανάλογο τρόπο, η μορφή ενός θρησκευτικού φαινομένου δεν είναι ταυτόσημη με το νόημά/περιεχόμενό του. Σε αντίθετη περίπτωση θα είχαμε ένα στατικό, μη-ιστορικό περιεχόμενο. Το συγκεκριμένο νόημα/περιεχόμενο, τονίζει ο Paden, αποκαλύπτεται μέσα από τη συγκεκριμένη ιστορική υποστασιοποίηση. Το ιστορικό πλαίσιο φωτίζει τις 'εξέχουσες' αξίες, οι οποίες συσκοτίζονται στη γενική και αποστασιοποιημένη μορφή του φαινομένου. Σύμφωνα όμως με τον Jensen (2000: 328-332), είναι άστοχο να λέμε ότι μέθοδοι που εστιάζουν στη μορφή ή στη δομή είναι στατικές και μη-ιστορικές. Τα συγχρονικά και τα διαχρονικά γεγονότα δεν αντιτίθενται μεταξύ τους γιατί δεν είναι δεδομένα/μεγέθη της ίδιας κατηγορίας. Το ερώτημα έχει δυο πλευρές: 'Πώς τα διακριτά μέρη συνδέονται μεταξύ τους και πώς αυτή η σχέση τους μεταμορφώνεται μέσα στο χρόνο κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες'. Έτσι, δομική και ιστορική ανάλυση συνυφαίνονται, γιατί η μεταβολή στο χρόνο και ο ιστορικός μετασχηματισμός κατανοείται ως αλλαγή σε σχέση με κάτι άλλο.

Σε μεθοδολογικό επίπεδο, ο Holdrege (2000: 79-81) ονομάζει τη διαχρονική διάσταση της ανάλυσης, ιστορία ερμηνειών. Το μοντέλο που προτείνει ο Jensen (2003: 108-129 & 440-6, 2004: 52-54, 2000: 330-332) για τη δομική ανάλυση αποτελείται από τέσσερα επίπεδα στα οποία εξετάζονται αντίστοιχα: η μορφή, η λειτουργία, η δομή και το νόημα του υπό έρευνα θρησκευτικού φαινομένου. Η *μορφή* είναι το αδιαπραγμάτευτο πραγματιστικό επίπεδο της

θρησκευτικής συμπεριφοράς, το οποίο σύμφωνα με τον Jensen, σε όρους γλωσσικούς αντιστοιχεί στη φωνητική αξία. Η *λειτουργία* αφορά στην υπάρχουσα σχέση ανάμεσα στα συστατικά μέρη της *μορφής*, δηλαδή, τον τρόπο που συνδέονται, πώς το ένα οδηγεί στο άλλο (π.χ. αιτίες, σκοποί, στόχοι, κίνητρα, προθέσεις, κ.α.). Η *λειτουργία* μπορεί να έχει πολλαπλά επίπεδα ανάλυσης. Ο αριθμός τους είναι ανοιχτός και εξαρτάται από τα ενδιαφέροντα του ερευνητή και τη σκοπιά/σκοπό της έρευνας. Σε γλωσσικούς όρους, η *λειτουργία* αντιστοιχεί στη σύνταξη, δηλαδή, στους κανόνες οι οποίοι ορίζουν τον τρόπο που τα επιμέρους συστατικά της μορφής είναι διευθετημένα και συνδυάζονται σε ένα δεδομένο κόσμο.

Το επόμενο επίπεδο, η *δομή*, είναι το πιο δύσκολο να διακριθεί γιατί είναι κρυμμένο πίσω από τη μορφή και τη λειτουργία. Η *δομή* αναφέρεται στην αρχιτεκτονική των θρησκευτικών κόσμων, κοσμοθεωριών, θεσμών, συμπεριφορών και διαφοροποιείται από τη λειτουργία. Αυτό σημαίνει, ότι η *δομή* δεν είναι η διευθέτηση των πολιτισμικών εννοιών/κατασκευών (αυτό είναι η λειτουργία), αλλά είναι μάλλον μια υποκείμενη αρχή που υπαγορεύει αυτήν την τάξη. Με όρους γλωσσικούς, η *δομή* συνδέεται με την έννοια του λόγου που προϋπάρχει της γλώσσας και είναι προϋπόθεση της. Με αυτήν την έννοια η *δομή* δεν αφορά μόνο τη θρησκευτική σφαίρα αλλά εκτείνεται στην ευρύτερη πολιτισμική, ψυχολογική, γνωστική σφαίρα, γεγονός που συνεπάγεται ότι δεν είναι υποκειμενική αλλά δημόσια, μεταφράσιμη και αποκωδικοποιήσιμη. Αυτή η έννοια της *δομής* είναι η προταθείσα από τον Levi-Strauss. Στο μοντέλο του για την εξήγηση των μύθων, λέξεις κλειδιά της *δομής* του μύθου είναι: οι κώδικες, τα ζεύγη αντιθέσεων και οι μεταμορφώσεις (Levi-Strauss 1963: 206-231).

Τέλος, το *νόημα* στο γλωσσικό επίπεδο είναι η *σημαντική*. Το *νόημα* δεν υπάρχει σε εξατομικευμένα μυαλά (πιστών/insiders), αλλά πριν γίνει ‘υποκειμενικό’ είναι κοινωνικό και γι αυτό το λόγο, δι-υποκειμενικό, δημόσιο, μεταφράσιμο, προσβάσιμο σε όλους, και γι αυτό συγκρίσιμο. Η ανάδυση της *λειτουργίας* και της *δομής* πίσω από τη *μορφή* παράγει *νόημα*. Πέρα όμως από τη *σημαντική*, υπάρχει και η *αξιολογική* έννοια του νοήματος, δηλ. ‘τι έχει αξία σε ένα δεδομένο θρησκευτικό κόσμο’ και συνεπακόλουθα ‘τι μετρά ως αληθινό/ουσιαστικό σε ένα δεδομένο θρησκευτικό κόσμο’. Μπορούμε να ονομάσουμε αυτή την άποψη του νοήματος *αλήθεια* (alethic level of meaning). Στις θρησκείες αυτή η οπτική του νοήματος είναι στενά συνδεδεμένη με το *ιερό*. Οι θρησκευτικές γλώσσες παρέχουν το νόημα της αλήθειας τους μέσα από αφηγηματικά -με την ευρεία έννοια- μεταφορικά μέσα (κείμενα, εικόνες, σύμβολα, ιστορίες, θρύλους, μύθους, παραβολές), γιατί ο θρησκευτικός λογισμός είναι αφηγηματικός. Στις αγιογραφίες⁸ απεικονίζεται πολύ καλά πώς η μεταφορική σκέψη/γλώσσα λειτουργεί ερμηνευτικά μέσα σε ένα θρησκευτικό κόσμο. Οι ζωές των αγίων, εξυπηρετούν ως υποδειγματικά πρότυπα μέσα από τις οποίες: α) εξηγείται τι έγινε κάτω από

συγκεκριμένες συνθήκες, και β) ερμηνεύεται τι σημαίνει να είσαι παραδειγματικός πιστός (Jensen 2003: 240).

6. Περιγραφή, εξήγηση ή ερμηνεία;

Η περιγραφή σκιαγραφεί τη μορφή. Σκοπός της είναι να παρέχει τα συστατικά υλικά της 'ιστορίας' του υπό έρευνα θρησκευτικού φαινομένου. Συγκεκριμένα, η περιγραφή θα βοηθήσει να συνταχθεί ένας κατάλογος λέξεων που θα λειτουργήσουν στην ανάλυση ως σημειωτικά σύμβολα. Ότι μια απλή περιγραφή δεν αρκεί, είναι αυταπόδεικτο και βρίσκει ομόφωνη την ακαδημαϊκή κοινότητα. Ένας απλός κατάλογος από παράλληλες ταξινομήσεις δεν προάγει την επιστημονική έρευνα. Μια επιστημονική σύγκριση δεν περιγράφει απλώς τον κόσμο όπως υπάρχει, αλλά παρέχει γνώση για τον κόσμο μέσα από μοντέλα. Επιπλέον, πράγματα που εκ πρώτης όψεως μοιάζουν όμοια (μορφή), μπορεί να διαφέρουν σε άλλα επίπεδα (λειτουργία, δομή, νόημα) και αντιστρόφως. Η πραγματική ανάλυση αρχίζει μετά από αυτή τη φάση (Jensen, 2003: 123-127, 443-446· Paden 2000: 186-187).

Το ερώτημα 'εξήγηση ή ερμηνεία;' είναι ακόμη διαφιλονικούμενο και δημιουργεί σύγχυση στον επιστημονικό διάλογο. Συνδεδεμένο με αυτό το δίλημμα είναι και η ερώτηση, 'τι αναζητούμε, αιτίες ή λόγους;' Η *εξήγηση* συνδέεται συνήθως με τις φυσικές επιστήμες, και εστιάζει κυρίως στη σχέση αιτίας-αποτελέσματος, μια οπτική που θεωρείται ότι αποτυχαίνει να αποτιμήσει το νόημα των γεγονότων/δεδομένων. Σύμφωνα με τον Segal (2001: 356-358) η *εξήγηση*, ως μέθοδος, στοχεύει στην αναζήτηση της ικανής και όχι της αναγκαίας συνθήκης/αιτίας που παράγει πάντα το ίδιο θρησκευτικό φαινόμενο. Η εξηγητική προσέγγιση, λέει ο Segal, δεν έχει απόλυτο χαρακτήρα, αλλά πιθανοκρατικό, δηλ. αποτιμά το βαθμό της πιθανότητας να συμβεί/λάβει χώρα ένα φαινόμενο σε ποσοστό 50%, προσέγγιση, κατά τη γνώμη μου, αρκετά θετικιστική και η οποία δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην σκοπιά του αιτίου. Η *ερμηνεία* από την άλλη πλευρά, θεωρείται πιο κατάλληλη για την κατανόηση του νοήματος της ανθρώπινης συμπεριφοράς, και γι' αυτό πιο ταιριαστή στις ανθρωπιστικές επιστήμες. Παρόλα αυτά, για πολλούς ερμηνευτές, -ακόμη και στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών-, η *ερμηνεία* στη μελέτη των θρησκειών θεωρείται υποκειμενική, αναξιόπιστη, αντι-επιστημονική, γιατί υποστηρίζεται πως αφορμάται από μια κρυμμένη θεολογική ατζέντα.

Σύμφωνα με τον Jensen (2003: 236-241, 2000: 330-332), η *εξήγηση* και η *ερμηνεία* δεν αντιτίθενται, αλλά είναι συμπληρωματικές, αμοιβαία αλληλοπεριχωρούμενες, (κάθε μια περιέχει αναλογία της άλλης) και δε μπορούν να διαχωρισθούν, γι αυτό ονομάζει την μέθοδο

που προτείνει *εξηγητική ερμηνεία (explanatory interpretation)*. Ο Jensen ξεκαθαρίζει, ότι στις κοινωνικές επιστήμες ο σκοπός δεν είναι να βρούμε τις αιτιώδεις σχέσεις, δηλαδή, πώς τα πράγματα υπάρχουν όπως υπάρχουν εξαιτίας μιας ιστορικής τυχαιότητας, αλλά να εξερευνήσουμε τους λόγους για τους οποίους τα πράγματα είναι έτσι, σύμφωνα με τους κανόνες και τη σημαντική που τα καθιστά πλήρη νοήματος, σε ένα συγκεκριμένο γλωσσικό παιχνίδι/κόσμο. Η *εξηγητική ερμηνεία (explanatory interpretation)* δεν είναι μια ιστορία των αρχών/ριζών ενός φαινομένου με την έννοια της σχέσης αιτίας-αποτελέσματος (επιδράσεις, δάνεια). Κάτι τέτοιο απλά θα έφερνε στην επιφάνεια μια ιστορική αλυσίδα υποστασιοποιήσεων του ερευνώμενου φαινομένου, ενώ το ζητούμενο είναι να καταλάβουμε πώς το φαινόμενο κατανοείται και ποια είναι η σημασία του σε μια παράδοση διαδοχικών ερμηνειών. Έτσι, η *εξηγητική ερμηνεία (explanatory interpretation)* στοχεύει σε λόγους και όχι σε αιτίες, παρόλο που και οι αιτίες μπορεί να λειτουργούν ως λόγοι.

Για το σκοπό αυτό, ο ερευνητής πρέπει να αναζητά όσο το δυνατό περισσότερους παράγοντες είναι πιθανόν να σχετίζονται με το φαινόμενο που μελετά και να εξετάζει τις σχέσεις μεταξύ τους, ώστε να αποκαλύψει το κρυμμένο νόημα/λειτουργία/δομή πίσω από τη φόρμα. Με αυτήν την έννοια η *εξηγητική ερμηνεία* απαιτεί και μια διάσταση τέχνης και φαντασίας.

Ανακεφαλαιώνοντας, στο στάδιο της *εξηγητικής ερμηνείας (explanatory interpretation)*, αυτό που εξετάζεται είναι η σημασία αυτών καθ' εαυτών των στοιχείων που μας απέφερε η περιγραφή, όπως και η συστηματική τους σχέση και ο μετασχηματισμός τους στο χρόνο. Σε αυτήν τη φάση, αυτό που εξηγείται, ερμηνεύεται, κατανοείται, είναι το πώς τα παραπάνω σύμβολα, οι συνιστώσες της μορφής, λειτουργούν, είναι δομημένα, και καθίστανται διαχρονικά σημαντικά/αποκτούν νόημα, στους συγκεκριμένους *θρησκευτικούς κόσμους*. Η συγχρονική και διαχρονική ανάλυση είναι αλληλένδετες και δε μπορούν να διαχωριστούν στη διάρκεια αυτής της φάσης.

7. Συγκριτική θρησκείολογία: Τελικά, επιστήμη όχι μαγεία⁹

Η συγκριτική μέθοδος έχει χαρακτηριστεί από μερικούς ως αντιεπιστημονική και αναξιόπιστη, είτε διότι απλώς παραθέτει δίπλα-δίπλα ιστορικά και φιλολογικά δεδομένα, είτε γιατί συγκρίνοντας οτιδήποτε, –ακόμη και ιστορικά άσχετα θρησκευτικά φαινόμενα- λειτουργεί αφαιρετικά, υποκειμενικά, περισσότερο ιμπρεσιονιστικά παρά επιστημονικά και μεθοδολογικά. Σύμφωνα με το Smith (2000: 26), η συγκριτική μέθοδος είναι μια διαδικασία μετάβασης από το βασίλειο του ψυχολογικού στο βασίλειο του ιστορικού, και συμβαίνει όταν

μια υποκειμενική *déjà vu* εντύπωση του ερευνητή ταυτίζει ένα φαινόμενο σε μια θρησκεία με ένα ‘αντίστοιχο’ σε μια άλλη θρησκεία. Καταλήγει λοιπόν ο Smith να αναρωτιέται, ‘Είναι η συγκριτική θρησκευολογία επιστήμη ή μαγεία;’. Ύστερα από την ανάλυση των παραπάνω θεμελιωδών, για τη συγκριτική θρησκευολογία, εννοιών, μπορούμε τώρα να προχωρήσουμε και στο ‘ξεμάγεμα’ της μεθόδου.

Η έννοια της συγκρισιμότητας είναι ένα ακόμη αμφιλεγόμενο ζήτημα στον ακαδημαϊκό διάλογο. Κάποιοι ερευνητές θεωρούν ότι μια σύγκριση πρέπει να εδράζεται στο κοινό έδαφος (π.χ. ιστορικό, πολιτισμικό) των συγκρινόμενων (Herman 2000: 92-100) · άλλοι υποστηρίζουν ότι οποιαδήποτε θρησκευτικά φαινόμενα είναι συγκρίσιμα, -ο στόχος καθορίζει το εύρος της ανάλυσης (Segal 2001: 350-351)-, ενώ, τέλος, άλλοι θεωρούν ότι πρέπει να επιλέγουμε τις σκοπιές που θα φωτίσουμε, γιατί τα πράγματα είναι συγκρίσιμα σε ένα βαθμό και μη συγκρίσιμα από άλλες πλευρές και για άλλους στόχους/σκοπούς (Paden 2000: 188). Θα έλεγα μάλλον ότι, οτιδήποτε είναι συγκρίσιμο με οτιδήποτε. Η μόνη προϋπόθεση για να είναι μια συγκριτική έρευνα επιστημονικά πετυχημένη, είναι η καθαρότητα στη μέθοδο και το σκοπό.

Ο διαθρησκευτικός διάλογος, που διαρκώς ενισχύεται, είναι μια ένδειξη ότι η σύγκριση, ως μέθοδος, δεν αποτελεί πρόβλημα. Αν είναι εφικτός ένας διάλογος μεταξύ διαφορετικών θρησκευτικών γλωσσών, γιατί να μην είναι δυνατός ένας διάλογος στην επιστημονική μετα-γλώσσα; Όπως το θέτει ο Jensen (2004: 45-60), το πρόβλημα εντοπίζεται στη σύγκυση ανάμεσα στην επιστημονική και θρησκευτική μετα-γλώσσα· στην αποτυχία μας να αναγνωρίζουμε τις διαφορετικές μορφές/τρόπους διαλόγου. Καθένα από αυτά τα πλαίσια συζήτησης (θρησκευτικής γλώσσας και επιστημονικής μετα-γλώσσας) έχει τη δική του *ιστορία*, τους δικούς του κανόνες, τα δικά του αποδεικτικά εργαλεία και καλό είναι να κρατείται ξεχωριστά από το άλλο, παρόλο που μπορεί το ένα να μιλά για το άλλο. Για να παραμείνουν οι δύο γλώσσες διακριτές, είναι αναγκαίος ο σχηματισμός μιας θεωρίας μέσα από τη δημιουργία εννοιών και ορισμών (π.χ. *ιερό*, *θρησκευτικοί κόσμοι*). Το πόσο κρίσιμο είναι το ζήτημα των ορισμών και της σαφήνειας των εννοιών, αποκαλύπτεται από τη σύγκυση που υπάρχει ακόμη και μέσα στην επιστημονική μετα-γλώσσα, εξαιτίας της διαφορετικής νοηματοδότησης των ίδιων όρων, καθώς οι ερευνητές προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά υπόβαθρα (backgrounds). Έτσι, το πρόβλημα δεν είναι η συγκριτική μέθοδος αλλά η ασάφεια στη μέθοδο και η σύγκυση των γλωσσών/μετα-γλωσσών. Η συγκριτική μελέτη της θρησκείας, όπως κάθε επιστημονική εργασία, πρέπει πρώτα να δημιουργεί/κατασκευάζει το κατάλληλο πλαίσιο και μετά να ορίζει τις κατάλληλες για το πλαίσιο μεθοδολογίες και ερευνητικά μοντέλα (Herman 2000: 98). Τα μοντέλα, πάλι, ως

χρηστικά εργαλεία, είναι υποκείμενα σε συνεχή κριτική, αμφισβήτηση, αναθεώρηση και προσαρμογή στις υπό έρευνα περιπτώσεις. Ο παράγοντας που καθορίζει ποιο μοντέλο θα κατασκευαστεί και θα εφαρμοστεί, για να είναι παραγωγική η ανάλυση, είναι η ιδιαιτερότητα της κάθε περίπτωσης. Στο πλαίσιο της παραπάνω διαδικασίας, η φαντασία (Jensen, 2003: 437) μπορεί να παίξει ένα ρόλο, χωρίς αυτό να σημαίνει υποκειμενικότητα, ή μαγεία. Ορθά λοιπόν το θέτει ο Jensen (2004) απαντώντας στον Smith με το άρθρο του: 'Γιατί μαγεία; Πρόκειται, απλά, για μια σύγκριση'. Η μέθοδος, λέει ο Segal (2001: 349), από τη φύση της είναι ουδέτερη, είναι απλά ένα χρηστικό εργαλείο.

Παρόλα αυτά κάποιοι ακόμη πιστεύουν πως ό,τι κερδήθηκε από την κριτική που ασκήθηκε στη συγκριτική μέθοδο, είναι απλώς η ικανότητα να αξιολογούμε τις συγκριτικές θρησκευολογικές μελέτες πληρέστερα· δε διαφωτιστήκαμε, επιμένουν, ούτε στο πώς, ούτε στο γιατί τις διεξάγουμε· Με τα λόγια του Smith (2000: 40-41), 'δεν υπάρχει τίποτε ευκολότερο από το να φτιάχνει κανείς μοντέλα...η δυσκολία είναι το πώς, το γιατί και πάνω από όλα το *και τι έγινε; (so what?)*'. Γι' αυτό στην επόμενη ενότητα θα εξηγήσω γιατί η σύγκριση είναι *sine qua non*.

8. Γιατί η σύγκριση ως μέθοδος είναι *sine qua non*;

1. *Εξαιτίας της φύσης των θρησκειών και των πολιτισμών*: Στην πραγματικότητα, *έξω εκεί (out there)*, οι θρησκείες δεν υπάρχουν σε απομόνωση, αλλά αλληλεπιδρούν, αλληλοσυνδέονται και γι αυτόν το λόγο πρέπει να μελετώνται σε αυτή τη δυναμική αλληλοσυσχέτιση. Επιπλέον, η αλληλο-συσχέτιση δεν υπάρχει μόνο μεταξύ θρησκειών, αλλά και μεταξύ θρησκειών και άλλων κοινωνικο-πολιτισμικών εκφράσεων. Περεταίρω, ακόμη και μέσα στην ίδια θρησκευτική παράδοση υπάρχουν πολλαπλές διαφοροποιήσεις και οπτικές. Επομένως, η πολυπλοκότητα του περιβάλλοντος στο οποίο ζουν οι άνθρωποι, με πολιτικές, οικονομικές, πολιτισμικές μεταβλητές και άλλες θρησκευτικές κοινότητες να προκαλούν τις παραδοχές και την ταυτότητά τους, καθιστά τη σύγκριση μια αναγκαιότητα (Eck 2000: 132-135).

2. *Εξαιτίας της φύσης της δομής της ανθρώπινης γνωστικής λειτουργίας*: Η διαδικασία της σύγκρισης είναι μια αναπόφευκτη ανθρώπινη διανοητική λειτουργία, είναι ο τρόπος με τον οποίο δουλεύει το ανθρώπινο μυαλό. Η σύγκριση είναι ο τρόπος για να καταλάβουμε, γιατί το μυαλό δουλεύει πιστοποιώντας το διαφορετικό. Η τάση να σχηματοποιούμε, να γενικεύουμε και να δημιουργούμε έννοιες, σχετίζεται με αυτή τη γνωστική λειτουργία. Ο

κόσμος δεν γίνεται κατανοητός με όρους επιμέρους *αντικειμένων*, αλλά με όρους κατηγοριών. Έτσι απώτερος στόχος της σύγκρισης είναι το αίτημα για κατανόηση (Jensen 2004: 50-51). Αυτό συνεπάγεται: α) ότι η σύγκριση είναι το νόημα της ίδιας της γνώσης, ή απλά είναι αυτό από το οποίο η γνώση μας συνίσταται και β) τη μεταφρασιμότητα των θρησκευτικών γλωσσών και μετα-γλωσσών. Η σύγκριση δεν είναι μόνο ο τρόπος για να καταλάβουμε την 'Άλλη' θρησκεία, αλλά επίσης έχει εφαρμογή στη μελέτη και κατανόηση μιας και μόνης θρησκείας/πολιτισμού. Ακόμη και εάν κάποιος ενδιαφερόταν μόνο για το ειδικό και συγκεκριμένο, η σύγκριση θα ήταν ο τρόπος για να το κατανοήσει καλύτερα (Jensen 2003: 103-8). Όπως το θέτει ο Segal (2001: 352), η σύγκριση δεν είναι μόνο επιτρεπτή αλλά αναγκαία για να κατανοήσουμε ένα φαινόμενο· καταλαβαίνω σημαίνει ταυτοποιώ· ταυτοποιώ σημαίνει τοποθετώ σε κατηγορία, στην κατηγορία που το κατατάσσω ως μέλος· και οι δύο διαδικασίες είναι συγκριτικές.

3. *Εξαιτίας της επιστημολογίας των θρησκειών και των πολιτισμών*: Το γεγονός ότι είμαστε βιολογικές οντότητες, σημαίνει ότι οι κάθε λογής πολιτισμικές κατασκευές, ως προϊόντα ανθρώπινα, έχουν στο βάθος τους ένα κοινό υπόστρωμα, μια κοινή βάση, που επιτρέπει τη συγκρισιμότητα (Jensen 2004: 48-50). Όπως ο Patton (2000: 160-161) εύστοχα παρατηρεί, εάν οι θρησκευτικές έννοιες και τα θρησκευτικά σύμβολα δεν ήταν μεταφράσιμα, η ιεραποστολική θεολογία θα ήταν ακατανόητη και οι θεολογικές διαμάχες μεταξύ των θρησκειών δεν θα είχαν ποτέ συμβεί. Σχετικό με το παραπάνω είναι, ότι οι κατηγορίες της σκέψης είναι στενά συνδεδεμένες με τις κατηγορίες της γλώσσας. Η ελληνική λέξη λόγος εκφράζει με τον καλύτερο τρόπο, αυτήν την άμεση σχέση. Λόγος δεν είναι απλώς η γλωσσική ικανότητα (ομιλείν), αλλά και η ικανότητα έλλογης σκέψης. Θα μπορούσε, έτσι, να ειπωθεί, ότι ο επιστημολογικός χαρακτήρας των θρησκειών, -και κάθε πολιτισμικής έκφρασης- είναι βασικά γλωσσικός. Αυτό το γλωσσικό υπόστρωμα είναι που επιτρέπει τη σημασιολογική σύγκριση και συνεπάγεται τη δυνατότητα επικοινωνίας μέσα σε μια και μόνη θρησκεία, ανάμεσα σε θρησκείες, και μεταξύ διαφορετικών επιστημονικών πεδίων. Όπως το θέτει Jensen (2003: 440-442), παρόλο που οι θρησκείες μπορεί να μοιάζουν διαφορετικές, έχουν παρόμοιες λογικές και δομές· είναι συστήματα παροχής νοήματος, που στοχεύουν στην ερμηνεία του κόσμου, με τους όρους των δικών τους *γλωσσικών παιχνιδιών*. Παρόλα αυτά, εξαιτίας του περιορισμού της ίδιας της γλώσσας/λόγου, υπάρχει ένα όριο στην παραγωγή εννοιών, συμβόλων και αναπαραστάσεων. Γι αυτό το λόγο υπάρχουν πολλές κοινοτοπίες μεταξύ των θρησκειών που εγγυώνται τη διερμηνεία, τη μεταφρασιμότητα και κάνουν δυνατή τη σύγκριση μεταξύ τους.

4. *Εξαιτίας της φύσης της επιστήμης*: Φύση και έργο της επιστήμης είναι να παράγει γνώση και αυτό είναι εφικτό μόνο μέσω της σύγκρισης. Εάν οι θρησκείες είναι *εδάφη εκεί έξω*, και οι *θρησκευτικοί κόσμοι* -σε *etic* επίπεδο- είναι οι χάρτες τους, τότε η μελέτη των θρησκειών -σε *etic* επίπεδο- θα ήταν αδύνατη χωρίς τους χάρτες των χαρτών (Smith 1993: 289-309). Όμως, για να δημιουργήσει ο επιστήμονας το μοντέλο-χάρτη του, δηλαδή, τη μεταφορά του, που θα τον μεταφέρει στο πεδίο της αναζήτησής του, πρέπει να λάβει υπόψη του τα μοντέλα που έχουν προταθεί από άλλους επιστήμονες, που σημαίνει, να συγκρίνει και να αποτιμήσει τα ευρήματά τους (Jensen 2003: 446-449).

Ανακεφαλαιώνοντας, συνειδητοποιούμε, ότι η σύγκριση είναι απαραίτητη σε όλα τα επίπεδα και όλα τα είδη της συζήτησης. Ακόμη και εάν προσπαθούσαμε δε θα μπορούσαμε να αποφύγουμε τη σύγκριση· αλλά και στην περίπτωση που θα το καταφέρναμε, αυτό θα σήμαινε το τέλος της γνώσης, της επικοινωνίας και της επιστήμης. Έτσι η απάντηση στο γιατί συγκρίνουμε, είναι τόσο απλή σαν να λέγαμε γιατί είναι *sine qua non*.

Και τι μ' αυτό;

Ερχόμενοι στο ύστατο ερώτημα '*και τι μ' αυτό;*', θα μπορούσε κανείς να προσθέσει στους παραπάνω λόγους, μια επιπλέον οπτική που δικαιώνει τη συγκριτική μέθοδο, και που είναι η προώθηση του διαλόγου ανάμεσα στις θρησκείες. Ειδικά στη νέα παγκόσμια γεω-θρησκευτική πραγματικότητα των πολύ-πολιτισμικών και πολύ-θρησκευτικών πόλεων, όπου ο 'Άλλος' δεν είναι πλέον μακριά, ο διάλογος καθίσταται μια επείγουσα προστακτική (Eck 2000: 138-142). Ο απώτερος στόχος της σύγκρισης είναι η ενδυνάμωση του αμοιβαίου διαλόγου μέσα από την κατανόηση και γι' αυτό ο διάλογος είναι αναγκαίος σε όλα τα επίπεδα και όλες τις μετα-γλώσσες: τη θρησκευτική, τη δημόσια, την επιστημονική.

Υπάρχει όμως και μια άλλη διάσταση του διαλόγου. Η διαλογική οπτική, εκτός από τη διαθρησκειακή σχέση, αφορά και τη σχέση ανάμεσα στον ερευνητή και το αντικείμενο της μελέτης του. Αυτή η διαλογική σκοπιά συνεπάγεται μια διαντίδραση μεταξύ του υποκειμένου/επιστήμονα και του αντικειμένου/πηγή. Όπως το θέτει ο Ricoeur (1997: 219-220), 'ένα γραπτό κείμενο ξεφεύγοντας από τη φυσική παρουσία του συγγραφέα και των αναγνωστών στους οποίους απευθύνεται, είναι ανοιχτό σε αμέτρητες επαν-ερμηνείες, μέσα από τη διαρκή ανάγνωση και αφήγησή του...ένα κείμενο είναι όπως μια μουσική παρτιτούρα, ανοιχτή να εκτελεστεί με διάφορους τρόπους'. Με παρόμοιο τρόπο και ο Levi Strauss (1963: 206-31) υποστηρίζει ότι ένας μύθος συγκροτείται όχι μόνο από το σύνολο των εκδοχών/παραλλαγών του, αλλά και των ερμηνειών του¹⁰. Μέσα από αυτήν την οπτική, η

μελέτη των θρησκευτών αφορά τόσο την πρόσβαση στους ερευνώμενους θρησκευτικούς κόσμους όσο και στον εαυτό μας. Ο διάλογος αναδεικνύεται έτσι σε μέθοδο μελέτης που μας καλεί σε κριτική αλλά και αυτοκριτική ετοιμότητα και μέθοδο επαναπροσδιορισμού: επιστημονικού, θρησκευτικού ή και αντί-θρησκευτικού (Eck 2000: 138-142). Με συντομία, η απάντηση στο ερώτημα ‘και τι μ’ αυτό;’ είναι ότι η σύγκριση ενδυναμώνει το διάλογο σε όλα τα επίπεδα.

Εις τόπον επιλόγου

Αντί για επίλογο, θα σχολιάσω ένα απόσπασμα από τον Ευθύφωνα του Πλάτωνα, γιατί θεωρώ ότι ο διάλογος του Σωκράτη με τον Ευθύφωνα είναι μια εύγλωττη επιτομή των πιο σημαντικών θεμάτων που συζητήθηκαν σε αυτήν την εργασία.

[6d-6e]: *Σωκράτης*: ...Θυμάσαι λοιπόν ότι... τούτο σου ζήτησα να με διδάξεις...τη βασική εκείνη οπτική, σύμφωνα με την οποία όλες οι άγιες πράξεις είναι άγιες: [ώστε να μπορούμε να πούμε] ότι όλες οι ανόσιες πράξεις είναι ανόσιες και όλες οι όσιες πράξεις είναι όσιες, κάτω από μια συγκεκριμένη σκοπιά...Δίδαξε με λοιπόν, ποια είναι αυτή η σκοπιά/οπτική, ούτως ώστε κρατώντας τη ματιά μου προσηλωμένη πάνω της, και χρησιμοποιώντας την ως μοντέλο/παράδειγμα, να μπορώ να πω ότι, αυτό το οποίο εσύ ή κάποιος άλλος πράττει, ότι είναι όσιο (εάν είναι), και εάν δεν είναι, ότι είναι ανόσιο.

.....
.....
[7a-8a]: *Ευθύφρων*: Είναι λοιπόν όσιο, ό,τι είναι αγαπητό στους θεούς, και ό,τι δεν είναι αγαπητό στους θεούς είναι ανόσιο.

.....
Σωκράτης: Όμως, δεν είπαμε και αυτό, Ευθύφωνα, ότι οι θεοί καβγαδίζουν, διαφωνούν και υπάρχει έχθρα αναμεταξύ τους; [7b]...και ότι όπως φαίνεται, τα ίδια πράγματα μισούνται και αγαπιούνται από τους θεούς και τα ίδια πράγματα είναι αγαπητά και μισητά στους θεούς ...και τότε Ευθύφωνα, σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό, τα ίδια πράγματα θα ήταν ταυτόχρονα και όσια και ανόσια.

Ευθύφρων: Αλήθεια, έτσι είναι.

.....
.....
[9e-10a]: *Σωκράτης*: Επομένως,...θα αφήσουμε τον ορισμό έτσι...ή οφείλουμε να αναζητήσουμε τη διόρθωσή του;

Ευθύφρων: οφείλουμε να αναζητήσουμε τη διόρθωσή του.

Σωκράτης: Τότε, απλά σκέψου το εξής: είναι όσιο κάτι, γιατί είναι αγαπητό στους θεούς, ή αγαπιέται από τους θεούς γιατί είναι όσιο;¹¹

Σχόλια:

[6d-6e]: Η παροιμιώδης επιμονή του Σωκράτη στη σημασία των ορισμών των εννοιών για τη δημιουργία μοντέλων πάνω στα οποία το ερευνώμενο ζήτημα/ερώτημα θα εξετασθεί, είναι η πρώτη βασική προϋπόθεση για να είναι μια συγκριτική θρησκευολογική μελέτη –και κάθε μελέτη- μια συνεισφορά στον επιστημονικό διάλογο.

[7b-8a]: Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα, που συζητήθηκε, είναι ότι πολλές φορές κατά τη διάρκεια μιας συγκριτικής διαδικασίας, υπάρχει ασυνέχεια και ασυνέπεια στην ανάπτυξη εννοιών και μοντέλων, και κατά συνέπεια, περιπλοκή στο διάλογο εξαιτίας της σύγχυσης ανάμεσα σε διαφορετικές γλώσσες. Ο Σωκράτης ζώντας σε έναν πολυφωνικό κόσμο, στον οποίο διαφορετικοί θεοί ικανοποιούνταν με διαφορετικά και αντικρουόμενα πράγματα, θεωρεί ότι ο ορισμός του Ευθύφρονα δεν είναι συνεπής γιατί επιτρέπει σε αντιτιθέμενες συμπεριφορές να θεωρούνται ως όσιες.

[9e-10a]: Έτσι ο Σωκράτης -για πρώτη φορά στην ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας- και για χάρη της σαφήνειας και της επικοινωνίας, μεταφέρει την έννοια του *ιερού/όσιου* από το βασίλειο των θεών και της μεταφυσικής, στο επίπεδο της κοινωνίας και αντιστρέφοντας το σκεπτικό του Ευθύφρονα, αναζητά να ορίσει το *άγιο/ιερό* σε σχέση με την ανθρώπινη συμπεριφορά. Στη θρησκευολογία/συγκριτική θρησκευολογία αντίστοιχα, είναι σημαντικό για να αποφύγουμε τη σύγχυση ανάμεσα στη θρησκευτική και επιστημονική μετα-γλώσσα και να προάγουμε το διάλογο σε όλα τα επίπεδα, να κατανοήσουμε τις άρρητες προϋποθέσεις των θρησκειών (π.χ. την έννοια του *ιερού/αγίου*) όχι με μεταφυσικό τρόπο, αλλά ως έννοιες συνιστάμενες από/και συνιστώσες της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Σημειώσεις

¹ Στη συνέχεια του κειμένου, θα χρησιμοποιώ εναλλακτικά με τους παραπάνω όρους και τον όρο *καθόλου*.

² Ο Jensen σχολιάζοντας την άποψη του Smith για την ‘ανακάλυψη’ της θρησκείας από τους επιστήμονες, διευκρινίζει: ‘το να δημιουργείς γνώση για κάποιο πράγμα, δε σημαίνει να δημιουργείς το ίδιο το πράγμα *ex nihilo*. Είναι, λοιπόν, η θρησκεία επινόηση των επιστημόνων; Όχι, γιατί, παρόλο που το *πράγμα* θρησκεία μπορεί να μην υπάρχει στον κόσμο, υπάρχει η έννοια της και αυτό αρκεί’ (Jensen 2001: 246-248, 2003 111). Παρόμοια και ο Segal κάνοντας κριτική στον Smith παρατηρεί: ‘Ο Smith αναφέρεται μόνο στη ρίζα του όρου και όχι στη (συνεχή) χρήση του με την οποία ταυτίζονται *πιστεύω* και πρακτικές αρκετά όμοιες ώστε να ονομασθούν θρησκευτικές και αρκετά διαφορετικές από άλλες που ονομάζονται πολιτικές, οικονομικές ή ψυχολογικές’ (Segal, 2006: 161).

³ Φιλοσοφική έννοια που ο Wittgenstein αναπτύσσει στο έργο του *Philosophical Investigations* (1953).

⁴ Ο *locus classicus* αυτής της άποψης είναι το έργο του Emile Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, (1912).

⁵ Η αναφορά, αφορά κυρίως στους E. B. Tylor, J.G. Frazer και A.R. Radcliffe-Brown, δες Segal 2001.

⁶ Για το ιερό στον Mircea Eliade, δες τα έργα του: *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion* (1961) και *The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History* (1971).

⁷ Για την ιδέα του *άγιου* όπως την ανέπτυξε ο Rudolf Otto, δες το έργο του *Das Heilige* (1917).

⁸ Οι εικόνες είναι ισχυρά αφηγηματικά μέσα καθώς απεικονίζουν άμεσα τι σημαίνει να είναι κανείς *άγιος*.

⁹ Αναφορά στο κλασικό δοκίμιο του J.Z. Smith: *In Comparison a Magic Dwells* (1982).

¹⁰ Έτσι, η χρήση του Οιδιπόδειου μύθου από τον Φρόιντ συνιστά μια ακόμη εκδοχή του μύθου. (Βλέπε, Levi Strauss 1963: 217).

¹¹ Το παραπάνω απόσπασμα είναι μετάφραση στα νέα Ελληνικά από το πρωτότυπο της κριτικής έκδοσης του ομώνυμου διαλόγου από τον J. Burnet, 1900.

Βιβλιογραφία

- Ackerknecht, E., 1954, 'On the Comparative Method in Anthropology', στο *Method and Perspective in Anthropology*, (ed.) Spencer, R., Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bloch, M., 1975, 'Review', στο *Man*, New Series, Vol. 10, no 2, pp. 323-325.
- Burnet, J., 1900, *Platonis opera*, Euthyphro, vol. 1, Oxford: Clarendon Press.
- Clifford, J., Marcus G. (eds), 1986, *Writing culture: the poetics and politics of ethnography. Experiments in contemporary anthropology*, Berkeley: University of California Press.
- Doniger, W., 2000, 'Post-Modern and -Colonial -Structural Comparisons', στο Patton, C. & Ray, B., (eds) *A Magic still Dwells*, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, pp. 63-74.
- Durkheim, E., 1912, *The Elementary Forms of Religious Life*. London : G. Allen & Unwin. (Μετάφραση από τα γαλλικά, από τον Swain, J., 1965, New York: Free Press)
- Eck, D., 2000, 'Dialogue and Method: Reconstructing the Study of Religion' στο Patton, C. & Ray, B., (eds) *A Magic still Dwells*, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, pp. 131-149.
- Eckel, M.D., 2000, 'Contested Identities', στο Patton, C. & Ray, B., (eds) *A Magic still Dwells*, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, pp. 55-62.
- Eilberg-Schwartz, H., 1990, *The Savage in Judaism*, Bloomington: Indiana University Press.
- Eliade, M., 1957 (1987 ed.), *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, Harcourt, Inc.
- Eliade, M., 1954 (2005 ed.), *The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History*, Princeton University Press.
- Freidenreich, D.M., 2004, 'Comparisons Compared: A Methodological Survey of Comparisons of Religion. From "A Magic Dwells" to a Magic still Dwells', στο *Method & Theory in the Study of Religion*, vol. 16, p. 80-101.
- Geertz, C., 1995, *After the Fact*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Geertz, C., 1973, *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books.
- Herman, J. R., 2000, 'The Contextual Illusion', στο Patton, C. & Ray, B., (eds) *A Magic still Dwells*, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, pp. 92-100.

- Holdrege, B., 2000, 'What's Beyond the Post?', in Patton, C. & Ray, B., (eds), στο *A Magic still Dwells*, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, pp. 77-91.
- Jensen, J.S., 2004, 'Why Magic? It's Just a Comparison', στο *Method & Theory in the Study of Religion*, vol. 16, pp. 45-60.
- Jensen, J. S., 2003, *The Study of Religion in a New Key*, Aarhus: Aarhus University press.
- Jensen, J.S., 2001, 'Universals, General Terms and the Comparative Study of Religion', στο *Numen*, vol. 48. pp. 238-266.
- Jensen, J.S., 2000, 'Structure', στο Braun, W. & McCutcheon, R.T. (eds), *Guide to the Study of Religion*, London, pp. 314-333.
- Malinowski, B., 1948, *Magic, Science and Religion and Other Essays*, Glencoe, IL: Free Press.
- McCutcheon, R., 1997, *Manufacturing Religion*, New York and Oxford: Oxford University Press.
- Lévi-Strauss, C., 1963, 'The Structural Study of Myth', *Structural Anthropology*, New York: Basic Books, pp 206-231.
- Lorenzen D.N., 1999, 'Who Invented Hinduism?', στο *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 41, No 4, pp. 630-659.
- Otto, R., 1917 (1950 ed.), *The Idea of the Holy*, Oxford University Press.
- Paden, W., 2000, 'Elements of a New Comparativism', στο Patton, C. & Ray, B., (eds) *A Magic still Dwells*, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, pp. 182-192.
- Paden, W., 1996, 'Elements of a New Comparativism', στο *Method & Theory in the Study of Religion*, vol. 8, pp. 5-14.
- Patton, K., 2000, 'Juggling Torches: Why We Still Need Comparative Religion', στο Patton, C. & Ray, B., (eds) *A Magic still Dwells*, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, pp. 153-171.
- Patton, K., Ray, B., 2000, 'Introduction', στο Patton, C. & Ray, B., (eds) *A Magic still Dwells*, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, pp. 1-19.
- Radcliffe-Brown, A.R., 1951, 'The Comparative Method in Social Anthropology', στο *Journal of the Royal Anthropological Institute*, vol. 81, σ.σ. 15-22.
- Ricoeur, Paul, 1997, *Figuring the Sacred, Religion, Narrative and Imagination*, Minneapolis: Fortress Press.

- Segal, R.A., 2006, 'All Generalizations are Bad: Postmodernism on Theories', στο *Journal of the American Academy of Religion*, vol. 74, no 1, pp. 157-171.
- Segal, R.A., 2001, 'In Defence of the Comparative Method', στο *Numen*, vol. 48. p. 339-373.
- Smith, H., 2000, 'Methodology, Comparisons and Truth', στο Patton, C. & Ray, B., (eds) *A Magic still Dwells*, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, pp. 172-181.
- Smith, J., 2000, 'In Comparison a Magic Dwells', στο Patton, C. & Ray, B., (eds), στο *A Magic still Dwells*, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, pp. 23-54.
- Smith, J., 1998, 'Religion, Religions, Religious', στο *Critical Terms for Religious Studies*, 269–284. (ed.) Taylor, M., Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Smith, J., 1993, *Map is not Territory: Studies in the History of Religions*, Chicago: University of Chicago Press.
- Smith, J., 1982, *Imagining Religion: From Babylon to Jonestown*, Chicago: University of Chicago Press.
- Strensky, I., 2003, 'Why it is better to know some of the Questions than all of the Answers', στο *Method & Theory in the Study of Religion*, Vol. 15, pp. 169-186.
- Tylor, E., 1888, 'On a Method of Investigating the Development of Institutions; applied to Laws of Marriage and Descent', στο *Journal of the Royal Anthropological Institute* 18: 245-72.
- Wittgenstein, L., 1953, *Philosophical Investigations*, New York: Macmillan.

SUMMARY

During the last decades in the scientific community there is a hot debate which concerns the reliability of comparative method in religious studies. Comparativism has been criticized, especially by post-modernism, that is serving politics and power by creating far-reaching theories for the promotion of the 'imperialistic' tendencies of Christian countries; that supports evolutionism which ranks civilizations distinguishing them in primitive and advanced; that is inspired by missionary motives, this being reflected in the essentialism which nuanced its language; that it makes groundless and abstract generalizations expelling the differences between cultures and religions, thus annihilating their particularity and uniqueness. Comparativism has also been charged of being antiscientific as a method and of providing static models extracting the phenomena out of their context.

As a consequence of the critiques, an academic discourse begun and proved fruitful as it promoted an advanced theoretical inquiry towards a series of questions and ruminations concerning the method, such as: Can we generalize and extract universals or must we focus only on the particular? Can we compare outside a given context? Which type of model is preferred: structural/static or dynamic and historical? Is it possible to search for both similarities and differences? What are the relations between genus and species; which method is the most proper: description, explanation or interpretation? Which viewpoint must be expressed: outsider's or insider's? And first and foremost: Could comparative method be considered as scientific?

The aim of the present article is, firstly, to further illuminate some questioned notions and terms, crucial for the method. Secondly, to suggest the methodological requirements that may fulfil the constructed scientific models upon which the inquired religious phenomena should be examined, in order that the comparative method will be prolific and reliable. Finally, the article points out that the comparative method is not only necessary for the study and understanding of religious phenomena from different religious traditions, but also applies to the studying and understanding of one single religion.

**Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης ως αντικείμενο σπουδών:
Ερευνα στις σχολές επιστημών αγωγής**

Σουζάνα Μαρία Νικολάου *

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η διερεύνηση της κατάρτισης των φοιτητών στο πεδίο της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης στα Παιδαγωγικά Τμήματα λόγω της συμβολής της στη διαμόρφωση της στάσης και της συμπεριφοράς των εκπαιδευτικών απέναντι στην κοινωνική και πολιτική λειτουργία του σχολείου. Διαπιστώνεται ότι η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης αλλά και η Κοινωνιολογία αποτελούν επιμέρους αντικείμενα στο πρόγραμμα σπουδών των Παιδαγωγικών Τμημάτων και επομένως προσφέρουν περιορισμένη κατάρτιση στη συγκεκριμένη επιστήμη. Με βάση τη διαπιστωμένη σημασία της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης για την πρόοδο και τη μετεξέλιξη των εκπαιδευτικών σε λειτουργούς αναμόρφωσης της κοινωνικής δομής προτείνεται η ενίσχυση του προγράμματος σπουδών με περισσότερη Κοινωνιολογία.

Λέξεις-κλειδιά: Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, Παιδαγωγικά Τμήματα, κατάρτιση εκπαιδευτικών

* Λέκτορας Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης,

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΣΠΟΥΔΩΝ: ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΙΣ ΣΧΟΛΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ

I. Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα

Η εμφάνιση της Κοινωνιολογίας ως αυτόνομης επιστήμης προσδιορίζεται στην κεντρική και βόρεια Ευρώπη από τα μέσα του 19^{ου} αι. σε άμεση συνάρτηση με γεγονότα όπως ο διαφωτισμός, η Γαλλική επανάσταση αλλά και η βιομηχανική επανάσταση που προκάλεσε και αλλαγές στη δομή της κοινωνίας. Λίγο αργότερα και υπό την επιρροή φιλοσοφικών ρευμάτων (πραγματισμός, ανθρωπισμός), κοινωνικών προβλημάτων (ανισότητες) κ.ά. εξελίσσεται η εν λόγω επιστήμη και στις ΗΠΑ με την διεκπεραίωση και δημοσίευση πλήθος κοινωνικών ερευνών (Λαμπίρη-Δημάκη, 1987: 16). Κατ' ανάλογο τρόπο και στην Ελλάδα υπό την επίδραση κοινωνικών αλλαγών που ακολουθούν τη βιομηχανική επανάσταση και τις συνέπειές της στη χώρα μας αλλά και υπό την επίδραση κοινωνικών συνθηκών (πολιτικών, εθνικών προβλημάτων, εργατικό ζήτημα) διαμορφώνονται οι κατάλληλες συνθήκες για κοινωνικό προβληματισμό (Γιούλτση, 2000: 237 κ.ε.).

Ο πρώτος στην Ελλάδα, ο οποίος με τη σκέψη διαμόρφωσης ενός πολιτικού και κοινωνικού προγράμματος συσπείρωσε κοινωνικούς στοχαστές και δημιούργησε έναν κύκλο θεωρητικών για να διερευνήσουν τα κοινωνικά προβλήματα, είναι ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου (1876-1936). Ο Αλ. Παπαναστασίου σπούδασε στη Γερμανία, στην Αγγλία και τη Γαλλία και υπήρξε γνώστης των κοινωνιολογικών ρευμάτων στην Ευρώπη. Από τον κύκλο των κοινωνικών στοχαστών που δημιούργησε προέκυψαν οι λεγόμενοι κοινωνιολόγοι της «αριστερής» πλευράς των φιλελευθέρων, που ίδρυσαν το 1910 το Λαϊκό Κόμμα με μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα δημοκρατικής οργάνωσης. Έκτοτε έχουμε μια σειρά ενεργειών που αναδεικνύουν την ύπαρξη της Κοινωνιολογίας και στην Ελλάδα από τις αρχές του 20^{ου} αι. (στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη οι θεωρητικές ζυμώσεις για την επιστήμη και το αντικείμενό της είχαν αποτυπωθεί στα έργα των κλασικών κοινωνιολόγων και είχαν ήδη δημοσιευτεί πορίσματα κοινωνικο-στατιστικών ερευνών). Το έτος 1907 συστήνεται με ιδρυτές τους Αλ. Παπαναστασίου, Αλ. Δελμούζο και Θ. Πετμεζά η Ομάδα Κοινωνιολόγων, η οποία μετασχηματίστηκε το 1908 σε Κοινωνιολογική Εταιρεία. Όλοι οι συνεργάτες της Κοινωνιολογικής Εταιρείας ήταν επηρεασμένοι από τη γερμανική σχολή,

από μαρξιστικές και νεοφιλελεύθερες ιδέες, σοσιαλιστικές και εκσυγχρονιστικές τάσεις με στόχο εφαρμογής κυρίως στο χώρο της εκπαίδευσης. Η Εταιρεία διευρύνθηκε το 1916 και μετονομάστηκε σε Εταιρεία Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Γιούλτση, ⁵2000, 238 κ.ε.; Λαμπίρη-Δημάκη, 1987: 17 κ.ε).

Είναι γεγονός ότι η ίδρυση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας αποτελεί «ορόσημο για την έναρξη της ιστορίας της Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα» (Λαμπίρη-Δημάκη, 1987:17) και την μετέπειτα πορεία της στη χώρα μας. Δεδομένου ότι, όπως σημειώνει ο Ginsberg (1947: 22), μία από τις πηγές της Κοινωνιολογίας είναι η Φιλοσοφία, διαπιστώνεται από το πρώτο άρθρο του Καταστατικού της Εταιρείας ότι και στην Ελλάδα το ξεκίνημα της Κοινωνιολογίας είναι άμεσα συνδεδεμένο με τις φιλοσοφικές μελέτες. Η Εταιρεία αποβλέπει στη διάδοση των φιλοσοφικών, κοινωνιολογικών και οικονομικών μελετών, ώστε να γίνουν κατανοητές στους πολλούς (βλ. άρθρο 1 του Καταστατικού στο: Λαμπίρη Δημάκη, 1987: 18). Σχεδόν είκοσι χρόνια αργότερα στα ελληνικά πανεπιστήμια άρχισαν να διδάσκονται παρεμφερή αντικείμενα με διάφορες κοινωνιολογικές αναλύσεις. Δημιουργήθηκαν δύο έδρες Κοινωνιολογίας: Στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης πληρώνει το 1926 την έδρα Κοινωνιολογίας με αντικείμενο «Γενική Κοινωνιολογία» ο Αβροτέλης Ελευθερόπουλος (1873-1963) και στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Αθήνας το 1933 διορίζεται καθηγητής Κοινωνιολογίας ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986)· ο τελευταίος «μετέφερε» στη διδασκόμενη νεολαία έργα του Jaspers και του Weber, παρουσιάζοντας φιλοσοφικές, κοινωνιολογικές, ιστορικές και μεταφυσικές αναλύσεις¹. Και πάλι παρά το «αυτόνομο» της έδρας της Κοινωνιολογίας διακρίνονται ισχυρές σχέσεις μεταξύ Κοινωνιολογίας και Φιλοσοφίας. Ωστόσο εντείνεται η προσπάθεια να αποκτήσει η επιστήμη το δικό της κύρος. Με την αποχώρηση των δύο παραπάνω πανεπιστημιακών δασκάλων οι έδρες Κοινωνιολογίας έμειναν κενές, χωρίς να πληρωθούν από νέους Κοινωνιολόγους, αλλά και όσες ιδρύθηκαν στη συνέχεια είχαν να αντιμετωπίσουν μέχρι και το 1960 την ίδια γενική αδιαφορία ως προς τις κοινωνιολογικές εξειδικεύσεις (Γιούλτση, ⁵2000: 238-239; Λαμπίρη-Δημάκη, 1987: 21)².

Σύμφωνα με την Λαμπίρη-Δημάκη (1987: 27) οι δύο προαναφερόμενοι πρόδρομοι της Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα ασχολήθηκαν κυρίως με την ιστορία των κοινωνιολογικών θεωριών και την πορεία του ανθρώπου στην ιστορία και καθόλου με την εμπειρική κοινωνική έρευνα. Οι πολιτικές συνθήκες όμως, ήταν κυρίως ο ουσιαστικός ανασταλτικός παράγοντας για την ανάπτυξη της Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα. Αφενός η δικτατορία του Μεταξά και αφετέρου η διάχυτη υποψία ότι η διερεύνηση των οικονομικών

και κοινωνικών προβλημάτων ήταν συνδεδεμένη με αριστερές διεθνιστικές ιδεολογίες, ανέκοψε όχι μόνο την εξέλιξη της επιστήμης αλλά και την ανάπτυξη της κοινωνιολογικής έρευνας στην Ελλάδα. Μάλιστα, κατά την Φραγκουδάκη (1997: 238), με τη λογική ότι «οι κοινωνικές επιστήμες αντιμετωπίζονται από την πολιτική και μορφωτική εξουσία σαν ύποπτες ανταρσιακές ειδικότητες, που παράγουν ανατρεπτική γνώση», δεν θα έπρεπε τούτες να διδάσκονται ως γνωστικά αντικείμενα καθόλου στα πανεπιστήμια. Όπως υποστηρίζεται, την περίοδο αυτή οι γαλλικές ρίζες της επιστήμης συνδέονταν με το κοινωνικό δίκτυο των ουτοπικών, που θεωρήθηκε ότι εκπροσωπούσε απόψεις ακραίων επαναστατικών μεταβολών (Γιούλτσης, ⁵2000: 239-240). Αυτός ο φόβος της εμπλοκής των κοινωνικών επιστημών και των μεταρρυθμιστικών ιδεών που προβάλλουν με οτιδήποτε μπορούσε να προκαλέσει ανατροπή των συγκείμενων κοινωνικών δομών δημιούργησε αρνητικό κλίμα για την ανάπτυξη της νέας επιστήμης. Σύμφωνα με τη Λαμπίρη-Δημάκη (1987: 32-33), μέχρι την εποχή του Μεσοπολέμου δύο ακόμα σημαντικές συνθήκες ανέκοψαν την ανάπτυξη της Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα: α) αφενός η στροφή στο αρχαίο παρελθόν των Ελλήνων προς αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας μετά τόσων χρόνων σκλαβιάς και β) αφετέρου η κυριαρχία μιας τάσης φυγής από την τότε πραγματικότητα και τις υπάρχουσες συνθήκες. Μόνο τη δεκαετία του 1950 διδάσκεται η Κοινωνιολογία σε διάφορες Ανώτατες Οικονομικές Σχολές και στις Σχολές ΚΑΤΕΕ, όχι όμως στα πανεπιστήμια και όχι από κοινωνιολόγους αλλά από νομικούς, οικονομολόγους και παιδαγωγούς. Λόγω των συνθηκών (έλλειψη ειδικών) διδάσκονται αρχικά μόνο εισαγωγικά μαθήματα στην Κοινωνιολογία και χρησιμοποιείται η διεθνής βιβλιογραφία. Η πρωτοβουλία ίδρυσης του πρώτου κέντρου που θα είχε σημείο αναφοράς τις κοινωνικές επιστήμες και την κοινωνική έρευνα, του Κέντρου Κοινωνικών Επιστημών, αναλαμβάνεται από εξωπανεπιστημιακούς φορείς και με τη συμβολή της Unesco το 1959. Το Κέντρο αναδιοργανώθηκε και μετονομάστηκε το 1968 σε Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών με στόχο την ανάπτυξη των Κοινωνικών Επιστημών στην Ελλάδα με ενέργειες καθοριστικές, όπως η διεξαγωγή κοινωνικών ερευνών, η δημιουργία βιβλιοθήκης, η δημοσίευση κοινωνιολογικών μελετών αλλά και η έκδοση κοινωνιολογικού περιοδικού (sc. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών) (Ηλιού, 1997: 137-138, Λαμπίρη-Δημάκη, 1987: 38).

Οι κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις μετά τη δικτατορία το 1974 έδωσαν τη δυνατότητα ανάπτυξης κοινωνικού προβληματισμού και προώθησαν την ανάπτυξη της Πολιτικής Κοινωνιολογίας. Η Κοινωνιολογία βρίσκει πλέον πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξή της. Κοινωνικοί επιστήμονες που σπούδασαν στο εξωτερικό επιστρέφουν στην

Ελλάδα, μεταφράζονται βιβλία Κοινωνιολογίας σε προσιτές τιμές, δημοσιεύονται κοινωνιολογικές μελέτες χωρίς καχυποψία, και αναπτύσσεται ο κοινωνιολογικός προβληματισμός (Λαμπίρη-Δημάκη 1987: 40-41). Με την είσοδο στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (1981) κρίνεται απαραίτητη η ευθυγράμμιση της Ελλάδας και σε επιστημονικό επίπεδο με τις ευρωπαϊκές χώρες και έκτοτε ακολουθούν σημαντικές εξελίξεις. Το 1982 με νομοθετική ρύθμιση εισάγεται το μάθημα της Κοινωνιολογίας στα Λύκεια, το 1983 ιδρύεται το Τμήμα Κοινωνιολογίας στη Πάντειο Ανώτατη Σχολή, το ίδιο έτος ιδρύεται ο Ελληνικός Κοινωνιολογικός Σύλλογος εστιάζοντας στο επάγγελμα του κοινωνιολόγου και του κοινωνικού ερευνητή και το έτος 1984 το Τμήμα Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης. Το αντικείμενο της Κοινωνιολογίας απέκτησε κατ' αυτόν τον τρόπο μια επικαιρότητα και αρχίζει να διδάσκεται ως αντικείμενο σε όλο και περισσότερα πανεπιστημιακά τμήματα ακόμα και σε τμήματα θετικών επιστημών μέσω των ανθρωπιστικών μαθημάτων. Παράλληλα διοργανώνονται και μεταπτυχιακές σπουδές στην Κοινωνιολογία (Λαμπίρη-Δημάκη, 1987: 40 κ.ε., Βώρος, 1984: 221, Γιούλτση, ⁵2000: 240-244).

II. Η εισαγωγή της Κοινωνιολογίας στη Δευτεροβάθμια και Τριτοβάθμια εκπαίδευση

Ωστόσο η πορεία της εισαγωγής και εξέλιξης της Κοινωνιολογίας ως γνωστικό αντικείμενο ή αντικείμενο σπουδών τόσο στη δευτεροβάθμια όσο και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν ήταν εύκολη. Όσον αφορά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση η εισαγωγή του μαθήματος της Κοινωνιολογίας συνδέθηκε με μια σειρά προβλημάτων, τα οποία καταγράφονται ως εξής:

A. Έλλειψη ειδικευμένων καθηγητών για τη διδασκαλία του μαθήματος αλλά και σχεδιασμού πρόβλεψης για τα επόμενα χρόνια. Οι διδάσκοντες εκπαιδεύονταν σε ταχύρρυθμα σεμινάρια δέκα ημερών, προέρχονταν από άλλες ειδικότητες με αποτέλεσμα να προκαλείται σύγχυση. Παράλληλα εκ των συνθηκών δημιουργήθηκε και ένα αρνητικό κλίμα σε σχέση με το αντικείμενο (Χιωτάκης, 1984: 83-84, Γιούλτση, ⁵2000: 242).

B. Πρόβλημα ανέκυψε και με την ειδικευμένη ορολογία της νέας επιστήμης, η οποία δεν ήταν εύκολη στην κατανόηση για τους μαθητές που πρώτη φορά έρχονταν σε επαφή με το αντικείμενο (Πλάκα, 1986: 148, Μελετόπουλος-Τεμπέλης, 2001: 5).

Γ. Δεν ήταν εύκολο και απαιτούσε πολύ κόπο και διάβασμα για τους καθηγητές άλλων ειδικοτήτων, για παράδειγμα τους φιλόλογους, να παρουσιάσουν την ύλη του σχολικού εγχειριδίου και να διδάξουν το αντικείμενο (Δάλκος, 1985: 114, Τάτσης, 1986: 9).

Αντίστοιχα στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση τα προβλήματα επισημαίνονται, κυρίως, στην καθυστέρηση της έρευνας. Πιο συγκεκριμένα:

A. Η κοινωνιολογική έρευνα παρέμενε στάσιμη λόγω ανεπαρκούς χρηματοδότησης της επιστημονικής έρευνας αλλά και απαρχαιωμένων αντιλήψεων ως προς την έρευνα γενικά.

B. Το ερευνητικό δυναμικό ήταν και είναι ολιγάριθμο.

Γ. Δημιουργούνται επιπλέον προβληματικές καταστάσεις στην έρευνα λόγω έλλειψης ερευνητικής παράδοσης στην Ελλάδα που οδηγεί και σε ελλιπή ερευνητική παραγωγή άρα και ελάχιστη δημοσιευμένη ερευνητική παραγωγή, η οποία θα προκαλούσε το δημόσιο διάλογο και τον κοινωνικό προβληματισμό.

Δ. Όσον αφορά στην εκπαιδευτική έρευνα η κατάσταση είναι επίσης προβληματική. Εξετάζοντας τα στοιχεία των Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οργανισμών διαπιστώνει κανείς ότι λείπουν στοιχεία ερευνητικά για την εκπαιδευτική κατάσταση στην Ελλάδα, αλλά και όπου συναντώνται είναι παλιά ή ανεπαρκή. Επίσης, δεν υπάρχουν στατιστικές για την εκπαίδευση δημοσιευμένες σε τακτά χρονικά διαστήματα και δεν έχει ακόμα πλήρως οργανωθεί μια δεξαμενή έμπειρων ερευνητών για την εκπαίδευση (Ηλιού, 1997: 137-141; Κελπανίδης, 2002: 17). Κρίνεται σκόπιμο να σημειωθεί ότι σημαντικά στοιχεία μιας ευρείας επισκόπησης της λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος και της συμμετοχής των νέων σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης στην Ελλάδα αλλά και στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παραθέτει το Δίκτυο Ευρυδίκη με τις μελέτες που εκδίδει (Αριθμοί κλειδιά για την Εκπαίδευση στην Ευρώπη). Τα στοιχεία αφορούν δείκτες σε έξι θεματικές ενότητες (π.χ. πλαίσιο, οργάνωση, συμμετοχή στην εκπαίδευση, πτυχιούχοι κ.λπ.) και προέρχονται από κάθε χώρα (και την Ελλάδα) λαμβάνοντας υπόψη και τα στατιστικά στοιχεία της Eurostat και τις διεθνείς έρευνες PISA και PIRLS. Ένας άλλος φορέας που διεξάγει συστηματική εκπαιδευτική έρευνα σε τακτά χρονικά διαστήματα, μόλις όμως τα τελευταία χρόνια, είναι το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Από το 1997-99 που υλοποιήθηκε η έρευνα των «Αποφοίτων των διαφόρων τύπων λυκείων που δεν συνεχίζουν τις σπουδές τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση» συγκροτήθηκε στον ίδιο φορέα το Παρατηρητήριο Μετάβασης (προσεγγίζει τον μαθητή από τα πρώτα σχολικά χρόνια ως και την ένταξή του

στην αγορά εργασίας), το οποίο σήμερα εντάσσεται στο Τμήμα Ερευνών Τεκμηρίωσης και Εκπαιδευτικής Τεχνολογίας του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου με θέματα έρευνας όπως «Μετάβαση από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας», «Η μαθητική διαρροή στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση» κ.ά.

III. Η ανάπτυξη της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα

Η έλλειψη παράδοσης στην Κοινωνιολογία αλλά και στην κοινωνιολογική έρευνα, η έλλειψη μιας θεωρίας σχετικά με τη δομή και το μετασχηματισμό της κοινωνίας αποτέλεσαν ανασταλτικούς παράγοντες για την ανάπτυξη μιας θεωρίας όσον αφορά στη σχέση ανάμεσα στην κοινωνία και την εκπαίδευση δομημένη σε πραγματικά στοιχεία της εκπαίδευσης και της ιστορίας της ελληνικής κοινωνίας (Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, 1997: 233, Κελπανίδης, 2002: 17). Παράλληλα, σε συνάφεια με τα παραπάνω, η έλλειψη ερευνητικής υποδομής και η καθυστέρηση των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα μέχρι ακόμα και το 1974 που η κοινωνική έρευνα λόγω απουσίας ελευθεριών ήταν απαγορευτική, δεν επέτρεψαν την ανάπτυξη της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης (Φραγκουδάκη, 1997: 237-254), παρά τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η εκπαίδευση στην Ελλάδα (π.χ. ο αναλφαβητισμός και η εγκατάλειψη σχολείου). Τα πρώτα ίχνη διακρίνονται στις προσπάθειες και το παιδαγωγικό κυρίως έργο του Ευάγγελου Παπανούτσου αρχής γενομένης από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου το 1964. Η μεταρρύθμιση δεν ευδοκίμησε λόγω της αποστασίας και αναιρέθηκε από τη Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Στις διεκδικήσεις των αγώνων του Παπανούτσου για την Παιδεία (1965, Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία), αξίζει να σημειωθεί η ισότητα των ευκαιριών για όλους, όσοι είναι ικανοί για τα γράμματα, η αξιοκρατία στην εκπαίδευση και η διάδοση της μόρφωσης σε όλα τα παιδιά του λαού. Μετά το 1974, όταν οι πολιτικές εξελίξεις το επέτρεψαν, οι πρώτοι κοινωνιολόγοι που είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό τη δεκαετία του 1970 κυρίως, παρουσιάζουν τα έργα τους με αντικείμενο έρευνας την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα. Αξίζει να αναφερθούν σχετικά έργα των Λαμπίρη- Δημάκη (1974), Τσουκαλά (1977) και Μειμάρη & Νικολόπουλου (1978) που εξετάζουν την κοινωνική κινητικότητα σε σχέση με την εκπαίδευση και τη σύνδεση της κοινωνικής και μορφωτικής προέλευσης με τη σχολική επιτυχία ή αποτυχία. Το ζήτημα της σύνδεσης της σχολικής επιτυχίας με την κοινωνική

προέλευση του μαθητή και γενικότερα των εκπαιδευτικών ανισοτήτων είχε ήδη ωριμάσει μέσα από σειρά ερευνών και στατιστικών μελετών με ανάλογη θεωρία (θεωρίες της αναπαραγωγής και της κοινωνικής ανισότητας) τουλάχιστον δύο δεκαετίες πριν στις δυτικές χώρες. Στην Ελλάδα πέραν των εκπαιδευτικών ανισοτήτων διαπιστώνεται η «μορφωσιογόνος τάση της ελληνικής κοινωνίας» (Τσουκαλάς, 1977) που χαρακτηρίζει το υψηλό ποσοστό κοινωνικής κινητικότητας συγκριτικά με άλλες χώρες (Φραγκουδάκη, 1997: 239 κ.ε.).

Ας μη λησμονούμε ότι η δεκαετία του 1970 ήταν έντονα διαποτισμένη από προβλήματα του εκπαιδευτικού συστήματος που επηρέαζαν το έργο των κοινωνιολόγων της εκπαίδευσης, όπως η καθαρεύουσα, η δυσκολία των σχολικών εγχειριδίων, ο προσανατολισμός του εκπαιδευτικού συστήματος στην παράδοση κ.ά. Ωστόσο τη δεκαετία του 1980 απασχολεί τους κοινωνιολόγους της εκπαίδευσης το ζήτημα της ισότητας των ευκαιριών στην εκπαίδευση αλλά και της σχολικής επιτυχίας και της εξάρτησής της από την κοινωνική προέλευση, ένα ενδιαφέρον που αντικατοπτρίζεται στις μελέτες και τις έρευνες που διεξήχθησαν³.

Όλοι οι κοινωνιολόγοι της εκπαίδευσης είναι επηρεασμένοι από τα θέματα που εξετάζουν ομότεχοι τους στις δυτικές χώρες. Αυτό που κυρίως χαρακτηρίζει την Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα κατά την εποχή αυτή είναι, σύμφωνα με την Φραγκουδάκη (1997: 245-246), η απουσία μιας κοινωνιολογικής θεωρίας δομημένης από τις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες και η έλλειψη αναλυτικών εργαλείων ερμηνείας της ελληνικής κοινωνίας. Η τελευταία σχετίζεται άμεσα με την απουσία μιας προσπάθειας να μεταφερθούν στην ελληνική επιστήμη και την ελληνική γλώσσα τα έργα των μεγάλων κλασσικών κοινωνιολόγων και των κοινωνιολογικών ρευμάτων που επηρέασαν και επηρεάζουν την επιστήμη της Κοινωνιολογίας. Ουσιαστικά η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα ξεκίνησε στα αρχικά της στάδια με βιβλιογραφικές ερευνητικές και θεωρητικές ελλείψεις και πολλά κενά. Ωστόσο από τις πρώτες προσπάθειες (Λαμπίρη-Δημάκη, 1974) που αφορούσαν κατά κύριο λόγο τις εκπαιδευτικές ανισότητες μέχρι σήμερα έχουμε αποκομίσει αρκετές γνώσεις και ερευνητικά δεδομένα, τα τελευταία χρόνια κυρίως από μικροκοινωνιολογικές προσεγγίσεις που αφορούν στο σχολείο και στη σχολική τάξη. Οι κοινωνιολόγοι εξετάζουν την καθημερινή σχολική διαδικασία, προβαίνουν σε κοινωνιολογικές αναλύσεις του εκπαιδευτικού συστήματος π.χ. σχολικά εγχειρίδια, παιδαγωγική αλληλεπίδραση, κριτική θεώρηση του ρόλου του εκπαιδευτικού, του ρόλου του σχολείου στην κοινωνικοποίηση των μαθητών κ.ά⁴.

IV. Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης ως αντικείμενο σπουδών στα Παιδαγωγικά Τμήματα

Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης εξετάζει, κυρίως, τις ποικίλες σχέσεις μεταξύ κοινωνίας και εκπαίδευσης και αναδεικνύει το ρόλο του σχολείου στην κοινωνική κινητικότητα αλλά και την άμεση εξάρτηση της σχολικής επιτυχίας από την κοινωνική καταγωγή. Ως εκ τούτου περιττεύει να υπογραμμίσουμε τη σημασία της κοινωνικής θεωρίας και της κοινωνιολογικής εκπαιδευτικής έρευνας ως αντικείμενο σπουδών ιδιαίτερα για όλους όσους επρόκειτο να ασχοληθούν με την εκπαίδευση. Στη συγκεκριμένη εργασία μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε αν και σε ποιο βαθμό (εξαμηνιαία μαθήματα) διδάσκεται η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης και η Κοινωνιολογία στις Σχολές Επιστημών Αγωγής και συγκεκριμένα στα Παιδαγωγικά Τμήματα Δημοτικής Εκπαίδευσης και Νηπιαγωγών των Πανεπιστημίων της χώρας μας.

Η ιστορική αναδρομή στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες μας δίνει σε μεγάλο βαθμό την ευχέρεια να εκτιμήσουμε μέσω της δομής του συστήματος λειτουργίας τους πότε εισήχθη ως διδακτικό αντικείμενο η «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης». Από τον Αύγουστο του 1984, με το ΠΔ 306/1984 και την αναθεώρηση του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών των Παιδαγωγικών Ακαδημιών (Ωρολόγιο και Αναλυτικό Πρόγραμμα Μαθημάτων, ΦΕΚ 113, τχ. Α7, 7-8-1984) εντάσσεται το μάθημα ως «Κοινωνιολογία της Παιδείας» στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες (Σταμέλος, 1999: 35 κ.ε)⁵. Δύο χρόνια νωρίτερα, το 1982, με το Νόμο 1268 θεσπίστηκε η ίδρυση των Πανεπιστημιακών Παιδαγωγικών Τμημάτων και στις πρώτες προτάσεις που συντάχθηκαν για την οργάνωση και τη λειτουργία τους (1^ο Συνέδριο ΔΟΕ 1983) περιλαμβανόταν στον κατάλογο μαθημάτων η «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης» και μάλιστα μεταξύ των μαθημάτων που θα διδάσκονταν ενιαία σε όλα τα Πανεπιστημιακά Παιδαγωγικά Τμήματα στα πρώτα τέσσερα εξάμηνα σπουδών (Σταμέλος, 1999: 85-86; ΔΟΕ, 1983, Πώς θέλουμε τα Παιδαγωγικά Τμήματα, στο: Διδακταλικό Βήμα Νοέμβριος 1983). Επομένως, από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας των Παιδαγωγικών Τμημάτων και παρά τις δυσκολίες που για μια σχεδόν δεκαετία ταλάνιζαν τα τμήματα⁶, η

Κοινωνιολογία και η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης εντάσσονται στα προπτυχιακά προγράμματα Σπουδών (Σταμέλος, 1999: 123 κ.ε.; 145)⁷.

V. Η έρευνα – Οι φάσεις της ερευνητικής διαδικασίας της ποσοτικής ανάλυσης περιεχομένου

a. Διατύπωση του προβλήματος και των υποθέσεων της έρευνας

Σκοπός της έρευνας είναι να διερευνήσει την κατάρτιση των εκπαιδευτικών στο πεδίο της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης και γενικότερα της Κοινωνιολογίας, όπως προβάλλεται αλλά και διαμορφώνεται στο υπάρχον πρόγραμμα εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών των Παιδαγωγικών Τμημάτων. Η διερεύνηση των μαθημάτων «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης» και «Κοινωνιολογία» από το σύνολο των διδασκόμενων μαθημάτων θεωρείται σημαντική, γιατί συνδέεται με τη συμβολή αυτών τούτων των μαθημάτων στη διαμόρφωση της «στάσης»⁸ και της συμπεριφοράς των εκπαιδευτικών απέναντι στην κοινωνική και πολιτική λειτουργία του σχολείου (Μακρυνιώτη & Σολομών, 1991: 399-413). Μέσω της θεωρητικής κοινωνιολογικής κατάρτισης οι εκπαιδευτικοί κατανοούν τις ιδεολογικο-πολιτικές σχέσεις και διασυνδέσεις της εκπαίδευσης με τις κύριες δομές εξουσίας, τους παράγοντες που νομιμοποιούν την υπάρχουσα κοινωνική και εκπαιδευτική πραγματικότητα, την κοινωνική και πολιτική φύση της γνώσης που παρέχει το σχολείο, τις επιλογές και λειτουργίες στις οποίες οι ίδιοι εμπλέκονται καθημερινά και τον κοινωνιογενή χαρακτήρα της σχολικής επιτυχίας και αποτυχίας.

Το κεντρικό ερώτημα στο οποίο επικεντρώνεται η έρευνα είναι αν τα μαθήματα (ο όρος μάθημα χρησιμοποιείται ως «terminus technicus» σε αντιδιαστολή προς το «γνωστικό αντικείμενο») «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης» και «Κοινωνιολογία» προσφέρονται στον ίδιο βαθμό (αριθμό) σε όλα τα Τμήματα (Παιδαγωγικά Δημοτικής και Νηπιαγωγών) των Πανεπιστημίων της χώρας μας. Οι υποθέσεις της έρευνας που ελέγχθηκαν μέσω της ερευνητικής διαδικασίας, έχουν ως εξής:

1. Τα μαθήματα «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης» και «Κοινωνιολογία» δεν διδάσκονται σε όλα τα Παιδαγωγικά Τμήματα των Σχολών των ελληνικών Πανεπιστημίων.

2. Θα υπάρχουν διαφοροποιήσεις από Τμήμα σε Τμήμα και από Πανεπιστήμιο σε Πανεπιστήμιο όσον αφορά τα εξεταζόμενα μαθήματα αλλά και ως προς την κατάταξή τους σε μαθήματα επιλογής και υποχρεωτικά μαθήματα.

3. Θα υπάρχουν διαφοροποιήσεις στα Τμήματα όσον αφορά στην κατανομή των μαθημάτων στα οκτώ εξάμηνα σπουδών.

β. Επιλογή του ερευνώμενου υλικού

Για τη συγκεκριμένη μελέτη ερευνήθηκαν οι εν χρήσει Οδηγοί Σπουδών στα Παιδαγωγικά Τμήματα Δημοτικής Εκπαίδευσης και Νηπιαγωγών σε πανελλήνιο επίπεδο, το ακαδημαϊκό έτος 2008-2009, δηλαδή είκοσι έξι χρόνια μετά την πρώτη εισαγωγή του μαθήματος «Κοινωνιολογία» και «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης» στα προγράμματα σπουδών των Παιδαγωγικών Τμημάτων της χώρας.

γ. Συγκρότηση και λειτουργικοποίηση του συστήματος των κατηγοριών – ορισμός υποκατηγοριών

Βάσει των ερευνητικών υποθέσεων αλλά και της μελέτης του ερευνώμενου υλικού συγκροτήθηκαν οι κατηγορίες⁹, των οποίων η λειτουργικότητα δοκιμάστηκε σε ένα μέρος του ερευνώμενου υλικού και στη συνέχεια ελέγχθηκε η λειτουργικότητά τους. Σύμφωνα με το σύστημα των κατηγοριών αποδελτιώθηκαν οι σχετικές αναφορές, έχοντας υπόψη οι κωδικογράφοι¹⁰ ότι από το υλικό κωδικοποιούνται, σύμφωνα με τον Holsti (1969), μόνο τα στοιχεία εκείνα ή συνδυασμοί αυτών που είναι φανερά μέσα στο «θέμα» που εξετάζεται. Μονάδα καταγραφής ορίστηκε το θέμα, το οποίο, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία (Holsti, 1969: 116 κ.ε.) μπορεί να συνίσταται από μια φράση ή μια ή περισσότερες προτάσεις και η ταξινόμηση έγινε βάσει περιεχομένου. Μετά την κωδικογράφηση ελέγχθηκε η αξιοπιστία με τη μέθοδο του διπλού ελέγχου (test-test)¹¹. Ορίστηκε ο βαθμός συμφωνίας ανάμεσα στον ερευνητή και τους κωδικογράφους στις ταξινομήσεις των δελτίων στο 0,85 και υπολογίστηκε ο βαθμός συμφωνίας βάσει του τύπου του Rust (1981)¹².

Βαθμός συμφωνίας Συνολικός βαθμός συμφωνίας

E+K1=0,92	ΣΒΣ=0,94
E+K2=0,96	
E+K3=0,95	

--	--

Ο προσδιορισμός των κατηγοριών και των υποκατηγοριών έχει ως εξής:

Βασικές κατηγορίες

Κατηγορία 1. «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης». Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται δελτία που αναφέρονται στα εισαγωγικά μαθήματα της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης αλλά και στις σχέσεις μεταξύ εκπαίδευσης και κοινωνίας και στον ρόλο του σχολείου στην κοινωνική κινητικότητα.

Κατηγορία 2. «Κοινωνιολογία». Συγκαταλέγονται δελτία που περικλείουν εισαγωγικά μαθήματα Κοινωνιολογίας αλλά και μαθήματα με θεωρίες για τη δομή και το μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Κατηγορία 3. «Μαθήματα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης και Κοινωνιολογίας»: Συγκαταλέγονται όλα τα μαθήματα κοινωνιολογικού περιεχομένου των δύο παραπάνω κατηγοριών.

Υποκατηγορίες

Υποκατηγορία 1α. «**Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης**»: η υποκατηγορία αυτή περιλαμβάνει όλα τα εισαγωγικά μαθήματα στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης.

Υποκατηγορία 1β. «**Εκπαίδευση και κοινωνική αναπαραγωγή**»: στην υποκατηγορία αυτή περιλαμβάνονται δελτία με μαθήματα που από τον τίτλο τους υποδεικνύεται η μελέτη των σχέσεων μεταξύ εκπαίδευσης και κοινωνίας και ο ρόλος του σχολείου στην κοινωνική κινητικότητα.

Υποκατηγορία 2α. «**Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία**»: συγκαταλέγονται δελτία με μαθήματα εισαγωγής στην Κοινωνιολογία.

Υποκατηγορία 2β. «**Θεωρία της κοινωνίας και των κοινωνικών φαινομένων**»: περιλαμβάνονται δελτία που αφορούν στη δομή και το μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Υποκατηγορία 3α. «**Υποχρεωτικά μαθήματα**»: συγκαταλέγονται δελτία με μαθήματα κοινωνιολογικού περιεχομένου που προσδιορίζονται ως υποχρεωτικά στον Οδηγό Σπουδών.

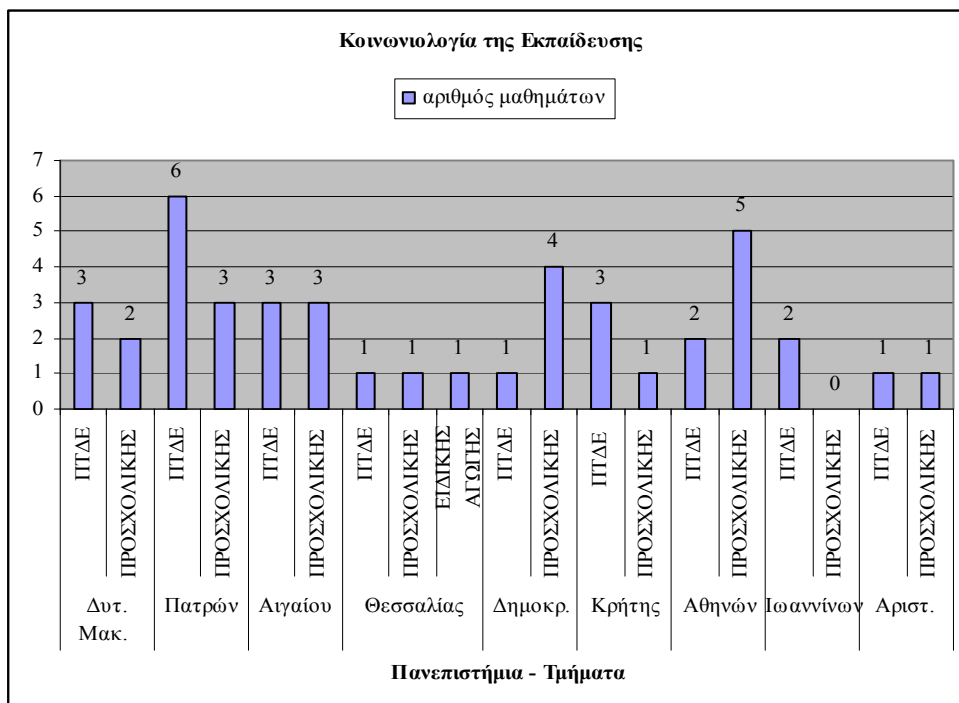
Υποκατηγορία 3β. «Υποχρεωτικά μαθήματα Επιλογής»: συγκαταλέγονται δελτία με μαθήματα κοινωνιολογικού περιεχομένου που ορίζονται στον Οδηγό Σπουδών ως υποχρεωτικά επιλογής.

Υποκατηγορία 3γ. «Μαθήματα Επιλογής»: συγκαταλέγονται δελτία με μαθήματα κοινωνιολογικού περιεχομένου που ορίζονται στον Οδηγό Σπουδών ως υποχρεωτικά επιλογής.

δ. Παρουσίαση και ανάλυση των αποτελεσμάτων

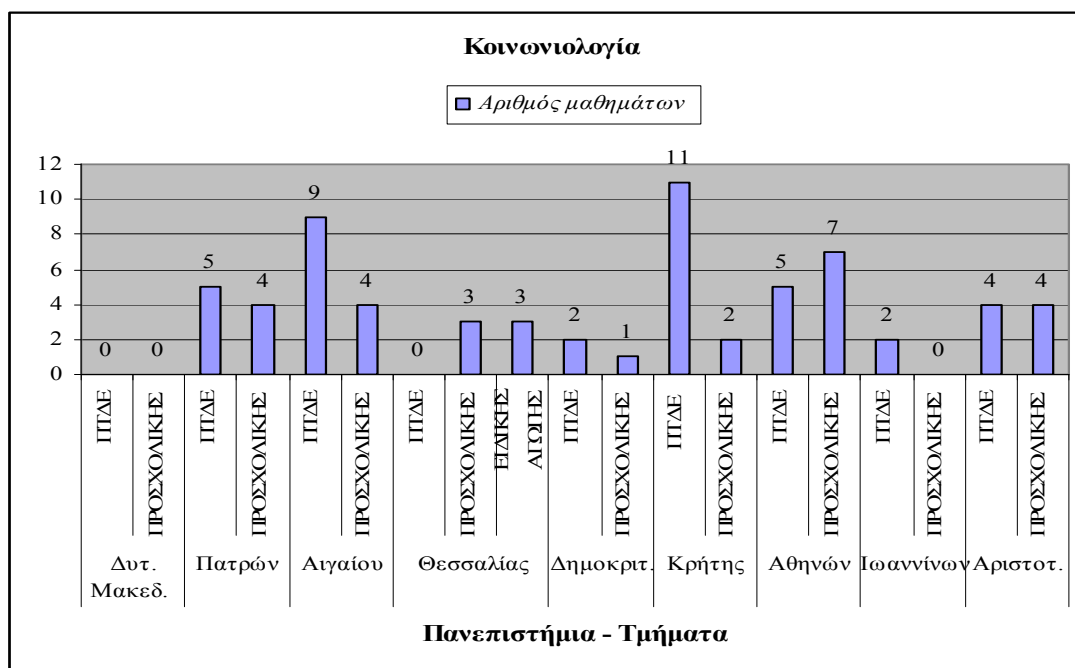
Τα δεδομένα των αναλύσεων αναφορικά με τα μαθήματα «Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης» και «Κοινωνιολογία» στα Παιδαγωγικά Τμήματα των Πανεπιστημίων της χώρας μέσα από τους Οδηγούς Σπουδών (2008-2009) είκοσι έξι χρόνια μετά, έχουν ως εξής:

Στο Γράφημα 1 παρουσιάζεται η κατανομή των δελτίων στην Κατηγορία 1. «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης».

Γράφημα 1: Κατηγορία «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης» .

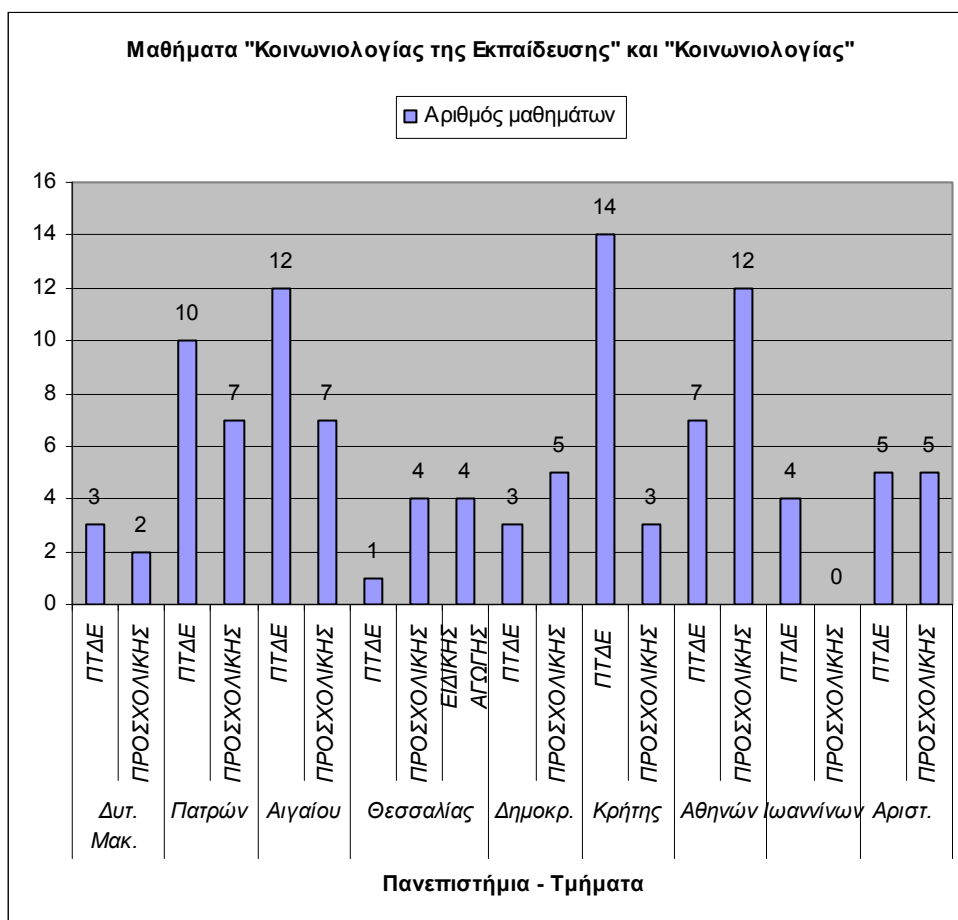
Διαπιστώνεται μεγάλη διαφορά, όσον αφορά στο μάθημα «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης», στα προγράμματα σπουδών των Παιδαγωγικών Τμημάτων αλλά και στο εσωτερικό του ίδιου Πανεπιστημίου. Τα Πανεπιστήμια Πατρών (ΠΤΔΕ), Αθηνών (Προσχολικής) και Δημοκriteίου (Προσχολικής) προσφέρουν το μεγαλύτερο αριθμό μαθημάτων «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης» (έξι, πέντε και τέσσερα αντίστοιχα). Στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, στην ίδια Σχολή, διαπιστώνεται ότι ενώ στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης προσφέρονται δύο μαθήματα, στο Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών δεν προσφέρεται ούτε ένα μάθημα «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης». Ωστόσο, με εξαίρεση το Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, όλα τα Παιδαγωγικά Τμήματα προσφέρουν τουλάχιστον ένα μάθημα «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης».

Γράφημα 2: Κατηγορία «Κοινωνιολογία».

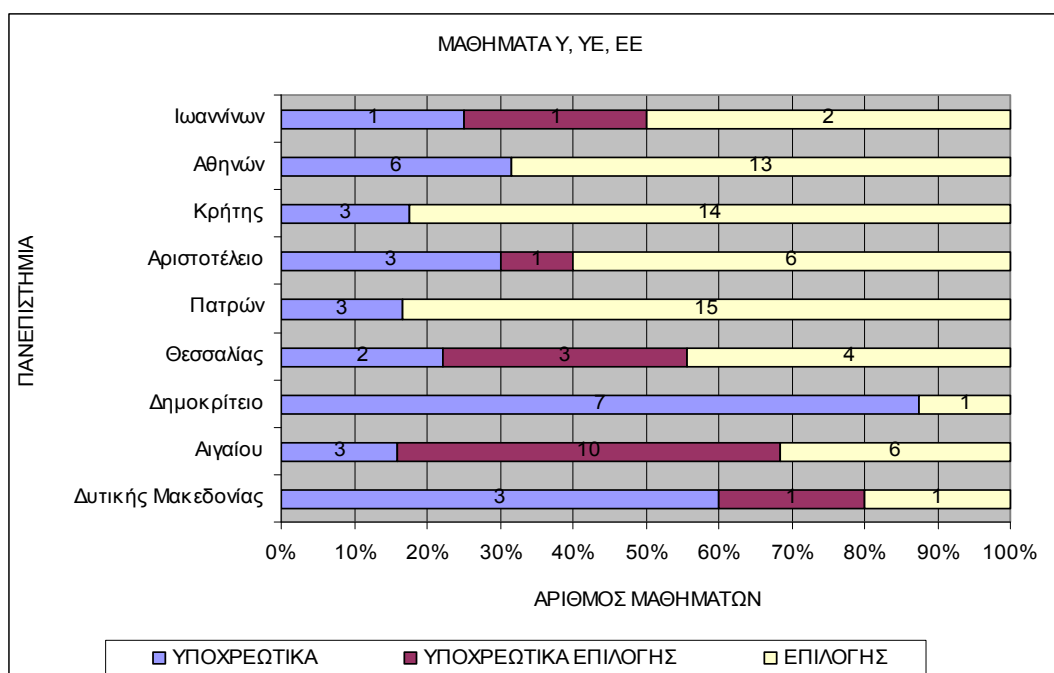
Στο Γράφημα 2 αποτυπώνεται η κατανομή των δελτίων στην Κατηγορία «Κοινωνιολογία». Διαπιστώνεται ότι ο αριθμός των προσφερόμενων μαθημάτων είναι ακόμη μικρότερος σε σχέση με το μάθημα «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης», με εξαίρεση τα Παιδαγωγικά Τμήματα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου του Αιγαίου και του Πανεπιστημίου Κρήτης (εννέα και έντεκα μαθήματα αντίστοιχα) και το Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Αθηνών (επτά μαθήματα). Αξίζει να σημειωθεί ότι στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, και στα δύο Τμήματα (ΠΤΔΕ και Προσχολικής), στο Πανεπιστήμιο

Θεσσαλίας (ΠΤΔΕ) και στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Προσχολικής) δεν προσφέρεται και δεν διδάσκεται ούτε ένα μάθημα της κατηγορίας «Κοινωνιολογία».

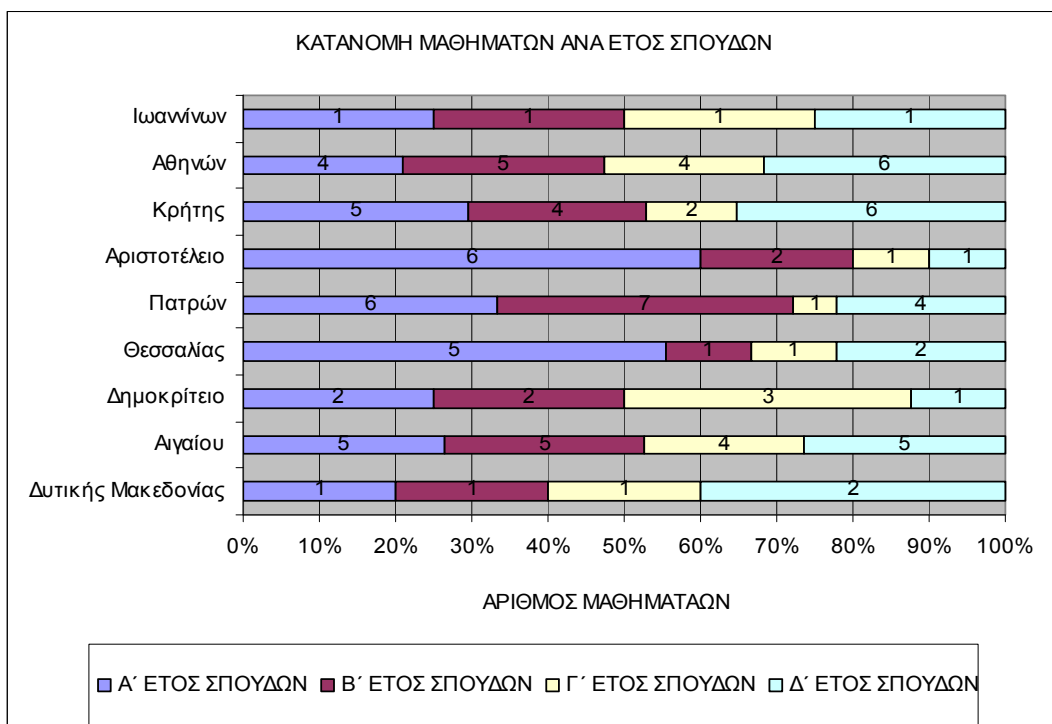
Γράφημα 3: Κατηγορία «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης και Κοινωνιολογία»

Στο Γράφημα 3 αποτυπώνεται μια συνολική εικόνα των μαθημάτων «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης» και «Κοινωνιολογία» που προσφέρονται και διδάσκονται σε όλα τα Παιδαγωγικά Τμήματα των Πανεπιστημίων μας. Ο αριθμός των προσφερόμενων μαθημάτων κοινωνιολογικού περιεχομένου διαφοροποιείται τόσο μεταξύ ιδίων Τμημάτων διαφορετικών Πανεπιστημίων (για παράδειγμα ΠΤΔΕ Κρήτης και Θεσσαλίας), όσο και μεταξύ των δύο Τμημάτων (Παιδαγωγικό Δημοτικής και Νηπιαγωγών) του ίδιου Πανεπιστημίου (Πανεπιστήμιο Κρήτης). Αποθαρρυντικό είναι το γεγονός ότι, το Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν προσφέρει ούτε ένα μάθημα κοινωνιολογικού περιεχομένου, ενώ μονοψήφιος είναι ο αριθμός για το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Γράφημα 4. Κατανομή μαθημάτων (Υποχρεωτικά, Υποχρεωτικά Επιλογής, Επιλογής).

Στο Γράφημα 4 διαπιστώνεται μια εξίσου σημαντική διαφοροποίηση των μαθημάτων μεταξύ των ιδίων Τμημάτων διαφορετικών Πανεπιστημίων και μεταξύ των δύο Τμημάτων (Παιδαγωγικό και Προσχολικής) του ίδιου Πανεπιστημίου. Αφορά στον αριθμό των υποχρεωτικών μαθημάτων και των μαθημάτων επιλογής. Στις περισσότερες των περιπτώσεων, βέβαια, τα μαθήματα επιλογής κοινωνιολογικού περιεχομένου υπερβαίνουν κατά πολύ τα υποχρεωτικά μαθήματα με εξαίρεση τα Παιδαγωγικά Τμήματα του Πανεπιστημίου της Δυτικής Μακεδονίας και του Δημοκρίτειου, όπου τα υποχρεωτικά μαθήματα είναι τρία (+ένα) και επτά αντίστοιχα έναντι των μαθημάτων επιλογής που είναι ένα και για τα δύο Τμήματα.

Γράφημα 5. Κατανομή μαθημάτων ανά έτος σπουδών

Στο Γράφημα 5 αποτυπώνεται η κατανομή των μαθημάτων «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης» και «Κοινωνιολογία» στα οκτώ εξάμηνα. Διαφοροποιείται από Πανεπιστήμιο σε Πανεπιστήμιο: σε άλλα Πανεπιστήμια η πλειονότητα των μαθημάτων προσφέρεται στα πρώτα έτη σπουδών και σε άλλα στα τελευταία.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο πέρα από την ποσοτική ανάλυση των δεδομένων θα μπορούσαν να ανιχνευτούν και ποιοτικά στοιχεία. Πιο συγκεκριμένα, να αναζητηθούν «θέματα» που εκφράζουν το είδος της κοινωνιολογικής γνώσης που προσφέρεται στα προγράμματα αρχικής εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών βάσει των αντικειμένων των σχετικών μαθημάτων και των εγχειριδίων που προτείνονται. Αυτό όμως θα αποτελούσε αντικείμενο μιας άλλης έρευνας.

VI. Προεκτάσεις - Προβληματισμοί

Συμπερασματικά, στην προσπάθεια διερεύνησης των προσφερόμενων μαθημάτων στα Παιδαγωγικά Τμήματα για την κατάρτιση των εκπαιδευτικών στο πεδίο της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης και γενικότερα της Κοινωνιολογίας, όπως προβάλλεται αλλά και διαμορφώνεται στο υπάρχον πρόγραμμα εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών, μπορούμε να καταλήξουμε ότι υπάρχουν μεγάλες διαφορές στα προγράμματα σπουδών

των Παιδαγωγικών Τμημάτων, του ίδιου ή διαφορετικών Πανεπιστημίων, ότι σε ορισμένα Τμήματα δεν προσφέρονται μαθήματα γενικά κοινωνιολογικού περιεχομένου και ότι η κατανομή των μαθημάτων (υποχρεωτικά ή επιλογής, στα πρώτα ή τα τελευταία εξάμηνα) διαφέρει από Τμήμα σε Τμήμα. Όλα όσα παρουσιάστηκαν και αναφέρθηκαν επιβεβαιώνουν τις αρχικές υποθέσεις της έρευνας.

Προβαίνοντας στην καταγραφή των γνωστικών αντικειμένων των Σχολών Επιστημών της Αγωγής που πραγματεύονται θέματα της επιστήμης της Κοινωνιολογίας Εκπαίδευσης ή της Κοινωνιολογίας, στην ουσία καταγράφει κανείς το βαθμό, στον οποίο επιδιώκεται η επιτυχία των στόχων (πέραν των στόχων των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων), ειδικότερα των Παιδαγωγικών Τμημάτων, όπως ορίζονται στις ισχύουσες διατάξεις των ΑΕΙ και στις ειδικές διατάξεις του Προεδρικού Διατάγματος 320/83, ήτοι «να παρέχουν στους πτυχιούχους τα απαραίτητα εφόδια που θα εξασφαλίζουν την άρτια κατάρτισή τους για την επιστημονική και την επαγγελματική τους σταδιοδρομία». Οι πτυχιούχοι των Παιδαγωγικών Τμημάτων έχουν τη δυνατότητα να ασκούν το επάγγελμα του εκπαιδευτικού λειτουργού σε σχολεία δημοτικής εκπαίδευσης και σε νηπιαγωγεία αντίστοιχα. Σε μια ευρύτερη θεώρηση, μπορεί να αποτελέσει αφορμή για προβληματισμό των αρμοδίων της εκπαιδευτικής πολιτικής, με δεδομένο μάλιστα ότι πάντοτε υπάρχει η πρόθεση για βελτιωτικές αναπροσαρμογές στα προγράμματα σπουδών, αν οι εκπαιδευτικοί που αποφοιτούν από διαφορετικά Τμήματα ή διαφορετικά Πανεπιστήμια είναι ενημερωμένοι ή και σε ποιο βαθμό ως προς τις επιστημονικές έννοιες της Κοινωνιολογίας, με τις μεγάλες γνωστικές ανακαλύψεις των ερευνών του Bourdieu, του Bernstein, του Halliday, του Labov κ.ά. Και επιμένουμε σε αυτό, γιατί η κοινωνιολογική γνώση και ειδικότερα το είδος της κοινωνιολογικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών μπορεί να τους προσφέρει το θεωρητικό και εννοιολογικό υπόβαθρο αλλά και τα κατάλληλα διανοητικά εργαλεία για να αναλύσουν, ερμηνεύσουν και κρίνουν τη γνώση που παρέχεται στο σχολείο. Η σχολική γνώση επιλέγεται και οργανώνεται βάσει συγκεκριμένων ιστορικών, ιδεολογικών και κοινωνικών αρχών¹³. Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών μπορεί να τους δώσει τη δυνατότητα να αντιληφθούν ή όχι ότι η εκπαίδευση είναι «κατεξοχήν πολιτική πράξη» (Τζάνη, ³1998), ότι το σχολείο λειτουργεί βάσει της κοινωνικής του θέσης, ότι οι ίδιοι λειτουργούν ως οι «διανοούμενοι» του Gramsci με πρωταρχικά δηλαδή καθήκοντα «τη διάδοση και νομιμοποίηση της θεωρίας και της πρακτικής της κυρίαρχης ιδεολογίας, σε μια προσπάθεια να κερδηθεί η συναίνεση των ανθρώπων και να ευθυγραμμιστεί σε καλούπια η απρόβλεπτη και αμφισβητούμενη εξέλιξη

της ιδεολογίας» (Apple, 1993: 35). Ο χώρος της Κοινωνιολογίας και της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης έχει εμπλουτιστεί τα τελευταία χρόνια με πλήθος ευρημάτων που καθιστούν την επιστήμη ένα καίριο γνωστικό αντικείμενο, προκειμένου κανείς να ερμηνεύσει και να κατανοήσει το σχολείο και τη λειτουργία του αλλά και όσα λαμβάνουν χώρα σε αυτό.

Η κοινωνιολογική κατάρτιση του εκπαιδευτικού μέσω των μαθημάτων που διδάσκονται στις Σχολές Επιστημών Αγωγής θα τον καταστήσουν γνώστη των σημαντικών γνωστικών ανακαλύψεων του τομέα της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης και αυτό θα έχει τις ανάλογες κοινωνικές, ιδεολογικές επιπτώσεις, καθορίζοντας και τη στάση και το ρόλο του στον εκπαιδευτικό θεσμό. Είναι όμως κάθε εκπαιδευτικός γνώστης των παραπάνω, εάν για παράδειγμα έχει σπουδάσει σε ένα Παιδαγωγικό Τμήμα όπου η προσφορά μαθημάτων κοινωνιολογικού περιεχομένου είναι ελάχιστη¹⁴;

Αν η απάντηση στο ερώτημα είναι θετική τότε αυτό σημαίνει ότι κάθε εκπαιδευτικός που εισέρχεται σε μια σχολική τάξη γνωρίζει ότι βάσει της θεωρίας του πολιτισμικού κεφαλαίου (Bourdieu, Passeron, ²1996) το σχολείο προϋποθέτει γνώσεις και ικανότητες από τους μαθητές, τις οποίες δεν διδάσκει και δεν καλλιεργεί. Με μεθόδους επιλογής και κριτήρια που θεωρούνται αξιοκρατικά (εξετάσεις, διαγωνίσματα, βαθμολογία, σχολικός προσανατολισμός) ουσιαστικά «διαλέγει» αυτούς που η κοινωνική τους καταγωγή με τρόπο «οσμωτικό» τους έχει μεταδώσει την κυρίαρχη κουλτούρα και τους προωθεί για κοινωνική άνοδο συμβάλλοντας καθοριστικά στη διαδικασία της νομιμοποίησης της κοινωνικής αναπαραγωγής. Γνωστικές ανακαλύψεις σημαντικές και αποκαλυπτικές για το ρόλο του σχολείου αλλά και για το ρόλο του εκπαιδευτικού. Άρα η παρούσα δομή του συστήματος, η αδιάκοπη προσήλωση στην πρακτική της αξιοποίησης των εκπαιδευτικών ερευνών, εγγυάται και την αλλαγή, που θα έχει ήδη επιτευχθεί από τη δεκαετία του 1960, των μηχανισμών επιλογής και την εδραίωση νέων αξιοκρατικών μηχανισμών.

Αν η απάντηση στο ερώτημα που τέθηκε είναι θετική τότε το σχολείο δεν προϋποθέτει πλέον γνώσεις και ικανότητες τις οποίες δεν διδάσκει, και δεν ενισχύει το αντιεπιστημονικό ιδεολόγημα του κληρονομικού χαρίσματος (Jensen 1969). Οι έρευνες και στην Ελλάδα έχουν καταδείξει ότι οι μαθητές που προέρχονται από ανώτερα κοινωνικά στρώματα (μορφωσιογενές περιβάλλον) είναι περισσότερο εξοικειωμένοι με την κυρίαρχη κουλτούρα, δηλαδή την κουλτούρα του σχολείου, άρα είναι εκείνοι που διακρίνονται για τις ικανότητές τους (Τομπαΐδης, 1982; Τζάνη, 1983; Μυλωνάς, 1999 κ.ά.). Ο

εκπαιδευτικός, όμως, γνωρίζει τη στάση και την αντίδραση της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας ως προς τον καθορισμό της σχολικής επιτυχίας από την ατομική διαφορά ευφυΐας. Ο ίδιος δεν αποτελεί πλέον έναν μοχλό διαιώνισης της αναπαραγωγής των κοινωνικών προνομίων με το να επιλέγει με τέτοιους μηχανισμούς και να επιβάλλει μέσω της νομιμοποίησης την ιδεολογία ότι κάποιοι (οι διανοητικά άριστοι) είναι γεννημένοι για διανοητική και κάποιοι (οι προερχόμενοι από τα λαϊκά στρώματα) για χειρωνακτική εργασία. Εξάλλου οι γνώσεις που του αποκάλυψαν οι σπουδές του στις κοινωνικές επιστήμες του έδωσαν τη δυνατότητα να θεωρήσει με μεγαλύτερη διαφάνεια τα κοινωνικά φαινόμενα και ιδιαίτερα τους μηχανισμούς αναπαραγωγής και νομιμοποίησης της κοινωνικής ιεραρχίας.

Αν η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα είναι θετική, τότε ο εκπαιδευτικός γνωρίζει τη σημασία της γλώσσας (Bernstein, 1971, 1989) για την κατανόηση και τη γνώση και πώς επηρεάζει η ταξική δομή της κοινωνίας τη γνώση. Γνωρίζει πως ο μαθητής των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων προερχόμενος από στερημένο κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον θα αντιμετωπίσει προβλήματα με τη γλώσσα της κυρίαρχης κουλτούρας, θα χρειαστεί να «μεταφράσει» ή να «παραφράσει» τη γλώσσα του σχολείου και του δασκάλου και κυρίως γνωρίζει ότι αυτός ο μαθητής είναι ο μαθητής που κοπιάζει περισσότερο από όλους. Γι' αυτό το λόγο προσπαθεί με κάθε τρόπο (τον ενισχύει και η Πολιτεία με θεσμούς όπως η εξατομικευμένη διδασκαλία και η πρόσθετη διδακτική στήριξη) να διατηρήσει το ενδιαφέρον του μαθητή, να τον βοηθήσει να ξεπεράσει τις δυσκολίες του, να μην απομονωθεί, περιθωριοποιηθεί ή ακόμα εγκαταλείψει το σχολείο. Έτσι, λοιπόν, στην Ελλάδα δεν έχουμε μαθητές που εγκαταλείπουν το σχολείο (δεν το επιτρέπει και ο νόμος εξάλλου), σπάνια μαθητές εκδηλώνουν αντικοινωνικές μορφές συμπεριφοράς ή κλέβουν και εγκληματούν, καθώς έχουμε λάβει τα απαραίτητα μέτρα για την αποφυγή κάθε μορφής εκπαιδευτικού και κοινωνικού αποκλεισμού. Τα παιδιά στα σχολεία μας φοιτούν, σπουδάζουν και αναπτύσσουν τις απαραίτητες δεξιότητες για την αγορά εργασίας. Δεν έχουμε καν ανέργους λόγω έλλειψης προσόντων. Νέους ανθρώπους δεν εντοπίζεις παρά σπάνια στις φυλακές ή σε Ιδρύματα Πρόνοιας ή Ψυχικής Υγείας. Γι' αυτό και στην Ελλάδα η επένδυση στην εκπαίδευση δεν πάει χαμένη.

Επιλέξαμε έναν τρόπο αντιστροφής των πραγματικών δεδομένων¹⁵ για να τονίσουμε μια σημαντική διάσταση της σύγχρονης εκπαιδευτικής πραγματικότητας: η προκατάληψη απέναντι στα κοινωνικά στρώματα έχει βαθιές ρίζες και νομιμοποιεί, όπως αποδεικνύεται χρόνια τώρα από τα πορίσματα των ερευνών, την επιλογή που κάνει το σχολείο στα μάτια

όλων, ακόμα και των μαθητών, νομιμοποιεί την ταξινόμηση σε καλούς και αδύνατους μαθητές με προέκταση του διαχωρισμού αυτού στην αγορά εργασίας σε χειρωνακτική και διανοητική εργασία και με αυτόν τον τρόπο διατηρεί και αναπαράγει την κοινωνική τάξη πραγμάτων. Ούτε τα πορίσματα ερευνών δεν μπορούν να επιτύχουν την υπέρβαση της αντίληψης ότι οι άνθρωποι γεννιούνται με διανοητικές και χειρωνακτικές ικανότητες. Σύμφωνα με τη Φραγκουδάκη (2004: 64-64) η νομιμοποίηση της επιλογής που κάνει το εκπαιδευτικό σύστημα παρεμποδίζει ακόμα και τη διαμόρφωση «των αιτημάτων για ανακατανομή των αγαθών και των προνομίων».

Κάθε εκπαιδευτικός με ελλιπή θεωρητική κατάρτιση στο πεδίο της Κοινωνιολογίας και της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης είναι ανυποψίαστος απέναντι στην ιδεολογία που επικαλείται ως αιτία της ανισότητας μόνο τα ατομικά χαρακτηριστικά. Ο μαθητής, θύμα και αυτός των κοινωνικών ανισοτήτων, «υποχρεώνεται» στο σχολείο να υποστεί μια νέα διάκριση βάσει της κοινωνικής του καταγωγής. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο εκπαιδευτικός θεσμός αντί να απελευθερώνει το άτομο από τα δεσμά της άγνοιας και να το οδηγεί στην όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη κατάρτισή του προς όφελος του ίδιου του ατόμου, της οικονομίας και περαιτέρω της κοινωνίας, αναπαράγει με τις ίδιες μεθόδους, όπως σχεδόν και πριν τις γνωστικές αποκαλύψεις των κοινωνικών ερευνών, τις εκπαιδευτικές ανισότητες. Εφόσον η έρευνα έχει αποκαλύψει τις αιτίες των εκπαιδευτικών ανισοτήτων και εφόσον οι γνώσεις και οι εκπαιδευτικές πρακτικές είναι εκείνες που διαμορφώνουν το υπόστρωμα του πλέγματος των αντιλήψεων, των τάσεων και των συμπεριφορών που θα εκφράσουν και εκδηλώσουν οι εκπαιδευτικοί στα σχολεία θα έπρεπε ήδη η ακαδημαϊκή κοινότητα και ο κόσμος των εκπαιδευτικών να έχουν επιδείξει δείγματα ισχυρής πολιτικής βούλησης και πεποίθησης ότι η αλλαγή είναι δυνατή. Διαπιστώνεται, όμως, ότι δεν έχουν ενοχληθεί ιδιαίτερα, όταν γνωρίζουν μάλιστα, βάσει των πορισμάτων των ερευνών, ότι η ουσιαστική θεωρητική κατάρτιση των υποψηφίων εκπαιδευτικών στο πεδίο της Κοινωνιολογίας και ιδιαίτερα της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης μπορεί να συμβάλει στον τρόπο με τον οποίο θα διαμορφώσουν τη στάση τους απέναντι στην κοινωνική και πολιτική λειτουργία του σχολείου, θα αναπτύξουν τον ιδεολογικό λόγο και τις παιδαγωγικές τους πρακτικές, θα συνειδητοποιήσουν το ρόλο τους ως διαμεσολαβητές των κυρίαρχων ιδεολογιών και θα προωθήσουν κατά το δυνατό «τον εκσυγχρονισμό του κοινωνικού ρόλου του σχολείου» (Φρειδερίκου & Φολέρου-Τσερούλη²1991: 13; 37).

Αυτές οι συνθήκες καθώς και τα πορίσματα της έρευνάς μας, όπου διαπιστώνεται αφενός η έλλειψη σε ορισμένα Παιδαγωγικά Τμήματα μαθημάτων Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης

και αφετέρου οι μεγάλες διαφορές στα προγράμματα σπουδών όσον αφορά στο συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο, μάς δίνουν σε μεγάλο βαθμό την ευχέρεια να εκτιμήσουμε την ανάγκη ενίσχυσης της επιρροής των γνωστικών αποκαλύψεων της Κοινωνιολογίας με διάφορες μορφές, τους άξονες μιας μελλοντικής πορείας με περισσότερη Κοινωνιολογία, περισσότερες ώρες ενασχόλησης και προβληματισμού με θέματα κοινωνικής επιλογής, με την ανάδειξη των μηχανισμών που προστατεύουν την κοινωνική δομή από οποιαδήποτε αλλαγή, που προστατεύουν την κοινωνική ανισότητα για να μη δημιουργηθεί πρόβλημα στην κατεστημένη τάξη πραγμάτων.

Περιττεύει να υπογραμμίσουμε περαιτέρω τη σημασία της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης που συμβάλλει με τρόπο αποφασιστικό στο να σηματοδοτήσει τις βάσεις μιας προόδου και μιας μετεξέλιξης των εκπαιδευτικών σε λειτουργούς αναμόρφωσης της κοινωνικής δομής αλλά και «ανακατομής προνομίων και αγαθών».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Apple, M. *Εκπαίδευση και εξουσία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1993.
- Bernstein, B. A Socio-Linguistic Approach to Socialization: With some Reference to Educability, στο: B. Bernstein, *Class, Codes and Control*, Vol. I., Routledge and Kegan Paul, London, 1971, σσ. 118-139, σε ελληνική μετάφραση στο: Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1985, σσ. 433-468.
- Bernstein, B., *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, εισ. μτφρ. Ιωσήφ Σολομών, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1989.
- Bourdieu, P. & Passeron, J. C., *Οι Κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα τους*, μτφρ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Μ. Βιδάλη, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, ²1996.
- Βώρος, Φ.Κ., *Δοκίμια Ιστορίας – Κοινωνιολογίας Γενικής Παιδείας. Προσπάθειες για αναπροσανατολισμό και ανανέωση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1984.
- Γιούλτσης, Β., *Γενική Κοινωνιολογία*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, ⁵2000.
- Δάλκος, Γ. Η Διδασκαλία της Κοινωνιολογίας και μια Διδακτική Προσέγγιση, στο: Μιχαλοπούλου-Βεΐκου, Χ. (επιμ.), *Η Διδασκαλία της Κοινωνιολογίας στη Μέση Εκπαίδευση. Θεωρητικά Προβλήματα και Διδακτικά Σχήματα*, Νέα Παιδεία, Αθήνα, 1985, σσ. 114-124.
- ΔΟΕ , «Πώς θέλουμε τα Παιδαγωγικά Τμήματα», *Διδακταλικό Βήμα*, Νοέμβριος 1983.
- Ηλιού, Μ., Το «Επί πλέον Αντίτιμο» της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Έρευνας, στο: Θ. Μυλωνάς, (επιμ.). *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης. Απολογισμός, νέες έρευνες, προοπτικές*, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου της Κοινωνιολογίας της Ελληνικής Εκπαίδευσης, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα, 1997, σσ.135-143.
- Jensen, A., «How much can we boost IQ and scholastic achievement?», *Harvard Educational Review* 39, 1969, σσ. 1-123.

- Κελπανίδης, Μ., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες και πραγματικότητα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.
- Krippendorff, A., *Content Analysis - An Introduction to its methodology*, εκδ. Sage Publications, Newbury Park, 1980.
- Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, Γ., Προς μια Κοινωνιολογική Ανάλυση της Ελληνικής Εκπαίδευσης, στο: Θ. Μυλωνάς, (επιμ.). *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης. Απολογισμός, νέες έρευνες, προοπτικές*, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου της Κοινωνιολογίας της Ελληνικής Εκπαίδευσης, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα, 1997, σσ. 217-235.
- Κυριαζή, Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι., Τάσεις και Προοπτικές στην Ελληνική Εκπαίδευση με έμφαση στην Τριτοβάθμια, στο: Θ. Μυλωνάς, (επιμ.). *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης. Απολογισμός, νέες έρευνες, προοπτικές*, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου της Κοινωνιολογίας της Ελληνικής Εκπαίδευσης, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα, 1997, σσ. 79-90
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι., *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα. Με κείμενα τριάντα συγγραφέων*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1987.
- Μακρυνιώτη, Δ. & Σολομών, Ι., Η εισαγωγή των Κοινωνικών Επιστημών στην Εκπαίδευση των Εκπαιδευτικών, στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα σήμερα. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις*, Αθήνα, 1991, σσ. 399-413.
- Μεϊμάρης, Μ. & Νικολακόπουλος, Η., «Παραγοντική ανάλυση δεδομένων: σχέσεις κοινωνικοοικονομικής προέλευσης και σχολικής φοίτησης για τους σπουδαστές των ΑΕΙ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 33-34, 1978, σσ. 225-240.
- Μελετόπουλος, Μ. & Τεμπέλης, Η., «Η Κοινωνιολογία στη μέση εκπαίδευση», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ. 32, 2001, σσ. 4-5.
- Μπονίδης, Κ., *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.
- Μυλωνάς, Θ., *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1982.
- Πλάκα, Κ., «Το μάθημα της Κοινωνιολογίας στη Μέση Εκπαίδευση. Πρόταση για ένα μελλοντικό εισαγωγικό κεφάλαιο», *Νέα Παιδεία* 38, 1986, σσ. 146-163.
- Rust, H., *Methoden und Probleme der Inhaltsanalyse*, εκδ. Gunter Narr Verlag Tübingen.

- Σταμέλος, Γ., *Τα Πανεπιστημιακά Παιδαγωγικά Τμήματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1999.
- Τάτσης, Ν., *Η Διδασκαλία της Κοινωνιολογικής Θεωρίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1986.
- Τζάνη, Μ., *Θέματα Κοινωνιολογίας της Παιδείας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα,⁵1998.
- Τζάνη, Μ., *Σχολική επιτυχία: Ζήτημα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1983.
- Τομπαΐδης, Δ., *Η ισότητα ευκαιριών στην εκπαίδευση*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα,²1982.
- Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1832-1922)*, μτφρ. Ι. Πετροπούλου, Κ. Τσουκαλάς, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα,⁴1985.
- Φραγκουδάκη, Α. Η Ελληνική Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Μια επιστήμη που ακόμα διαμορφώνεται, στο: Θ. Μυλωνάς, (επιμ.). *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης. Απολογισμός, νέες έρευνες, προοπτικές*, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου της Κοινωνιολογίας της Ελληνικής Εκπαίδευσης, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα, 1997, σσ.237-254.
- Φραγκουδάκη, Α., «Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης σήμερα: Ερωτήματα για τη σχέση επιστήμης και κοινωνίας», *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* 39, 2004, σσ. 47-68
- Φρειδερίκου, Α. & Φολέρου-Τσερούλη, Φ., *Οι δάσκαλοι του δημοτικού σχολείου. Μια κοινωνιολογική προσέγγιση*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα,²1991.
- Χιωτάκης, Σ., «Η Εισαγωγή της Κοινωνιολογίας στη Μ. Εκπαίδευση. Προσπάθεια ενός απολογισμού», *Σύγχρονη Εκπαίδευση* 17, 1984, σσ. 83-86.

¹ Αναλυτικά πληροφορίες για τον Αβροτέλη Ελευθερόπουλο και τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο όσον αφορά τη «δράση» τους στο πεδίο της Κοινωνιολογίας στο: Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (1987). *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα. Με κείμενα τριάντα συγγραφέων*, Αθήνα: Παπαζήση, σσ. 22-27.

² Σύμφωνα με την Μ. Ηλιού [(1997), Το «Επί πλέον Αντίτιμο» της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Έρευνας, στο: Θ. Μυλωνάς, (επιμ.). *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης. Απολογισμός, νέες έρευνες, προοπτικές*, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου της Κοινωνιολογίας της Ελληνικής Εκπαίδευσης, Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις, σσ. 135-143, ιδ. σ. 137)] η Κοινωνιολογία εξοβελίστηκε για περισσότερο από σαράντα χρόνια από τα ελληνικά πανεπιστήμια μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι κοινωνικές θεωρίες και έννοιες όχι μόνο να μην διδάσκονται αλλά να έχουν τεθεί και «εκτός νόμου» δεδομένου ότι όπως διώκονταν τα κοινωνικά φρονήματα (πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων) κατά ανάλογο τρόπο διώκονταν και κάθε κοινωνική σκέψη και έκφραση.

³ Δες κατά χρονολογική σειρά: Π. Παπακωνσταντίνου (1981), Η ανισότητα στην ελληνική υποχρεωτική εκπαίδευση, στο: *Ο Πολίτης*, 44, σσ. 46-51; Θ. Μυλωνάς (1982), *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς*, Αθήνα: Γρηγόρη; Δ. Τομπαΐδης (1982), *Η ισότητα των ευκαιριών στην*

εκπαίδευση, Αθήνα: Γρηγόρη; Μ. Τζάνη (1983), *Σχολική επιτυχία: Ζήτημα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας*, Αθήνα: Γρηγόρη; Μ. Ηλιού (1984), *Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική*, Αθήνα: Πορεία; Ι. Ψαχαρόπουλος & Α. Καζαμιάς (1985), *Παιδεία και ανάπτυξη στην Ελλάδα: κοινωνική και οικονομική μελέτη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης*, Αθήνα: ΕΚΚΕ; Α. Φραγκουδάκη (1985), *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Αθήνα: Παπαζήση; Θ. Ανθογαλίδου (1987), *Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή μιας παραδοσιακής κοινωνίας*, Αθήνα: Θεμέλιο; Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (1987), *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα* (με κείμενα τριάντα συγγραφέων), Αθήνα: Παπαζήση.

⁴ Αναφέρουμε ενδεικτικά: Ι.Ε. Πυργιωτάκης (1992), *Κοινωνικοποίηση και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Γρηγόρη; Στ. Χιωτάκης (1993), *Η αμφισβήτηση των εξετάσεων και των βαθμών στο σχολείο: επιχειρήματα και αντιεπιχειρήματα*, Αθήνα: Γρηγόρη; Μ. Καϊλα (επιμ.) (1994) *Η Σχολική Αποτυχία: Από την «Οικογένεια» του Σχολείου στο «Σχολείο» της Οικογένειας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα; Γ. Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη (1995), *Εκπαιδευτική Πολιτική και Πρακτική: Κοινωνιολογική ανάλυση*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα; Δ. Βεργίδης (1995), *Υποεκπαίδευση. Κοινωνικές, Πολιτικές και Πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα: Ύψιλον; Θ. Γκότοβος & Γ. Μαυρογιώργος & Π. Παπακωνσταντίνου (1996), *Κριτική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πράξη*, Αθήνα: Σύγχρονη Εκπαίδευση; Κ. Τσουκαλάς (1996), *Ανώτατη εκπαίδευση και κοινωνική αναπαραγωγή: δομές και στρατηγικές μορφοσιωλατρίας*, στο: *Ταξίδι στο λόγο και την ιστορία. Κείμενα 1969-1996*, (εισ. επιμ. Π. Καφετζής), τομ. Β, Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 13-38; Α. Κυρίδης (1997), *Η Ανισότητα στην Ελληνική Εκπαίδευση και η Πρόσβαση το Πανεπιστήμιο*, Αθήνα: Gutenberg; Ι. Κατσούλης, Χ. Αλεξόπουλος, Π. Μουσταίρας & Π. Σκαρτσίλας (1997), *Η ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών και η κοινωνική ισότητα: έννοιες, θεωρία και πράξη*, στο: Θ. Μυλωνάς (επιμ.), *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης. Απολογισμός, νέες έρευνες, προοπτικές*, Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις, σσ. 48-60; Χ. Κάτσικας & Γ.Κ. Καβαδιάς (2000), *Η Ανισότητα στην Ελληνική Εκπαίδευση. Η εξέλιξη των ευκαιριών πρόσβασης στην Ελληνική Εκπαίδευση (1960-2000)*, β' εκδ. συμπληρωμένη, Αθήνα: Gutenberg; Κ. Λάμνις (2001), *Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση. Διακριτές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Μεταίχμιο; Μ. Κελλανίδης (2002) *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες και πραγματικότητα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα; Ε. Σιάνου-Κύργιου (2005), *Εκπαίδευση και κοινωνικές ανισότητες. Η μετάβαση από τη Δευτεροβάθμια στην Ανώτατη Εκπαίδευση (1997-2004)*, Αθήνα: Μεταίχμιο; Σ. Μ. Νικολάου (2009), *Κοινωνικοποίηση στο σχολείο. Έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια του γλωσσικού μαθήματος της ΣΤ' τάξης του Δημοτικού σχολείου*, Αθήνα: Gutenberg; Χρ. Νόβα-Καλτσούνη (2010), *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Gutenberg.

⁵ Ορίζεται η εισαγωγή του μαθήματος στο Α' έτος σπουδών για μια ώρα την εβδομάδα με κύριες θεματικές, «α. η έννοια, η σημασία και το αντικείμενο του μαθήματος, β. βασικές κοινωνιολογικές έννοιες, γ. παράγοντες διαμόρφωσης της κοινωνίας, δ. η αγωγή ως κοινωνική διαδικασία και ε. κοινωνιολογική ανάλυση του σχολείου», ΦΕΚ 113, τχ. Α', 7-8-1984, σ. 1280.

⁶ Ίσως εδώ θα πρέπει να συνεκτιμηθεί το γεγονός που επισημαίνει ο Μ. Κελλανίδης (2002, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 25), ότι οι κοινωνιολόγοι που εργάζονταν σε τομείς με υψηλό στατιστικό, μεθοδολογικό και θεωρητικό επίπεδο δεν μπόρεσαν στη διαδικασία να συγγράψουν εγχειρίδια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης για τις καθηγητικές σχολές και τα Παιδαγωγικά Τμήματα, επειδή η Κοινωνιολογία εντάχθηκε ως ένα επιμέρους αντικείμενο στο πρόγραμμα σπουδών τους. Υπό αυτές τις συνθήκες οι σχολές αυτές παρέχουν «πολύ περιορισμένη κατάρτιση στην Κοινωνιολογία και εντελώς ανεπαρκή κατάρτιση στη Στατιστική και τη Μεθοδολογία».

⁷ Για παράδειγμα στα Προγράμματα σπουδών των ΠΤΔΕ Αθηνών και Ιωαννίνων κατά το πρώτο έτος λειτουργίας τους (1984-1985) δεν περιλαμβάνεται το μάθημα «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης», και στο ΠΤΔΕ της Κρήτης περιλαμβάνονται δύο μαθήματα Κοινωνιολογίας. Πρβλ. ΦΕΚ 49 τχ. Β', 30-1-1985, σ. 467; ΦΕΚ 110, τχ. Β', 1-3-1985, σ. 1037; ΦΕΚ 31 τχ. Β', 21-1-1985, σ. 272; ΦΕΚ 535, τχ. Β', 16-9-1985, σ. 5335; ΦΕΚ 710 τχ. Β', 5-10-1984, σ. 6548. Στα ίδια Παιδαγωγικά Τμήματα (Αθηνών και Ιωαννίνων) περιλαμβάνονται από το ακαδημαϊκό έτος 1985-1986 δύο μαθήματα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης για τη συνολική φοίτηση. Πρβλ. ΦΕΚ 209 τχ. Β', 21-4-1986, σ. 2195; ΦΕΚ 716 τχ. Β', 27-11-1985, σ. 6972.

⁸ Για τον όρο της «στάσης» δεχόμαστε τον ορισμό των Rosenberg & Hovland [(1960. Cognitive affective and behavioral components of attitudes, στο: C.H. Hovland & M.J. Rosenberg (Eds.), *Attitude Organization and Change: An Analysis of Consistency Among Attitude Components*, New Haven, CT: Yale University Press, σσ. 1-14, ιδ. σ. 3]: «[...] οι στάσεις είναι προδιαθέσεις οι οποίες αντιδρούν σε μια συγκεκριμένη κατηγορία ερεθισμάτων με έναν συγκεκριμένο τρόπο απόκρισης και καθορίζουν επακριβώς ένα τριδιάστατο μοντέλο αντίδρασης ή γνωστικό, συναισθηματικό, προθεσιακό». Αποτελούν μάλιστα «ένα σταθερό τρόπο προσέγγισης ή αντιμετώπισης προσώπων, πραγμάτων και καταστάσεων» [Δ. Γ. Τσαούσης, (1989). *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 242].

⁹ Στη δομή του συστήματος των κατηγοριών ίσχυσε το κριτήριο παραγωγής - επαγωγής μεταξύ των κατηγοριών, όπου κρίθηκε απαραίτητο. Πρβλ. Κ. Μπονιδής (2004), *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως*

αντικείμενο έρευνας, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 52 κ.ε.; Ν. Κυριαζή (2002), *Η κοινωνιολογική έρευνα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 288 κ.ε.

¹⁰ Χρησιμοποιήθηκαν τρεις κατάλληλα εκπαιδευμένοι κωδικογράφοι στην εφαρμογή των κριτηρίων για την εξασφάλιση της αξιοπιστίας.

¹¹ Για τους διάφορους τύπους ελέγχου της αξιοπιστίας περισσότεροι ερευνητές στηρίζονται στην ανάλυση του Α. Krippendorff. Για τον έλεγχο της αξιοπιστίας μέσω της συνθήκης test-test, πρβλ. Α. Krippendorff (1980), *Content Analysis - An Introduction to its methodology*, Newbury Park: Sage Publications.

¹² Πρβλ. Η. Rust (1981), *Methoden und Probleme der Inhaltsanalyse*, Tübingen: Gunter Narr Verlag.

¹³ Πρβλ. Μ. Apple (1993), *Εκπαίδευση και εξουσία*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σ. 68: «[...] το περιεχόμενο της γνώσης που μεταβιβάζεται στους μαθητές και η δομή του αναλυτικού προγράμματος έχουν σαφή ιδεολογικά στοιχεία».

¹⁴ Θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μιας άλλης έρευνας το είδος της κοινωνιολογικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών. Εδώ περιοριζόμαστε σε ορισμένους προβληματισμούς που δημιουργούνται με βάση τα πορίσματα της παρούσας έρευνας και ευελπιστούμε σε μια μελλοντική έρευνα ποιοτικής ανάλυσης.

¹⁵ Ανάλογα χρησιμοποιεί την ίδια μέθοδο αντιστροφής των κοινωνικών δεδομένων εξυπηρετώντας βέβαια άλλους σκοπούς ο Κ. Τσιάκαλος (1995), *Σεξισμός, ρατσισμός, κοινωνικός αποκλεισμός: Ο ρόλος της εκπαίδευσης*, στο: *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου «Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών»*, επιμ. Ν. Παπαγεωργίου, Αθήνα, 7-9 Απριλίου 1994, σσ. 48-57, ιδ. σ. 53, υποσ. 1.

Summary

In this paper we consider the training of students in the field of Sociology of Education in the Departments of Education. The Sociology contributes significantly in shaping the attitudes and behavior of teachers toward social and political function of the school. It is found that the Sociology of Education and Sociology constitute individual subjects in the curriculum of the Departments of School Education and therefore offer limited training in this science. As Sociology is important to the progress and the development of teachers and as teachers may reshape the social structure, the proposal is to strengthen the program of study with more hours of sociology.

Keywords: Sociology of Education, Departments of School Education, teacher training.

**Διερευνώντας τη χρήση και την ‘αναγκαστική μη χρήση’ κινητού τηλεφώνου
στους εφήβους**

Παπαδάκη Μαρίνα, Καλογεράκη Στεφανία

Περίληψη

Η σχέση που έχουν αποκτήσει οι έφηβοι με το κινητό τους τηλέφωνο διερευνάται στη διεθνή βιβλιογραφία με αναφορά στις διαστάσεις της ασφάλειας, της διαθεσιμότητας, του συντονισμού των δραστηριοτήτων και της χειραφέτησης από το γονικό έλεγχο.

Στο παρών άρθρο μελετώνται οι παραπάνω διαστάσεις τόσο κατά την περίοδο 'αναγκαστικής μη χρήσης' κινητού που βίωσαν οι έφηβοι στο Καστέλι Κισσάμου όταν τον Απρίλιο του 2009 έκλεισαν οι κεραίες κινητής τηλεφωνίας, όσο και την περίοδο καθημερινής χρήσης ένα χρόνο μετά. Τα δεδομένα προέκυψαν από τη συλλογή ερωτηματολογίων από τυχαίο δείγμα μαθητών Γυμνασίου και Λυκείου της περιοχής. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης παραγόντων (factor analysis) ανέδειξαν την ξεχωριστή σημασία της διάστασης του γονικού ελέγχου μέσω κινητού τηλεφώνου κατά την περίοδο της αναγκαστικής μη χρήσης, παρέχοντας ενδείξεις για τον καθοριστικό ρόλο που επιτελεί το συγκεκριμένο μέσο επικοινωνίας στην διαμόρφωση των οικογενειακών σχέσεων.

Λέξεις κλειδιά: κινητό τηλέφωνο, έφηβοι, γονικός έλεγχος

Εισαγωγή

Η σημαντική αύξηση της χρήσης του κινητού τηλεφώνου που παρατηρείται την τελευταία δεκαετία, το καθιστά ένα από τα κυριότερα μέσα επικοινωνίας της ψηφιακής εποχής. Πρόσφατη έρευνα στην Ελλάδα αναφέρει ότι το ποσοστό κατοχής κινητού στο σύνολο του πληθυσμού αγγίζει το 94%, με ποσοστά 92% και 98% για τους μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου, αντίστοιχα (FocusBari, 2010).

Η αναφορά στην εφηβική ηλικία ως αυτή των 'ιδανικών χρηστών' (Ling, 2007) δικαιολογείται τόσο από τα εξαιρετικά υψηλά ποσοστά κατοχής όσο και από τον ιδιαίτερο ενθουσιασμό με τον οποίο έχει υιοθετηθεί η συσκευή από εφήβους, θεωρώντας τη ως κάτι περισσότερο από ένα απλό μέσο επικοινωνίας (Ling, 2007; Geser et al., 2006; Ling & Yttri, 2002).

Η σχέση των εφήβων με το κινητό τους εξερευνάται στη διεθνή βιβλιογραφία κυρίως ως προς το ρόλο της στην ενίσχυση των κοινωνικών δεσμών με τις παρέες των συνομηλίκων και τους φίλους (Oksman & Rautiainen, 2002; Fortunati & Manganelli, 2002; Lobet-Maris & Henin, 2002). Ο Ling (2004; 2000) παραθέτει ως εξίσου σημαντικές διαστάσεις της χρήσης του κινητού, την αίσθηση ασφάλειας που παρέχει στους εφήβους, την ευκολία συντονισμού της παρέας και των δραστηριοτήτων τους καθώς και την δυνατότητα συνεχούς πρόσβασης και διαθεσιμότητας, ενώ αναφέρεται και στο ρόλο του κινητού στην χειραφέτηση από το γονικό έλεγχο και την πορεία ανεξαρτητοποίησης από την οικογένεια.

Οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα στην Ελλάδα μας δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τη διείσδυση του κινητού στην μαθητική νεολαία και ανιχνεύουν ως ένα βαθμό τις αιτίες της χρήσης του. Πιο συγκεκριμένα, αποτελέσματα μελετών αναφέρουν ότι οι μαθητές δηλώνουν σαφή προτίμηση στο κινητό τηλέφωνο ως μέσο επικοινωνίας το οποίο τους εξασφαλίζει ιδιωτικότητα και συνεχή προσβασιμότητα καθώς μπορούν να το έχουν μαζί τους ανά πάσα στιγμή (Ασλανίδου & Οικονόμου, 2008), ενώ αναφέρουν ευρεία χρήση γραπτών μηνυμάτων και αναπάντητων κλήσεων ακόμα και κατά τη διάρκεια των μαθημάτων (Λαζαρίνης, 2004). Παραδέχονται δε την εξαιρετική σημασία που έχει το κινητό στη ζωή τους ως ένα προσωπικό αντικείμενο που τους επιτρέπει να ρυθμίζουν τις φιλικές τους σχέσεις, χαρακτηρίζοντας το ακόμα και ως τον 'καλύτερο τους φίλο' (Meddiapro:14, 2006). Παρόλο που τα ευρήματα των παραπάνω ερευνών αναφέρονται

αποσπασματικά στις διαστάσεις του Ling (2004; 2000), ελάχιστες έρευνες στον Ελλαδικό χώρο μελετούν την αλληλεπίδραση των εν λόγω διαστάσεων στη σχέση που διαμορφώνει ο νέος με το κινητό του (Kalogeraki & Papadaki, 2010).

Όσον αφορά την μεθοδολογική πρακτική, οι περισσότερες μελέτες εφαρμόζουν μεθόδους ποιοτικής ή/και ποσοτικής ανάλυσης διερευνώντας τις αιτίες και τα αποτελέσματα της υιοθέτησης του συγκεκριμένου μέσου επικοινωνίας σε εφήβους που έχουν στην κατοχή τους κινητό. Η παρούσα έρευνα ακολουθεί μια διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση. Εξερευνά τις διαστάσεις της χρήσης του κινητού στους ίδιους μαθητές κάτω από δυο διαφορετικές συνθήκες, με και χωρίς κινητό.

Η δυνατότητα μιας τέτοιας προσέγγισης προέκυψε λόγω της επιλογής για διεξαγωγή της έρευνας στο Καστέλι Κισσάμου, μια κωμόπολη της δυτικής Κρήτης με περίπου 6.000 μόνιμους κατοίκους και στα γεγονότα που ακολούθησαν την προσφυγή στην δικαιοσύνη μεγάλης μερίδας της τοπικής κοινωνίας ενάντια στις εταιρείες κινητής τηλεφωνίας. Με την αιτιολογία ότι οι κεραίες βρίσκονταν πολύ κοντά σε σχολεία και σε τόπους συγκέντρωσης των νέων της περιοχής, οι σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων, ο Δήμος, αλλά και μεμονωμένοι κάτοικοι, ζήτησαν την απομάκρυνση τους και δικαιώθηκαν από το μονομελές πρωτοδικείο Χανίων. Ως αποτέλεσμα, τον Απρίλιο του 2009 οι κεραίες κινητής τηλεφωνίας έκλεισαν αφήνοντας τους κατοίκους για περίπου τρεις βδομάδες 'χωρίς σήμα' (Χανιώτικα Νέα, 2009).

Ο σκοπός της έρευνας είναι να διερευνήσει το πώς βίωσαν οι μαθητές εκείνη την περίοδο χωρίς κινητό, χρονικό διάστημα που θα ονομαστεί 'περίοδο αναγκαστικής μη χρήσης'. Επιπλέον, με σημείο αναφοράς τις διαστάσεις που αναφέρει ο Ling (2004; 2000), η έρευνα επιδιώκει να αναδείξει τους παράγοντες που προβληματίσαν τους μαθητές εκείνο το διάστημα σε αντιπαράθεση με τους παράγοντες που αντανάκλουν την ευρεία χρήση του κινητού στη ζωή των μαθητών ένα χρόνο μετά.

1. Το θεωρητικό υπόβαθρο της έρευνας

Διαστάσεις της χρήσης του κινητού τηλεφώνου στους εφήβους

Οι βασικές διαστάσεις της χρήσης του κινητού τηλεφώνου από τους εφήβους αφορούν την ασφάλεια του χρήστη, την ικανότητα συντονισμού των δραστηριοτήτων του, την διαρκή του διαθεσιμότητα και το ρόλο του κινητού στη χειραφέτηση από το γονικό περιβάλλον (Ling, 2004; 2000).

Το αίσθημα ασφάλειας που δημιουργεί το κινητό τηλέφωνο αναφέρεται ως ένας από τους κυριότερους λόγους κατοχής για κάθε ηλικιακή ομάδα, καθώς παρέχει τη δυνατότητα άμεσης επικοινωνίας σε περίπτωση ανάγκης (Ling, 2004). Το ίδιο ισχύει και για τους εφήβους αλλά κυρίως για τους γονείς τους. Στις περισσότερες έρευνες που αναφέρεται πρωτοβουλία των γονιών για την αγορά κινητού στα παιδιά τους, η ασφάλεια αποτελεί την πρωταρχική αιτία και δικαιολογεί την επιλογή τους (Lenhart et al., 2010: 76; Oksman & Rautiainen, 2002; Fortunati & Manganelli, 2002). Αυτό που κυρίως έχει σημασία για τον γονέα είναι να γνωρίζει ότι το παιδί έχει τη δυνατότητα επικοινωνίας μαζί του σε περίπτωση ανάγκης (Oksman & Rautiainen, 2002). Ωστόσο, και από την πλευρά των εφήβων αναγνωρίζεται ως σημαντικό το αίσθημα ασφάλειας (π.χ. σε περίπτωση ατυχήματος) και αποτελεί το κύριο επιχείρημα όταν ζητούν από τους γονείς να τους αγοράσουν κινητό (Ling & Yttri, 2002; Ling, 2000).

Παρόλο που η δυνατότητα συντονισμού των καθημερινών δραστηριοτήτων που παρέχει το κινητό τηλέφωνο το καθιστά εξαιρετικά χρήσιμο κυρίως στους ενήλικες (Ling & Yttri, 2002), αναφέρεται ως σημαντική και στον κόσμο των εφήβων (Ling, 2000). Οι έφηβοι χρησιμοποιούν το κινητό τους τηλέφωνο για να οργανώσουν την καθημερινή τους ζωή (Ling, 2007; Oksman & Rautiainen, 2002). Η ευελιξία στην οργάνωση των δραστηριοτήτων τους και η αίσθηση ελευθερίας που προσφέρει η αυτόνομη σχετικά διαχείριση του προσωπικού χρόνου αναγνωρίζονται ως σημαντικά ζητήματα από τους νέους (Ling, 2000). Η ευκολία συντονισμού αναφέρεται και σε σχέση με τους γονείς σε μια σειρά θέματα (π.χ. για να τους πάρουν από το σχολείο ή από τη βραδινή τους έξοδο) αλλά και οι γονείς βρίσκουν στο κινητό ένα πολύτιμο μέσο βοήθειας για την οργάνωση των καθημερινών υποχρεώσεων τους προς τα παιδιά τους (Lenhart et al., 2010:76; Ling & Yttri, 2002).

Ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της κινητής τηλεφωνίας και αυτό που στην εργασία του Ling (2000) αναφέρεται ως περισσότερο σημαντικό στους εφήβους από κάθε άλλη ηλικιακή ομάδα, αφορά τη συνεχή διαθεσιμότητα του χρήστη. Η ικανοποίηση της ανάγκης των εφήβων να ξέρουν τι γίνεται στην παρέα, να είναι προσβάσιμοι σχεδόν πάντα από τους φίλους αλλά και οι φίλοι από αυτούς, φαίνεται να αποτελεί πραγματική επανάσταση στην κοινωνική τους ζωή και να έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές σε παλιότερους κανόνες κοινωνικής δικτύωσης (Ling, 2007; 2000). Οι νέοι έχουν πλέον τη δυνατότητα να επικοινωνήσουν αργά τη νύχτα, όταν είναι σε διακοπές, όταν βρίσκονται κάπου με τους γονείς τους και να μάθουν όλα τα νέα της παρέας ή απλά να συνομιλήσουν με τους φίλους τους, χωρίς τους χρονικούς και χωρικούς περιορισμούς της σταθερής τηλεφωνίας.

Όλες οι παραπάνω διαστάσεις της χρήσης των κινητών από τους εφήβους επιδρούν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στον τρόπο που ασκείται ο γονικός έλεγχος μέσα στα πλαίσια των οικογενειακών σχέσεων. Οι γονείς είναι αυτοί που κυρίως αναφέρονται στο κινητό τηλέφωνο ως μια 'εγγύηση ασφάλειας' για τα παιδιά τους (Oksman & Rautiainen, 2002) παράλληλα όμως η δυνατότητα διαρκούς πρόσβασης σε αυτά τους επιτρέπει να τα ελέγχουν και να τα επιτηρούν από απόσταση (Koromaa, 2000). Αντίθετη άποψη διατυπώνεται στην εργασία της Wilska (2003) όταν σημειώνει ότι μέσω της κατοχής κινητού έχει μειωθεί η ικανότητα των γονιών να ελέγξουν την επικοινωνία των παιδιών τους. Επιπλέον και οι ίδιοι οι γονείς αναφέρουν προβληματισμούς και δυσκολίες επίβλεψης εξαιτίας του κινητού (Matsuda, 2005). Από μια άλλη οπτική γωνία το κινητό ως μέσο συντονισμού των οικογενειακών δραστηριοτήτων συνεισφέρει στη διατήρηση των οικογενειακών δεσμών και επιτρέπει στους γονείς να είναι σε επαφή με τα παιδιά τους ειδικότερα όταν αυτοί εργάζονται και λείπουν πολλές ώρες από το σπίτι (Lorente, 2002). Τα παιδιά εκμεταλλεύονται το κινητό για να συντονίσουν κάποιες δραστηριότητες με τους γονείς, διατηρώντας έτσι βασικούς δεσμούς επίβλεψης και επιτήρησης (Miyaki, 2005; Ling & Yttri, 2002).

Από την άλλη όμως το κινητό δίνει τη δυνατότητα στους εφήβους να αναπτύξουν και να διατηρήσουν κοινωνικές επαφές εκτός γονικού ελέγχου (Ling, 2000). Σε αυτό το πλαίσιο χρησιμοποιούν τη συσκευή με διάφορους τρόπους για να ξεφύγουν από την γονική επιτήρηση (Ito, 2005; Ling, 2004). Ο Green (2002) αναφέρει ως συνήθειες μεθόδους την αποφυγή απάντησης σε τηλεφωνήματα που προέρχονται από τους γονείς με τη δικαιολογία ότι δεν έχουν σήμα και τη χρήση του

τηλεφώνου στο δωμάτιο τους ή σε κάποιο χώρο που δεν μπορούν να ακουστούν οι συνομιλίες τους. Αντιθέτως ο Chen (2009) διαπιστώνει ότι το κινητό δίνει νέες δυνατότητες ελευθερίας και ιδιωτικότητας στους εφήβους και εγκαθιστά λιγότερο αυστηρές σχέσεις επίβλεψης από τους γονείς καθώς αυτοί έχουν την δυνατότητα να επικοινωνήσουν απευθείας μαζί τους για ότι και αν χρειαστεί.

Φαίνεται λοιπόν ότι το θέμα του γονικού ελέγχου εμπίπτει στο γενικότερο πλαίσιο του παράδοξου που αναφέρει ο Lorente (2002) ότι δηλαδή το κινητό από την μια καταλύει και από την άλλη ενισχύει τους δεσμούς των εφήβων με την οικογένεια τους. Από τη μια διαπιστώνεται μειωμένη γονική επιτήρηση *πρόσωπο με πρόσωπο* (face to face) και από την άλλη περισσότερη από απόσταση γονική επίβλεψη. Έρευνες που αναφέρουν το κινητό ως μέσο ελέγχου από απόσταση (remote control), σχολιάζουν ως αρνητικό αποτέλεσμα την έλλειψη άμεσης επικοινωνίας (Mitchell, 2006; Rakow & Navarro, 1993) που σε κάποιες περιπτώσεις ενδέχεται να αντανακλά την έλλειψη ουσιαστικής φυσικής και συναισθηματικής παρουσίας των γονέων στην διαδικασία ενηλικίωσης των παιδιών (Lorente, 2002; Vestby, 1994). Ωστόσο κατά τον Ling (2004) το κινητό ως ένα είδος επικοινωνιακού ομφάλιου λώρου (umbilical cord) υποστηρίζει την ανάγκη των γονιών να προστατέψουν τα παιδιά τους με την εν δυνάμει συνεχή παρουσία τους και την ενδυνάμωση της οικογενειακής προστασίας, ενθαρρύνοντας ταυτόχρονα την ανεξαρτητοποίησή τους και την αίσθηση αυτονομίας από την οικογένεια.

Μια πιο πρόσφατη έρευνα θεωρεί ότι οι μέχρι τώρα αναφορές στο κινητό είτε ως εμπόδιο είτε ως βοηθό στη σχέση γονέα-παιδιού, αποτυγχάνουν να αναδείξουν την δυναμική και την πολυπλοκότητα της σχέσης έτσι όπως διαμορφώνεται την εποχή της κινητής τηλεφωνίας (Ribak, 2009). Στην ίδια μελέτη και με βάση την προσέγγιση των Silverstone et al. (1991), δίνεται έμφαση στο κινητό ως μέσο μετάβασης (transitional object) του οποίου η κατοχή και η χρήση τόσο από τους γονείς όσο και από τους εφήβους, επαναπροσδιορίζει και θέτει νέους, υπό εξερεύνηση κανόνες στις οικογενειακές σχέσεις κατά τη κοινωνικά περίπλοκη διαδικασία της ενηλικίωσης.

Στην έρευνα μας, με βάση τα παραπάνω ευρήματα, θα μελετήσουμε τις διαστάσεις της χρήσης του κινητού τηλεφώνου στους εφήβους και τις μεταξύ τους συσχετίσεις κάτω από δυο διαφορετικές συνθήκες κατά την περίοδο με κινητό τηλέφωνο και κατά την περίοδο 'αναγκαστικής μη χρήσης'.

2. Η μεθοδολογία της έρευνας

2.1. Το δείγμα

Η έρευνα βασίζεται σε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα μαθητών Γυμνασίου και Λυκείου του Καστελίου Κισσάμου. Το δείγμα επιλέχτηκε με τη μέθοδο της στρωματοποιημένης δειγματοληψίας όπου τις ομάδες-στρώματα αποτέλεσαν τα τμήματα όλων των τάξεων των δυο Γυμνασίων και των δυο Λυκείων της κομόπολης. Το σύνολο των μαθητών με βάση τα αρχεία των σχολείων καταγράφηκε ως $N=670$. Το μέγεθος του δείγματος ($\alpha=5\%$) υπολογίστηκε σε $n=250$ (Yamane, 1967). Το ποσοστό απόκρισης αρχικά είναι $72,4\%$ ($n_{\text{αρχ}}=181$). Επειδή οι μαθητές της 1^{ης} Γυμνασίου, που συμμετέχουν στο δείγμα, στην πλειοψηφία τους δεν είχαν κινητό τον Απρίλιο του 2009, το ποσοστό απόκρισης τελικά είναι $55,6\%$ ($n_{\text{τελ}}=139$) για την περίοδο της ‘αναγκαστικής μη χρήσης’ που μας ενδιαφέρει.

2.2. Το ερωτηματολόγιο

Στα πλαίσια μιας διδακτικής ώρας ζητήθηκε από τους μαθητές να συμπληρώσουν ένα ευρύτερο ερωτηματολόγιο με σκοπό να καταγραφούν τα κύρια χαρακτηριστικά της χρήσης του κινητού τηλεφώνου (ποσοστό κατοχής, λόγοι χρήσης κ.τ.λ.) και να μετρηθούν ποσοτικά (με βάση κλίμακες μέτρησης που εμφανίζονται στη διεθνή βιβλιογραφία) οι σχέσεις που αναπτύσσουν οι μαθητές μέσω του κινητού τους με γονείς και φίλους. Ένα μέρος του ερωτηματολογίου και αυτό στο οποίο κυρίως αναφέρεται το παρόν άρθρο, αφορά ερωτήσεις σχετικές με την περίοδο αναγκαστικής μη χρήσης του κινητού. Η συλλογή των ερωτηματολογίων έγινε τον Μάιο του 2010 αφού προηγήθηκε πιλοτική έρευνα για την βελτίωση και τις απαραίτητες διορθωτικές αλλαγές στο ερωτηματολόγιο. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με την έγκριση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και του υπουργείου Παιδείας.

2.3. Οι μεταβλητές της έρευνας

Από τους μαθητές που πήραν μέρος στην έρευνα ζητήθηκε να ανακαλέσουν την περίοδο της ‘αναγκαστικής μη χρήσης’ κινητού, τον Απρίλιο του 2009 και να απαντήσουν σε κάποιες ερωτήσεις σχετικά με το πώς επικοινωνούσαν εκείνη την περίοδο, πόσο συχνά συζητούσαν με φίλους και γονείς το γεγονός καθώς και με τα συναισθήματα που βίωσαν από την έλλειψη κινητού. Επίσης, ζητήθηκε από τους

μαθητές να αξιολογήσουν σε μια πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert (1=συμφωνώ απόλυτα, 5=διαφωνώ απόλυτα), προτάσεις-δηλώσεις σχετικά με την περίοδο αναγκαστικής μη χρήσης οι οποίες αφορούν τις κυριότερες διαστάσεις της χρήσης της συσκευής που προκύπτουν από τη διεθνή βιβλιογραφία (π.χ. εκείνη την περίοδο δεν μπορούσα να οργανώσω εύκολα και γρήγορα τις δραστηριότητες μου). Παρόμοιες δηλώσεις, διατυπωμένες όμως σε μια θετική κατεύθυνση (π.χ. με το κινητό τηλέφωνο μπορώ να οργανώσω καλύτερα τις δραστηριότητες μου), ζητήθηκε να αξιολογηθούν με την ίδια κλίμακα υπό τη συνθήκη καθημερινής χρήσης που βίωναν οι μαθητές την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας.

2.4. Η στατιστική ανάλυση

Περιγραφικές στατιστικές μέθοδοι σκιαγραφούν τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος και παρουσιάζουν τις απαντήσεις των μαθητών στις σχετικές με την περίοδο ‘αναγκαστικής μη χρήσης’ ερωτήσεις. Η έλλειψη βιβλιογραφικών αναφορών που να καθορίζουν ένα πλαίσιο σχέσεων ανάμεσα στις μεταβλητές που αφορούν τις διαστάσεις της ‘αναγκαστικής μη χρήσης’ κινητού τηλεφώνου, οδηγεί στην επιλογή της διερευνητικής ανάλυσης παραγόντων (explanatory factor analysis) για να εντοπιστούν και να περιγραφούν οι κύριοι παράγοντες που καθόρισαν την περίοδο αυτή (Καρλής Δ., 2005:212). Επιπλέον επιδίωξη της έρευνας είναι να μελετηθούν οι παράγοντες αυτοί σε σχέση με αυτούς που καθορίζουν την καθημερινή χρήση του κινητού. Για το λόγο αυτό συμμετέχουν στην ανάλυση όλες οι προτάσεις-δηλώσεις που αφορούν τα προβλήματα κατά την περίοδο μη χρήσης καθώς και οι αντίστοιχες που αναφέρονται στην καθημερινή χρήση του κινητού τηλεφώνου έτσι όπως διαμορφώνονται από τις διαστάσεις του Ling (2004; 2000). Απώτερος σκοπός μιας τέτοιας προσέγγισης είναι να προσδιοριστεί αν προκύπτουν διαφορετικές δομές στα δεδομένα και συνεπώς στις σχέσεις των μεταβλητών στις δύο αυτές χρονικές περιόδους (Darlington, 1997). Ως μέθοδος περιστροφής επιλέχτηκε η μη ορθογώνια (oblique rotation) η οποία επιτρέπει τη συσχέτιση των παραγόντων καθώς δεν έχουμε λόγο να πιστεύουμε ότι είναι ασυσχέτιστοι μεταξύ τους (Costello & Osborne, 2005). Η ανάλυση συσχέτισης Pearson εφαρμόστηκε για την εξερεύνηση στατιστικά σημαντικών συσχετίσεων ανάμεσα στους παράγοντες. Για τη στατιστική ανάλυση χρησιμοποιήθηκε το SPSS 17.

3. Τα αποτελέσματα της έρευνας

Η μέση ηλικία των μαθητών για τους οποίους αναφέρονται τα παρακάτω αποτελέσματα είναι 15,6 έτη με τυπική απόκλιση 1,7 έτη, ενώ το 47,5% είναι κορίτσια και το 52,5% αγόρια. Επιπλέον το 54,7% είναι μαθητές Λυκείου. Το 95,7% του συνόλου των μαθητών δηλώνει ότι τουλάχιστον ένας από τους γονείς του έχει στην κατοχή του κινητό τηλέφωνο.

Τα αποτελέσματα της περιγραφικής στατιστικής ανάλυσης έδειξαν ότι η περίοδος της ‘αναγκαστικής μη χρήσης’ κινητών τηλεφώνων δεν πέρασε απαρατήρητη από τους μαθητές. Το 40,6% αναφέρει ότι συζητούσε το γεγονός σχεδόν κάθε μέρα με τους φίλους του και το 21,9% σχεδόν κάθε μέρα με τους γονείς του. Οι μαθητές ξεπέρασαν το πρόβλημα επικοινωνίας μεταξύ τους εκείνη την περίοδο με το να συναντιούνται στο σχολείο ή σε άλλους χώρους (59,9%) και σε ένα μικρότερο ποσοστό με το σταθερό τηλέφωνο (25,5%), ενώ η επικοινωνία με τους γονείς γινόταν κυρίως στο σπίτι (64,7%). Οι μαθητές βίωσαν έντονα συναισθήματα εκείνες τις τρεις βδομάδες, όπως για παράδειγμα θυμό (38,8%), αναστάτωση (29,1%) αλλά και απομόνωση (18,7%).

Η ανάλυση παραγόντων ανέδειξε τρεις παράγοντες που σαφώς διαχωρίζουν την περίοδο ‘αναγκαστικής μη χρήσης’ από την περίοδο καθημερινής χρήσης υποδεικνύοντας διαφορετικές δομές στον τρόπο του συσχετίζονται οι μεταβλητές. Η καταλληλότητα της παραγοντικής ανάλυσης επιβεβαιώνεται από τον συντελεστή Keiser-Meyer-Olkin ($KMO=0,825$) καθώς και από τη σημαντικότητα ($p<0,05$) του Barlett's Test of Sphericity (Καρλής Δ., 2005:218).

Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται συνολικά τα αποτελέσματα (η διαφοροποίηση των δυο περιόδων γίνεται για την καλύτερη κατανόηση των αποτελεσμάτων).

Πίνακας 1. Οι παράγοντες που αφορούν τη χρήση και την αναγκαστική μη χρήση του κινητού τηλεφώνου

	Παράγοντας 1	Παράγοντας 2	Παράγοντας 3
<i>Περίοδος 'αναγκαστικής μη χρήσης' (Απρίλιος 2009)</i>			
Δεν μπορούσαν να με βρουν εύκολα και γρήγορα οι φίλοι μου και οι γονείς μου	0,67	-0,08	0,19
Δυσκολευόμουν να κανονίσω με φίλους να πάμε να διασκεδάσουμε	0,8	0,04	0,08
Δεν μπορούσα να μοιραστώ τα αισθήματα, τις σκέψεις και τις εμπειρίες μου με άλλους ανθρώπους	0,48	0,02	0,43
Αισθανόμουν ότι αν μου συνέβαινε κάτι δεν θα μπορούσα να πάρω τηλέφωνο για βοήθεια	0,74	-0,09	0,01
Ήταν πιο δύσκολο να επικοινωνήσω με φίλους χωρίς να το γνωρίζουν οι γονείς μου	0,22	-0,01	0,74
Επειδή δεν είχα κινητό τηλέφωνο οι γονείς μου με έλεγχαν περισσότερο και δεν με άφηναν να γυρνάω αργά στο σπίτι	0,14	0,15	0,74
Είχα δυσκολία να επικοινωνήσω οποιαδήποτε στιγμή ήθελα με τους φίλους μου και τους γονείς μου	0,7	-0,11	-0,16
Δεν μπορούσα να οργανώσω εύκολα και	0,77	0,04	0,11

γρήγορα τις δραστηριότητες μου

Καθημερινή χρήση κινητού
(Μάιος 2010)

Με το κινητό μου μπορώ ανά πάσα στιγμή να επικοινωνήσω όπου και αν βρίσκομαι	-0,04	-0,81	-0,06
Με το κινητό μου μπορώ εύκολα και γρήγορα να κανονίσω που θα διασκεδάσω με τους φίλους μου	0,13	-0,78	-0,15
Αισθάνομαι ασφάλεια γιατί σε περίπτωση ανάγκης μπορώ να τηλεφωνήσω όπου και αν βρίσκομαι	0,15	-0,76	-0,05
Έχοντας κινητό πάντα μπορούν να με βρουν όσοι θέλουν να επικοινωνήσουν μαζί μου	0,04	-0,77	-0,01
Με το κινητό μου μπορώ να επικοινωνήσω με όποιον θέλω χωρίς να το γνωρίζουν οι γονείς μου	-0,16	-0,51	0,48
Με το κινητό μου μπορώ να οργανώσω καλύτερα τις δραστηριότητες μου	0,13	-0,62	-0,06
Η οικογένεια μου δεν ανησυχεί για το που βρίσκομαι γιατί μπορεί ανά πάσα στιγμή να επικοινωνήσει μαζί μου στο κινητό	-0,12	-0,78	0,15
Ιδιοτιμές	5,01	2,81	1,11
Ποσοστό της διακύμανσης που ερμηνεύεται (%)	33,41	18,75	7,38

Ο **πρώτος παράγοντας** (Π1) ο οποίος ερμηνεύει το 33,41% της συνολικής διακύμανσης (ιδιοτιμή = 5,01), αφορά την περίοδο ‘αναγκαστικής μη χρήσης’ και χαρακτηρίζεται ‘προβλήματα λόγω μη διαθεσιμότητας-δυσκολίας συντονισμού-αισθήματος ανασφάλειας’ καθώς οι μεταβλητές που συνεισφέρουν σε αυτόν αναφέρονται σε αυτές τις διαστάσεις των προβλημάτων που αντιμετώπισαν οι μαθητές. Ο βαθμός αξιοπιστίας του παράγοντα με βάση τον συντελεστή Cronbach Alpha κρίνεται υψηλός (Cronbach $\alpha=0,85$).

Ο **δεύτερος παράγοντας** (Π2) ο οποίος ερμηνεύει το 18,75% της συνολικής διακύμανσης (ιδιοτιμή=2,81), αφορά όλες τις μεταβλητές που αναφέρονται στην περίοδο καθημερινής χρήσης και υποδηλώνει την συσχέτιση όλων των διαστάσεων (διαθεσιμότητα, ασφάλεια, συντονισμός, χειραφέτηση από τον γονικό έλεγχο) για την ερμηνεία της στάσης των μαθητών απέναντι στο κινητό τηλέφωνο. Οι αρνητικές τιμές στις επιβαρύνσεις μας οδηγούν στο να ονομάσουμε τον παράγοντα ‘προβλήματα από την καθημερινή χρήση του κινητού τηλεφώνου που αφορούν τις διαστάσεις υπό εξέταση’. Ο βαθμός αξιοπιστίας του παράγοντα με βάση τον συντελεστή Cronbach Alpha κρίνεται υψηλός (Cronbach $\alpha=0,84$).

Ο **τρίτος παράγοντας** (Π3) ο οποίος ερμηνεύει το 7,38% της συνολικής διακύμανσης (ιδιοτιμή=1,11), επίσης αφορά την περίοδο χωρίς κινητό και λόγω των μεταβλητών που συνεισφέρουν σε αυτόν ονομάζεται ‘προβλήματα λόγω γονικής επιτήρησης’. Ο βαθμός αξιοπιστίας του παράγοντα με βάση τον συντελεστή Cronbach Alpha κρίνεται επαρκής (Cronbach $\alpha=0,61$).

Καθώς έχουμε επιλέξει να επιτρέψουμε την συσχέτιση των παραγόντων με τη χρήση μη ορθογώνιας μεθόδου περιστροφής, εφαρμόζουμε ανάλυση συσχέτισης Pearson για να εντοπίσουμε τυχόν στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις στους τρεις παράγοντες που προέκυψαν από την ανάλυση παραγόντων. Από τα αποτελέσματα, τα οποία παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα 2, σημειώνουμε και σχολιάζουμε παρακάτω τη θετική, στατιστικά σημαντική συσχέτιση ($p<0,01$) ανάμεσα στους παράγοντες Π1 και Π3.

Πίνακας 2. Συσχετίσεις παραγόντων (ανάλυση Pearson)

	Π1	Π2	Π3
Π1	1		
Π2	-0,27*	1	
Π3	0,30*	-0,09	1

*<0,01

Συζήτηση, συμπεράσματα.

Ο ρόλος που επιτελεί το κινητό τηλέφωνο στη ζωή των εφήβων έχει εξαιρετικό ερευνητικό ενδιαφέρον τόσο λόγω της σημασίας που οι ίδιοι του αποδίδουν, όσο και των αλλαγών που έχει επιφέρει στην επικοινωνία με τους φίλους αλλά και τους γονείς. Τα αποτελέσματα της παραπάνω ανάλυσης παρέχουν κάποιες ενδείξεις για τη στάση των μαθητών την περίοδο χωρίς κινητό τηλέφωνο που αναδεικνύουν το ρόλο του στο ευαίσθητο θέμα του γονικού ελέγχου κατά τη διαδικασία της ενηλικίωσης.

Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση παραγόντων ανέδειξε τρεις παράγοντες που διαχωρίζονται στις δυο περιόδους (με και χωρίς κινητό), υποδηλώνοντας διαφορετικές δομές στον τρόπο που συσχετίζονται και αντανακλούν τις στάσεις των μαθητών. Η στάση των μαθητών απέναντι στην καθημερινή χρήση του κινητού τους καθορίζεται από ένα μόνο παράγοντα που σχετίζεται με τη συνεχή διαθεσιμότητα, το αίσθημα ασφάλειας, την χειραφέτηση από τον γονικό έλεγχο και την ικανότητα συντονισμού, με όλες δηλαδή τις υπό μελέτη διαστάσεις, δίνοντας ενδείξεις για ισχυρή μεταξύ τους αλληλεπίδραση. Αντιθέτως την περίοδο χωρίς κινητό η στάση των μαθητών καθορίστηκε από δυο παράγοντες, με τον πρώτο να αφορά την προσβασιμότητα, την ασφάλεια και τον συντονισμό και τον δεύτερο τη διάσταση της γονικής επιτήρησης. Οι απαντήσεις των μαθητών ανέδειξαν ως ‘ξεχωριστό ζήτημα’ την προσαρμογή σε μορφές γονικού ελέγχου χωρίς κινητό τηλέφωνο. Επιπλέον η ανάλυση συσχέτισης παρέχει ενδείξεις ότι οι μαθητές οι οποίοι βίωσαν ως σημαντικά τα προβλήματα της γονικής επιτήρησης, βίωσαν ως σημαντικά και τα υπόλοιπα προβλήματα που απέρρεαν από την έλλειψη κινητού.

Τα παραπάνω αποτελέσματα δίνουν το έναυσμα για την διερεύνηση του κινητού ως μέσου που επιδρά στον τρόπο που ασκείται ο γονικός έλεγχος. Η σταθερή και συνεχής, αλλά από απόσταση επίβλεψη του γονέα που επιτυγχάνεται μέσω του

κινητού, είναι το πεδίο στο οποίο οι έφηβοι της εποχής της κινητής τηλεφωνίας έχουν μάθει να λειτουργούν και να αναπτύσσουν τους κοινωνικούς τους δεσμούς. Με δεδομένη την εν δυνάμει αλλά όχι την φυσική παρουσία του γονέα, ή ίδια συσκευή που για τον γονέα λειτουργεί ως μέσο εντοπισμού και ελέγχου για τον νέο αποτελεί το μέσο υπέρβασης της γονικής επιτήρησης με κίνητρο την διαμόρφωση των δικών του κοινωνικών επαφών με τους φίλους και τους συνομηλίκους (Oksman & Rautianen, 2003; Pain et al, 2005; Henderson et al, 2002). Πρόσφατη έρευνα της Lenhart et al. (2010) στις ΗΠΑ μας πληροφορεί ότι και οι γονείς, γνώστες πια και αυτοί των νέων τεχνολογιών, αναζητούν και χρησιμοποιούν νέους τρόπους μέσω κινητού για να επιβλέπουν τα παιδιά τους (π.χ. με τη χρήση εφαρμογών που περιορίζουν το χρόνο ομιλίας ή που έχουν τη δυνατότητα να εντοπίζουν τη τοποθεσία που αυτά βρίσκονται). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ling (2000: 5) ‘οι παλιοί κανόνες και συμπεριφορές (προ-κινητού) δεν φαίνεται να ισχύουν πια’, κάτι που φαίνεται να ισχύει στη σχέση γονέα και παιδιού μέσω κινητού. Τα αποτελέσματα της μελέτης αναδεικνύοντας τον ιδιαίτερο προβληματισμό των εφήβων στη διαχείριση παλιών (χωρίς κινητό) μορφών και κανόνων γονικής επιτήρησης, παρέχουν ενδείξεις για τη ιδιαίτερη σημασία αυτής της διάστασης στην εποχή με κινητό. Συνηγορούν δε στην ανάγκη να εξερευνηθεί σε βάθος η πολυπλοκότητα της σχέσης που αναπτύσσουν έφηβοι και γονείς μέσω του κινητού και να διερευνηθούν οι τρόποι που αυτό τις επαναπροσδιορίζει (Ribak, 2009).

Στη διεθνή βιβλιογραφία, δεν υπάρχουν μελέτες που να διερευνούν τους παράγοντες που αντανakλούν τα προβλήματα της ‘αναγκαστικής μη χρήσης’ του κινητού τηλεφώνου. Συνάμα, ελάχιστες είναι οι έρευνες στον Ελλαδικό χώρο που εξερευνούν τη σχέση των νέων με το κινητό τους αναφορικά με τις σχέσεις που αναπτύσσουν με τους γονείς αλλά και τους φίλους (Econimides & Grousopoulou, 2008; Kalogeraki & Papadaki, 2010). Θεωρούμε ότι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Ελληνικής κοινωνίας, όπου η νέα γενιά κοινωνικοποιείται μέσα στα πλαίσια της πυρηνικής οικογένειας (Chtouris et al., 2006) ενώ ταυτόχρονα η χρήση του κινητού στους νέους είναι εξαιρετικά διαδεδομένη, αποτελούν πρόσφορο έδαφος για την μελέτη των νέων χαρακτηριστικών των οικογενειακών αλλά και των φιλικών σχέσεων που διαμορφώνονται στην εποχή της ψηφιακής επικοινωνίας.

Βιβλιογραφία

1. Ασλανίδου Σ., Οικονόμου Α., «Η επικοινωνία των Νέων Μέσω Γραπτών Μηνυμάτων στο κινητό και στο Διαδίκτυο», εισήγηση στο 6^ο Συνέδριο ΕΤΠΕ (Ελληνική Επιστημονική Ένωση Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση), Λεμεσός, Κύπρος, Σεπτέμβριος 2008.
2. Castells M., Fernandez-Ardevol M., Qiu J. & Sey A., *Mobile Communication and Society: A Global Perspective*, MA: MIT Press, Cambridge, 2007.
3. Chen Y-F., «Mobile teens in Taiwan», εισήγηση στην ετήσια συνάντηση της *International Communication Association*, Chicago, Illinois, Μάιος 2009.
4. Chtouris S., Zissi A., Papanis E. & Rontos K., «The state of youth in contemporary Greece», *Nordic Journal of Youth Research*, τεύχος 14, 2006, σελ. 309-322.
5. Costello A. & Osborne J., «Best Practices in Exploratory Factor Analysis: Four recommendations for getting the most from your analysis», *Practical Assessment, Research and Evaluation*, τεύχος 10, 2005, διαθέσιμο ηλεκτρονικά στο <http://pareonline.net/getvn.asp?v=10&n=7>.
6. Darlington R., *Comparing Two Factor Analysis*, ηλεκτρονικές σημειώσεις, 1997, στο <http://www.psych.cornell.edu/darlington/factor.htm>. Ανακτήθηκαν τον Σεπτέμβριο του 2010.
7. Economides A., & Grousopoulou A., «Use of mobile phones by male and female Greek students», *International Journal of Mobile Communications*, τεύχος 6, 2008, σελ. 729-749.
8. Focus Bari, «Οι νέοι και τα media», έρευνα της εταιρείας Focus Bari, Μάιος 2010. Ανακτήθηκε τον Σεπτέμβριο του 2010 από <http://www.focus.gr/default.asp?id=100000006&lcid=1032>.

9. Fortunati L. & Manganelli A., «Young people and the mobile telephone», *Revista De Estudios De Juventud*, τεύχος 52, 2002, σελ. 59-78.

10. Geser H., Késia U. & Trench S., «Pre-teen cell phone adoption: Consequences for later patterns of phone usage and involvement», *Sociology in Switzerland: Sociology of the Mobile Phone*, Online Publications, Ζυρίχη, 2006.
Ανακτήθηκε τον Σεπτέμβριο του 2010 http://socio.ch/mobile/t_geser2.htm.

11. Green N., «Who's watching whom? Monitoring and accountability in mobile relations», στο B. Brown, N. Green, and R. Harper (Eds.), *Wireless world: Social and Interactional Aspects of the Mobile Age*, UK: Springer, Νέα Υόρκη, 2002, σελ. 32-45.

12. Henderson S., Taylor R. & Thompson R., «In touch: Young people, communication and technologies», *Information, Communication and Society*, τεύχος 5, 2002, σελ. 494-512.

13. Ito M., «Mobile phones, Japanese youth, and the re-placement of social contact», στο R. Ling and P. Pedersen (Eds.), *Mobile Communications: Re-negotiation of the Social Sphere*, UK: Springer, Λονδίνο, 2005, σελ.131-148.

14. Kalogeraki S. & Papadaki M., «The impact of mobile use on teenager's socialization», *The International Journal of Interdisciplinary Social Sciences*, τεύχος 5, 2010, σελ. 121-134.

15. Καρλής Δ., *Πολυμεταβλητή Στατιστική Ανάλυση*, εκδόσεις Σταμούλη, Αθήνα, 2005.

16. Kasesniemi E. & Rautiainen P., «Mobile culture of children and teenagers in Finland», στο J. Katz and M. Aakhus (Eds.), *Perpetual Contact: Mobile Communication, Private Talk, Public Performance*, UK: University Press, Cambridge, 2002, σελ. 170-192.

17. Katz J., *Magic in the Air: Mobile Communication and the Transformation of Social life*, NJ: Transaction Publishers, New Brunswick, 2006.
18. Kopomaa T., *The City in your Pocket: Birth of the Mobile Information Society*, Finland: Gaudeamus Kirja, Ελσίνκι, 2000.
19. Λαζαρίνης Φ., «Έρευνα για την χρήση των κινητών τηλεφώνων στα Ελληνικά σχολεία», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχος 134, 2004, σελ. 44-56.
20. Lenhart A., Ling R., Campell S., & Purcell K., «Teens and mobile phones», a project of the RewResearch Center, Απρίλιος 2010, Η.Π.Α. Ανακτήθηκε τον Οκτώβριο του 2010 από <http://pewinternet.org/Reports/2010/Teens-and-Mobile-Phones.aspx>.
21. Licoppe C., «Connected presence: The emergence of a new repertoire for managing social relationships in a changing communications technoscape», *Environment and planning D: Society and Space*, τεύχος 22, 2004, σελ. 135-156.
22. Ling R., «We will be reached: The use of mobile telephony among Norwegian youth», *Information Technology and People*, τεύχος 13, 2000, σελ.102-120.
23. Ling R., «Adolescent girls and young adult men: Two sub-cultures of the mobile telephone», *Revista De Estudios De Juventud*, τεύχος 57, 2002, σελ. 33-47.
24. Ling R., *The Mobile Connection: The Cell phone's Impact on Society*, CA: Morgan Kaufmann Publishers, San Francisco, 2004.
25. Ling R., «Mobile communications vis-a-vis teen emancipation, peer group integration and deviance», στο R. Harper, A. Taylor and L. Palen, (Eds.), *The Inside Text: Social Perspectives on SMS in the Mobile Age*, UK: Kluwer, Λονδίνο, 2005, σελ. 175-189.

26. Ling R., «Children, youth and mobile communication», *Journal of Children and Media*, τεύχος 1, 2007, σελ. 60-67.
27. Ling R. & Yttri B., «Hyper-coordination via mobile phones in Norway», στο J. Katz and M. Aakhus (Eds.), *Perpetual Contact: Mobile Communication, Private Talk, Public Performance*, UK:Cambridge University Press, Cambridge, 2002, σελ. 139-169.
28. Ling R. & Yttri B., «Control, emancipation, and status: The mobile telephone in teens' parental and peer relationship», στο R. Kraut, M. Brynin, and S. Kiesler (Eds.), *Computer, Phones, and the Internet: Domesticating Information Technology*, NY: Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2006, σελ. 219-234.
29. Lobet-Maris C., Henin J., «Talking without communicating or communicating without talking: From the GSM to the SMS», *Revista De Estudios De Juventud*, τεύχος 57, 2002, σελ. 101-114.
30. Lorente S., «Youth and Mobile Telephones: More than a Fashion», *Revista De Estudios De Juventud*, τεύχος 57, 2002, σελ. 9-24.
31. Matsuda M., «Mobile communication and selective sociality», στο M. Ito, D. Okabe, M. Matsuda, (Eds.), *Personal, Portable, Pedestrian: Mobile Phones in Japanese Life*, MA: MIT Press, Cambridge, 2005, σελ. 123-142.
32. Mediappro, *A European Research Project: The Appropriation of New Media by Youth*, Βρυξέλλες, 2006. Ανακτήθηκε τον Σεπτέμβριο του 2010 από <http://www.mediappro.org/publications/finalreport.pdf>.
33. Mitchell B.A., *The boomerang age: Transitions to adulthood in families*, NJ: Transaction Publishers, New Brunswick, 2006.
34. Miyata K. «Longitudinal effects of mobile internet use on social network in Japan», εισήγηση στην ετήσια συνάντηση της *International Communication*

- Association*, Dresden International Congress Centre, Δρέσδη, 16 Ιουνίου 2006.
35. Oksman V. & Rautiainen P., «I've got my whole life in my hand», *Revista De Estudios De Juventud*, τεύχος 52, 2002, σελ. 25-32.
36. Pain R., Grundy S. & Gill S., «So long as I take my mobile: Mobile phones, urban life and geographies of young people's safety», *International Journal of Urban and Regional Research*, τεύχος 29, 2005, σελ. 814-830.
37. Rakow L.F. & Navarro P., «Remote mothering and the parallel shift: Women meet the cellular phone», *Critical Studies in Mass Communication*, τεύχος 10, 1993, σελ. 144-157.
38. Ribak R., «Remote control, umbilical cord and beyond: The mobile phone as a transitional object», *British Journal of Developmental Psychology*, τεύχος 27, 2009, σελ. 183-196.
39. Silverstone R., Hirsch E. & Morley D., «Listening to a long conversation: An ethnographic approach to the study of information and communication technologies in the home», *Cultural Studies*, τεύχος 5, 1991, σελ. 204-227.
40. Srivastava L., «Mobile phones and the evolution of social behaviour», *Behaviour and Information Technology*, τεύχος 24, 2004, σελ. 111-129.
41. Srivastava L., «The mobile makes it mark», στο J. Katz (Ed.), *Handbook of Mobile Communication Studies*, MA: The MIT Press, Cambridge, 2008, σελ. 15-27.
42. Vestby G.M., «Constructing childhood: Children interacting with technology», στο A.J. Berg & M. Aune (Eds.), *Domestic technology and everyday life: Mutual shaping processes*, COST A4 workshop, EC Directorate General: Science, Research and Development, 1994, σελ. 97-116.

43. Wilska T.A., «Mobile phone use as part of young people's consumption styles», *Journal of Consumer Policy*, τεύχος 26, 2003, σελ. 441-463.
44. Yamane T., *Statistics: An Introductory Analysis (2nd Ed.)*, Harper and Row, Νέα Υόρκη, 1967.
45. Χανιώτικα Νέα, «Χωρίς σήμα για κινητά η Κίσαμος», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημερίδα Χανιώτικα Νέα, στήλη: Τοπικά, 7 Απριλίου 2009.

INVESTIGATING THE USE AND THE 'COMPULSORY NO USE' OF MOBILE PHONE AMONG ADOLESCENTS

Papadaki Marina, Kalogeraki Stefania

Abstract

The relationship that adolescents have established with their mobile phones is investigated in the international bibliography with respect to the dimensions of safety, availability, coordination and emancipation from parental control.

In the present article the above dimensions are being studied in a period of 'compulsory no use' that teenagers of Kasteli Kissamou experienced during April 2009 when the mobile phone antennas were shut down, as well as in a period of everyday use a year afterwards. The data derived from the collection of questionnaires of a random sample of secondary and high school students. Factor analysis results highlighted the importance of parental control via mobile phone during the period of 'compulsory no use', providing evidence of the determinant role of the specific medium of communication in the formation of family relationships.

Key words: mobile phone, adolescents, parental control

Αναγκαιότητα και περιεχόμενο επιμόρφωσης διευθυντών σχολικών μονάδων: Μια διερευνητική μελέτη

Παπαϊωάννου Αθανασία*, Γιαβρίμης Παναγιώτης†, Βαλκάνος Ευθύμιος‡,
Κατσαφούρος, Κωνσταντίνος§

Περίληψη

Η επίτευξη ενός σχολείου που θα απαντά στα προτάγματα της μετανεωτερικής εποχής προϋποθέτει ένα υψηλής ποιότητας εκπαιδευτικό δυναμικό. Παράλληλα, ο διευθυντής του σχολείου ως προϊστάμενος μιας σχολικής μονάδας καλείται να ανταποκριθεί στις ανάγκες του σύγχρονου σχολείου. Η απόκτηση δεξιοτήτων (όπως ηγετικών, διοικητικών κ.α.) προϋποθέτει την ύπαρξη επιμορφωτικών προγραμμάτων που να απευθύνονται σε Στελέχη της Εκπαίδευσης και να λαμβάνουν υπόψη τις επιμορφωτικές τους ανάγκες. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η αρχική διερεύνηση των επιμορφωτικών αναγκών των διευθυντών σχολικών μονάδων Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Ως δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 40 διευθυντές/ντριες σχολικών μονάδων Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης του Ν. Πιερίας. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι διευθυντές/ντριες στην συντριπτική τους πλειοψηφία θεωρούν αναγκαία την επιμόρφωσή τους σε θέματα που αφορούν τη διοίκηση της εκπαίδευσης. Οι θεματικές κατευθύνσεις που προτιμούν είναι η εισαγωγή εκπαιδευτικών αλλαγών-καινοτομιών, η ηγεσία στη σχολική μονάδα και η διαχείριση συγκρούσεων. Προτείνουν την παροχή επιμόρφωσης κατά τη διάρκεια του εργασιακού τους ωραρίου με τη μορφή των ταχύρρυθμων σεμιναρίων. Τα αποτελέσματα της έρευνας είναι ενδεικτικά λόγω του εύρους του δείγματος και η παρούσα έρευνα αποτελεί μια αρχική διερευνητική μελέτη της επιμόρφωσης των Δ/ντών των Σχολικών Μονάδων και το πρώτο στάδιο για την διεξαγωγή εκτενέστερων ερευνών στο συγκεκριμένο πεδίο. Η αναβάθμιση των προγραμμάτων επαγγελματικής ανάπτυξης των εκπαιδευτικών και των στελεχών της εκπαίδευσης είναι βασικός παράγοντας παροχής ποιοτικότερων εκπαιδευτικών διαδικασιών και εισαγωγής μεταρρυθμίσεων και αναγκαίων εκπαιδευτικών πολιτικών.

Λέξεις- κλειδιά: επαγγελματική ανάπτυξη, επιμόρφωση, ενδο-σχολική επιμόρφωση, επιμορφωτική ανάγκη

Εισαγωγή

* Εκπαιδευτικός

† Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

‡ Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

§ Εκπαιδευτικός

Η θέση του διευθυντή μιας σχολικής μονάδας βρίσκεται στην κατώτερη βαθμίδα της ιεραρχικής πυραμίδας, ο ρόλος του, όμως, είναι εξαιρετικής σημασίας στην οργάνωση, διοίκηση και λειτουργία της. Σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία και συγκεκριμένα με το Ν. 1566/85 (ΦΕΚ 167/1985, τ.Αj), κεφ. Δj, άρθρο 11, την καθημερινή διοίκηση της σχολικής μονάδας ασκούν: ο διευθυντής και ο υποδιευθυντής -ως μονομελή όργανα- και ο σύλλογος διδασκόντων -ως πολυμελές όργανο-. Ο διευθυντής αποτελεί το ιεραρχικά προϊστάμενο όργανο του προσωπικού που υπηρετεί στη σχολική μονάδα, επιλέγεται μετά από ειδική διαδικασία που προβλέπουν οι σχετικές διατάξεις του Ν. 3848/2010 (ΦΕΚ 71/19-5-2010, τ.Αj) και τοποθετείται σε σχολικές μονάδες οργανικότητας τετραθεσίου και άνω. Σύμφωνα με την Υπουργική Απόφαση Φ. 353.1/324/105657/Δ1 (ΦΕΚ 1340/16-10-2002, τ. Bj) ο διευθυντής της σχολικής μονάδας μεταξύ άλλων, εφαρμόζει τους νόμους, τα προεδρικά διατάγματα, τις υπουργικές αποφάσεις, τις εγκυκλίους και τις εντολές των Στελεχών εκπαίδευσης, διαχειρίζεται την διασύνδεση με τις ιεραρχικά ανώτερες βαθμίδες της εκπαιδευτικής διοίκησης, προωθεί εκπαιδευτικές καινοτομίες και φροντίζει για τη λήψη κάθε μέτρου το οποίο συμβάλλει στην καλή λειτουργία του σχολείου.

Η διοίκηση του σχολείου απαιτεί ο διευθυντής να διαθέτει γνώσεις μάνατζμεντ και μια πολύπλευρη και συνεχή επιστημονική κατάρτιση σε θέματα όπως ο προγραμματισμός, η οργάνωση, η συμβουλευτική υποστήριξη, η αξιολόγηση, η παρακίνηση, η αποδοτικότητα, η αποτελεσματικότητα, η επίτευξη στόχων, η διοίκηση και διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού (Μάρδας & Βαλκάνος, 2002).

Τα νέα δεδομένα που απαιτούν ένα σχολείο ευέλικτο και ανταγωνιστικό όπου ο διευθυντής-ηγέτης πρέπει να διαθέτει γνώσεις και ικανότητες ώστε να προωθεί τους στόχους και τις αξίες του οργανισμού και να διαμορφώνει τις κατευθύνσεις (Κάντας, 1998. Morgan, 1996:32-37).

Ο Ιορδανίδης (2005:149-154) αναφέρει ως σημαντικότερες όψεις του ηγετικού ρόλου ενός διευθυντή: α) τη δημιουργία οράματος, β) την παροχή κινήτρων στο προσωπικό, γ) τη διαχείριση της ομάδας και δ) τη δημιουργία του κατάλληλου κλίματος. Οι λειτουργίες ενός διευθυντικού στελέχους μέσα σε μια τυπική οργάνωση όπως είναι και η σχολική μονάδα είναι κατά τους Ανδρέου & Παπακωνσταντίνου

(1994:89) οι εξής: α) η διατήρηση της επικοινωνίας μέσω ενός οργανωτικού σχήματος και η αρμονική «άτυπη οργάνωση» των διοικητικών στελεχών β) η εξασφάλιση των απαραίτητων υπηρεσιών των ατόμων προς την οργάνωση και γ) η διατύπωση και ο καθορισμός των στόχων. Σύμφωνα με τους Σαΐτη, (2005:236) και Χατζηπαναγιώτου, (2003:25) η διεύθυνση της σχολικής μονάδας έχει να κάνει με τις εξής διοικητικές δραστηριότητες: α) Παρώθηση-παρακίνηση των εκπαιδευτικών, β) Διαχείριση των συγκρούσεων, γ) Εξασφάλιση της επικοινωνίας, δ) Διαμόρφωση κουλτούρας και ευνοϊκού κλίματος, ε) Φροντίδα για την επαγγελματική εξέλιξη των εκπαιδευτικών. Ο Πασιαρδής (2004:216), αναφέρει ότι «το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό ενός αποτελεσματικού διευθυντή είναι το “να είναι ορατός παντού μέσα στο σχολείο”», ενώ οι Ανδρέου και Παπακωνσταντίνου (1994) θεωρούν ότι «ο ηγέτης πρέπει να αποτελεί πρότυπο και σημείο αναφοράς των υφισταμένων». Ο Γεωργογιάννης (2008) εστιάζει στην συναισθηματική νοημοσύνη και στην κατοχή πέντε συναισθηματικών και κοινωνικών ικανοτήτων: αυτοεπίγνωση, αυτορύθμιση, κίνητρα συμπεριφοράς, συναίσθηση και κοινωνικές δεξιότητες

Ο διευθυντής, λοιπόν, καλείται από τη μια να προωθήσει την επιτυχία τόσο γενικών στόχων που καθορίζονται από την πολιτεία και τις εκπαιδευτικές αρχές, όσο και ειδικών στόχων που εμπίπτουν στη δικαιοδοσία του διευθυντή, να τους καθορίσει, λαμβάνοντας πάντα υπ’ όψη του τις απαιτήσεις και τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών και τις ανάγκες των μαθητών, αξιοποιώντας τις ανθρώπινες και υλικές πηγές που διαθέτει για την εξασφάλιση της επιτυχίας τους (Κωτσίκης, 1993:55) κάτι που αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του διευθυντή-ηγέτη (Σαΐτης, 1992:312).

Ο ρόλος του διευθυντή όπως διαμορφώνεται σήμερα εμπεριέχει μια αντίφαση. Ο διευθυντής ασχολείται από τη μια μεριά με διαχειριστικά-γραφειοκρατικά θέματα που αφορούν την καθημερινή λειτουργία του σχολείου -ως εκτελεστικό όργανο της εξουσίας- και από την άλλη οφείλει να ανταποκριθεί στο ρόλο του ως ηγέτης ενός σύγχρονου, συνεργατικού και αποτελεσματικού σχολείου που βρίσκεται σε μια συνεχή αλληλεπίδραση με την κοινωνία. Οφείλει λοιπόν να ξεπεράσει την αντίληψη του διευθυντή- διαχειριστή του γραφειοκρατικού μοντέλου διοίκησης, να διαχειριστεί με ένα λειτουργικό τρόπο τις ανάγκες των μελών της σχολικής κοινότητας και να ανακαλύψει τον κοινό τόπο του οράματος και των στόχων του σχολείου με τους

συντελεστές επίτευξής τους (δασκάλους, μαθητές, γονείς) (Γεωργιάδου & Καμπουρίδης, 2005:121 - 124).

Η αναγκαιότητα επιμόρφωσης των διευθυντών σχολικών μονάδων Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης

Κυρίαρχο στοιχείο στην λειτουργία του σχολείου ως οργανισμού, αποτελεί ο διευθυντής (Μαραθεύτης, 1981:45-50), ο οποίος προκειμένου να ανταποκριθεί αποτελεσματικά είναι απαραίτητο να διαθέτει επιστημονικές γνώσεις, ικανότητες και εμπειρία, επικοινωνιακές ικανότητες και να επιδιώκει την επαγγελματική του ανάπτυξη με διαρκή και πολύπλευρη επιμόρφωση (Γεωργίου, και συν., 2005).

Σε έρευνα των Θεοφιλίδη & Στυλιανίδη που έγινε το 1997-8 σε διευθυντές και δασκάλους, η αδυναμία των πρώτων να ανταποκριθούν αποτελεσματικά στα καθήκοντά τους ερμηνεύεται εκτός άλλων και από την έλλειψη βασικής κατάρτισης και επιμόρφωσης των διευθυντών σε διοικητικά θέματα (Θεοφιλίδης & Στυλιανίδης, 2002). Σύμφωνα με το Σαΐτη (2005:65), το 88-90% των διευθυντών δεν έχουν ούτε τη στοιχειώδη κατάρτιση σε θέματα εκπαιδευτικής διοίκησης. Ένας σημαντικός λόγος για αυτή την έλλειψη προσόντων είναι ο τρόπος επιλογής των διευθυντών, όπου οι ακαδημαϊκές γνώσεις τους απαξιώνονται, η εξειδίκευσή τους σε θέματα οργάνωσης και διοίκησης δε λαμβάνεται υπόψη, ενώ υπερτονίζονται τα χρόνια υπηρεσίας (Ν. 3467/2007) (Δαράκη, 2007:67). Παρά την τάση που επικρατεί στην αξιολόγηση των προσόντων τους, ομάδες στελεχών της εκπαίδευσης γνωρίζοντας την αδυναμία τους στον τομέα της κατάρτισής τους, έχουν υπογραμμίσει την αναγκαιότητα οργάνωσης επιμορφωτικών προγραμμάτων διατυπώνοντας συγκεκριμένες προτάσεις για το χαρακτήρα, το περιεχόμενο και την καταλληλότητα των φορέων επιμόρφωσης (Κωστίκα, 2004:38).

Την τελευταία δεκαεπταετία το ζήτημα της επιμόρφωσης των στελεχών της εκπαίδευσης απασχολεί έντονα την εκπαιδευτική έρευνα. Σε πολλές χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης επικεντρώνονται σε επιμορφωτικές δράσεις που αφορούν την οργάνωση και διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος (Ανδρέου, 1999. Eurodice, 1995). Η συζήτηση που αφορά την κατάρτιση και επιμόρφωση των διευθυντών σχετίζεται με τα αιτήματα για διεύρυνση της «αυτονομίας» των σχολικών μονάδων,

για διεύρυνση της «παιδαγωγικής ελευθερίας» των εκπαιδευτικών, για αποκέντρωση των εκπαιδευτικών συστημάτων, για «αποτελεσματική» διοίκηση και υποστήριξη του έργου του εκπαιδευτικού, για ευέλικτες μορφές διοίκησης και για το πέρασμα από τη γραφειοκρατία στο δημόσιο management, αλλά και με τον περιορισμό των διαθέσιμων πόρων (Ανδρέου, 2005:309).

Εκπαίδευση στελεχών στην Ελλάδα

Το ζήτημα της επιμόρφωσης των στελεχών της εκπαίδευσης όπως ήδη αναφέραμε άρχισε να τίγεται τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, ενώ δεν υπήρξαν κατά το παρελθόν συγκροτημένα και ειδικά προγράμματα που αφορούσαν τα στελέχη της εκπαίδευσης σε επίπεδο περιφερειακό, Διεύθυνσης Εκπαίδευσης ή σε επίπεδο σχολικής μονάδας. Η έλλειψη συγκροτημένης εκπαιδευτικής πολιτικής για τα διοικητικά στελέχη της εκπαίδευσης, οδηγεί στην άσκηση του έργου τους, με «εμπειρικό» και πολλές φορές «ερασιτεχνικό» ή και «υποκειμενικό» τρόπο (Ανδρέου, 1999).

Σε επίπεδο προπτυχιακών σπουδών στα Παιδαγωγικά Τμήματα Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (π.χ. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Πατρών: κατεύθυνση: «Εκπαιδευτική πολιτική και Διοίκηση») ελάχιστα γνωστικά αντικείμενα υπάρχουν που να προετοιμάζουν τους εκπαιδευτικούς που αναλαμβάνουν το ρόλο του διευθυντή μιας σχολικής μονάδας. Το ίδιο συμβαίνει και με τα διδασκαλεία που πολλά από αυτά δε διαθέτουν κανένα γνωστικό αντικείμενο που να εξασφαλίζει τη διοικητική επάρκεια ενός εκπαιδευτικού (Γεωργογιάννης, 2004). Προσπάθειες έχουν γίνει και στα μεταπτυχιακά προγράμματα που λειτουργούν στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (θεματική ενότητα: «Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων»).

Στη δεκαετία του '90 οι επιμορφωτικές προσπάθειες έμειναν μόνο σε προτάσεις της επιτροπής Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης που συγκροτήθηκε από το ΥΠΕΠΘ για εισαγωγή ταχύρρυθμων επιμορφωτικών προγραμμάτων στα ΠΕΚ για τα στελέχη της εκπαίδευσης και της Ομάδας Εργασίας για τον επανακαθορισμό του ρόλου και των κριτηρίων επιλογής των στελεχών της εκπαίδευσης του ΥΠΕΠΘ. (Ανδρέου, 1998:92).

Τα τελευταία χρόνια οργανώθηκαν ταχύρρυθμα προγράμματα από τα ΠΕΚ. Επίσης στα πλαίσια του 3^{ου} ΚΠΣ/2^{ου} ΕΠΕΑΕΚ/Μέτρο 2.1/Ενέργεια 2.1.1., Πράξη: «Επιμόρφωση Στελεχών Διοίκησης της Εκπαίδευσης», εντάχθηκαν επιμορφωτικά προγράμματα που αφορούν τους διευθυντές σχολικών μονάδων, όπου την επεξεργασία τους καθώς και τη διατύπωση προτάσεων την είχε αναλάβει ο ΟΕΠΕΚ (Ανδρέου, 2005:313).

Τέλος, τα προαιρετικά προγράμματα του ΠΙΝΕΠ καλύπτουν επίσης ένα ευρύ φάσμα θεμάτων όπως Δημόσιο Management, Ευρωπαϊκά και Διεθνή Θέματα, εκπαίδευση Διευθυντικών Στελεχών, Ξένες Γλώσσες, Πληροφορική κ.ά.

Επισκόπηση συναφών ερευνών στη βιβλιογραφία

Κάνοντας μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με έρευνες που αφορούν τον αποτελεσματικό διευθυντή και τις επιμορφωτικές του ανάγκες διαπιστώνεται ότι, παρά την επιστημονική συζήτηση των τελευταίων χρόνων σε ότι αφορά τη διεύθυνση του σχολείου και τη σημασία της, οι έρευνες που έχουν γίνει στην Ελλάδα είναι περιορισμένες και κυρίως αναφέρονται στα χαρακτηριστικά, που πρέπει να διαθέτουν οι αποτελεσματικοί διευθυντές, καθώς και στις αντιλήψεις και στις εκτιμήσεις των ίδιων των διευθυντών για το έργο τους. Στις έρευνες αυτές, ενώ καταδεικνύεται η αναγκαιότητα επιμόρφωσης των διευθυντών, δεν επιχειρείται η διερεύνηση των επιμορφωτικών τους αναγκών με αποτέλεσμα να διαπιστώνεται η απουσία σχεδόν σχετικών ερευνών στη χώρα μας.

Σε έρευνα των Σαΐτη, Τσιαμάση, Χατζή (1997) για τους διευθυντές σχολικών μονάδων το 56,7% πιστεύει ότι η αναβάθμιση του διευθυντικού ρόλου θα επιτευχθεί με την επιμόρφωσή τους σε θέματα διοίκησης.

Σε μελέτη που διεξήγαγε ο Σαΐτης (1990) σε διευθυντές σχολικών μονάδων, μόνο το 33% είχε λάβει επιμόρφωση, ενώ το 88% δεν είχε ποτέ παρακολουθήσει επιμορφωτικό πρόγραμμα που αφορούσε σε θέματα οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης. Η Παπαναούμ (1995:84,114), πραγματοποίησε έρευνα σε διευθυντές σχολικών μονάδων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπου το 60% των υποκειμένων δήλωσε τη δυσαρέσκειά του για τις περιορισμένες ευκαιρίες επιμόρφωσης, που διαθέτουν, ενώ στα συμπεράσματα της έρευνας τονίζεται ότι η συστηματική

εκπαίδευση των διευθυντών σε συνδυασμό με την προοπτική επαγγελματικής εξέλιξής τους συμβάλλουν στην αποτελεσματικότητά τους κατά την άσκηση του έργου τους.

Η έρευνα του Παπαθωμά (2006) που αναφέρεται στις επιμορφωτικές ανάγκες των διευθυντών σχολικών μονάδων σε σχολικές μονάδες του Ν. Θεσσαλονίκης, καταδεικνύεται η αναγκαιότητα της επιμόρφωσης των διευθυντών. Συγκεκριμένα σε ποσοστό 41,03% οι διευθυντές δεν έχουν συμμετάσχει σε καμία επιμορφωτική δραστηριότητα, που αφορά θέματα διοίκησης της σχολικής μονάδας, ενώ θεωρούν, σε ποσοστό που φτάνει το 93,58%, ότι υπάρχει ανάγκη εξειδικευμένης επιμόρφωσης κυρίως σε θεματικές που αφορούν την «εισαγωγή εκπαιδευτικών αλλαγών-καινοτομιών», την «ηγεσία στη σχολική μονάδα», «τη χρήση νέων τεχνολογιών», την «εκπαιδευτική νομοθεσία», την «παρακίνηση του προσωπικού» και τη «διαχείριση συγκρούσεων».

Σε πρόσφατη έρευνα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (ΠΙ) που διεξήχθη στα πλαίσια του Προγράμματος «Μείζον Πρόγραμμα Επιμόρφωσης Εκπαιδευτικών (2010-2013)» τον Ιούνιο του 2010 και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 2010 έγινε μελέτη διερεύνησης επιμορφωτικών αναγκών σε 3.435 διευθυντές σχολικών μονάδων από όλες τις Περιφερειακές Διευθύνσεις της Ελλάδας που ανήκουν σε όλες τις ειδικότητες και βαθμίδες της εκπαίδευσης. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι διευθυντές εκφράζουν τη μη ικανοποίησή τους από την παρακολούθηση προγραμμάτων επιμόρφωσης στους τρεις βασικούς άξονες, του περιεχομένου, της οργάνωσης και της μεθοδολογίας των προγραμμάτων. Ενώ οι θεματικές ενότητες που προτείνουν για την επιμόρφωσή τους είναι οι «Σύγχρονες διδακτικές προσεγγίσεις» η «Αξιοποίηση Νέων Τεχνολογιών», η «Διδακτική μεθοδολογία κατά γνωστικό αντικείμενο», η «Διαχείριση προβλημάτων σχολικής τάξης» και η «Ανάπτυξη δημιουργικών σχέσεων με μαθητές και γονείς» ενώ προτείνουν οι ίδιοι τη «Διοίκηση και εκπαιδευτική πολιτική» (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2010).

Σε έρευνες που έχουν διεξαχθεί στην Κύπρο σχετικά με τις ανάγκες των διευθυντών, αναδεικνύεται σύμφωνα με τις απόψεις τους ως σημαντικότερες περιοχές αναγκών η βελτίωση του σχολείου, η ανάπτυξη προγραμμάτων, η επαγγελματική ανέλιξη και επιμόρφωσή τους, η βελτίωση της αξιολόγησης του εκπαιδευτικού προσωπικού, η ανάπτυξη προγραμμάτων για τις διαπροσωπικές σχέσεις του

προσωπικού του σχολείου (Πασιαρδής, 1994, 2004:234-237), η διοίκηση του προσωπικού και η επικοινωνία και η ανάληψη πρωτοβουλιών για τη βελτίωση του σχολείου (Γεωργίου, και συν., 2005).

Ο βασικός σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να καταγραφούν οι απόψεις των διευθυντών σχολικών μονάδων σχετικά με την αναγκαιότητα, την οργάνωση και το περιεχόμενο της επιμόρφωσής τους. Τα στοιχεία που παρουσιάζονται εδώ αφορούν την αρχική διερευνητική μελέτη μιας γενικότερης έρευνας που αφορά τις επιμορφωτικές ανάγκες των Διευθυντών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης του Ν. Πιερίας. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε διευθυντές σχολικών μονάδων του Νομού Πιερίας.

Δείγμα

Στην έρευνα έλαβαν μέρος 40 διευθυντές/ντριες σχολικών μονάδων της Δ/νσης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Πιερίας, όπου η πλειονότητα ήταν άνδρες (90%). Επίσης, οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί (70%) είχαν ηλικία μεταξύ 40 και 50 ετών. Ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό τους (62%) είχαν από 22-28 έτη υπηρεσίας.

Ευρήματα

Όσον αφορά στον τρόπο αντιμετώπισης των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι διευθυντές στην συντριπτική τους πλειοψηφία σε ποσοστό 87,5% στηρίζονται στην εμπειρία τους, ενώ σε ποσοστό, επίσης, αρκετά μεγάλο, 55,0%, αναζητούν βοήθεια από έμπειρους συναδέλφους και ακολουθούν, η βοήθεια από προϊσταμένους (37,5%), η αναζήτηση λύσεων μέσω της αυτομόρφωσης (32,5%) και σε ποσοστό 10,0% αντίστοιχα αναζητούν βοήθεια από τον υποδιευθυντή ή ανατρέχουν σε γνώσεις που έλαβαν από επιμόρφωση.

Παρατηρώντας τον **πίνακα 1** συμπεραίνουμε ότι η εμπειρία συμβάλλει περισσότερο από τις επιστημονικές γνώσεις σε όλους σχεδόν τους τομείς δραστηριότητας των διευθυντών/ντριών. Έτσι εμπιστεύεται την εμπειρία του για την «Επικοινωνία με προϊσταμένους και υφισταμένους» το 55,0% και για την «Οργάνωση γραφείου και αρχείου» το 47,5%. Τις επιστημονικές γνώσεις τις εμπιστεύονται οι διευθυντές/ντριες σε ποσοστό 50,0% για τις «Σχέσεις με γονείς και μαθητές», ενώ σε αυτό τον τομέα θεωρούν αποτελεσματικότερο, με ποσοστό 67,5%,

το συνδυασμό εμπειρίας και επιστημονικών γνώσεων. Το συνδυασμό αυτό εμπιστεύονται σε ποσοστό 65,0% και για τη «Λήψη αποφάσεων» και σε ποσοστό 60,0% για τη «Διαχείριση των συγκρούσεων». Παρατηρούμε επίσης ότι σε δυο τομείς, την «Επικοινωνία με προϊσταμένους και υφισταμένους» και την «Οικονομική διαχείριση» το ποσοστό των διευθυντών/ντριών που εμπιστεύονται την εμπειρία από το συνδυασμό εμπειρίας και επιστημονικής γνώσης είναι μεγαλύτερο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 : Συμβολή των επιστημονικών και εμπειρικών γνώσεων στην άσκηση του διευθυντικού έργου (ερώτηση 19)

Σε ποιους από τους παρακάτω τομείς εμπιστεύεστε την εμπειρία σας και σε ποιους τις επιστημονικές σας γνώσεις;	Εμπειρία		Επιστημονικές γνώσεις		Και τα δύο	
	N	%	N	%	N	%
Τομείς δραστηριότητας						
Διαχείριση συγκρούσεων μέσα στο σχολείο	14	35,0	2	5,0	24	60,0
Επικοινωνία με προϊσταμένους και υφισταμένους	22	55,0	3	7,5	15	37,5
Λήψη αποφάσεων	8	20,0	6	15,0	26	65,0
Οργάνωση γραφείου και αρχείου	18	47,5	4	10,0	17	42,5
Προγραμματισμός των δράσεων του σχολείου	14	35,0	4	10,0	22	55,0
Σχέσεις με γονείς και μαθητές	11	27,5	2	5,0	27	67,5
Οικονομική διαχείριση	20	50,0	2	5,0	18	45,0

Όσον αφορά στη γνώμη των διευθυντών/ντριών για τους παράγοντες που επηρεάζουν την επιτυχή άσκηση του έργου τους παρατηρούμε στον **πίνακα 2** ότι ο παράγοντας που επηρεάζει «Πολύ» την επιτυχή άσκηση του έργου τους, σε ποσοστό 60,0% είναι «οι εμπειρικές γνώσεις», σε ποσοστό 52,5% είναι η «μαθητεία σε θέση υποδιευθυντή», σε ποσοστό 40,0% είναι η «επιμόρφωση» και τέλος σε ποσοστό 25,0% είναι οι «θεωρητικές γνώσεις από αυτομόρφωση». Παρά το γεγονός ότι ως ισχυρότερος παράγοντας εμφανίζονται οι εμπειρικές γνώσεις η επιμόρφωση εκτιμάται επίσης σημαντικός παράγοντας αφού κανείς δε δήλωσε ότι δε βοηθά καθόλου ενώ το 45,0% δήλωσε ότι βοηθά αρκετά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Παράγοντες που βοηθούν την επιτυχή άσκηση του διευθυντικού έργου

Πόσο πιστεύετε ότι βοηθούν οι παρακάτω παράγοντες στην επιτυχή άσκηση του διευθυντικού έργου;	Καθόλου		Λίγο		Αρκετά		Πολύ		M.O	T.A
	N	%	N	%	N	%	N	%		
Παράγοντες										

Εμπειρικές γνώσεις	0	0	2	5,0	14	35,0	24	60,0	3,55	0,597
Επιμόρφωση	0	,0	6	15,0	18	45,0	16	40,0	3,25	0,707
Θεωρητικές γνώσεις από αυτομόρφωση	1	2,5	7	17,5	22	55,0	10	25,0	3,03	0,733
Μαθητεία σε θέση υποδιευθυντή	0	,0	6	15,0	13	32,5	21	52,5	3,38	0,740

Οι διευθυντές στην συντριπτική τους πλειοψηφία που φτάνει το 97,5% θεωρούν αναγκαία την επιμόρφωσή τους σε θέματα που αφορούν τη διοίκηση της εκπαίδευσης. Αυτό αντικατοπτρίζει την συνειδητοποίηση των επιμορφωτικών τους αναγκών και την επιθυμία τους να παρακολουθήσουν εξειδικευμένα προγράμματα.

Σχετικά με τις θεματικές κατευθύνσεις που προτιμούν οι διευθυντές να περιέχονται στα επιμορφωτικά προγράμματα που τους αφορούν ο **πίνακας 3** δείχνει ότι τα θέματα που κυριαρχούν είναι η «Εισαγωγή εκπαιδευτικών αλλαγών-καινοτομιών» σε ποσοστό 57,5%, η «Ηγεσία στη σχολική μονάδα» σε ποσοστό 52,5%, η «Διαχείριση συγκρούσεων» σε ποσοστό 50,0% και η «Παρακίνηση-Παρώθηση προσωπικού» και ο «Προγραμματισμός και αξιολόγηση στη σχολική μονάδα» με ποσοστά 42,5% αντίστοιχα. Ακολουθούν η «Εκπαιδευτική νομοθεσία» και τα «Καθήκοντα διευθυντών σχολικών μονάδων» με ποσοστά 40,0% αντίστοιχα, η «Οργάνωση γραφείου και αρχείου» σε ποσοστό 37,5%, η «Χρήση νέων τεχνολογιών» σε ποσοστό 35,0%, η «Εξέλιξη της διοικητικής σκέψης» και η «Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης» σε ποσοστό 30,0% αντίστοιχα και ακολουθούν τα υπόλοιπα θέματα με χαμηλότερα ποσοστά. Αξίζει να σημειώσουμε ότι μόνο το 27,5% ενδιαφέρεται για επιμόρφωση στη «Διαχείριση χρόνου», γεγονός που δείχνει ίσως ότι οι διευθυντές υποτιμούν την αξία της γνώσης της διαχείρισης του χρόνου γιατί ίσως δε γνωρίζουν τη μεγάλη σημασία της για την επιτυχή άσκηση του έργου τους. Πάντως τα θέματα που κυριαρχούν στην προτίμηση των διευθυντών δείχνουν στη στροφή των προτιμήσεών τους σε σύγχρονες θεματικές περιοχές αναγνωρίζοντας την ανάγκη για εκσυγχρονισμό του ρόλου τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 : Επιθυμητές θεματικές κατευθύνσεις για επιμόρφωση

Σε ποια από τα παρακάτω θέματα θα επιθυμούσατε να επιμορφωθείτε;	N	Ποσοστό επί των απαντήσεων
Αλληλογραφία των δημοσίων υπηρεσιών	4	10,0%
Διαχείριση συγκρούσεων	20	50,0%
Διαχείριση χρόνου	11	27,5%
Εισαγωγή εκπαιδευτικών αλλαγών-καινοτομιών	23	57,5%
Εκπαίδευση παιδιών με ειδικές ανάγκες	6	15,0%
Εκπαιδευτική νομοθεσία	16	40,0%
Η επικοινωνία στις σχολικές μονάδες	3	7,5%

Η εξέλιξη της διοικητικής σκέψης	12	30,0%
Η ηγεσία στη σχολική μονάδα	21	52,5%
Θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης	10	25,0%
Καθήκοντα διευθυντών σχολικών μονάδων	16	40,0%
Ξένα εκπαιδευτικά συστήματα	11	27,5%
Οικονομική διαχείριση σχολικών μονάδων	16	40,0%
Οργάνωση γραφείου και αρχείου	15	37,5%
Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης	12	30,0%
Παρακίνηση-Παρόθηση προσωπικού	17	42,5%
Προγραμματισμός και αξιολόγηση στη σχολική μονάδα	17	42,5%
Χρήση νέων τεχνολογιών-Χρήση Η/Υ	14	35,0%
Σύνολο	244	

Σχετικά με το είδος της επιμόρφωσης που πιστεύουν οι διευθυντές ότι θα έχει τα καλύτερα αποτελέσματα σε ποσοστό 74,4% προτιμούν την αρχική και την περιοδική επιμόρφωση, ενώ το 20,5% επιθυμεί μόνο περιοδική και το 5,1% επιθυμεί μόνο αρχική επιμόρφωση.

Σχετικά με το περιεχόμενο της επιμόρφωσης οι διευθυντές/ντριες επιθυμούν σε ποσοστό 60,0% να καθορίζεται ανάλογα με τις προσωπικές τους ανάγκες σε ποσοστό 20,0% ανάλογα με τον τύπο της σχολικής μονάδας που υπηρετούν και σε ποσοστό 17,5% επιθυμεί να είναι κοινό για όλους τους διευθυντές/ντριες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Επιθυμητό περιεχόμενο της επιμόρφωσης

Ποια είναι η γνώμη σας για το περιεχόμενο της επιμόρφωσης των διευθυντών σχολικών μονάδων;	Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό
Να είναι κοινό για όλους τους διευθυντές	7	17,5	17,9
Να είναι σχετικό με τον τύπο της σχολικής μονάδας όπου υπηρετούν	8	20,0	20,5
Να το επιλέγουν οι ίδιοι ανάλογα με τις προσωπικές τους ανάγκες	24	60,0	61,5
Σύνολο	39	97,5	100,0
Ελλείπουσα Τιμή	1	2,5	
Σύνολο	40	100,0	

Σε σχέση με την ιδιότητα που προτιμούν να έχουν οι επιμορφωτές που διδάσκουν σε επιμορφωτικά προγράμματα διαφαίνεται ότι σε ποσοστό 65,0% επιθυμούν να είναι συνάδελφος διευθυντής με πλούσια πείρα, το 35,0% να είναι ακαδημαϊκός, το 32,5% προϊστάμενος Γραφείου Εκπαίδευσης και το 10,0% να είναι σχολικός σύμβουλος.

Όσον αφορά στο χρόνο στον οποίο επιθυμούν οι διευθυντές/ντριες να επιμορφώνονται, το 50,0% επιθυμεί η επιμόρφωση να γίνεται κατά τη διάρκεια του εργασιακού ωραρίου με απαλλαγή από τα καθήκοντα, το 47,5% επιθυμεί να γίνεται

λίγο πριν την έναρξη του σχολικού έτους, το 22,5% κατά τον ελεύθερο χρόνο τους και το 5,0% τα Σαββατοκύριακα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Επιθυμητός χρόνος πραγματοποίησης των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων

Η επιμόρφωση θα θέλατε να γίνεται:	N	Ποσοστό επί των απαντήσεων
Κατά τη διάρκεια του εργασιακού ωραρίου με απαλλαγή από τα καθήκοντά σας	20	50,0%
Κατά τον ελεύθερο χρόνο σας	9	22,5%
Λίγες μέρες πριν την έναρξη του σχολικού έτους	19	47,5%
Τα Σαββατοκύριακα	2	5,0%
Σύνολο	50	

Σε σχέση με τη χρονική διάρκεια των επιμορφωτικών προγραμμάτων οι διευθυντές/ντριες σε ποσοστό 61,5% επιθυμούν τα ταχύρρυθμα σεμινάρια, ενώ ακολουθούν σε ποσοστό 15,4% επιθυμούν ετήσια διάρκεια, το 12,8% τρίμηνη και το 10,3% εξάμηνη. Οι διευθυντές/ντριες επιθυμούν επίσης σε ποσοστό που φτάνει το 77,5% η επιμόρφωση των διευθυντών να είναι υποχρεωτική, ενώ το υπόλοιπο ποσοστό επιθυμεί τον προαιρετικό χαρακτήρα της επιμόρφωσης

Τέλος, σε σχέση με τα κίνητρα συμμετοχής των διευθυντών/ντριών σε επιμορφωτικά προγράμματα σε μεγάλο ποσοστό που φτάνει το 65,0% θεωρούν ως κίνητρο συμμετοχής ένα ενδιαφέρον γνωστικό αντικείμενο, ενώ το 42,5% απάντησαν ότι κίνητρο για αυτούς αποτελεί το αναγνωρισμένο κύρος των επιμορφωτών, το 25,0% η οικονομική αποζημίωση και το 7,5% θεωρούν κίνητρο την απαλλαγή από τα εργασιακά καθήκοντα.

Τα συμπεράσματα της έρευνας

Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, της κοινωνίας της γνώσης και της πληροφορίας που χαρακτηρίζεται από τις αρχές της πολυπολιτισμικότητας των κοινωνιών, την ελεύθερη διακίνηση και συγκέντρωση κεφαλαίων, μέσων και πληροφοριών (Μαυρογιώργος, 1993), η εκπαίδευση δεν είναι δυνατό να μείνει ανεπηρέαστη. Οι προκλήσεις της εποχής μας είναι μεγάλες και απαιτούν ένα σχολείο που μπορεί με ευέλικτο τρόπο να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις που προτάσσει η σημερινή πραγματικότητα, έτσι ώστε να καταφέρνει να προσαρμόζεται στις συνεχείς εξελίξεις που σημειώνονται τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε διεθνές επίπεδο

αντιμετωπίζοντας τη νέα γνώση δημιουργικά. Το έργο των στελεχών της εκπαίδευσης αποκτά μείζονα σημασία μια που εμπεριέχει την ανάπτυξη πολιτικής και δράσεων που έχουν στόχο τη διαμόρφωση ενός δυναμικού και αποτελεσματικού συστήματος διοίκησης της εκπαίδευσης για την αντιμετώπιση των προκλήσεων και των αναγκών της εποχής.

Η παρούσα έρευνα εστιάζει στην καταγραφή των απόψεων των στελεχών της εκπαίδευσης στο Ν. Πιερίας σχετικά με την αναγκαιότητα της επιμόρφωσης τους, καθώς και στο μοντέλο οργάνωσης και το περιεχόμενό της. Τα ευρήματα της συγκεκριμένης έρευνας, καθώς και οι εισηγήσεις που προκύπτουν από αυτά, αποτελούν ενδείξεις (εξαιτίας των περιορισμών της έρευνας, π.χ. εστίαση μόνο στο Ν. Πιερίας) και θα μπορούσαν να οριοθετήσουν τις οργανωτικές δομές και θεματικές κατευθύνσεις ενός ενδεχόμενου νέου σχήματος (μοντέλου) επιμόρφωσης των στελεχών της εκπαίδευσης. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό στα πλαίσια του διαλόγου που έχει εξαγγελθεί μεταξύ όλων των εμπλεκομένων φορέων για την ευρύτερη μεταρρύθμιση στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Από την έρευνα διαφαίνεται η έλλειψη της επιμόρφωσης και των επιστημονικών γνώσεων των διευθυντών/ντριών, καθώς αναφύεται από τις δηλώσεις τους ότι αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες τους κυρίως μέσω της εμπειρίας, παρά το γεγονός ότι κατανοούν τη συμβολή των επιστημονικών γνώσεων στην άσκηση του έργου τους. Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις ο συνδυασμός των δύο θεωρείται αποτελεσματικότερος. Επίσης, διαπιστώνεται ότι οι διευθυντές/ντριες εμπιστεύονται κυρίως την εμπειρία τους στην άσκηση του ρόλου τους, ενώ ακολουθεί η επιμόρφωση και η αυτομόρφωση ως παράγοντας επιτυχίας. Τα ευρήματα αυτά μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι για τους διευθυντές ο συνδυασμός της επιστημονικής γνώσης και της εμπειρίας θεωρείται απαραίτητος, διαπίστωση η οποία θα μπορούσε να ληφθεί υπόψη των υπεύθυνων για το σχεδιασμό προγραμμάτων που τους αφορούν, όπου η επιστημονική γνώση θα συνδυάζεται με την πρακτική της εφαρμογή. Εξάλλου ο Rogers (1999: 276-277) αναφέρει ότι οι ενήλικες εκπαιδευόμενοι κουβαλούν σε κάθε νέα μαθησιακή δραστηριότητα τις γνώσεις και τις εμπειρίες που έχουν συσσωρεύσει για μεγάλο χρονικό διάστημα, στις οποίες έχουν επενδύσει συναισθηματικά και δυσκολεύονται να τις αγνοήσουν.

Στο τέταρτο και τελευταίο ερευνητικό ερώτημα που αφορά τη μορφή και τη θεματολογία της επιμόρφωσης που επιθυμούν οι διευθυντές/ντιες η ανάγκη για εξειδικευμένη επιμόρφωση των διευθυντών/ντριών δηλώνεται σαφώς από το 97,5% των ερωτηθέντων. Στην έρευνα των Σαΐτη, Τσιαμάση και Χατζή (1997) το 90% των διευθυντών δήλωσαν επίσης την ανάγκη αναβάθμισης του ρόλου τους. Οι επιθυμητές θεματικές κατευθύνσεις είναι η «Εισαγωγή εκπαιδευτικών αλλαγών-καινοτομιών», η «Ηγεσία στη σχολική μονάδα», η «Διαχείριση συγκρούσεων» και η «Παρακίνηση-Παρώθηση προσωπικού». Τα γνωστικά αντικείμενα που επέλεξαν δείχνουν την τάση των διευθυντών/ντριών να επιμορφωθούν σε νέες και σύγχρονες γνωστικές περιοχές. Παρόμοια είναι και τα ευρήματα στην έρευνα του Παπαθωμά (2006) όπου ως δημοφιλέστερες θεματικές κατευθύνσεις αναδεικνύονται η «Εισαγωγή εκπαιδευτικών αλλαγών-καινοτομιών», η «Ηγεσία στη σχολική μονάδα», η «Χρήση νέων τεχνολογιών», η «Εκπαιδευτική νομοθεσία», η «Παρακίνηση-Παρώθηση προσωπικού» και η «Διαχείριση συγκρούσεων». Η εισαγωγή εκπαιδευτικών αλλαγών-καινοτομιών φαίνεται να αναδεικνύεται ως μείζον πρόβλημα αλλά και ζητούμενο των διευθυντών. Οι πολλές και γρήγορες αλλαγές που πραγματοποιούνται στο χώρο της εκπαίδευσης και η εισαγωγή καινοτόμων δραστηριοτήτων (ευέλικτη ζώνη) καθώς και η αλλαγή των σχολικών εγχειριδίων και του τρόπου προσέγγισης της διδασκαλίας τους φαίνεται πως κάνουν επιτακτική την ανάγκη για την απόκτηση γνώσεων στον τομέα αυτό. Στην έρευνα του Γεωργίου, και συν. (2005) οι διευθυντές αποδίδουν μεγάλη σημασία σε όλες τις πτυχές του έργου του αποτελεσματικού διευθυντή, δηλώνουν όμως μικρές έως και μέτριες ανάγκες βελτίωσης της απόδοσής τους. Παρατηρούμε ότι κάποιες από τις επιμορφωτικές ανάγκες των διευθυντών της Κύπρου που είναι η «στήριξη/ενίσχυση του προσωπικού», «η επίβλεψη σχολείου και η διαχείριση πόρων», «η αξιολόγηση διδασκαλίας και η διοίκηση προσωπικού» και η «επικοινωνία και η ανάληψη πρωτοβουλιών για τη βελτίωση του σχολείου» συμπίπτουν ενώ κάποιες διαφέρουν από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας. Το ίδιο συμβαίνει και με τα αποτελέσματα τη έρευνας του ΠΙ του 2010 όπου οι θεματικές ενότητες που προτείνουν οι διευθυντές για την επιμόρφωσή τους είναι οι «Σύγχρονες διδακτικές προσεγγίσεις» η «Αξιοποίηση Νέων Τεχνολογιών», η «Διδακτική μεθοδολογία κατά γνωστικό αντικείμενο», η «Διαχείριση προβλημάτων σχολικής τάξης», η «Ανάπτυξη δημιουργικών σχέσεων με μαθητές και γονείς» και η

«Διοίκηση και εκπαιδευτική πολιτική» (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2010). Όλα τα αποτελέσματα δείχνουν την τάση των διευθυντών/ντριών να επιμορφωθούν σε θεματικές σύγχρονες που θα τους βοηθήσουν να ανταποκριθούν στο νέο μοντέλο του διευθυντή.

Όσον αφορά τα χαρακτηριστικά αυτών των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας συμπίπτουν σε μεγάλο βαθμό με αυτά της έρευνας του Παπαθωμά (2006). Έτσι λοιπόν οι διευθυντές/ντριες επιθυμούν η επιμόρφωσή τους να είναι αρχική και περιοδική έτσι ώστε από τη μια να καλύπτει την έλλειψη γνώσεων, στις βασικές σπουδές ενός εκπαιδευτικού, σε θέματα διοίκησης αλλά και να προλαβαίνει από την άλλη τις ταχύτατες αλλαγές που συμβαίνουν στον εκπαιδευτικό χώρο και να συντελεί στην απαραίτητη ανανέωση των γνώσεων αυτών. Για το περιεχόμενο των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων επιθυμούν οι ίδιοι να έχουν λόγο, αφού οι περισσότεροι διευθυντές/ ντριες δηλώνουν ότι επιθυμούν να καθορίζεται από τις προσωπικές τους ανάγκες. Ο Μαυρογιώργος (1983) αναφέρει ως βασικά μοντέλα επιμόρφωσης το μοντέλο που εξυπηρετεί τις ανάγκες του εκπαιδευτικού συστήματος και αυτό που εξυπηρετεί τις ανάγκες των εκπαιδευτικών. Τα ευρήματα της έρευνας δείχνουν σαφώς ότι προτιμάται το δεύτερο μοντέλο.

Σε σχέση με τη ιδιότητα του επιμορφωτή οι περισσότεροι διευθυντές/ντριες επιλέγουν ως επιμορφωτές, διευθυντές με πλούσια πείρα ενώ ακολουθούν στην προτίμησή τους οι ακαδημαϊκοί αναγνωρισμένου κύρους. Η αξία των εμπειρικών γνώσεων αποδεικνύεται και πάλι σημαντική για τους διευθυντές/ντριες.

Όσον αφορά στο χρόνο στον οποίο επιθυμούν να επιμορφώνονται, οι περισσότεροι διευθυντές/ντριες επιλέγουν η επιμόρφωσή τους να γίνεται κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς με απαλλαγή από τα καθήκοντά τους. Επίσης ένα μεγάλο ποσοστό επιθυμεί να γίνεται πριν την έναρξη της σχολικής χρονιάς.

Παρατηρώντας τα ευρήματα για τη χρονική διάρκεια των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων την οποία επιθυμούν οι διευθυντές/ ντριες διαπιστώνουμε ότι προτιμούν τη μορφή της ταχύρρυθμης επιμόρφωσης. Αυτό βρίσκεται σε αντίφαση με την πρόταση τους να αυξηθεί η χρονική διάρκεια των επιμορφωτικών προγραμμάτων που παρακολούθησαν. Η ίδια αντίφαση παρουσιάζεται και στην έρευνα του Παπαθωμά (2006). Η χρονική διάρκεια βέβαια των προγραμμάτων στα οποία

συμμετείχαν ήταν ημερήσια ή ολιγοήμερη που προφανώς δεν κάλυπτε το εύρος των επιμορφωτικών τους αναγκών. Τα ταχύρρυθμα σεμινάρια με περιοδικό χαρακτήρα έχουν σαφώς μεγαλύτερη διάρκεια, γεγονός που διευκρινίστηκε στους ερωτηθέντες και ικανοποιούν όπως φαίνεται πληρέστερα τις επιμορφωτικές τους ανάγκες. Εξάλλου στην πρόσφατη έρευνα του ΠΙ το 2010 οι διευθυντές προτείνουν ως αποδοτικότερη μορφή επιμόρφωσης το «Μεικτό σύστημα (ταχύρρυθμα σεμινάρια και εξ αποστάσεως επιμόρφωση)» (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2010).

Τέλος οι διευθυντές με ποσοστό 77,5% δηλώνουν την επιθυμία τους η επιμόρφωσή τους να είναι υποχρεωτική ενώ ως κίνητρο για τη συμμετοχή τους σε αυτή δηλώνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό τα ενδιαφέροντα γνωστικά αντικείμενα και το αναγνωρισμένο κύρος των επιμορφωτών και όχι τα οικονομικά κίνητρα. Στην έρευνα του ΠΙ το 2010 που αναφέρθηκε παραπάνω οι διευθυντές θεωρούν ως σημαντικότερα κίνητρα συμμετοχής την «οικονομική ενίσχυση του επιμορφωνόμενου», τη «διεξαγωγή κατά τις πρωινές ώρες με εξασφάλιση εκπαιδευτικής άδειας (εντός σχολικού ωραρίου)» τη «σύνδεση της θεωρίας με τη διδακτική πράξη» και τους «κατάλληλους-έμπειρους επιμορφωτές» που προτάθηκε από τους ίδιους.

Εδώ πρέπει να τονίσουμε τη σημασία των κινήτρων που παρέχονται στους διευθυντές/ντριες ώστε να συμμετάσχουν σε επιμορφωτικές δραστηριότητες. Από πολλούς μελετητές έχει εντοπισθεί η απουσία κινήτρων στο δημόσιο τομέα για συμμετοχή του ανθρώπινου δυναμικού του σε προγράμματα επιμόρφωσης και έχει επισημανθεί η σημασία της διερεύνησής τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί το ισχύον βαθμολογικό και μισθολογικό σύστημα, σύμφωνα με το οποίο η συστηματική καλλιέργεια των υπαλλήλων δε διαδραματίζει κανένα αποφασιστικό παράγοντα για τη βαθμολογική και τη μισθολογική εξέλιξη και προαγωγή τους (Μακρυδημήτρης, 1996).

Συμπερασματικά οι διευθυντές σχολικών μονάδων Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης θεωρούν αναγκαία την επιμόρφωσή τους σε θέματα που αφορούν τη διοίκηση της εκπαίδευσης. Οι θεματικές κατευθύνσεις που προτιμούν είναι η εισαγωγή εκπαιδευτικών αλλαγών-καινοτομιών, η ηγεσία στη σχολική μονάδα και η διαχείριση συγκρούσεων. Προτείνουν την παροχή επιμόρφωσης με ενδιαφέροντα γνωστικά αντικείμενα που θα πραγματοποιούνται κατά τη διάρκεια του εργασιακού

τους ωραρίου με τη μορφή ταχύρρυθμων σεμιναρίων, από επιμορφωτές αναγνωρισμένου κύρους που να διαθέτουν εμπειρία στη διοίκηση σχολικής μονάδας.

Με βάση τα συμπεράσματα της έρευνας οι σημαντικότερες προτάσεις/εισηγήσεις είναι οι εξής: α) η **δημιουργία προγραμμάτων εισαγωγικής επιμόρφωσης** για τους νέους διευθυντές και **περιοδικής επιμόρφωσης** για τους εν υπηρεσία διευθυντές, β) η **δημιουργία μεταπτυχιακών προγραμμάτων που να αφορούν την εκπαιδευτική διοίκηση** καθώς και η **εισαγωγή κατεύθυνσης για τη διοίκηση των σχολικών μονάδων στα προγράμματα σπουδών των Διδασκαλείων**, γ) ο **σχεδιασμός επιμορφωτικών προγραμμάτων** που θα αφορούν τους διευθυντές και θα **περιλαμβάνουν θέματα που επιθυμούν**, σε μορφή συνεδρίων με ομιλίες από ακαδημαϊκούς αναγνωρισμένου κύρους αλλά και σεμινάρια ή συναντήσεις βιωματικής ή προσομοιωτικής μάθησης από διευθυντές με πλούσια πείρα. Τα συνέδρια αυτά μπορούν να γίνονται σε τακτά χρονικά διαστήματα κατά προτίμηση πριν την έναρξη της σχολικής χρονιάς ή με απαλλαγή από το εργασιακό ωράριο, δ) **παροχή κινήτρων για συμμετοχή σε επιμορφωτικές δραστηριότητες** όπως απαλλαγή από τα διευθυντικά καθήκοντα και οικονομική αποζημίωση, ε) τα προγράμματα που αφορούν τους διευθυντές πρέπει να **σχεδιάζονται έτσι ώστε να συνδυάζουν την επιστημονική γνώση με την εμπειρική**, χρησιμοποιώντας την πρακτική εφαρμογή των επιστημονικών γνώσεων, στ) η **πραγματοποίηση ερευνών που έχουν σκοπό τη διάγνωση των επιμορφωτικών αναγκών των διευθυντών** όπως αυτές διαμορφώνονται από τους ίδιους αλλά και από τις θεωρίες που αναλύουν το σύγχρονο ρόλο του διευθυντή, έτσι ώστε να καθορίζονται οι θεματικές κατευθύνσεις των επιμορφωτικών προγραμμάτων από τις πραγματικές ανάγκες των διευθυντών και ζ) η **δημιουργία μιας μονάδας συλλογής και καταγραφής των πιο πρόσφατων ερευνητικών δεδομένων** σε θέματα που αφορούν στην Εκπαιδευτική Διοίκηση καθώς και στις διαπιστωμένες επιμορφωτικές ανάγκες των διευθυντών σχολικών μονάδων, που θα λειτουργεί ως «τράπεζα πληροφοριών» τόσο για τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς όσο και για τους υπεύθυνους σχεδιασμού επιμορφωτικών προγραμμάτων που αφορούν τους διευθυντές.

Βιβλιογραφία

Ανδρέου, Α. (1998). *Ζητήματα διοίκησης της εκπαίδευσης*. Αθήνα: Βιβλιογωνία

Ανδρέου, Α. (1999). *Θέματα οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης και της σχολικής μονάδας*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη

Ανδρέου, Α. (2005). *Η επιμόρφωση των στελεχών της εκπαίδευσης*. Στο Μπαγάκη (επιμ.) *Επιμόρφωση και επαγγελματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού*. Αθήνα: Μεταίχμιο

Ανδρέου, Α. & Παπακωνσταντίνου, Γ. (1994). *Εξουσία και οργάνωση-διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη

Γεωργιάδου, Β. & Καμπουρίδης, Γ. (2005). *Ο διευθυντής-ηγέτης*. Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων, τ. 10

Γεωργογιάννης, Π. (2004). *Διαπολιτισμική επάρκεια και ετοιμότητα των εκπαιδευτικών*. Πρακτικά 1^{ου} Πανελλήνιου Συνεδρίου, Άρτα 10-11 Δεκεμβρίου 2004

Γεωργογιάννης, Π. (2008). *Νέο Εκπαιδευτικό Υλικό του ΥΠΕΠΘ- Αξιολόγηση και Διοίκηση Α/θμιας και Β/θμιας Εκπαίδευσης*. Διεθνές Συνέδριο, Άρτα, 14-16 Μαρτίου 2008. Τόμος Ι. Πάτρα

Δαράκη, Ε. (2007). *Εκπαιδευτική ηγεσία και φύλο*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο

Eurodice (1995). *Η συνεχής επιμόρφωση των εκπαιδευτικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στις χώρες της ΕΖΕΣ/του ΕΟΧ*. Βρυξέλες

Θεοφιλίδης, Χ. & Στυλιανίδης, Μ. (2002). *Ελλείμματα στη διοίκηση του δημοτικού σχολείου στην Κύπρο*. Παιδαγωγική Επιθεώρηση, 33, σ. 137-156

Ιορδανίδης, Γ. (2005). *Ο ρόλος του διευθυντή σχολικής μονάδας στην Αγγλία*. Στο Καψάλη (επιμ.), *Οργάνωση και διοίκηση σχολικών μονάδων*. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Κάντας, Α. (1998). *Οργανωτική- Βιομηχανική ψυχολογία*. Μέρος Α'. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Γεωργίου, Μ., Ηλιοφώτου-Μένον, Μ., Παπαγιάννη, Ο., Πασιαρδής, Π., Σαββίδης, Γ., Στυλιανού, Α. & Τσιάκκικος, Α. (2005). *Οι επαγγελματικές ανάγκες των διευθυντών σχολείων Δημοτικής Εκπαίδευσης*. Παρουσίαση αποτελεσμάτων έρευνας. Ανακτήθηκε στις 27/11/2010 από: <http://www.koedcy.org/imerida031205/anages.ppt>

Κωστίκα, Ι. (2004). *Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών: διερεύνηση απόψεων και στάσεων των στελεχών της εκπαίδευσης*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη Α.Ε.

Κωτσίκης, Β. (1993). *Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης*. Αθήνα: Έλλην

Μακρυδημήτρης, Α. (1996). *Η Διοίκηση σε κρίση*. Αθήνα: Νέα σύνορα –Α.Α. Λιβάνη.

Μαραθεύτης, Μ. (1981). Ο διευθυντής του σχολείου και ο ρόλος του. Νέα Παιδεία, τ. 16. σ. 45-50.

Μάρδας, Γ. & Βαλκάνος, Ε. (2002). *Οργάνωση, διοίκηση και Οικονομία του συστήματος της Δια βίου εκπαίδευσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Μαυρογιώργος, Γ. (1983). *Μορφές επιμόρφωσης: Εννοιολογικές διευκρινήσεις. Το πολιτικο-κοινωνικό τους πλαίσιο. Προϋποθέσεις*. Σύγχρονη Εκπαίδευση, τ.10

Μαυρογιώργος, Γ. (1993). *Εκπαιδευτικοί και αξιολόγηση*. Σύγχρονη Εκπαίδευση

Morgan, G. (1996). *Empowering human resources*. Στο C. Riches & C. Morgan (Eds), *Human Resource management in Education*, pp.32-37. London: The Open University

Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, (2010). *Μείζον Πρόγραμμα Επιμόρφωσης (2010-2013). Μελέτη Διερεύνησης Επιμορφωτικών Αναγκών*). Ανακτήθηκε στις 11/12/2010 από: <http://www.epimorfosi.edu.gr>

Παπαθωμάς, Ι. (2006). *Επιμορφωτικές ανάγκες διευθυντών σχολικών μονάδων Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης: Η περίπτωση των διευθυντών σχολικών μονάδων του Ν. Θεσσαλονίκης*. Πάτρα:ΕΑΠ

Παπαναούμ, Ζ. (1995). *Η διεύθυνση του σχολείου. Θεωρητική ανάλυση και εμπειρική διερεύνηση*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη Α.Ε.

Πασιαρδής, Π. (1994). Αποτελεσματικός διευθυντής: Αυτοαξιολόγηση των αναγκών των διευθυντών σχολείων Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Κύπρο. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 20-21, σ. 171-204

Πασιαρδής, Π. (2004). *Εκπαιδευτική ηγεσία: Από την περίοδο της ευμενούς αδιαφορίας στη σύγχρονη εποχή*. Αθήνα: Μεταίχμιο

Rogers, A. (1999). *Η εκπαίδευση ενηλίκων*. Αθήνα: Μεταίχμιο

Σαϊτής, Χ. (1990). *Η συμβολή του Management στο χώρο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης*. Νέα Παιδεία, τ. 54,70-93

Σαϊτής, Χ. (1992). *Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης. Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Αυτοέκδοση

Σαϊτής, Χ. (2005). *Οργάνωση και διοίκηση της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Αυτοέκδοση

Σαϊτής, Χ. Τσιαμάση, Φ. Χατζή, Μ. (1997). *Ο διευθυντής του σχολείου: Manager-Ηγέτης ή Παραδοσιακός-Γραφειοκράτης*; Νέα Παιδεία, τ. 83, 66-77

Χατζηπαναγιώτου, Π. (2003). *Η διοίκηση του σχολείου και η συμμετοχή των εκπαιδευτικών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη Α.Ε.

**Διαπιστώσεις, αιτιάσεις και παραδοχές
γύρω από τον
πληθυσμό του Αγίου Όρους στη διαχρονία**

Σιδηρόπουλος Γεώργιος*

Περίληψη:

Η χερσόνησος του Αγίου Όρους, Μνημείο της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς είναι αυτοδιοίκητη μοναστική πολιτεία. Η χερσόνησος διατηρεί τα ίδια χαρακτηριστικά από τον 9^ο αιώνα έως σήμερα. Η μακρά διάρκεια λειτουργίας της αναδεικνύει μια σειρά λειτουργικών ζητημάτων ένα εκ των οποίων είναι η καταγραφή της δημογραφικής της ταυτότητας. Κομβική για την μελέτη του πληθυσμού σε διαχρονικό επίπεδο είναι η απόδοση των πληθυσμιακών χαρακτηριστικών κατά τον ιδιαίτερο τύπο της οικιστικής εγκαταβίωσης. Η μελέτη καταδεικνύει ότι συχνά στη διάρκεια του χρόνου αγνοείται η παράμετρος αυτή με αποτέλεσμα την αλλοίωση της γεωγραφίας του πληθυσμού και συμπερασματικά αναδεικνύει την ανάγκη διόρθωσης για την προσαρμογή με τις τρέχουσες διοικητικές λειτουργίες των σύγχρονων διαχειριστικών δομών.

Λέξεις κλειδιά: Δημογραφία ιστορική, Γεωγραφία του πληθυσμού, Ιστορική γεωγραφία, Άγιον Όρος .

* Ο Γ. Σιδηρόπουλος είναι Επίκουρος Καθηγητής, Ιστορικής Γεωγραφίας στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

1. Εισαγωγικά

Το Άγιον Όρος είναι ένα δημιούργημα της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, το βυζάντιο, με στόχο να στεγάσει τις ανάγκες του μοναστικού κινήματος, πολύ ανεπτυγμένο στο ρωμαϊκό κόσμο, «άστεγο» μετά την εξάπλωση του Ισλάμ στις πατρογονικές του εστίες τις έρημους της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου.

Η χερσόνησος ως αυτοδιοίκητη μοναστική πολιτεία, διατηρεί τα ίδια χαρακτηριστικά από τον 9^ο αιώνα έως σήμερα. Το σημερινό ειδικό προνομιακό καθεστώς αυτοδιοίκησης διασφαλίζεται από το Ελληνικό Σύνταγμα, τον Καταστατικό Χάρτη του Αγίου Όρους και το κυρωτικό του Νομοθετικό Διάταγμα, αλλά και την Κοινή Δήλωση στην πράξη προσχώρησης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 1979. Απολαμβάνει καθεστώς αυτοδιοίκητο στα πλαίσια της Ελληνικής επικράτειας και υπάγεται σε κατ' ιδίαν διαχείριση ανά Μονή και σε συλλογική διαχείριση από την Ιερά Κοινότητα και τα όργανα της.

Το Άγιον Όρος διαφέρει από άλλες προστατευόμενες περιοχές διότι αποτελεί τόπο με ζώσα και συνεχή παράδοση που ξεπερνά τη χιλιετία, κατοικείται μόνιμα σε όλη την έκταση της χερσονήσου από τους μοναχούς που ανέρχονται σήμερα περίπου στους 1700 μοναχού και 300 λαϊκούς.

Η δυσκολία αναφοράς σε δημογραφικά μεγέθη για ένα χώρο που ξεπερνά την χιλιετία είναι προφανής. Εκτός όμως από ζητήματα ιστορικού χαρακτήρα, απώλεια πληροφορίας, δυσκολίες ανασύνθεσης σειράς δεδομένων, προσαρμογής σε σύγχρονα ποιοτικά μεγέθη, τίθεται και το ζήτημα της ιδιομορφίας και της ιδιαιτερότητας του ίδιου του μοναστικού πληθυσμού σε σχέση με την ανανέωση και μέτρηση του.

Κυρίαρχο ζήτημα της έρευνας είναι η ορθή μεθοδολογική προσέγγιση στην καταγραφή και μέτρησή του ανθρώπινου υλικού ανάμεσα από διαφορετικές κυριαρχίες (Βυζαντινούς, Οθωμανούς, νεώτερο Ελληνικό Κράτος), ανάμεσα στα προβλήματα που συσσωρεύει ο χρόνος (απώλεια δεδομένων, επικαιροποίηση), ανάμεσα από τις διαφορετικές κοινωνικές συνήθειες οργάνωσης ανά εποχή. Πώς δηλαδή ένα ετερόκλητο δημογραφικό υλικό, βασισμένο σε διαφορετικές απαιτήσεις, απευθυνόμενο σε

διαφορετικές εθνικές διοικητικές δομές, μπορεί να καταστεί ενιαίο, ώστε να καταστεί λειτουργικό εργαλείο διαχείρισης μια ιστορικής κοινωνίας όπως το Άγιον Όρος.

Το κείμενο θα προσπαθήσει αρχικά να οριοθετήσει την ταυτότητα αυτού του πληθυσμού μέσα στο χρόνο, σε δεύτερο χρόνο θα προσπαθήσει να καταγράψει τις ιδιαιτερότητές του σε σχέση με τις σημερινές προσεγγίσεις και τέλος να εστιάσει στους τρόπους που ένας ανάλογος ιστορικός πληθυσμός μπορεί να αποδοθεί κατά τα σημερινά εργαλεία και μέσα ώστε να είναι κατά το δυνατότερο ακριβής προς την πραγματική ταυτότητά του.

2 Οι διακυμάνσεις του πληθυσμού στο χρόνο

2.1 Το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο εκκόλαψης

Γύρω στον 3^ο αιώνα στην Ύστερη Αρχαιότητα, μετά την υιοθέτηση του χριστιανισμού ως επίσημη θρησκεία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αναδύεται ένα ιδιαίτερο σε διαστάσεις φαινόμενο, μια θρησκευτική επανάσταση που επηρέασε όλο τον «γνωστό» κόσμο η οποία διακινεί μεγάλο όγκο ανθρώπων στα γεωγραφικά όρια της αυτοκρατορίας (Μπράουν 2000). Ένα μέρος αυτών των διακινουμένων πληθυσμών κατευθύνεται σε ονομαστά προσκυνήματα και ένα μεγαλύτερο κατευθύνεται στις έρημους της Συρίας και της Αιγύπτου με στόχο την οριστική εγκατάσταση, όπου δημιουργείται μια ιδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων εστίαση από μια νέα μορφή εγκαταβίωσης, τον *μοναχισμό*. Οι συγκεντρώσεις αυτές είναι μεγάλες. Κατά δεκάδες χιλιάδες καταγράφεται ο αριθμός των μοναχών σε διάφορες μονές κατά μήκος του Νείλου (Παλλάδιος 1866). Ο Koder (2005), αναφέρει ότι στις αρχές του 8^{ου} αιώνα η «οικουμένη» κατά τους βυζαντινούς, αποτελούνταν στην κυριολεξία από δύο σχεδόν ισοδύναμους πληθυσμούς, από εγγάμους και από μοναχούς! Ο πληθυσμός της αυτοκρατορίας, παρά τις αποκλίσεις ανέρχεται περίπου στα 8 εκατομμύρια αυτή την εποχή (Treadgold 1997, Russell 1958), Η υπόθεση ότι ο μισός πληθυσμός του βυζαντίου (4 εκατομμύρια) ανήκε στον μοναχισμό και τον κλήρο ίσως είναι εξαιρετικά φιλόδοξη. Σε κάθε περίπτωση τα *Tabula imperii byzantini* (TIB) καταγράφουν στο Koder (2005) ότι το 17% των βυζαντινών οικισμών είναι μοναστηριακοί,

αναδεικνύοντας το γεγονός ότι ο μοναχισμός έχει ένα ιδιαίτερο βάρος στην βυζαντινή κοινωνία τον 10^ο αιώνα.

Στα μέσα του 7^{ου} αιώνα με την εμφάνιση των Αράβων και την σταδιακή μετακίνηση τους προς την Μεσόγειο, ο μοναχισμός μειώνεται δραστικά στις πατρογονικές του εστίες, την Αίγυπτο και την Συρο-Παλαιστίνη. Ένα μικρό μέρος κατάφερε να παραμείνει σ' αυτές, ενώ ένα άλλο αναζήτησε νέους τόπους που πρόσφεραν τις ίδιες δυνατότητες για τον μοναχισμό. Ένας χώρος με αυτά τα χαρακτηριστικά δεν μπορούσε παρά να αναζητηθεί εντός των νεώτερων ορίων της ρωμαϊκής χριστιανικής αυτοκρατορίας της ανατολής, το βυζάντιο. Τόπος με αυτά τα χαρακτηριστικά ήταν η χερσόνησος του Αθω και χρησιμοποιήθηκε συντεταγμένα από τον 9^ο αιώνα παρ' ότι υπάρχουν υποθέσεις και για νωρίτερη εγκατάσταση μεμονωμένων ασκητών (Παπαχρυσανθου 1992). Οι πρώτοι μοναχοί στη χερσόνησο είχαν σαν πρότυπο την αιγυπτιακή μοναστική παράδοση, με είχε κεντρικό γνώρισμα την «έρημο». Η χερσόνησος, παρείχε την δυνατότητα απομόνωσης όπως οι έρημοι της Αιγύπτου και της Παλαιστίνης και εντοπίστηκε σύντομα από τους έχοντες την επιθυμία να μονάσουν. Το 963 γίνεται η επίσημη ίδρυση του πρώτου κοινοβίου μοναστηριού, της Μεγίστης Λαύρας, όμως ήδη από το 883 ο αυτοκράτορας Βασίλειος Α εκδίδει σιγίλιο, που καθορίζει τα δικαιώματα των μοναχών στην χερσόνησο στοχεύοντας παράλληλα σε πολιτικά οφέλη με τον προσδιορισμό του ως χώρο θρησκευτικής πρακτικής για όλους τους χριστιανούς μέσα στα πλαίσια της πολιτικής ιδεολογίας της αυτοκρατορίας (Σβωρώνος 1987).

2.2 Τα δεδομένα καταγραφής των κατοίκων της χερσονήσου

Το ζήτημα της καταγραφής όπως διενεργείται και νοείται σήμερα, δεν είναι ίδια αλλά κυρίως δεν έχει την συστηματικότητα των σημερινών απογραφών. Διάσπαρτες, μη συστηματικές, έμμεσες καταγραφές αλλά και η έλλειψη πληροφοριών που θα μπορούσαν ερμηνεύσουν την ποιοτική συμπεριφορά του πληθυσμού, είναι τα χαρακτηριστικά της. Ο Στουδίτης αναφέρει με αφορμή έναν καταστροφικό λιμό το χειμώνα του 927, ότι οι θάνατοι ήταν τόσοι στην Κωνσταντινούπολη που «...ως μη δύνασθαι τους ζώντας εκκομίζειν τους τεθνεώτας». Ο Καμινιάτης (2005), γράφει για τον αριθμό αιχμαλώτων κατά την άλωση της Θεσσαλονίκης το 904 από τους αραβηγούς ότι «... καταμέτρησαν όλους τους αιχμαλώτους. Ήταν εικοσιδύο χιλιάδες. Κανείς από αυτούς δεν είχε τρίχωμα στα μάγουλα...». Ο Μακάριος ο πνευματικός

αναφέρει (Αντωνίου 2005:23), ότι *«Την νύχτα, μεταξύ της πρώτης και δευτέρας Σεπτεμβρίου του έτους 1820, μεγάλη καταιγίδα ερήμωσε την σκήτη»*, και συνεχίζει περιγράφοντας το γεγονός με λεπτομέρεια αλλά δεν δίνει καμία επιπλέον πληροφορία για την εγκατάλειψη της από τον πληθυσμό. Μέσα από αναλόγου τύπο πληροφορία πρέπει να προσεγγιστεί η δημογραφικής δραστηριότητα του Αγίου Όρους.

Οι πηγές

Το ζήτημα των πληθυσμιακών δεδομένων εντάσσεται στην εν γένει ιστορική πληροφορία με τις ιδιαιτερότητες που την χαρακτηρίζουν. Στην περίπτωση του Αγίου Όρους, μπορεί κανείς να διακρίνει πηγές από τις οποίες συλλέγεται το πληθυσμιακό υλικό σε διάφορους βαθμούς. Δεν μπορεί να γίνει αναφορά στη λογική της σύγχρονης δημογραφικής ανάλυσης την οποία συμπληρώνουν σύνθετοι ποσοτικοί δείκτες και απαιτούνται συστηματικές χρονοσειρές που η ιστορική πληροφορία μιας τόσο μακράς περιόδου αδυνατεί να παράσχει.

Η πρώτη συστηματική «άμεση» πληθυσμιακή απογραφή ταυτίζεται με τους σχετικούς εθνικούς οργανισμούς. Είναι ένα εργαλείο των σύγχρονων κοινωνιών που χρησιμοποιεί και το σημερινό ελληνικό κράτος μέσω της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (ΕΣΥΕ). Απογραφές διενεργούνται, λιγότερο συστηματικά και με άλλη μορφή, από τα προηγούμενα, καθεστώτα κυριαρχίας της χερσονήσου. Από την βυζαντινή περίοδο, δεν έχουμε υλικό συστηματικής καταγραφής. Επίσημα έγγραφα των βυζαντινών αρχών (αυτοκρατορικά και πατριαρχικά έγγραφα) και της διοίκησης του Αγίου Όρους, προσφέρουν περιστασιακές πληροφορίες. Κατά την οθωμανική περίοδο ή καταγραφή καθίσταται σχετικά συστηματική μέσω των φορολογικών καταλόγων. Η συχνότητα των καταγραφών και οι αριθμητικές παρεκκλίσεις που παρατηρούνται αυτή την περίοδο σχετίζονται με τις κατά περίπτωση ανάγκες της οθωμανικής διοίκησης.

Άλλη πηγή πληροφορίας αποτελούν μελέτες σε επι μέρους επιστημονικά πεδία, όπως η ιστορία, η αρχιτεκτονική, το περιβάλλον κα. Το υλικό αφορά προσεκτικές αναλύσεις χωρίς όμως συντεταγμένη χρονική συνέχεια μεταξύ του και έρχεται να συμπληρώσει τις σειρές συστηματικής καταγραφής της ιστορικής δημογραφίας. Η συμβολή τους συχνά είναι καθοριστική αναπληρώνοντας κενά που αναδεικνύονται από την απώλεια πληροφορίας είτε τις διαφορετικές διοικητικές πρακτικές καταγραφής. Τα συμπεράσματά στηρίζονται σε πειραματική παρατήρηση και τεχνικές αποτιμήσεις του πληθυσμού που προέρχονται για παράδειγμα από τη μελέτη των δυνατοτήτων στέγασης ή το κατώφλι της διατροφικής κάλυψης της αθωνικής χερσονήσου.

Τέλος σημαντική πηγή αποτελεί η αγιολογική, προσκυνηματική και ταξιδιωτική λογοτεχνία. Η ποσότητα του υλικού αυτής της κατηγορίας είναι ιδιαίτερα μεγάλη, η επιστημονική της επάρκεια όμως είναι ζητούμενο πολύ συχνά. Η προσεκτική μελέτη αυτού του υλικού, σε αρκετές περιπτώσεις, μπορεί να ερμηνεύσει την ποιοτική συμπεριφορά του πληθυσμού στην χερσόνησο.

Δυσκολία καταμέτρησης σήμερα

Το πρόβλημα των δημογραφικών πληροφοριών, θα πρέπει να τοποθετηθεί μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο εύρεσης δεδομένων για το Άγιο Όρος. η ΕΣΥΕ αποτελεί το σημείο αναφοράς. Για στοιχεία που αφορούν συνολικές καταγραφές, ενώ περιστασιακές καταγραφές διενεργούνται από την Ιερά Επιστοπία¹. Σε επίπεδο μονάδας (μονές, σκήτες, κελιά), κύριες πηγές είναι τα ίδια τα μοναστικά καταλύματα ενώ σημαντική είναι η συμβολή μεμονομένων μελετητών².

Η πρώτη επίσημη στατιστική καταμέτρηση του πληθυσμού του Αγίου Όρους, για λογαριασμό του νεοελληνικού κράτους, διενεργείται κατά την απογραφή του 1913 (Υπ. Εθνικής Οικονομίας 1913). Πολλά είναι τα προβλήματα που προέρχονται από την ιδιομορφία του χώρου, με αποτέλεσμα την ανάδειξη μιας αποσπασματικής και πλασματικής εικόνας του πληθυσμού. Η περιστασιακή καταγραφή μέρους μοναστικών καταλυμάτων (οικισμών και κελιών) και η άθροιση τους στον πληθυσμό των μονών για παράδειγμα ή οι υπο-πληθυσμιακές ομάδες (λαϊκοί μόνιμα διαμένοντες, εργάτες, δημόσιοι υπάλληλοι, ζηλωτές), που δεν είναι πάντα διαθέσιμες (μικρά νούμερα, μετακινήσεις, άρνηση συμμετοχής κ.α.), σε καταγραφές.

Εκ των πραγμάτων, αναγκαία προσέγγισης, καθίσταται η επιτόπια έρευνα, για την ορθή γνωριμία του χώρου και την εξοικείωση με την κοινωνία και τις ιδιαιτερότητές της.

2.3 Αθωνικός πληθυσμός: χαρακτηριστικές στιγμές

Η μέγιστη δυνατότητα χωρητικότητας στο Άγιον Όρος πλησιάζει τους 10.000 κατοίκους και μπορεί να στηριχθεί στον επιχειρησιακό κατώφλι «μέγιστης στέγασης» που επετεύχθη στις περιόδους αιχμής. Ο πληθυσμός της χερσονήσου παρουσιάζει μια πολυκύμαντη καμπύλη μέσα στην ιστορία, αναδεικνύοντας δύο εξάρσεις από μία μέση ροή που κυμαίνεται μεταξύ 2.500 με 3.000 μοναχών. Οι δύο αιχμές τον 11^ο και τον 19^ο

¹ Ιερά Επιστοπία: ανώτατο διοικητικό όργανο του Αγίου Όρους

² Σμυρνάκης, Χρήστου, Μαμαλάκης, Μαντζαρίδης, Σιδηρόπουλος κα.

αιώνα, αποτέλεσαν σημαντικές εξαιρέσεις. Με την ίδια λογική, εξαιρέσεις υπήρξαν και οι στιγμές ύφεσης.

Η αρχή

Για την πρώτη, προχριστιανική περίοδο δεν σώζονται ποσοτικά δεδομένα για τον πληθυσμό. Οι εκτιμήσεις στηρίζονται σε έμμεσα στοιχεία παρουσιάζοντας μεγάλη απόκλιση μεταξύ τους. Ο υπολογισμός στηρίζεται στο εύρος των δυνατοτήτων φιλοξενίας της αθωνικής φύσης. Η Παπαχρυσάνθου (1992) μιλά για ένα αριθμό πόλεων με εξαιρετικά χαμηλό αριθμό κατοίκων, που δεν ξεπερνά τα 1.000 άτομα. Αυτές ερημώθηκαν και εξαφανίστηκαν με τον καιρό, πολύ πριν την άφιξη του μοναχισμού (Σμυρνάκης 1903, Μαμαλάκης 1971). Ο Κουρίλας (1993) μελετώντας την αθωνική χλωρίδα υπαινίσσεται δεκαπλάσιο αριθμό κατοίκων, στηριζόμενος στις δυνατότητες γονιμότητας του εδάφους.

Η προσέλευση κατά την πρώτη, θεσμοθετημένη περίοδο

Οι πρώτες θεσμικές διευθετήσεις της χερσονήσου δίνουν ιδιαίτερη αίγλη στο χώρο. Με σιγίλιο του Βασιλείου Α΄ (883) κατοχυρώνεται το δικαίωμα των μοναχών στο έδαφος της χερσονήσου. Άνθρωποι συρρέουν από όλα τα μέρη της αυτοκρατορίας για να μονάσουν. Ο Σμυρνάκης (1903:30) αναφέρει «... ο δ' αριθμός των Μοναχών εν τη ακμή της εν αυτώ εισαγωγής αυτών ανήρχετο ενίοτε εις 15.000, αν μη εις 50.000, ως έγγραψαν έτεροι, υπερβολικώς, ίσως». Πιστεύουμε ότι ο πληθυσμός δεν ξεπερνούσε 10.000³. Το ρεύμα προς τις μεγάλες μονές που προκάλεσε η δημιουργία των κοινοβίων μονών κατά το πρότυπο της Μεγίστης Λαύρας έναντι των μεμονωμένων εγκαταβιώσεων, ανέδειξε και ζητήματα συμβίωσης τριβής μεταξύ κελιοτών και μοναστηριακών μοναχών γεγονός που υπαγόρευσε και την σύνταξη του 1^{ου} Τυπικού, του Τσιμισκή το 972.

Μετά την έξαρση της πρώτης περιόδου και την ωρίμανση του θεσμικού πλαισίου ο πληθυσμός της χερσονήσου σταθεροποιήθηκε. Το 1200 αναφέρονται 6.000 μοναχοί (Χρήστου 1987:217). Στα μέσα όμως του 13^{ου} αιώνα οι πειρατικές επιδρομές και οι καταστρεπτικές συνέπειες των δυτικών σταυροφόρων θέτουν το Όρος σε τροχιά

³ Η Ραϊς (1972:104), αναφέρει ότι μεταξύ 10ου και 13ου «... τα κτίσματα του ήταν διεσπαρμένα πάνω σε 123 απότομες εξέδρες του βουνού ...ανεβαζον όλα μαζί τον πληθυσμό του θεοφρούρητου Όρους σε 8.000 περίπου».

παρακμής (Γεδεών 1885)⁴. Τα γεγονότα έχουν άμεσο αντίκτυπο στην εξέλιξη πληθυσμιακής καμπύλης.

Η απαρχή μιας μακράς περιόδου κρίσης

Οι συνέπειες της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους είχε ολέθρια αποτελέσματα τόσο κατά την διάρκεια όσο και μετά την ανακατάληψη των εδαφών της αυτοκρατορίας. Η τελευταία έχοντας περιέλθει σε δεινή θέση αναζητά βοήθεια στους Λατίνους οι οποίοι προτάσσουν την ένωση των εκκλησιών. Την ένωση δεν αποδέχονται οι αγιορείτες και γίνονται αποδέκτες της βίαιης αντίδρασης του Μιχαήλ Η του Παλαιολόγου! Η στέψη του ανθωνοτικού αυτοκράτορα Ανδρόνικου Παλαιολόγου επαναφέρει την ηρεμία αλλά οι συνέπειες είναι εμφανείς στον πληθυσμό που οδεύει σε κάθετη πτώση. Το πρώτο μισό του ΙΓ΄ αιώνα σε κώδικα του Πρωτάτου (Μικρός Τράγος) αναφέρονται 3.000 άπαντες (Σμυρνάκης 1903:77). Μετά την επικράτηση των Οθωμανών, το 1387 ο Χρήστου συνάγει ότι από τον αριθμό των *χαρατζόχαρτων*⁵ ότι ο πληθυσμός κυμαίνονταν σαφώς κάτω των 3.000 μοναχών (Χρήστου 1987:217).

Ο ΙΔ΄ όμως αιώνας ίσως είναι μία από τις πιο καρποφόρες περιόδους για τον αγιορείτικο μοναχισμό εν μέσω τουρκοκρατίας. Ο αιώνας αυτός αναδεικνύει μία από τις σημαντικότερες μορφές του ορθόδοξου ησυχασμού (κίνημα του ησυχασμού) τον Γρηγόριο Παλαμά (1297-1359), πόλο ελξης για το Άγιον Όρος. Τον ΙΕ΄ αιώνα ο πληθυσμός εγγίζει τα κατώτερα γνωστά όρια. Το 1480 αναφέρονται 700-800 μοναχοί (Χρήστου 1987:218). Η πτώση δείχνει να μην είναι συμπτωματική αλλά σταθερή και συνεχής. Το 1575 αναφέρονται 898 εν όλω μοναχοί (Meyer 1894:215). Αμέσως μετά, η ελάφρυνση των αυστηρών μέτρων επαναφέρουν τους μοναχούς στην χερσόνησο η οποία επανακάμπτει ποσοτικά. Το 1666-1670 ο Georgirenes (1697), αναφέρει ότι υπάρχουν 4.976 μοναχοί, ενώ ο Σμυρνάκης (1903:133), επιβεβαιώνει μιλώντας για περισσότερους από 5.000 μοναχούς.

⁴ «Αι μοναί του Αγίου Όρους υπέφεραν τα πάνδεινα εκ τούτων...» «...ληστευσάντων πάνι οτι πολύτιμον υπήρχε εν ταις ιεραίς μοναίς αιπινες απώλεσαν και ικανόν αριθμόν μοναχών, των μόνων αλλαχόθεν διασπαρέντων, των δέ φονεφθέντων» (Γεδεών, 1885:136).

⁵ Χαράτσι: κεφαλικός τουρκικός φόρος, ένα χαρατζοχάρτο ανά κεφαλή.

Οι συνέπειες της φορολογίας.

Τον ΙΖ αιώνα, οι τούρκοι που χρησιμοποιούν τον Άθω σαν πηγή εσόδων για τον ανεφοδιασμό του στόλου τους, αυξάνουν την φορολογία. Οι μονές καταφέρνουν να επιβιώσουν χάρη στην βοήθεια των παραδουνάβιων Ηγεμονιών αλλά ο αθωνικός πληθυσμός βρίσκεται σε τροχιά καθόδου. Σε πράξη του Πρωτάτου το 1744 ο αριθμός των χαρατζόχαρτων (Σμυρνάκης, 1903:141) αναφέρει τον πληθωρικό αριθμό⁶, των 2.885 μοναχών. Άλλες πηγές καταγράφουν έναν μάλλον πιο πραγματικό αριθμό, αυτό των 1.500 μοναχών (Χρήστου 1987:220). Η οικονομική πίεση εξηγεί την λειψανδρία αλλά συγχρόνως έχει συνέπειες στη θεσμική λειτουργία της χερσονήσου. Πολλές από τις μεγάλες μονές μετατρέπονται σε ιδιόρρυθμες (όχι κεντρική διοίκηση) ενώ αυξάνεται η κατοίκηση σε κελιά και ιδρύονται οι σκήτες (οικισμοί) για την αποφυγή του ασφυκτικού ελέγχου από την κεντρική οθωμανική διοίκηση.

Κατά την διάρκεια του ΙΗ και στις αρχές του ΙΘ αιώνα παρατηρείται έντονη πνευματική δραστηριότητα που συνοδεύεται από την ανάλογη πληθυσμιακή επανάκαμψη. Το 1800 ο Νικόδημος ο αγιορείτης αναφέρει 2.000 μοναχούς (Σμυρνάκης 1903:151), λίγο αργότερα η Ιερά Κοινότητα (Αγιορείτικη Βουλή) ίσως και πάλι *πληθωρικά*, καταγράφει 2.395 μοναχούς (Χρήστου 1987: 217).

Οι συνέπειες της ελληνικής επανάστασης του 1821.

Η πορεία ανόδου του πληθυσμού θα ανακοπεί εξ αιτίας της εμπλοκής των αγιορειτών στην επανάσταση του 1821. Ο τουρκικός στρατός εισχώρησε στο Όρος και προέβη σε πρωτοφανείς καταστροφές (Μαμαλάκης 1971:236,425). Η χερσόνησος αποψιλώθηκε πληθυσμιακά. Το 1824, τα χαρατζόχαρτα που πάντα καταγράφουν τον πληθυσμό με ιδιαίτερη *ευρυχωρία*, ανεβάζουν τον αριθμό των μοναχών σε 742 (Αλεξάνδρος 1966:154,172,205). Η κατάσταση υπήρξε απελπιστική «.. δεν έμεναν μέσα κάτοικοι, κοντοί, κοντζοί, στραβοί, μισεροί, και γερόντια, μήτε πεντακόσια», και παρατίθεται και άλλο έγγραφο όπου προστίθεται «..σήμερα αυριον, κατα βασιλικήν αδειαν, αναχωρούν και ολοι οι κάτοικοι Ρώσοι και Βλάχοι» (Αλεξάνδρος 1966:111). Η τέλεια καταστροφή απεσωβήθη την τελευταία στιγμή με επέμβαση του Σουλτάνου υπό την προϋπόθεση ότι θα εργαστεί το Όρος για την συντήρηση του τουρκικού στρατού που εγκαταστάθηκε εκεί

⁶ Οι οθωμανικές αρχές «επιβάλουν» αυθαίρετα ποσότητες που θα τους αποφέρουν μέγιστα φορολογικά οφέλη.

επί τη ευκαιρία (μεταξύ 400 και 3.000 στρατιωτών). Τελικά το 1830 ο τουρκικός στρατός εξέρχεται, εγκαταλείποντας τη χερσόνησο σε τραγική κατάσταση ίσως από τις χειρότερες στην ιστορία του (Σμυρνάκης 1900:175,184). Η πτώση αν και σημαντική ήταν συμπτωματική, διήρκεσε λίγο και η επανάκαμψη υπήρξε γρήγορη. Το 1834 καταγράφονται 1.190 μοναχοί και το 1845, 1.408 (Σμυρνάκης 1903:332).

Οι σλάβοι στο Όρος

Στα χρόνια που ακολουθούν οι μοναχοί επανέρχονται σταδιακά ενώ παρατηρείται ένα νέο σημαντικό ρεύμα εισόδου των Σλάβων και ιδιαίτερα των Ρώσων. Τα μέτρα του τότε τσάρου Αλεξάνδρου Β (1808) υπέρ των μονών και η επίδραση του Παΐσιου Βελιτσκόφσκι (σέρβου αθωνίτη μοναχού) στον σλαβικό κόσμο προσελκύει πολλούς Σλάβους. Μετά τον πόλεμο της Κριμαίας (1854) οι γεωπολιτικές επιδιώξεις της Ρωσίας δίνουν πρόσθετη ώθηση στο ρωσικό ρεύμα που είχε στόχο την έξοδο στην Μεσόγειο. Οι Ρώσοι φτάνουν τους 1000 το 1880, ενώ το 1910 τους 3.500 μοναχούς τους οποίους πλαισιώνουν πέραν των 2.000 εργατών. Τα κελιά στη χερσόνησο σχεδόν καταλαμβάνονται, για να στεγάσουν αυτόν τον «υπερπληθυσμό» που βρίσκει διέξοδο στην κατασκευή των ψευδεπίγραφων κοινόβιων σκήτηων⁷ με εξαιρετικά μεγαλοπρεπείς και επιβλητικά μοναστηριακής μορφής συγκροτήματα (Αγίου Ανδρέα, Τιμ. Προδρόμου, Βογορόδιτσα, Προφήτου Ηλία κα).

Ο εικοστός αιώνας

Η Ρωσική διείσδυση ανακόπτεται με την Οκτωβριανή επανάσταση και την κήρυξη ένταξης του Αγίου Όρους από τους αγιορείτες, στην ελληνική επικράτεια (1925). Συγχρόνως η διάλυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και η δημιουργία των εθνικών κρατών στρέφει τους Βαλκανικούς μοναχούς στο εσωτερικό των χωρών τους ανακόπτοντας μία παραδοσιακή εισροή αυτής των ορθοδόξων Σλάβων, κατεβάζοντας τον πληθυσμό το 1928 στους 4.858 μοναχούς (ΕΣΥΕ). Οι δύο αλληπάλληλοι παγκόσμιοι πόλεμοι επιδεινώνουν την κατάσταση ακόμα περισσότερο και είχαν σαν συνέπεια την αποψίλωση του Όρους κατεβάζοντας ακόμα περισσότερο τον πληθυσμό το 1961 σε 2.687 (ΕΣΥΕ 1961).

⁷ Οι ιδιόρρυθμες εγκεκριμένες σκήτες έχουν την μορφή χωριού ενώ οι κοινόβιες αποτελούν εξωθεσμικό νεωτερισμό με μορφή κοινού μοναστηριού.

Η μεταπολεμική όμως ανόρθωση της ελληνικής οικονομίας, η αύξηση του βιοτικού επιπέδου και η ενδυνάμωση της ταυτότητας του κράτους ενισχύει τον χαρακτήρα του Αγίου Όρους, ως πολιτιστική αξία έχει σαν αποτέλεσμα την δειλή τροφοδότηση με νέο δυναμικό από το εσωτερικό της χώρας, μετά το 1970, η οποία όμως δεν βοηθά στην επανάκαμψη. Η πτωτική πορεία του πληθυσμού τον 20^ο αιώνα συνεχίζεται. Στην απογραφή του 1981 το Όρος αριθμεί στους 1.472 μοναχούς (ΕΣΥΕ).

Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση διευκόλυνε ακόμα περισσότερο τις διεργασίες αποκατάστασης του Αγίου Όρους με αποτέλεσμα ο 21^{ος} αιώνας να βρει τη χερσόνησο σε κατάσταση αναπτυξιακού οργασμού. Το κτιριακό υλικό αποκαθίσταται, ο κειμηλιακός πλούτος αναδεικνύεται ενώ ένα σημαντικό επισκεπτικό ρεύμα κατευθύνεται προς την χερσόνησο. Δεν συμβαίνει το ίδιο όμως για τον πληθυσμό που ανακάμπτει σταθερά αλλά όχι με τους ίδιους ρυθμούς ανάπτυξης με την λοιπή δραστηριότητα. Η απογραφή του 2001 κατέγραψε 1.961 κατοίκους, εν πολλοίς οφειλόμενο στην ελάττωση των εισροών από τις σλαβικές ομόδοξες εθνικότητες.

Σε αντικατάσταση της τελευταίας, όχι ίδιου μεγέθους, εμφανίζεται μια νέα εισροή δυτικών ετεροδόξων, που ασπάζονται την ορθοδοξία. Πρόσθετα οι αγιορείτικες μονές εξάγουν το μοναστικό τους μοντέλο εκτός Ελλάδος, ανεγείροντας μετόχια σε κράτη όπως η Γαλλία, Ηνωμένες Πολιτείες, Αυστραλία κα.

2.4 Τα δομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της χερσονήσου

Μηχανισμός ανανέωσης

Στην φυσική κίνηση του πληθυσμού, γενεσιουργό παράγοντα αποτελούν οι γεννήσεις. Η ιδιομορφία του μοναχισμού που εξ ορισμού αποκλείει τις γεννήσεις, καθιστά την αθωνική πολιτεία, δημογραφικά εξαρτημένο πεδίο από κοινωνίες που έχουν δυνατότητα αναπαραγωγής. Οι γεννήσεις σε ανάλογες περιπτώσεις αντικαθίστανται από τις «εισόδους», γεγονός που θέτει αυτόματα το ερώτημα ποιος αντικαθιστά το μηχανισμό ανανέωσης που έχει η οικογένεια σε μια μη μοναστική κοινωνία στον μοναχισμό. Η οικογένεια, αντικαθίσταται από την δυναμική της ομάδας ή συνοδείας που κατοικεί στο εσωτερικό σε κάθε μονής ή κελλιού. Η «αναπαραγωγή» έχει χαρακτήρα κυρίαρχα πνευματικό και αποτελεί προϋπόθεση και αντικαθιστά τη φυσική «αναπαραγωγή». Το πρότυπο αυτό λειτουργεί από τη σύσταση του μοναχισμού. Η δομή στηρίζεται στο σχήμα: οικογένεια (πνευματική οικογένεια: μοναστική συνοδεία), πατέρας (ηγούμενος),

τέκνα (μοναχοί: σύνδεσμος του αδελφού), προϋπόθεση σύνδεσης ή αμοιβαία αλληλοβοήθεια (διακονία).

Ανανέωση του γηρασμένου πληθυσμού τον 20^ο αιώνα

Μετά από την ύφεση του 1900 και την παρ' ολίγο οριστική εξάλειψη, οι διεργασίες ανάνηψης υπήρξαν δύσκολες. Χρειάστηκε η μετακίνηση ομάδων, η αρωγή του ελλαδικού μοναχισμού και απαιτήθηκαν σχεδόν δυο δεκαετίες για να τεθούν οι βάσεις της επανάκαμψης. Αυτή η διαδικασία ανανέωσης πραγματοποιήθηκε με διάφορους τρόπους.

1. Ανανέωση του πληθυσμού με την μετεξέλιξη μίας γερασμένης ομάδας, με εσωτερικές διαδικασίες. Η ύπαρξη ηγουμένων-προσωπικοτήτων, «γερόντων» (Μανζαρίδης 1980:189-202) αποτέλεσε τον σημαντικότερο μοχλό. Αυτοί λειτούργησαν σαν πρότυπα και προσείλκυσαν γύρω τους πολυπληθείς ομάδες από τους οποίους πολλοί προσήλθαν στον μοναχισμό. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Ιωσήφ του ησυχαστή (Ιωσήφ 1984) στην σκήτη της Μικράς Αγίας Άννας. Η ομάδα (συνοδεία), αυτή αποτελεί για τον νεότερο μοναχισμό, μια από τις αρχικές γενεαλογικές βάσεις του σημερινού αγιορείτικου μοναχισμού και ευθύνεται για το 1/3 της αναγέννησης των μονών. Τρεις από τους έξι μοναχούς της συνοδείας του γέροντα Ιωσήφ, αναγορεύθηκαν ηγούμενοι νέων μονών ή γέροντες συνοδειών (Φιλοθέου (Εφραίμ), Διονυσίου (Χαράλαμπος) και Βατοπεδίου (Ιωσήφ)).

2. Με εσωτερική μετακίνηση τμήματος ομάδας (συνοδείας) μοναχών, από νεώτερες εύρωστες πληθυσμιακά ομάδες, από μια μονή σε άλλη. Οι ηλικιωμένες συνοδείες προσκάλεσαν και διευκόλυναν τη ζεύξη των νέων με τους παλαιούς, δίνοντας ταυτόχρονα δυνατότητα ανάπτυξης και κοινής προοπτικής. Οι αποδεκατισμένες συνοδείες, υπήρξαν δεκτικές στο να αποδεχτούν νέες συμπαγείς ομάδες στις μονές τους, (νέα διοικητική και πνευματική αρχή, νέα λογιστική διαχείριση).

3. Είσοδος συνοδειών εκτός Αγίου Όρους. Η έλευση τους αποτέλεσε «μετάγγιση» για τον αποψιλωμένο πληθυσμό. Οι συνοδείες αυτές από τον ελλαδικό χώρο εγκαταστάθηκαν σε αντίστοιχα κοινόβια εντός της χερσονήσου. Οι ομάδες ήταν ήδη συγκροτημένες και η μετακίνησή τους προς τη χερσόνησο συνέβαλε καθοριστικά στην παγίωση και ανάδειξη της έως τότε ανανεωτικής τάσης.

Ηλικιακή σύνθεση: μηχανισμοί ομαλοποίησης

Τον 20^ο αιώνα, οι νέες ομάδες που μετακινούνται σε αποψιλωμένες μονές, είναι συμπαγείς αλλά ολιγομελείς. Η ηλικιακή σύνθεση αυτών των ομάδων αρχικά απαρτίζεται από μερικές ολιγομελείς «φέτες» στις μικρές ηλικίες και μερικές ακόμα περισσότερο μικρές και απομονωμένες φέτες ηλικιωμένων μοναχών που κατοικούν στις μονές άφιξης, οι παλαιοί μοναχοί. Στην πορεία αυτές οι ομάδες καταφέρνουν να προσθέσουν τον κατάλληλο αριθμό ατόμων ανά ηλικιακή κατηγορία, παρουσιάζοντας μια ομαλή εικόνα «νέας», (υγιώς αναπτυσσόμενης), ηλικιακής πυραμίδας. Η πορεία της ομαλοποίησης είναι μακρόχρονη και ολοκληρώνεται σε περισσότερες από μία φάσεις.

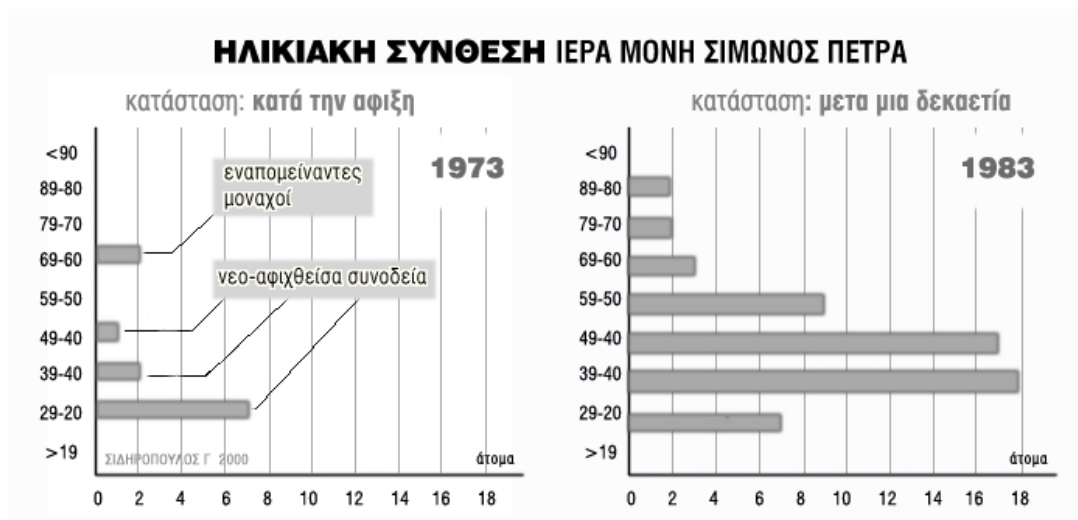
1η φάση. Οι μετακινήσεις των πρώτων ομάδων αρχίζουν μεταξύ 1960 και 1965. Οι μικρές αυτές ομάδες 6-10 ατόμων, δεν εγγίζουν πάντα γρήγορα τον τελικό προορισμό τους. Η διάρκεια του «ταξιδιού» ξεπερνά την δεκαετία. Η διαδρομή μέχρι τον τελικό προορισμό περιλαμβάνει περισσότερους από έναν σταθμό ενώ σαν προσφιλέστερη ενδιάμεση στάση αναδεικνύεται η ημιαναχώρηση (σκήτες: οικισμοί). Κατά την διάρκεια της «διαδρομής» οι ομάδες αυξάνονται αριθμητικά.

Η δεύτερη φάση είναι μία περίοδος ωριμότητας. Οι συνοδείες έχουν καταφέρει να διαμορφώσουν συγκεκριμένο χαρακτήρα αρχίζουν με τη σειρά τους να προσελκύουν νέους μοναχούς. Η αύξηση συνήθως έχει σαν αποτέλεσμα να μην μπορεί η υπάρχουσα υποδομή των καταλημάτων να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του αυξημένου αριθμού. Τότε η ομάδα αναζητά να μετοικήσει σε άλλες μονές, συνήθως μη επανδρωμένες.

3^η φάση. Από τη στιγμή που η νέες συνοδείες εγκαθίστανται στην νέα τους κατοικία παρατηρείται η πλήρης αποκατάσταση της πληθυσμιακής σύνθεσης.

Οι συνοδείες ενώ στην πρώτη φάση απαρτίζονται από μικρές ομάδες νεαρής ηλικίας μεταξύ 20 και 30 ετών, ομαλοποιούν όλο το φάσμα της ηλικιακής πυραμίδας με την

εισροή ανθρώπων κάθε ηλικίας παρουσιάζοντας εικόνα «νεαρής⁸», δυναμικής πυραμίδας με ψηλό δείκτη νέων εισόδων. (Εικ 1)

Εικόνα 1

Η εθνική σύνθεση του πληθυσμού

Η ιστορική σύνθεση των λαών. Η εθνικότητα την εποχή της σύστασης του Αγίου Όρους έχει την λογική του κοσμοπολιτισμού της αυτοκρατορίας. Άνθρωποι διάφορων εθνικοτήτων γεννώνται και πεθαίνουν σε διαφορές περιοχές της αυτοκρατορίας. Την θεωρούν δικιά τους πατρίδα και θεωρούνται ισότιμοι από αυτή. Οι φυλετικοί ανταγωνισμοί είναι γνωστοί, αλλά στον ίδιο χρόνο υπάρχει ισονομία. Αυτό εξηγείται από την ενοποιητική λογική της πολιτικής ιδεολογίας της αυτοκρατορίας. Το βυζάντιο η μακροβιότερη αυτοκρατορία στην ιστορία, δεν παύει, ακόμα και κατά την ύστατη στιγμή να αντανakλά τα χαρακτηριστικά εθνικής, θρησκευτικής, γλωσσικής, ανεκτικότητας στα πλαίσια του ευρύτερου οργανωτικού της πλαισίου (Πάγκντεν 2005).

Σημαντικό στοιχείο σύνθεσης της αθωνικής δημογραφίας υπήρξε η πολυεθνικότητα που χαρακτήριζε την ταυτότητα του Αγίου Όρους. Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης η πολυεθνική ταυτότητα του Αγίου Όρους εξακολούθησε να αποτελεί κυρίαρχο χαρακτηριστικό, γεγονός που ισχύει μέχρι και σήμερα. Την πρώτη περίοδο η καταγωγή προέλευσης ήταν η Δυτική Ευρώπη, η Μέση Ανατολή, η Ασία, αργότερα τα σλαβικά έθνη και τη Ρωσία με βάση το ελληνικό στοιχείο που υπήρξε ο

⁸ «Νέα» ηλικιακή πυραμίδα : φαρδιά βάση με λεπτή κορυφή.

πυρήνας της αθωνικής πολιτείας. Σήμερα το σύνολο κατοίκων του Αγίου Όρους, ο πραγματικός πληθυσμός, ανέρχεται στους 2.262 (ΕΣΥΕ 2001).

Το Άγιον Όρος διατηρεί τα χαρακτηριστικά της αυτοκρατορικής διοίκησης, περιλαμβάνει στους κόλπους του ορθόδοξους διαφόρων εθνοτήτων. Η παρουσία τους είναι άλλοτε αποτέλεσμα ομαδικής και άλλοτε προσωπικής αναζήτησης. Η εξήγηση της οικουμενικότητας βασίζεται στις αρχές του βυζαντινού κράτους. Το οποίο σ' όλη την διάρκεια της πορείας του υπήρξε πολυεθνικό κράτος με το ελληνικό στοιχείο ως κινητήριο δύναμη. Οι διαφορές μεταξύ ομάδων αφορούν τον **τρόπο λατρείας**, την **γλώσσα**, το **λειτουργικό τυπικό**. Οι εσωτερικοί λαοί της αυτοκρατορίας Ρωμαίοι, Καλαβροί, Αμαλφίνοι, Ιβήρες, Αρμένιοι, Σύριοι, Βλάχοι, Αλβανοί κ.α., προσέρχονται στο Όρος. (Χρήστου 1984). Δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ των λαών, οι προσερχόμενοι συγκατοικούν στις υπάρχουσες μονές τις οποίες θεωρούν ιδικές τους.

Ίδρυση ξενόγλωσσων Μονών (Σερβικό, Ρωσικό, Βουλγαρικό), συναντάται μόνο στις περιπτώσεις φίλα προσκείμενων εθνών, «δορυφόρων», (Χρήστου 1984), τα οποία δεν ήταν υπό την άμεση εποπτεία του. Οι πληθυσμιακές αυτές ομάδες, δύσκολα μπορούν να χαρακτηριστούν μειονότητες και σε κάθε περίπτωση αν τους αποδοθεί ο όρος, θα πρέπει να συνοδεύεται από το επίθετο της **ιστορικής, μειονότητας** εφ' όσον αυτές είναι «...μακράς διάρκειας, που συγκροτήθηκαν στον ίδιο χρόνο με το κράτος...» (George 1984:29).

Ειδικό βάρος έχει η ομάδα των σλάβων στο Άγιον Όρος. Ιστορικά το 1078 οι μονές Ξενοφώντος και Χιλανδαρίου (σερβικό μοναστήρι), επανασυστήνεται από τον δευτερότοκο γιο του Σέρβου ηγεμόνα Στεφάνου Νεμάνια, Σάββα. Η δε «...η ίδρυση μονών πρέπει να συνδεθεί άμεσα με τις προσπάθειες της κεντρικής βυζαντινής διοίκησης» (Χρυσοχοϊδης 1997). Επί τουρκοκρατίας οι χριστιανοί ηγεμόνες των παραδουνάβιων χωρών βοήθησαν σημαντικότερα το Άγιον Όρος προστατεύοντας, ανακαινίζοντας ή και επανιδρύοντας νέα μοναστήρια, μάλιστα αποδίδονταν σε έναν ευγενή συναγωνισμό προσφορών γεγονός που δείχνει το βαθμό που θεωρούσαν την χερσόνησο «δική» τους (Κορνούτος 1963). Το Άγιον Όρος κατορθώνει να είναι διαχρονικά ένας κοινής αποδοχής τόπος για όλους τους ορθόδοξους και ιδιαίτερα στους ομόδοξους σλάβους και όχι μόνο με καθαρά θρησκευτικό ενδιαφέρον.

Οι σλάβοι το τον 19^ο αιώνα. Ιδιαίτερο ρόλο παίζουν κατά τον 19^ο αιώνα οι Ρώσοι οι οποίοι με την υποχώρηση της οθωμανικής κυριαρχίας εκδηλώνουν ιδιαίτερα δυναμικά το ενδιαφέρον τους. Το 1903 είναι η πρώτη φορά που μία άλλη εθνική ομάδα ξεπερνά σε αριθμό το κυρίαρχο παραδοσιακά στοιχείο, τους έλληνες. Το ρωσικό στοιχείο από 2.653 (1885), ξεπερνά το 1903 τους 5.000 ανθρώπους (3496 μοναχούς και 1500 περίπου λαϊκούς). Με την εκδήλωση της οκτωβριανής επανάστασης εκδηλώνεται αμφίπλευρη παρέμβαση. Η νέα ρωσική διοίκηση απαγορεύει την έξοδο για ιδεολογικούς λόγους ενώ η ελληνική πλευρά απαγορεύει την είσοδο για εθνικούς. Αποτέλεσμα η καθοδική πορεία του αριθμού των ρώσων στο Άγιον Όρος που περνά από 3.496 (1903) μοναχούς σε 920 (1935) μοναχούς. Σήμερα οι αλλοεθνείς μοναχοί δεν προέρχονται μόνο από παραδοσιακά ομόδοξες χώρες, οι οποίοι δεν είναι του ίδιου θρησκευτικού δόγματος πριν την εγκατάστασή τους στη χερσόνησο. Μετά το 1970 πολλές μονές, αριθμούν στις τάξεις τους, μοναχούς με καταγωγή από όλα τα μέρη του κόσμου και έχουν **πολυεθνικό** χαρακτήρα. Το ποσοστό αυτό σε μερικές περιπτώσεις ξεπερνά 10% (στο ποσοστό αυτό δεν περιλαμβάνονται οι μοναχοί των μετοχιών στην αλλοδαπή).

Ο αγιορείτικος μοναχισμός πάντα στην διάρκεια της ιστορίας του έκανε «εξαγωγή» του αθωνικού πρότυπου σε τρίτες χώρες, με τη μορφή **μετοχιών**. Από τον 9^ο αιώνα (Ιβηρες στη Γεωργία), το Άγιον Όρος αριθμεί πολλά μετόχια στα Βαλκάνια στη Ρωσία στο Λίβανο στην Ιταλία στην Ρουμανία κ.α. Η παράδοση αυτή συνεχίζεται και σήμερα. Εύγλωττα παραδείγματα είναι αυτά της Ι.Μ. Σίμωνος Πέτρας που αριθμεί τρία μετόχια στη Γαλλία, με γάλλους μοναχούς υπό την άμεση πνευματική εποπτεία του αγιορείτικου μοναστηριού.

Μέσα στα ίδια πλαίσια θα έπρεπε να αναφερθεί επίσης και η λειτουργία στην αλλοδαπή, μονών χωρίς το καταστατικό του μετοχιού, αλλά με άμεση εξάρτηση από αυτό. Τέτοιο παράδειγμα είναι η ίδρυση από τον πρώην Ηγούμενο, της μονής Φιλοθέου Εφραίμ, δέκα μονιδρίων στις Η.Π.Α. (Πρωτότον 1997).

Η δυναμική μικρότερων πληθυσμιακών μονάδων: κελιά (αναχώρηση), σκήτες (ημι-αναχώρηση)

Οι μονές είναι μεγάλα κτιριακά συγκροτήματα, ενώ οι σκήτες είναι μοναστικοί οικισμοί. Υπάρχουν 14 τέτοιοι εγκεκριμένοι οικισμοί από το καταστατικό και ίσος αριθμός άτυπων. Η οικιστική εικόνα συμπληρώνεται από τα κελιά, (κατοικίες αγροτικού

χαρακτήρα), τα οποία ισορροπούν μεταξύ της μονιμότητας των κοινοβίων μοναστηριών και της πλήρους διασποράς του ερημητισμού. Οι σκήτες είναι σε σοβαρό ποσοστό αποδέκτης των εσωτερικών μετακινήσεων. Οι μοναστηριακοί μοναχοί, όταν μετεγκαθίστανται δείχνουν να προτιμούν σκήτες και όχι άλλες μονές και κελιά (Σιδηρόπουλος 2000). Γι' αυτόν και άλλους λόγους οι σκήτες συχνά αναπτύσσουν μια ιδιαίτερη δυναμική που τις καθιστά συχνά τροφοδότες άλλων μονών. Πράγματι μερικές συνοδείες γίνονται πόλοι έλξης νέων μοναχών των οποίων ο πληθυσμός όταν μεγαλώσει σε κρίσιμο βαθμό, αναζητά μεγαλύτερα καταλύματα (μονές). Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η συνοδεία της μονής Διονυσίου προερχόμενη από το κελί του Αγίου Νικολάου του Μπουραζέρη.

Η γενική πτώση του αγιορείτικου πληθυσμού δεν άφησε ανεπηρέαστο τον πληθυσμό των σκητών ο οποίος από τους 843 μοναχούς (1920) πέρασε στους 300 (1981). Παρά την γενική πτώση όμως ο πληθυσμός των σκητών δείχνει να αντέχει κατ' αναλογία καλύτερα⁹. Η πρωτική πορεία του σκητιώτικου πληθυσμού, διαφοροποιείται ανάλογα με τον τύπο των σκήτων, ιδιόρρυθμες και κοινόβιες¹⁰. Οι ιδιόρρυθμες σκήτες αντιστέκονται σαφώς καλύτερα (-42,5%), από τις κοινόβιες (-95,8%), οι οποίες χάνουν σχεδόν το σύνολο του πληθυσμού τους. Ενδιαφέρον είναι ότι οι ιδιόρρυθμες σκήτες σε σχέση με τον μοναστηριακό πληθυσμό την τελευταία εξηκονταετία, έχουν αυξητική τάση σε αντίθεση με τις μονές¹¹.

Ο πληθυσμός των **κελιών**, η τρίτη μορφή μοναστικής κατοικίας, είναι το περισσότερο αγνοημένο από τις καταγραφές τμήμα, λόγω της φύσης του με εξαιρετικά ψηλούς δείκτες διασποράς στη χερσόνησο.

Ο Georgirenes (1697), αναφέρει 1000 κελιά το 1770, ο Σμυρνάκης (1903), το 1900 απαριθμεί 709 ενώ το 1996 καταγράφονται περίπου 670 κελιά (Σιδηρόπουλος 2002). Ο αριθμός των κελιών που αφορά τις αντίστοιχες περιόδους αιχμής (το 1900 με 8.376 κατοίκους) και ύφεσης (το 1991 με 1.536 κατοίκους), παρουσιάζει μικρή διακύμανση. Οι αλλαγές που επέρχονται στο οικιστικό σώμα, στην διάρκεια των αιώνων, αφορούν την μορφή των κτισμάτων, την χρήση τους, τον αριθμό των εγκαταβιούντων αλλά όχι τον συνολικό αριθμό, την ποσότητά τους που διατηρείται περίπου στα ίδια επίπεδα, γύρω στις 700 μονάδες (κελιών), 20 μονές και 14 σκήτες (Σιδηρόπουλος 2002).

⁹ Σύνολο Αγίου Όρους: -71,3%. Σκήτες: -64,4%.

¹⁰ Ψευδεπίγραφη μορφή σκήτης, δημιουργήμα εξωτερικών διεργασιών με μορφή μονής.

¹¹ Το 1920 ο σκητιώτικος πληθυσμός ήταν το 16% του συνόλου του Αγίου Όρους ενώ το 1981 πέρασε στο 20,3%.

Μετακινήσεις

Στον μοναχισμό ο τόπος μύησης (κουρά) αποτελεί τόπο ισόβιας εγκατάστασης. Η οριστική μετακίνηση από τον τόπο αυτό, έρχεται σε αντίθεση με την μοναστική παράδοση, παρά ταύτα δεν αποτελεί άγνωστο γεγονός. Οι **εσωτερικές** μετακινήσεις τον 19ο αιώνα (Σιδηρόπουλος 2010), ανέρχονται στο 30% επί του συνόλου, ένα ποσοστό ιδιαίτερα υψηλό. Οι δύο αποκαλούμενοι έρημοι, στο ΝΑνατολικό άκρο και στην Καψάλα (Καρυές), διαπιστώνεται ότι συμμετέχουν κατά 80%, ως πέρασμα, τελικός προορισμός ή αφετηρία ενισχύοντας την τάση προς ακραία μόνωση που αντιπροσωπεύουν.

Οι **εξωτερικές** μετακινήσεις στην ίδια περίοδο, είναι κυρίως θρησκευτικοί προορισμοί, (οι Άγιοι Τόποι, Ιερατικές σχολές, εκκλησιαστικά κέντρα [Κωνσταντινούπολη, Μόσχα, Ιεροσόλυμα...], κλπ) (Σιδηρόπουλος 2010).

Από αυτούς οι αλλοεθνεείς μοναχοί κατά την είσοδο τους στο στην χερσόνησο, κατευθύνονται σε ομοεθνή μοναστηριακά καταλύματα (Ρώσοι στο Παντελεήμονος, Γεωργιανοί στο Ιβήρων, Σέρβοι στο Χιλανδάρι...), ενώ σημειώνεται απαραίτητα μία στάση σε κατάλυμα με ίδιο εθνικό μοναστικό τυπικό¹² με το δικό τους, στην διάρκεια της μετακίνησης τους. **(Εικ 2)**

Επισκέψεις στην αθωνική χερσόνησο

Το Όρος αποτέλεσε ανέκαθεν στόχο επώνυμων περιηγητών. Buondelmonte (1422), Belon (1546), Lucas (1706), Barskij (1730), Rockocke (1737), Viloison (1785), Riley (1883), Le Corbusier (1910), είναι μερικοί (Βλάχος 1903).

Στον εικοστό αιώνα ο μαζικός τουρισμός έδωσε άλλες διαστάσεις στον κατά κύριο λόγο προσκυνηματικό χαρακτήρα του τουρισμού, στο Άγιον Όρος. Στην δεκαετία του 1970 το φαινόμενο αρχίζει να εμφανίζει απρόβλεπτες διαστάσεις σε σχέση με τις δυνατότητες της υποδομής για τη φιλοξενία των επισκεπτών. Παρά τον κερματισμό των πηγών, όλα τα στοιχεία συνάδουν στη κατακόρυφη αύξηση του αριθμού επισκεπτών. Ο τουρισμός στην χερσόνησο είναι μέρος του εσωτερικού τουρισμού της Ελλάδας, σε μικρότερο βαθμό των Βαλκανίων και λιγότερο του παγκόσμιου. Ένας αριθμός της τάξης 2.500 ατόμων κατ' έτος, επισκέπτονταν τον Άθω μέχρι το 1960. Το 1995 αυτός ο αριθμός ξεπερνά τις 50.000 επισκέπτες από τους οποίους το 4 % (2.286) είναι

¹² Τυπικό: μοναστικό πρόγραμμα. Κάθε μονή έχει το δικό της.

ετερόδοξοι (Γραφείο Επισκεπτών Α.Ο. 1996). Ο αριθμός των επισκεπτών συνεχίζει να αυξάνεται με αποτέλεσμα μετά το 2000 οι εισοδοι να αγγίζουν τις 100.000 επισκέπτες το χρόνο¹³. Ο όγκος των επισκεπτών δημιούργησε σειρά προβλημάτων με αποτέλεσμα να γίνουν προσπάθειες διαχείρισης με νομοθετικές ρυθμιστικές παρεμβάσεις που σχετίζονται με το καθεστώς της εισόδου στην χερσόνησο (Σιδηρόπουλος 1998).

Εικόνα 2

Η κατανομή του πληθυσμού

Από τον 9ο ως τον 15ο η χερσόνησος παρουσιάζεται σαν ένα «συνεχές οικιστικό σώμα» που ξεκινά από τα ΒΔυτικά όρια της χερσονήσου και φτάνει μέχρι τη Μονή Ιβήρων, με μεγαλύτερη η μικρότερη διάχυση κατά περιοχή.

Η μεγαλύτερη ζώνη πυκνότητας βρίσκεται στο κέντρο και ορίζεται από ένα τρίγωνο με κορυφές τις μονές Ιβήρων, Ξενοφώντος και Βατοπεδίου και κέντρο τις Καρυές. Ο Μαμαλάκης (1971:44) αναφέρει «τα περισσότερα μονύδρια ιδρύθησαν εν τη ευρείαν εκτασιν την κατα το μέσον της χερσονήσου και εις το βόρειον αυτής, περι τας σημερινάς Καρυάς». (Εικ 3)

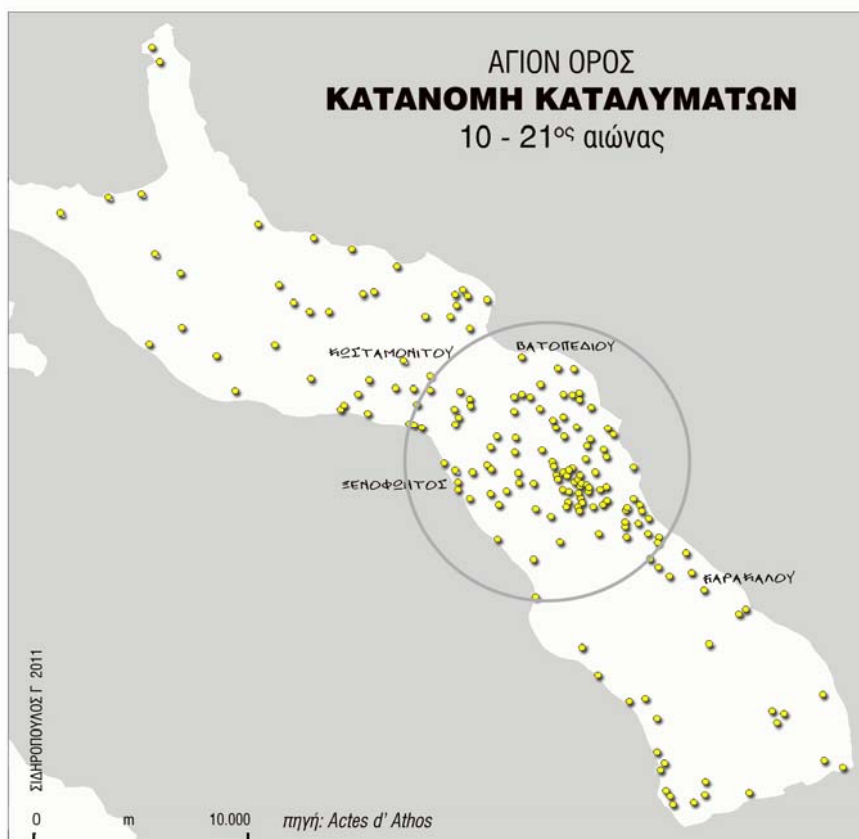
Ο αριθμός των ιδρυμάτων δείχνει να μην είναι αποτέλεσμα του αριθμού των μοναχών, αλλά των εσωτερικών διεργασιών της αθωνικής κοινωνίας.

Σε πρώτο χρόνο τον 9^ο αιώνα, γίνεται αναφορά σε 54 μονές. Πολύ γρήγορα μετά την ίδρυση της Λαύρας αναφέρονται 180 μονές (πληθυσμός 10.000 χιλιάδες) (Σμυρνάκης 1903). Στις αρχές του ΙΓ^ο ο αριθμός των μονών φτάνει τις 300 (πληθυσμός 3.000 χιλιάδες) (Κορνούτος 1964:9). Το 1309 απομένουν 25 μόνο μονές, για τον ίδιο αριθμό

¹³ Ο αριθμός αυτός στην πράξη είναι μεγαλύτερος, αν συνυπολογιστεί ο αριθμός των εργατών και οι εισοδοι των υπαλλήλων των υπηρεσιών που βρίσκονται στη Χερσόνησο.

μονάχων. Ο αριθμός των μονών μεταβάλλεται μόλις τις αρχές του 16ου αιώνα σε 23 και οριστικοποιείται στις 20 τον ίδιο αιώνα.

Η επικράτηση των 20 μονών, έκτοτε ονομαζόμενων κυρίαρχων, έθεσε σε δεύτερο επίπεδο τα υπόλοιπα καταλύματα. Το όνομα «μονή», ενώ αποδίδονταν νωρίτερα σε κάθε μοναστικό κατάλυμα ανεξαρτήτως σημασίας και μεγέθους, μετά τον 16^ο αιώνα αποδίδεται μόνο στις κυρίαρχες. Το σύνολο των κάθε φύσεως μοναστικών καθιδρυμάτων παραμένει σε γενικές γραμμές σταθερό από τον 11^ο αιώνα ως και σήμερα. Αυτός ο αριθμός που κυμαίνεται μεταξύ 700 και 1000 οικιστικών μονάδων, εξυπηρετεί ανά τους αιώνες τις ανάγκες του αγιορείτικου πληθυσμού.

Εικόνα 3

3. Μια πολυκύμαντη δημογραφική ακολουθία

Ένα από τα βασικά στοιχεία στην καταγραφή πληθυσμών με ιστορικό χαρακτήρα είναι η συνέχεια των δεδομένων. Η δημιουργία μιας πληθυσμιακής ακολουθίας απαιτεί την παράθεση στοιχείων από διαφορετικές πηγές ελλείψει ύπαρξης πληροφοριών από μια μόνο πηγή που υπαγορεύει η μακρά ιστορική συνέχεια. Στην

περίπτωση του Αγίου Όρους παρά του ότι αυτές οι πηγές είναι ετερόκλητες συνηγορούν στις κεντρικές τάσεις οι οποίες συμπίπτουν ακόμα και αριθμητικά και όταν υπάρχουν συστηματικές αλλοιώσεις. Για την βυζαντινή περίοδο, τα στοιχεία είναι σποραδικά και έμμεσα. Κατά την οθωμανική περίοδο τα στοιχεία προέρχονται από φορολογικούς καταλόγους, και η συχνή μεγιστοποίηση των αριθμών, είναι προφανής και βιβλιογραφικά αποδειγμένη, (για την αύξηση της κατά κεφαλήν φορολογίας). Κατά την νεοελληνική περίοδο η δημογραφική δραστηριότητα απογράφεται συστηματικά χωρίς να εκλείπουν παντελώς τα ζητήματα ακριβούς καταγραφής.

Πράγματι η σύγχρονη καταγραφή παρουσιάζει διάφορες κατανοητές αμέλειες και γενικεύσεις. Το κεντρικό ζήτημα συνίσταται στην μη κατανόηση του καθεστώτος της χερσονήσου και των διαφορετικών μορφών κατοικίας ως προς τις οποίες απογράφεται ο πληθυσμός. Το σύστημα, κατά συνέπεια, απογράφει μέρος της πληθυσμιακής δραστηριότητα και όχι το σύνολο. Το οικιστικό καθεστώς είναι οριστικά καθορισμένο και μόνο σπανίως και ειδικώς ο κανόνας διαφοροποιείται. Τόσο οι μονές όσο και οι μοναστικοί οικισμοί και τα κελιά που έφτασαν σε ένα μέγιστο όριο (μέγιστη πληρότητα στην διάρκεια της ιστορίας του Αγίου Όρους), και παραμένουν οι ίδιες στο χρόνο. Η θέση και η κατανομή του, στην χερσόνησο είναι καθορισμένη εφ' άπαξ. Δεν μπορούν να κατασκευαστούν νέα οικίσματα, αλλά απλά να αναστηλωθούν και να αναπαλαιωθούν τα παλαιότερα. Ο Βλάχος (1903:134) αναφέρει σχετικά για τα κελιά ότι *«..τινά τούτων εισίν ιδρυμένα επι των ερειπίων των προ της αλλώσεως κοιμηθησών μονών»*.

Όλοι οι τύποι μοναστηριακών καθιδρυμάτων (μονές, σκήτες, κελιά), ως οικιστικά κελύφη έχουν μία σταθερή συνέχεια με τις διακυμάνσεις που μπορεί να επιφέρει ο χρόνος. Συναντώνται σε καλή ή κακή κατάσταση, με διαφορετικής εθνικότητας ενοίκους (η κυριότητα παραμένει πάντα στην κυρίαρχη μονή), με σημαντική ή μηδενική δραστηριότητα. Η άγνοια αυτής της ιδιαιτερότητας έχει σαν αποτέλεσμα κάθε φορά που ένα κατάλυμα είναι παροδικά ακατοίκητο, να μην καταγράφεται.

Νέες και παλαιές καταγραφές του πληθυσμού τον παρουσιάζουν ανά κυρίαρχο μονή¹⁴. Αυτή η μέθοδος αποδίδει λανθασμένα την πραγματικότητα. Οι στατιστικές καταγραφές που διενεργούνται (από την ΕΣΥΕ), μετά την σύσταση του νέου ελληνικού κράτους, εντείνουν την σύγχυση στο ζήτημα της ορθής απεικόνισης και της κατανομής, μεταφέροντας λανθασμένη εικόνα.

¹⁴ Ο χώρος στο Άγιον Όρος ανήκει στα 20 μοναστήρια που αποκαλούνται κυρίαρχα. Κάθε άλλη μορφή κατοικίας ανήκει στα 20 αντίστοιχα ιδιοκτησιακά τμήματα που απαρτίζουν την χερσόνησο.

Λανθασμένη επίσης είναι η άθροιση του πληθυσμού των εξαρτημάτων (σκητών, κελιών), σε αυτό των κυριάρχων μονών. Ο κελιώτικος πληθυσμός έχει την λιγότερο αντικειμενική αντιπροσώπευση (αριθμείται πάντα σε αυτόν της κυριάρχου). Αυτή η προσέγγιση αφαιρεί από τον πληθυσμό την χωρική του υπόσταση, ακόμα και όταν ο κελιώτικος πληθυσμός είναι ιδιαίτερα μεγάλος. Αυτού του είδους η καταγραφή τον απαλείφει χωρικά, και αποτελεί μια λανθασμένη αποτύπωση της οικιστικής γεωγραφίας της χερσονήσου.

Μέσα στο πλαίσιο άθροισης των εξαρτηματικών πληθυσμών (σκήτες, κελιά) στις κυρίαρχες μονές συναντάται ακόμα μια μεθοδολογική ασυνέχεια. Στις πρώτες απογραφές της ΕΣΥΕ αθροίζονται στις μονές μερικές μόνο οικιστικές μονάδες, οι εγκεκριμένες από το καταστατικό σκήτες, ενώ άλλες παρόμοιας μορφής αθροίσεις που δεν έχουν θεσμικό χαρακτήρα, αγνοούνται. Στην απογραφή του 2001, απογράφονται εκτός των εγκεκριμένων σκητών και «μερικές» άτυπες αθροίσεις (χωρίς εμφανές κριτήριο επιλογής) ενώ και πάλι αγνοείται το σύνολο του κελιωτικού συστήματος.

Η κατάρτιση πλήρους καταλόγου όλων των κατοικιών (καταστατικά εγκεκριμένων και όχι) είναι απαραίτητη λαμβάνοντας υπ' όψη την κατά το αθωνικό καταστατικό κατηγοριοποίηση σε μονές, σκήτες, και κελιά. Το οικιστικό απόθεμα μέσα στις περιοχές κάθε κυριάρχης μονής είναι απόλυτα γνωστό και καταγεγραμμένο αφού ανήκει στα περιουσιακά της στοιχεία και οφείλει να παραμείνει αναλλοίωτο και αμετάβλητο στο χρόνο.

Τα απογραφικά δελτία θα έπρεπε να καταγράφουν κάθε αυτόνομη μονάδα κατοικίας. Σε αντίθετη περίπτωση αγνοούνται εστίες που περιστασιακά είναι ακατοίκητες, ενώ κατά το αθωνικό καταστατικό το καθεστώς του παραμένει αναλλοίωτο. Το μηδενικό μέγεθος είναι συγκεκριμένη μαθηματική τιμή της οποίας η παράληψη, παραποιεί και αντιπροσωπεύει λανθασμένα την πραγματικότητα.

Οι μεθοδολογικές «ασυνέχειες» στην καταγραφή έχουν συνέπειες και στην χαρτογραφική απεικόνιση του πληθυσμού. Στην χαρτογραφία η μορφή και η ιδιαιτερότητα των δεδομένων υποδεικνύει το είδος του χάρτη που πρέπει να παραχθεί. Πληθυσμιακά η χαρτογραφική απόδοση της χερσονήσου θα έπρεπε να έχει διαφορετική σημειολογικά μορφή από αυτήν που εμφανίζεται στους χάρτες. Οι χάρτες που αποδίδουν τον πληθυσμό σε σχέση με τον τόπο, είναι χάρτες απόλυτων ποσοτήτων με χρήση σημειακής μεταβλητής της εικόνας. Δηλαδή κάθε σημείο με πληθυσμό (μονές

σκήτες κελιά, αρσανάδες), σχεδιάζονται με τον ανάλογο μεγέθους κύκλο. Δεδομένων των ζητημάτων ελλιπούς καταγραφής όλων των εστιών κατοικίας η ορθή απεικόνιση θα έπρεπε να γίνεται με χάρτες σχετικών ποσοτήτων και με επιφανειακή μεταβλητή (Σιδηρόπουλος 2006). Δηλαδή την καταγραφή του πληθυσμού σε επίπεδο επιφάνειας των «περιοχών» των μονών και όχι ανά μονάδα κατοικίας που παρουσιάζει τις προαναφερόμενες ελλείψεις.

4. Επίλογος

Η μελέτη για την ιστορική ταυτότητα του πληθυσμού της χερσονήσου αναδεικνύει μερικά κοινωνικά χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την φύση της ως χώρος μοναχισμού, χώρος πολυεθνικός, χώρος αναχώρησης και *ξενιτείας* και μια σειρά άλλων χαρακτηριστικών που διαμορφώθηκαν σύμφωνα με τις γεωπολιτικές ιδιαιτερότητες της χερσονήσου στα πλαίσια του διεθνών και περιφερειακών δεδομένων στο πέρασμα του χρόνου.

Ένα από τα χαρακτηριστικά αφορά το γεγονός ότι ο πληθυσμός του Άθω είναι ετεροτροφοδοτούμενος. Είναι μια κοινωνία που διαμορφώνει το δημογραφικό της προφίλ κατά το ένα τρίτο του χρόνου ζωής της, εκτός της χερσονήσου. Μία άλλη ιδιαιτερότητα στηρίζεται στην θρησκευτική ομοιογένεια συγκροτώντας ένα πολυεθνικό σύνολο που κατά την στιγμή της ίδρυσης της αποτελούσε (η πολυεθνικότητα) βασική αρχή της πολιτικής ιδεολογίας της αυτοκρατορίας του βυζαντίου. Σήμερα η πολυεθνικότητα αποτελεί κεκτημένο χαρακτηριστικό και χαρακτηριστικό συστατικό της αθωνικής κοινωνίας. Παλαιότερα Ίβηρες, Άραβες κ.α., σήμερα Ρώσοι, Σέρβοι, Βούλγαροι, Ρουμάνοι αλλά και ορθόδοξοι, δυτικών κρατών, αποτελούν τον πληθυσμό. Η καμπύλη εξέλιξης του πληθυσμού, παρουσιάζει ένα μέσο πληθυσμιακό προφίλ που κυμαίνεται μεταξύ των δύο και δυόμισι χιλιάδων ατόμων.. Στην διάρκεια της ιστορίας του αυτός ο πληθυσμός χαρακτηρίστηκε από δύο εξαιρετικές αιχμές που αύξησαν τον πληθυσμό στους 10.000 περίπου κατοίκους. Η μια σχετίζεται με τη ίδρυση της πρώτης κοινόβιας μονής (Μ. Λαύρα), και η δεύτερη τον δέκατο ένατο αιώνα με την μαζική προσέλευση Ρώσων και Σλάβων μοναχών

Ο τόπος κατοικία αποτελεί παράμετρο με ειδικό βάρος. Ο πληθυσμός κατοικεί σε μονές (κοινόβιος τρόπος), σκήτες: μοναστικοί οικισμοί (ημι-αναχώρηση) και μεμονωμένα κελιά (αναχώρηση). Από αυτά κυρίαρχο είναι μόνο οι μονές ενώ τα άλλα ανήκουν διοικητικά και ιδιοκτησιακά σε αυτές. Όλοι οι τόποι κατοικία παραμένουν

αναλλοιώτοι σε χωρητικότητα και μορφή ες αεί. Κομβική για την μελέτη της ιστορικής δημογραφίας είναι οι καταγραφές και η απόδοση των πληθυσμιακών χαρακτηριστικών κατά την μορφή εγκαταβίωσης. Η μελέτη έδειξε ότι αν αγνοηθεί αυτή η παράμετρος κατά την απογραφή, αλλοιώνεται καθοριστικά η εικόνα της κατανομής του πληθυσμού στην χερσόνησο. Η αγνόηση στην καταμέτρηση διάφορων καταλυμάτων που περιστασιακά «απενεργοποιούνται» ή η προσμέτρησή τους στον πληθυσμό των κυρίαρχων μονών, διαφοροποιεί καθοριστικά την γεωγραφία του πληθυσμού, αποδίδοντάς της έναν χαρακτήρα που δεν ανταποκρίνεται στην αθωνική πραγματικότητα.

Η μελέτη του πληθυσμού στο Άγιον Όρος δεν μπορεί να περιοριστεί σε ζητήματα απογραφής. Στο πλαίσιο της ίδιας κατεύθυνσης της μελέτης του πληθυσμού, σε επίπεδο εφαρμοσμένης γεωγραφίας, επόμενο βήμα αποτελεί η διενέργεια λεπτομερούς καταγραφής του οικιστικού αποθέματος, με την παράλληλη συνδρομή των ιστορικών ιδιοκτησιακών τεκμηρίων και την εμπλοκή των τοπικών αρχών και η κατάρτιση οριστικού κατάλογού, ανά κατοικία, ώστε η ορθή κατανομή των πληθυσμιακών μεγεθών να αντιπροσωπεύει με πιστότητα στην πραγματικότητα ενός τόπου που εκτός του ευρύτερου τοπικού και εθνικού ενδιαφέροντος έχει την προσοχή του κόσμου ως Μνημείο της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς

5. Βιβλιογραφία

1. Βλάχος Κ., Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Άθω, Βόλος, 1903.
2. George P, Geopolitique de minorites, εκ.PUF, Παρίσι,1984 .
3. Georgirenes J, A description of the present state of Samos, Nicaria and Mount Athos, London, (ανατύπ. Καραβίας, Αθήνα). 1697.
4. Meyer P., Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894.
5. Russell J. C, Late Ancient and Medieval Population, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1958.
6. Treadgold W, History of the Byzantine State and Society, [on line] Stanford University Press, Stanford,1997.
7. Αλέξανδρος Λαυριώτης, Έγγραφα Αγίου Όρους της Επανάστασεως 1821-1832, τομ Α, Αθήνα, 1966.
8. Αντωνίου ιερμ, Βίοι Αθωνιτών τού ΙΘ' αιώνας, τόμ. Α' τόμ. Β', Ορμούλια,1994–1995.
9. Αντωνίου ιερμ, Αγιορείτες Πατέρες του ΙΘ αιώνας, τομ Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ινδικτος, Αθήνα,2005.
10. Γεδεών Μ.Ι, Ο Άθως. Αναμνήσεις-Έγγραφα-Σημειώσεις, Κων/πολη, 1885,.
11. Γραφείο Επισκεπτών Αγίου Όρους, Απογραφικά στοιχεία επισκεπτών 1996.
12. ΕΣΥΕ Απογραφές 1928, 1940, 1951, 1961, 1971, 1991, 2001,
13. ΕΣΥΕ, Πραγματικός πληθυσμός. Νομοί, δήμοι, κοινότητες, δημοτικά και κοινοτικά διαμερίσματα και οικισμοί, 2001, <http://www.statistics.gr>.
14. Ιωσήφ μοναχός, Γέρον Ιωσήφ ο ησυχαστής, Άγιον Όρος,1984.
15. Koder J., Το Βυζάντιο ως χώρος Εισαγωγή στην ιστορική γεωγραφία της ανατολικής Μεσογείου στη βυζαντινή εποχή, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2005.
16. Καμινιάτης Ι, Ευστάθιος, Αναγνώστης Ι., Χρονικά των Αλώσεων της Θεσσαλονίκης, ΆΓΡΑ, Αθήνα, 2005.
17. Κορνούτος Γ, Το Άγιον Όρος ιστορία και θρύλοι, ΕΣΤΙΑ, Αθήνα,1963.
18. Κουρίλας Ε, Οι αμπελώνες του Αθως, εκ Αγ. Ανατυπώματα, Άγιον Όρος 1993, (ανατύπωση 1935).
19. Μαμαλάκης Ι, Το Άγιον Όρος δια μέσου των αιώνων, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1971.
20. Μανζαρίδης Γ, Το Άγιον Όρος και η σημερινή Κοινωνία, Θεσσαλονίκη, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1980,.

21. Μπράουν Π, Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα, Άρτος Ζωής, Αθήνα, 2000,.
22. Πάγκντεν Α, Λαοί και Αυτοκρατορίες, Πατάκης, Αθήνα, 2005.
23. Παλλάδιος, Ελενοπόλεως, 1866, Λαυσαϊκόν, Ελληνικού Τυπογραφείου του Αγίου Γεωργίου, Βενετία εκδ Ρηγόπουλου, Θεσ/νικη
24. Παπαχρυσανθου Δ, Αθωνικός μοναχισμός, αρχές και οργάνωση, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1992.
25. Πρωτάτον, «Ειδήσεις και Σχόλια», Πρωτάτον, Μαρτιος-Απρίλιος, Νο 64, 1997, σελ 44.
26. Ραις Τ, Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των βυζαντινών, Παπαδήμα, Αθήνα, 1972.
27. Σβορώνος Ν, Η σημασία της ίδρυσης του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου, Πανσέληνος, Άγιον Όρος, 1987.
28. Σιδηρόπουλος Γ., «Η χερσόνησος του Αθω ως επικοινωνιακός και πολιτισμικός πόλος τουριστικής έλξης», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχος 95, Α, 1998, 69-85,
29. Σιδηρόπουλος Γ., Άγιον Όρος, ανθρωπογεωγραφικές θεωρήσεις, Καστανιώτης, Αθήνα, 2000.
30. Σιδηρόπουλος Γ., Μικροί αθωνικοί σχηματισμοί, 345-354, στο Λιβεράτος Ε., «Όρους Αθω γης και θαλάσσης περίμετρον, χαρτών μεταμορφώσεις», Εθνική Χαρτοθήκη, Αθήνα, 2002.
31. Σιδηρόπουλος Γ, «Γραφική Σημειολογία» Παπαζήσης, Αθήνα, 2006.
32. Σιδηρόπουλος Γ, «Ο ρόλος των αναχωρητών και οι εσωτερικές μετακινήσεις στη χερσόνησο του Άθω τον 19 αιώνα», ανακοίνωση 9^ο Συνέδριο ΕΓΕ, 2010,.
33. Σμυρνάκης Γ., Άγιον Όρος, εκ. Πανσέληνος Καρυές, 1903.
34. Υπουργείο Εθν. Οικονομίας, 1913, Απαρίθμησις των Κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913, Διεύθυνσις Στατιστικής .
35. Χρήστου Π., Άγιον Όρος, Εποπτεία, Θεσσαλονίκη, 1987.
36. Χρυσοχοΐδης Κ, «Παραδόσεις και Πραγματικότητες στο Άγιον Όρος στα τέλη του ΙΕ` και στίς αρχές του ΙΣΤ` αιώνα», εκδ. Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 1997, 199-147.

Ιδιωτικότητα και φιλελεύθερη δημοκρατία : Μερικές όψεις του ρεπουμπλικανισμού του M. Sandel

B. Σιούφα

Περίληψη

Το άρθρο διατυπώνει την άποψη ότι η κριτική του Sandel στη φιλελεύθερη ουδετερότητα, δηλαδή τη μη προώθηση απόψεων του αγαθού στον δημόσιο βίο, που χαρακτηρίζει τη φιλελεύθερη δημοκρατία, ίσως είναι περισσότερο φιλελεύθερη από όσο θέλει να δηλώνει, εφ' όσον δεσμεύεται υπέρ της προστασίας κοινωνικών ομάδων, που έχουν καταπιεστεί στο παρελθόν, όπως οι ομοφυλόφιλοι και οι γυναίκες. Όμως, η στροφή του Sandel προς μια παραδοσιακή έννοια της ιδιωτικότητας, η οποία θα προστατεύει αγαθά πρακτικών και όχι δικαιώματα ατόμων, κινδυνεύει να προσβάλλει την αυτονομία των μειονοτικών και άλλων κοινωνικών ομάδων. Επίσης, υποστηρίζεται ότι η εισαγωγή απόψεων του αγαθού στο πεδίο του δημόσιου λόγου, την οποία ο Sandel προτείνει, δεν θα συνεισφέρει τόσο στην ενδυνάμωση της πολιτικής συμμετοχής, όσο ο ίδιος θεωρεί.

Λέξεις-Κλειδιά: Ιδιωτικότητα-Ρεπουμπλικανισμός-Δικαιώματα-Δημόσιος Λόγος .

Η ανάδειξη της κοινωνικής διάστασης της ανθρώπινης φύσης, η οποία, κατά τον κοινοτισμό, δεν μπορεί παρά να είναι αλληλέγγυα, αποτελεί τον πυρήνα της κριτικής του κοινοτισμού στο φιλελευθερισμό. Για τον κοινοτισμό, ο φιλελευθερισμός, έχοντας ως ηθική και πολιτική θεωρία ατομικιστικές προϋποθέσεις, ενθαρρύνει την αποξένωση και την εξατομίκευση. Η κριτική του κοινοτισμού προς το φιλελευθερισμό αναζωπύρωσε το ενδιαφέρον για τη διερεύνηση της εγκυρότητας των προϋποθέσεων της φιλελεύθερης θεωρίας. Φιλελεύθεροι στοχαστές επανεξέτασαν τις αναλύσεις τους και επαναδιατύπωσαν τις θέσεις τους. Η διαμάχη φιλελευθερισμού – κοινοτισμού, η οποία υπήρξε κύριο αντικείμενο ανταλλαγής θεωρητικών επιχειρημάτων στις δεκαετίες του '80 και του '90, ομαδοποίησε κάτω από την ονομασία «κοινοτισμός» θεωρητικούς όπως οι Alasdair MacIntyre, Charles Taylor και Michael Walzer. Μαζί με τους προηγούμενους, ο Michael Sandel άσκησε κριτική στον ατομικισμό, τον οποίο ο κοινοτισμός θεωρεί ότι η φιλελεύθερη ηθική και πολιτική θεωρία προωθεί. Η ίδια η ονομασία «κοινοτισμός» (communitarianism) μάλιστα προέκυψε λόγω της έμφασης την οποία έδωσε ο Sandel στη σημασία της κοινότητας, χρησιμοποιώντας την έννοια και τις συνδηλώσεις της ως θεωρητικό εργαλείο για την κριτική στο φιλελευθερισμό.¹

Ο αναπροσδιορισμός των προσεγγίσεων που αφορούν την ηθική και την πολιτική, ώστε εκείνες να ανατρέχουν για τη θεμελίωση των επιχειρημάτων τους στη σημασία των απόψεων του αγαθού βίου για την προσωπικότητα, τις διαπροσωπικές σχέσεις και τον κοινωνικό βίο, αφορά ένα ευρύτερο πρόγραμμα εισαγωγής αλληλέγγυων αξιών στην ηθική και την πολιτική, η οποία αποτελεί εν τέλει το πρόγραμμα του κοινοτισμού του Sandel.

Ο Sandel καλεί τις αναλύσεις του «ρεπουμπλικανικές». Για τον Sandel, η έμφαση στη σημασία του πολιτικού βίου, όπως ο κοινοτισμός τον αντιλαμβάνεται, δηλαδή ως συνδεδεμένον πάντα με μια κοινότητα, προσδίδει ρεπουμπλικανικό χαρακτήρα στο επιχείρημά του. Όπως ο ίδιος υποστηρίζει, η ρεπουμπλικανική διάσταση των αναλύσεών του αντιπαρατίθεται στην προτεραιότητα των δικαιωμάτων και της αυτονομίας, η οποία χαρακτηρίζει τη φιλελεύθερη ηθική και πολιτική θεωρία. Σημαντικό είναι ωστόσο να σημειωθεί πως πολλά είδη κλασικών και σύγχρονων ηθικών και πολιτικών επιχειρημάτων περιγράφονται ως ρεπουμπλικανικά. Κλασικοί στοχαστές συμπεριλαμβάνονται στο ρεπουμπλικανισμό, όπως ο J.J. Rousseau και η H. Arendt, λόγω της έμφασης την οποία δίνουν στη σημασία της πολιτικής

δραστηριότητας για το βίο. Ρεπουμπλικανική όμως αυτοπροσδιορίζεται και η παράδοση που συχνά καλείται «πολιτικός ρεπουμπλικανισμός» (civic republicanism) ή «πολιτικός ουμανισμός» (civic humanism). Ο τελευταίος επεξεργάζεται τους τρόπους με τους οποίους ιδέες και κατανοήσεις που αφορούν την έννοια της πολιτικής και εντοπίζονται σε πολιτικούς στοχαστές, όπως ο Μακιαβέλλι και ο James Harrington, μπορούν να εμβολιάσουν τη σύγχρονη πολιτική. Για τον J.G.A. Pocock, για παράδειγμα, η ιστορική έρευνα κοινωνιών και κειμένων που γράφτηκαν σε ιστορικές περιόδους, όπως η Αναγέννηση, καταδεικνύει ότι καθοριστικό για τις κοινωνίες αυτές υπήρξε ένα πλέγμα αντιλήψεων και πρακτικών όσον αφορά την αρετή και το κοινό αγαθό. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις αυτές, το κοινό αγαθό μπορεί να είναι αντικειμενικό και να οριστεί μέσα από την ανταλλαγή πολιτικών απόψεων για το τι είναι ενάρετη πολιτική μέσα στην πόλη. Η ανθρώπινη φύση είναι κοινή και μπορεί να πραγματωθεί μέσα από την αυτοκυβέρνηση και την πολιτική συμμετοχή.² Οι ακόμα πιο πρόσφατες επεξεργασίες που καλούνται ρεπουμπλικανικές, αφορούν τη συζήτηση γύρω από τις αρχές που διέπουν τη συγκρότηση του Αμερικανικού Συντάγματος και το είδος της διακυβέρνησης που προέκυψε μετά την Αμερικανική Επανάσταση. Οι ρεπουμπλικανοί στοχαστές υποστηρίζουν ότι κυρίαρχες ιδέες υπήρξαν οι αρχές του «πολιτικού ρεπουμπλικανισμού» και η «δημόσια αρετή» (public virtue). Ο ρεπουμπλικανισμός εδώ ασκεί κριτική στους φιλελεύθερους στοχαστές, οι οποίοι θεωρούν ότι οι θεμελιακές αρχές του Αμερικανικού Συντάγματος είναι τα ατομικά δικαιώματα και η πολιτική σκέψη του Locke. Για τους ρεπουμπλικανούς, η προτεραιότητα του φιλελεύθερου πυρήνα των δικαιωμάτων σημαίνει ότι προκρίνεται ο ατομικισμός ή ακόμα και ο ανταγωνιστικός υλισμός, έναντι του κοινού αγαθού.³ Άλλοι σύγχρονοι ρεπουμπλικανοί συγγραφείς, όπως ο Q. Skinner και ο Ph. Pettit, αναζητούν τον τρόπο με τον οποίον η έμφαση στο κοινό αγαθό δεν θα αποβεί εις βάρος της ελευθερίας.⁴ Μέσα στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο, αναζητώντας το στίγμα του κοινοτισμού του Sandel, μπορούμε να εντοπίσουμε στο επιχείρημά του κοινές έννοιες με τα υπόλοιπα είδη ρεπουμπλικανισμού. Ο έλεγχος που ασκεί στον φιλελευθερισμό, καθώς και οι έννοιες του κοινού αγαθού, της αρετής και της προτεραιότητας της πολιτικής συμμετοχής ως ανθρώπινου τέλους αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά με τις διάφορες μορφές ρεπουμπλικανισμού. Μέσω των εννοιών αυτών ο Sandel ασκεί κριτική στο φιλελευθερισμό, χωρίς όμως να υπεισέρχεται σε εκτενείς ιστορικοκοινωνικές αναλύσεις ή κοινωνικοφιλοσοφικές

διερευνήσεις εννοιών, όπως τα παραπάνω ρεπουμπλικανικά επιχειρήματα. Όπως και για άλλα είδη ρεπουμπλικανισμού, ερώτημα αποτελεί ωστόσο το πως οι έννοιες της αρετής και του κοινού αγαθού μέσα στην κοινότητα μπορούν να συνδυαστούν με το σεβασμό στον αυτοκαθορισμό και την αυτονομία.⁵ Προκύπτει εδώ το ζήτημα της σχέσης φιλελευθερισμού και ρεπουμπλικανικής κριτικής του. Εάν ο Sandel τονίζει τη σημασία των κοινών νοηματοδοτήσεων, χωρίς όμως να αναλύει περαιτέρω πιθανές συγκρούσεις με το δικαίωμα αυτοκαθορισμού των μελών της κοινότητας, τα οποία φέρουν τις νοηματοδοτήσεις αυτές, τα ερωτήματα που προκύπτουν αφορούν τις φιλελεύθερες προϋποθέσεις της ρεπουμπλικανικής κριτικής.

Η κριτική του Michael Sandel στο φιλελευθερισμό ξεκινά από την κριτική στη *Θεωρία της Δικαιοσύνης* (1971) του John Rawls. Στο βιβλίο του *Ο φιλελευθερισμός και τα όρια της δικαιοσύνης* (1982) ο Sandel αποδίδει τη λανθασμένη, κατά την άποψή του, προτεραιότητα που ο Rawls δίνει στη δικαιοσύνη σε μια εξίσου λανθασμένη αντίληψη του «εαυτού» (self). Η φιλελεύθερη κατανόηση του τι είναι εαυτός δεν αντιλαμβάνεται τη σημασία που έχει το κοινωνικό περιβάλλον για τη συγκρότηση της ατομικότητας. Ο «αδέσμευτος» (unencumbered) εαυτός του φιλελευθερισμού αποτελεί τον πυρήνα μιας ανάλογης αντίληψης για τη δικαιοσύνη. Η μη αναγνώριση της σημασίας της κοινωνικότητας και της αλληλεγγύης, αλλά και ευρύτερων ηθικών αξιών, οι οποίες θα έπρεπε να αποτελούν το υπόβαθρο της πολιτικής και των θεσμών, συνδυάζεται με μια αντίστοιχη στροφή της ηθικής και της πολιτικής προς δίκαιες διαδικασίες. Ένας θεσμός νομιμοποιείται εάν προκύπτει από δίκαιες αρχές, οι οποίες έχουν νομιμοποιηθεί βάσει μιας δίκαιης διαδικασίας. Αν και για το φιλελευθερισμό ο θεσμός, σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα, είναι δίκαιος, δεν προωθεί ηθικές αξίες, ούτε εκπαιδεύει ηθικά τους πολίτες. Η κριτική του φιλελεύθερου εαυτού στηρίζει μια ακόλουθη κριτική στις σύγχρονες «διαδικαστικές», φιλελεύθερες δημοκρατίες, και αντιπαρατίθεται σε ένα πολίτευμα που θα ενδιαφέρεται για την ηθική εκπαίδευση των πολιτών. Η «ρεπουμπλικανική» αντίληψη της πολιτικής προϋποθέτει πολίτες οι οποίοι κατανοούν την πολιτική συμμετοχή ως πολύτιμο και πρωτεύοντα σκοπό του βίου.

Στις επόμενες σελίδες θα παρουσιαστεί η κριτική του Sandel στον φιλελευθερισμό, ξεκινώντας από την κριτική του φιλελεύθερου εαυτού, και θα διερευνηθούν πιθανές ενστάσεις, οι οποίες είναι δυνατόν να προκύψουν κατά την ανάλυση του ρεπουμπλικανισμού του. Η ρεπουμπλικανική προτεραιότητα της

πολιτικής σφαίρας μπορεί να εγείρει αντιρρήσεις, λόγω της πιθανής προσβολής της ιδιωτικότητας. Η έμφαση στις συλλογικές αξίες, η οποία χαρακτηρίζει τον «ιδιαίτερο» ρεπουμπλικανισμό του Sandel, γεννά ερωτηματικά όσον αφορά το σεβασμό της ατομικής αυτονομίας και του αυτοπροσδιορισμού. Οι αναλύσεις του Sandel δηλώνουν ότι υπερασπίζονται μια διαφορετική αντίληψη για την πολιτική, η οποία θα εδράζεται σε διαφορετικές προϋποθέσεις έναντι της φιλελεύθερης. Ο κύριος στόχος της εισαγωγής αξιών στην ηθική και πολιτική ζωή, αξίες τις οποίες κατά τον Sandel ο φιλελευθερισμός υποτιμά, δίνοντας προτεραιότητα στα δικαιώματα και τη δικαιοσύνη, εισάγει μία διαφορετική κατανόηση της σχέσης δημόσιου-ιδιωτικού, από εκείνην την οποία ο φιλελευθερισμός υπερασπίζεται.

Δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο ρεπουμπλικανισμός του Sandel εισηγείται την προσβολή των ατομικών δικαιωμάτων. Το αίτημα της προτεραιότητας του αγαθού έναντι του ορθού όμως, το οποίο εισάγει ως άξονα της κριτικής του, καθώς το συνδέει με την απομάκρυνση από τη φιλελεύθερη αντίληψη της προτεραιότητας των δικαιωμάτων, δημιουργεί ερωτήματα όσον αφορά τις πρακτικές συνέπειες μιας ανάλογης αλλαγής των αντιλήψεων. Ποιά μπορεί να είναι, με πρακτικούς όρους, μια προσέγγιση του πολιτικού, και δημόσιου βίου γενικότερα, η οποία θα δίνει προτεραιότητα στο αγαθό έναντι του ορθού; Όταν μάλιστα μια τέτοια αλλαγή προοπτικής συνδυάζεται με απομάκρυνση από την προστασία των δικαιωμάτων; Ο στόχος της κριτικής που ασκεί ο Sandel στο φιλελευθερισμό είναι η ενδυνάμωση των ηθικών αξιών, της αλληλεγγύης και της πολιτικής ενεργοποίησης. Οι αναλύσεις όμως παραμένουν ασαφείς, όσον αφορά πιθανές προτάσεις που θα συνέβαλαν στην πραγμάτωση των αιτημάτων του, στα πλαίσια των σύγχρονων δυτικών δημοκρατιών, εντός των οποίων η κριτική του αναπτύσσεται. Με αυτήν την έννοια, διερωτάται κανείς σε τι μπορεί να συνίσταται, σε επίπεδο ανάλυσης που αφορά πολιτικές και ηθικές επιλογές, η διαφορά της κοινοτιστικής από τη φιλελεύθερη πολιτική δραστηριότητα. Η εν λόγω διαφοροποίηση φαίνεται να αφορά μόνο τις θεωρητικές προϋποθέσεις της πολιτικής και συνιστά μια αλλαγή προοπτικής, η οποία δεν συνεισφέρει ουσιαστικά, όσον αφορά την ενίσχυση της πολιτικής συμμετοχής. Εν τέλει παραμένει το ερώτημα μήπως η κριτική που ασκεί στο φιλελευθερισμό στην πραγματικότητα συνεπάγεται την ενίσχυση ηθικιστικών, προσβλητικών της αυτονομίας, επιχειρημάτων, τα οποία είναι ευρέως διαδεδομένα στην αμερικανική κοινωνία. Κατά καμμία έννοια δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ο ίδιος συμπαρατάσσεται

με ανάλογα επιχειρήματα. Ο βαθμός όμως στον οποίο εν τέλει απομακρύνεται από υπαρκτά και φλέγοντα ζητήματα που χαρακτηρίζουν τις κοινωνίες, στις οποίες απευθύνει την κριτική του έχει ήδη γίνει φανερός από προηγούμενες αναλύσεις του. Στα πλαίσια της κριτικής που ασκεί στη *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, ο Sandel ελέγχει την προσπάθεια της ρωσισιανής θεωρίας να συνεισφέρει στη συγκρότηση αρχών δικαιοσύνης. Αν και δεν αντιτίθεται στην αντιμετώπιση κοινωνικών ανισοτήτων, ο Sandel ασκεί κριτική στην ρωσισιανή «αρχή της διαφοράς» (difference principle). Παρά την διαδεδομένη και ευρύτατη κριτική που έχει ασκηθεί σε αυτήν την ρωσισιανή προσπάθεια αντιμετώπισης της ανισότητας, η κριτική του Sandel δεν αντιπροτείνει προς ανάλογη κατεύθυνση, αλλά επικεντρώνει την ανάλυση σε έννοιες όπως η πολιτική και η κοινότητα.⁶ Η επιχειρηματολογία του Sandel προϋποθέτει την αλληλεγγύη, η οποία στις κοινωνίες που εξετάζει αποτελεί το ζητούμενο. Το εύρος που λαμβάνουν τα φαινόμενα της φτώχειας και του αποκλεισμού, αλλά και ο ατομικισμός και η αποξένωση που ο ίδιος ο κοινοτισμός επισημαίνει στα πλαίσια της κριτικής του, δεν συνάδουν με την ύπαρξη μιας αλληλέγγυας κοινότητας, την οποία ο κοινοτισμός φαίνεται να προϋποθέτει. Ενώ ο φιλελευθερισμός, κλασικός και σύγχρονος, πραγματεύεται ζητήματα ισότητας, αλλά και ελευθερίας, οι κοινοτιστές κριτικοί του δεν επεξεργάζονται περαιτέρω τους δύο παραπάνω άξονες, ούτε πιθανές αλληλοπροϋποθέσεις ή εντάσεις μεταξύ τους.

Τα πολύ σημαντικά αιτήματα ενδυνάμωσης της αλληλεγγύης και των ηθικών αξιών, τα οποία ο ρεπουμπλικανισμός του Sandel θέτει, φαίνεται να δίνουν προτεραιότητα στη δημόσια σφαίρα, δημιουργώντας ερωτήματα για τη δυνατότητα πραγμάτωσης της ελεύθερης νοηματοδότησης του βίου σε μια ρεπουμπλικανική κοινότητα. Ο κίνδυνος προσβολής της αυτονομίας αφορά την πιθανή αμφισβήτηση της πολιτικής συμμετοχής ως πρωτεύοντα σκοπού του βίου, εάν δεχτούμε την ποικιλία των ατομικών σκοποθεσιών, αλλά και την επαναδιαπραγμάτευσή τους μέσα στα πλαίσια του βίου. Δίνοντας προτεραιότητα σε συλλογικές πρακτικές, και στα αγαθά που εκείνες ενσωματώνουν, και ασκώντας κριτική σε έναν εαυτό, ο οποίος αποδεσμεύεται από τους κοινωνικούς του ρόλους, προλεγαίνεται το έδαφος όχι για την προστασία, αλλά για την καταπίεσή τους, εφ' όσον δεν διαφυλάσσονται τα δικαιώματά τους. Η προστασία των μειονοτήτων κάθε είδους, σύμφωνα με τον Sandel, δεν πρέπει να θεμελιώνεται στα δικαιώματα εκείνων ή των μελών τους, αλλά στα αγαθά των πρακτικών που εξασκούν και βάσει των οποίων συγκροτούνται ως

μειονότητες. Μια τέτοια προσέγγιση όμως δεν διαφυλάσσει διαφωνούντα άτομα ή ομάδες, τα οποία κατά το φιλελευθερισμό χρήζουν προστασίας, ακριβώς επειδή διαφοροποιούνται από την πλειοψηφία και τις αντιλήψεις του αγαθού, τις οποίες εκείνη θεωρεί σωστές. Ακόμα και αν δηλώνει το αντίθετο, παραμένει αμφίβολο το κατά πόσο μπορεί ένα επιχείρημα, που ξεκινά από την προτεραιότητα του αγαθού, να διαφυλάξει ατομικά ή συλλογικά δικαιώματα, που θα απειλούνταν μέσα σε μια «κοινότητα».

1. Η κριτική στη φιλελεύθερη δικαιοσύνη μέσω της κριτικής στον «αδέσμευτο» (unencumbered) εαυτό

Για τις φιλελεύθερες θεωρίες, πρωταρχική έννοια αποτελεί η δικαιοσύνη, η οποία εφαρμόζεται στο συνολικό κοινωνικό σχέδιο, το οποίο οφείλει να υπόκειται σε κανόνες δικαιοσύνης. Οι κανόνες προκύπτουν με τρόπο συνεπή από τις θεωρητικές αρχές, οι οποίες δεσμεύουν την θεωρία, χωρίς να υπεισέρχονται σε ανθρωπολογικές παραδοχές ή σε κοσμοθεωρητικές απόψεις, όσον αφορά το χαρακτήρα της πολιτικής κοινότητας και τη σχέση του ατόμου με αυτήν. Οι δεσμεύσεις της φιλελεύθερης θεωρίας αφορούν το σεβασμό των δικαιωμάτων και της αυτονομίας, συνιστώντας εκείνο που αποκαλείται «ισχνή» (thin) θεωρία του αγαθού. Ο κοινοτισμός, αντίθετα, υπερασπίζεται μια αντίληψη για την κοινωνία και τα μέλη της η οποία αντιλαμβάνεται την πολιτική διάσταση της ατομικότητας ως πρωταρχική. Το γεγονός ότι η ατομικότητα συγκροτείται μέσα στην κοινωνία, και μάλιστα στη συγκεκριμένη ιστορική και πολιτισμική «κοινότητα», αποτελεί ένα από τα βασικά σημεία της κοινοτιστικής κριτικής προς το φιλελευθερισμό. Στην περίπτωση του Michael Sandel, οι αναλύσεις εισάγουν μια προβληματική της αναζήτησης των χαρακτηριστικών του «εαυτού» (self) και της σχέσης που εκείνος έχει με την κοινότητα, εντός της οποίας αναγκαστικά συγκροτείται.

Βάσει της αναπόφευκτης συγκρότησης της προσωπικότητας πάντα μέσα σε μια κοινότητα, ο Sandel ασκεί κριτική στην αντίληψη για τον εαυτό, η οποία επικρατεί στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Η αντίληψη αυτή αποτελεί θεωρητική

προϋπόθεση της φιλελεύθερης θεωρίας. Μια τέτοια παραδοχή για τον εαυτό βρίσκεται κατά τον Sandel πίσω από τη *Θεωρία της Δικαιοσύνης* του J. Rawls. Για τον Sandel, αντίθετα, τα άτομα συγκροτούνται μέσα στην κοινότητα, η οποία τα καθορίζει. Ο εαυτός δεν μπορεί να διαχωριστεί από τους συγκροτησιακούς για αυτόν σκοπούς, οι οποίοι καθορίζονται μέσα στην κοινότητα. Η αυτονομία, κύριας σημασίας αξία για την Θεωρία Δικαιοσύνης του Rawls, προϋποθέτει ένα υποκείμενο, το οποίο μπορεί κατά βούληση να αλλάζει τους σκοπούς και τα τέλη του. Κάτι τέτοιο όμως δεν συνάδει με την κατανόηση των τελών ως συγκροτησιακών κομματιών ενός ολοκληρωμένου εαυτού, όπως δέχεται ο κοινοτισμός. Άρα, σύμφωνα με τον Sandel, ο φιλελεύθερος εαυτός χαρακτηρίζεται από μια υπολογιστική, ατομικιστική, και σε κάθε περίπτωση αφύσικη σχέση με τα τέλη του, αφού, όπως γίνεται φανερό, απλώς τα «κατέχει» ή τα αποποιείται αυθαίρετως. Στην πραγματικότητα όμως, οι σκοποί του εαυτού πάντα προέρχονται από την κοινότητα, συνεπώς είναι αλληλέγγυοι. Οι κοινές αντιλήψεις που συνέχουν μια κοινότητα αποτελούν ένα ανώτερο αγαθό. Πρόκειται για αντιλήψεις που δεν διαλέγουμε, αλλά μας καθορίζουν. Οι ατομικές μας επιλογές καθορίζονται από τις κοινές αντιλήψεις της κοινότητας, οι οποίες, αφού αφορούν τον αγαθό βίο, αποτελούν αξίες για εμάς. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, πρέπει να αναγνωρίσουμε τις κοινοτικές αξίες και να τις ενδυναμώσουμε.

Ο στόχος του Sandel είναι να δείξει ότι το φιλελεύθερο ιδεώδες της δικαιοσύνης είναι εξ' ορισμού περιορισμένο. Πρόκειται με άλλα λόγια για την κατάδειξη των ορίων του φιλελευθερισμού, ώστε να αναδυθεί το αίτημα της μετάβασης πέρα από την δικαιοσύνη και τον φιλελευθερισμό, προς την κοινότητα. Ο Sandel ορίζει την κριτική του όχι ως έλεγχο μιας θεωρίας η οποία δεν είναι πραγματοποιήσιμη, αλλά ως κριτική μιας θεωρίας, της οποίας το ίδιο το όραμα είναι ελλιπές. Αποτελεί με άλλα λόγια την κατάδειξη των ορίων της δικαιοσύνης, παρά το ότι σύμφωνα με τον Rawls η δικαιοσύνη αποτελεί την «πρώτιστη αρετή των κοινωνικών θεσμών».

Η κριτική του Sandel στρέφεται εναντίον της ρωσισιανής (και καντιανής) προτεραιότητας του ορθού έναντι του αγαθού, και, στην συνέχεια, εναντίον της ρωσισιανής αντίληψης του υποκειμένου. Ο Sandel θεωρεί ότι, από την αντίληψη του Rawls ότι το ορθό προηγείται του αγαθού, αναλογικά προκύπτει ότι το υποκείμενο προηγείται των σκοπών του. Παρά το ότι ο Rawls απομακρύνεται από την αντίληψη ενός καντιανού υπερβατολογικού υποκειμένου, δεν μπορεί τελικά να απελευθερωθεί

από την αντίληψη του εαυτού ως εξαυλωμένου (disembodied) υποκειμένου. Πρόκειται για μια φιλοσοφική ανθρωπολογία που δεν αναγνωρίζει την σημασία που έχει η κοινότητα για τη συγκρότηση του εαυτού. Έναντι των φιλελεύθερων θεωρητικών αρχών, ο κοινοτισμός προβάλλει «εμπειριστικές ενστάσεις» έναντι των ρωλσιανών «περιστάσεων της δικαιοσύνης» (circumstances of justice). Κατά τον Sandel, η έμφαση που δίδεται στις «περιστάσεις της δικαιοσύνης» αποκαλύπτει τον ατομικισμό που χαρακτηρίζει τις μεθοδολογικές προϋποθέσεις της φιλελεύθερης θεωρίας, η οποία οδηγείται αναπόφευκτα σε ατομικιστικά συμπεράσματα. Συνεπώς, η προτεραιότητα της δικαιοσύνης δεν μπορεί παρά να αποδυναμώσει την αλληλεγγύη και να επιδεινώσει την ήδη υπάρχουσα εξατομίκευση. Οι ατομικιστικές προϋποθέσεις του φιλελευθερισμού, κλασικού και σύγχρονου, στηρίζονται σε μια κοινωνιολογικού χαρακτήρα παρατήρηση της εξατομίκευσης στις σύγχρονες κοινωνίες, η οποία δεν πρέπει να κυριαρχεί στις προσεγγίσεις των κοινωνικών και ηθικών ζητημάτων. Σε πολλές μορφές κοινωνικών ενώσεων, όπως η οικογένεια, η γειτονιά και οι ευρύτερες εθνοτικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές και γλωσσικές κοινότητες δεν επικρατεί ο ατομικισμός, αλλά η αλληλεγγύη. Δεν είναι απαραίτητο μια αύξηση στη δικαιοσύνη να σχετίζεται με συνολική ηθική βελτίωση. Εκεί όπου κυριαρχεί η αλληλεγγύη, η αρετή της δικαιοσύνης δεν είναι απαραίτητη, ούτε χρειάζεται να της αποδίδεται η προτεραιότητα, την οποία η θεωρία του Rawls δίνει στη δικαιοσύνη. Το ίδιο ισχύει και για τα ατομικά δικαιώματα, η επίκληση των οποίων σε τέτοιες περιπτώσεις δεν καταφέρνει παρά να επιτείνει την εξατομίκευση. Αντίθετα, πιο πρόσφορη είναι η ενίσχυση της ήδη υπάρχουσας αλληλεγγύης και γενναιοδωρίας. Η κριτική της προτεραιότητας της δικαιοσύνης στηρίζεται, όπως είδαμε, σε μια διαφορετική φιλοσοφική ανθρωπολογία, η οποία σύμφωνα με τον Sandel, αποκαλύπτεται εάν ασκήσουμε κριτική στην «αρχική θέση» (original position) της Θεωρίας Δικαιοσύνης. Σύμφωνα με τον Sandel, παρά το γεγονός ότι οι κοινωνιολογικές ενστάσεις εναντίον της προτεραιότητας της δικαιοσύνης είναι εμφανείς και συχνά μάλιστα επικρατούν στο εσωτερικό των ποικίλων πολιτισμικών και λοιπών κοινοτήτων, η θεμελίωση μιας διαφορετικής αντίληψης του εαυτού, έναντι εκείνης της ρωλσιανής θεωρίας, πρέπει να εδράζεται σε μια διαφορετική αντίληψη για την ανθρώπινη φύση. Μια τέτοια θεμελίωση επιδιώκει να αποφύγει πιθανές αντιρρήσεις που θα προέκυπταν εναντίον της δυνατότητας εγκυρότητας της κοινωνιολογικής προσέγγισης για κάθε τύπο κοινωνίας. Η κριτική του Sandel αφορά μια αντίληψη για

τον εαυτό, την οποία θεωρεί ότι η θεωρία του Rawls προϋποθέτει, και η οποία, κατά την άποψη του Sandel, οφείλει να αντικατασταθεί από μια διαφορετική αντίληψη για τη φύση του υποκειμένου και τη σχέση του με τους σκοπούς του. Φαίνεται όμως ότι το επιχείρημά του εν τέλει δεν αποφεύγει να θεμελιώνεται σε κοινωνιολογικές προκείμενες, αφού, εκτός από τις ανθρωπολογικές του προϋποθέσεις, επαφίεται και σε διαπιστώσεις γύρω από την αλληλεγγύη που επικρατεί μέσα σε μια κοινότητα.⁷

Για τον Sandel, η άρνηση από πλευράς φιλελευθερισμού της επάξιας ανταμοιβής (desert) ως κριτηρίου δικαιοσύνης, η προτεραιότητα του ορθού (right) και η ανάδυση του «αδέσμευτου εαυτού» είναι αλληλένδετα. Ο Sandel στρέφει την κριτική του εναντίον της ρωσιανής αντίληψης της δικαιοσύνης, η οποία κατανοεί τα φυσικά χαρίσματα του ατόμου ως τυχαία, λόγω της εκ γενετής απόκτησής τους, και πάντως όχι ως χαρακτηριστικά συνδεδεμένα με την επάξια ανταμοιβή. Σύμφωνα με τον Rawls, τα φυσικά χαρίσματα, και τα επιτεύγματα που αποκτήθηκαν λόγω των χαρισμάτων αυτών, δεν μπορούν να επιβραβευσθούν ηθικά, όπως θα συνέβαινε εάν προέκυπταν από επάξια ανταμοιβή. Κατά τον Rawls, ακόμα και η διάθεση να προσπαθήσει κανείς, ώστε να δικαιούται επάξια τα αποτελέσματα των κόπων του, είναι αποτέλεσμα ενός οικονομικού και μορφωτικού επιπέδου που προέρχεται από την οικογένεια και την κοινωνική προέλευση, και συνεπώς είναι επίσης ασύνδετο με την ηθική επιβράβευση.⁸ Σύμφωνα με τον Sandel, η παραπάνω αντίληψη του Rawls για τα ατομικά χαρίσματα σημαίνει κτήση των χαρισμάτων αυτών από τον εαυτό, γεγονός το οποίο σηματοδοτεί μια λανθασμένη αντίληψη του προσώπου από πλευράς φιλελευθερισμού. Για τον Sandel, ο εαυτός δεν μπορεί να αποχωριστεί από τα χαρακτηριστικά του, όπως πρεσβεύει η αντίληψη του Rawls, κατά την οποία οι ατομικές φυσικές δεξιότητες αποτελούν ένα κοινό για όλη την κοινωνία κεφάλαιο. Επιπλέον, ο εαυτός προϋποθέτει την ύπαρξη ενός αλληλέγγυου κοινοτικού δεσμού, από τον οποίο προέρχονται οι σκοποί του εαυτού, θεωρεί ο Sandel. Σε διαφορετική περίπτωση, καταλήγουμε σε μια ατομικιστική και ανεδαφική αντίληψη του προσώπου και της δικαιοσύνης. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, ο φιλελευθερισμός, θεωρεί ότι είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί ένα σχέδιο κοινωνικής δικαιοσύνης, το οποίο όμως δεν λαμβάνει υπόψιν τα δεδομένα σύμφωνα με τα οποία συγκροτείται η ανθρώπινη φύση, τα οποία παραπέμπουν στην κοινότητα.⁹ Για μια εξίσου ανεδαφική κατανόηση των δεδομένων αυτών όμως μπορεί επίσης να κατηγορηθεί η αντίληψη του κοινοτισμού για τον εαυτό. Ασκώντας κριτική στην προτεραιότητα της

δικαιοσύνης και δίνοντας έμφαση σε μια αντίληψη για την ανθρώπινη φύση και τη σχέση της με την κοινωνία, ακυρώνει την προσπάθεια να διορθωθούν άδικες και ηθικά αυθαίρετες ανισότητες, όσον αφορά την ανταμοιβή, οι οποίες προέρχονται από φυσικούς, οικονομικούς και οικογενειακούς παράγοντες. Ο κοινοτισμός αρνείται με αυτήν την έννοια να επέμβει σε πραγματικές αδικίες που λαμβάνουν χώρα μέσα στα πλαίσια των φιλελεύθερων κοινωνιών, στις οποίες ασκεί κριτική. Η έκκληση για επιστροφή στην αλληλέγγυα κοινότητα, δεν είναι παρά έμφαση στη σημασία της κοινωνικής συγκρότησης της ατομικότητας. Την κοινωνική διάσταση της ατομικότητας όμως δεν αρνείται ο φιλελευθερισμός, ο οποίος δίνει προτεραιότητα στην ατομική αυτονομία, χωρίς να παραβλέπει ότι χρειάζεται η εξασφάλιση προϋποθέσεων ισότητας, για να μπορέσει να πραγματοποιηθεί η αυτονομία και η αλληλεγγύη. Για αυτόν το λόγο η προτεραιότητα της δικαιοσύνης είναι θεμελιώδες χαρακτηριστικό της θεωρίας του Rawls, την οποία όμως ο κοινοτισμός αντιλαμβάνεται ως εξατομικευτική, αφού πιστεύει ότι ο Rawls κατανοεί την έννοια της δικαιοσύνης ως αντιστρόφως ανάλογη με εκείνη της αλληλεγγύης μέσα στην κοινότητα.¹⁰

2. Η προτεραιότητα του αγαθού (good) και των ηθικών αξιών

Σε μεταγενέστερες επεξεργασίες¹¹, ο Sandel κάνει φανερό τον προσανατολισμό της κριτικής του προς την έμφαση σε ηθικές αξίες. Στα πλαίσια της συζήτησης που ακολούθησε την κριτική του Sandel στον Rawls, εντοπίζεται ο κίνδυνος του πολιτισμικού και ηθικού σχετικισμού. Για τον Sandel, ωστόσο, μια τέτοια κριτική προϋποθέτει παρανόηση των τοποθετήσεών του. Πρέπει να γίνει φανερό, υποστηρίζει, ότι η διαμάχη δεν αφορά τη σύγκρουση μεταξύ δικαιωμάτων και κοινότητας, όπως συνήθως θεωρείται, αλλά τη δέσμευση στον περφεξιονισμό και την προτεραιότητα των αξιών. Η προτεραιότητα του αγαθού δηλώνει ότι μια περιεκτική ηθική ή θρησκευτική αντίληψη προϋποτίθεται των δικαιωμάτων, και όχι το αντίστροφο, όπως δέχεται ο φιλελευθερισμός.¹²

Η θρησκεία αποτελεί την κατεξοχήν περίπτωση μιας κοινοτικής αντίληψης

του αγαθού, η οποία δεσμεύει τα μέλη της. Για τον Sandel, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις διαμορφώνουν την ατομική ταυτότητα και καθορίζουν το άτομο. Ο φιλελευθερισμός, αντίθετα, προσεγγίζει τη θρησκεία κυρίως μέσω της ανεκτικότητας, των δικαιωμάτων, της ελευθερίας της έκφρασης και της αυτονομίας. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν είναι αξίες σεβασμού, επειδή επιλέγονται από μια ελεύθερη και αυτόνομη προσωπικότητα, όπως υποστηρίζει ο φιλελευθερισμός, αλλά γιατί «ο ρόλος που διαδραματίζει η θρησκεία στη ζωή εκείνων για τους οποίους η τήρηση των θρησκευτικών καθηκόντων αποτελεί συγκροτησιακό σκοπό, σημαντικό για το αγαθό τους και απαραίτητο για την ταυτότητά τους... Εκείνο που καθιστά μια θρησκευτική πίστη αξία σεβασμού δεν είναι ο τρόπος απόκτησής της – είτε αυτός είναι η επιλογή, η αποκάλυψη, η δύναμη της πειθούς ή ο εθισμός – αλλά η θέση της σε ένα αγαθό βίο ή οι ιδιότητες του χαρακτήρα που προωθεί, ή (από πολιτική σκοπιά) η τάση της να καλλιεργεί τις συνήθειες και τις προδιαθέσεις που διαμορφώνουν καλούς πολίτες.»¹³ Με άλλα λόγια, είναι οι ηθικές αξίες που προωθεί η θρησκεία ο λόγος που είναι αξία σεβασμού. Η (φιλελεύθερη) ουδετερότητα δεν λαμβάνει υπ' όψιν «τη δυσχερή θέση που βρίσκονται οι συνειδησιακά δεσμευμένοι (encumbered) εαυτοί – θέση που επιβάλλεται από καθήκοντα από τα οποία δεν μπορούν να επιλέξουν να παραιτηθούν, ακόμη και ενώπιον των πολιτικών υποχρεώσεων με τις οποίες τα καθήκοντα αυτά συγκρούονται».¹⁴ Για τον Sandel δεν μπορεί να υπάρξει μια κοινωνία η οποία να διέπεται από ουδετερότητα, όσον αφορά τα ιδανικά. Η ουδετερότητα είναι ψευδεπίγραφη και στην πραγματικότητα αποκρύπτει το χαρακτηριστικό για τον φιλελευθερισμό ατομικισμό.

Μια τέτοια άποψη συνιστά σαφή διαφοροποίηση από την πολιτική αντίληψη της Θεωρίας Δικαιοσύνης του Rawls, σύμφωνα με την οποία δίνεται προτεραιότητα στην κοινή αντίληψη της δικαιοσύνης στη δημόσια σφαίρα. Η πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης και η δημιουργία θεσμών βάσει αυτής αντιπαρατίθενται στην προτεραιότητα που δίνεται σε απόψεις του αγαθού, οι οποίες δεσμεύουν γιατί επικρατούν μέσα στην κοινότητα, με τρόπο ώστε οι ατομικότητες να συγκροτούνται πάντα μέσα στα πλαίσια, που οι απόψεις του αγαθού καθορίζουν.

Κατά τον κοινοτισμό του Sandel, η προτεραιότητα του αγαθού μάς δεσμεύει. Δεν έχει νόημα να υπερασπιζόμαστε την ελευθερία της έκφρασης, εάν δεν εξετάσουμε τις αξίες, τις οποίες μια τέτοια απόφαση θα προωθήσει στον δημόσιο χώρο. Δεν μπορούμε να επιτρέψουμε μια διαδήλωση νεοφασιστική, βάσει του παραπάνω

δικαιώματος, όπως κατά τον Sandel κάνει ο φιλελευθερισμός. Αντίθετα, θα έπρεπε να επιτρέψουμε μια διαδήλωση της μαύρης κοινότητας, όπως για παράδειγμα είχε γίνει με την πορεία στην οποία είχε πρωτοστατήσει ο Μάρτιν Λούθερ Κινγκ. Ο φιλελευθερισμός εξισώνει και εξομοιώνει συμπεριφορές, που προϋποθέτουν ηθικές αξίες, και στην προκειμένη περίπτωση δηλώνουν πολιτικές δεσμεύσεις, με συμπεριφορές, οι οποίες αποτελούν εκφράσεις ωμής βίας. Με αυτόν τον τρόπο γίνονται φανερές οι ολέθριες συνέπειες, τις οποίες στην πραγματικότητα προκαλεί η φιλελεύθερη ουδετερότητα. Εάν δεν συγκροτήσουμε ηθικές και πολιτικές πρακτικές βάσει της προτεραιότητας του αγαθού, μοιραίο είναι να στραφούμε προς θεωρητικές αρχές, όπως εκείνες της φιλελεύθερης αυτονομίας και της ελευθερίας του λόγου. Στο επίπεδο της συγκρότησης αρχών, το ηθικό και πολιτικό οικοδόμημα μπορεί να φαίνεται συνεκτικό, στην πραγματικότητα όμως προωθεί λανθασμένες πρακτικές. Δεν μπορούμε να δίνουμε προτεραιότητα σε αφηρημένες αρχές, ακόμα και αν εκείνες αφορούν το Σύνταγμα, θεωρεί ο Sandel. Γιατί οι ανάγκες μιας συγκεκριμένης κοινότητας, όπως συνέβη στην περίπτωση του αγώνα των αφροαμερικανών, αποκτούν προτεραιότητα. Ακόμα και αν το κλείσιμο των δρόμων ήταν αντισυνταγματικό, ορθά ο δικαστής είχε επιτρέψει την πορεία διαμαρτυρίας, στην οποία πρωτοστάτησε ο ηγέτης της συγκεκριμένης κοινότητας, δίνοντάς της την ευκαιρία να διαμαρτυρηθεί.

Ο ρεπουμπλικανισμός του Sandel υπερασπίζεται την προτεραιότητα των αξιών, και ιδιαιτέρως των πολιτικών αξιών, έναντι της αυτονομίας και των δικαιωμάτων. Ερωτήματα ωστόσο προκύπτουν όταν η προτεραιότητα αφορά απόψεις του αγαθού, οι οποίες δεν παραπέμπουν άμεσα στην πολιτική. Δεν θεματοποιούνται δικαιώματα αυτοκαθορισμού, ούτε διερευνώνται πιθανές συγκρούσεις τους με την προτεραιότητα της πολιτικής σφαίρας. Τούτο καθίσταται εμφανές όταν η συζήτηση στρέφεται προς ζητήματα, τα οποία αφορούν δικαιώματα αυτοκαθορισμού και επιλογής τρόπου ζωής.

3. Ηθικές αξίες ή φιλελεύθερη ανεκτικότητα ; Οι περιπτώσεις της έκτρωσης και της ομοφυλοφιλίας

Εξετάζοντας δύο πρακτικές, οι οποίες αποτελούν συνηθισμένο αντικείμενο συγκρούσεων στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, την έκτρωση και την ομοφυλοφιλία, ο Sandel διερευνά τα κίνητρα βάσει των οποίων συνήθως τα άτομα τάσσονται υπερ ή κατά τέτοιων πρακτικών. Σκοπός του είναι να δείξει τον βαθμό στον οποίον ηθικές επιλογές στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από σεβασμό της ατομικής επιλογής, της αυτονομίας και των ατομικών δικαιωμάτων, στην πραγματικότητα προϋποθέτουν προτεραιότητα του αγαθού, δηλαδή αξιών και απόψεων για τον αγαθό βίο. Με αυτήν την έννοια θα γίνει φανερό ότι δεν μπορεί να υπάρξει η ουδετερότητα, την οποία υπερασπίζεται ο φιλελευθερισμός.¹⁵

Κατά τον Sandel, η πλειονότητα των επιχειρημάτων που επικεντρώνουν την συζήτηση σε ζητήματα δημοκρατίας, δικαιωμάτων και ελευθερίας των ατόμων να επιλέγουν ή μη πρακτικές, ενώ παράλληλα αποφεύγουν να εκφράσουν άποψη όσον αφορά τις αξίες, τις οποίες οι εν λόγω πρακτικές αντιπροσωπεύουν, αποτελούν μια «εκλεπτυσμένη» (sophisticated) μορφή επιχειρηματολογίας. Το «εκλεπτυσμένο» είδος επιχειρήματος χαρακτηρίζει το φιλελευθερισμό, και είναι πολύ διαδεδομένο, ακριβώς λόγω της κυριαρχίας του. Σε υποθέσεις, όπως οι *Roe εναντίον Wade* και *Bowers εναντίον Hardwick*¹⁶, δεδομένη ήταν η παραπάνω μορφή επιχειρηματολογίας. Κανένας δεν παραδεχόταν ότι η συζήτηση αφορούσε την ορθότητα ή μη αξιών και πρακτικών, ενώ αντίθετα η συζήτηση περιστρεφόταν γύρω από ζητήματα ανεκτικότητας, δικαιωμάτων και δημοκρατίας. Με αυτόν τον τρόπο η φιλελεύθερη ανεκτικότητα αποκρύπτει την προτεραιότητα των αξιών. Στην πραγματικότητα, η αυτονομία αποτελεί «βολονταρισμό» και «πραγματισμό», αφού αφορά τη δυνατότητα των ατόμων να επιλέγουν ό,τι θεωρούν ότι τους ταιριάζει, έχοντας όμως βγάλει εκτός συζήτησης τις ουσιαστικές τους διαφωνίες, για χάρη μιας συμφωνίας στο πολιτικό πεδίο.¹⁷

Η επιχειρηματολογία του Sandel ξεκινά από μια ιστορική αναδρομή των διαφοροποιήσεων, που θεωρεί ότι έλαβε η έννοια της ιδιωτικότητας. Εάν θεωρηθεί ότι η ιδιωτικότητα (privacy) παραπέμπει συνήθως στην προσπάθεια να προστατευτεί το άτομο από την επέμβαση άλλων ατόμων ή του κράτους, ο φιλελευθερισμός συνδέει την παραπάνω έννοια με την αυτονομία και την ίση μεταχείριση. Θα έπρεπε όμως να αντιλαμβάνεται την ιδιωτικότητα ως ένα δικαίωμα που πρέπει να νομιμοποιηθεί βάσει «της ενδογενούς αξίας ή βάσει της κοινωνικής σημασίας της

πρακτικής την οποία προστατεύει». ¹⁸ Ο Sandel ασκεί κριτική στην ανεκτικότητα, αλλά δηλώνει ότι η επιλογή του αυτή δεν προέρχεται από μια προτίμηση στις πεποιθήσεις της πλειοψηφίας, αλλά αντίθετα προς τη δέσμευση όσον αφορά το ρόλο των αξιών στην ηθική και την πολιτική.

Για να υποστηρίξει την ορθότητα του επιχειρήματός του, ο Sandel επιδιώκει να δείξει πως, κατά την εξέλιξή της στην Αμερικανική ιστορία, το δικαίωμα της ιδιωτικότητας δεν είχε αναγκαστικά συνδεθεί ούτε με την κρατική ουδετερότητα, ούτε με την ελεύθερη επιλογή τελών από έναν ανερμάτιστο εαυτό. Παραδοσιακά, το δικαίωμα της ιδιωτικότητας αφορούσε την προστασία των ιδιωτικών ζητημάτων από την αυθαίρετη αποκάλυψή τους στον δημόσιο βίο, και όχι έναν «βολονταριστή» εαυτό, ο οποίος επιλέγει κατά βούληση τα τέλη του. Η ιδιωτικότητα, στο σύγχρονο φιλελεύθερο περιβάλλον, εντός του οποίου θεωρείται σημαντικό δικαίωμα, συνδέεται με την αντίληψη για το πρόσωπο, και όχι με αντιλήψεις για τις ηθικές αξίες ή με την ενδογενή αξία κοινωνικών πρακτικών.

Ο Sandel θέτει δύο στόχους της κριτικής του : κατά πρώτο λόγο να δείξει ότι παρά την προσπάθεια του φιλελευθερισμού να αποσιωπήσει ζητήματα ηθικών αξιών, εκείνα αποτελούν το επίκεντρο κάθε άσκησης πολιτικής. Έπειτα να τονίσει το γεγονός ότι η φιλελεύθερη μετεξέλιξη της ιδιωτικότητας στην πραγματικότητα περιορίζει και όχι διευρύνει την εφαρμογή της έννοιας. ¹⁹ Και οι δύο παραπάνω στόχοι καλύπτονται κατά την πραγμάτευση δύο αμφιλεγόμενων ζητημάτων, της έκτρωσης και της ομοφυλοφιλίας, γύρω από τα οποία οι συζητήσεις και οι διαμάχες συνεχίζονται, ενώ αποτελούν βασικά σημεία αναφοράς. Σε όλες τις περιπτώσεις δικαστικών υποθέσεων που αφορούν τη νομιμοποίηση ή μη της έκτρωσης, ο Sandel ανιχνεύει προϋποτιθέμενες ηθικές επιλογές, που αποκρύπτονται κάτω από τον μανδύα της φιλελεύθερης ουδετερότητας. Η απόφαση για την υπόθεση *Roe εναντίον Wade* δικαιολόγησε την προφύλαξη της ζωής του εμβρύου, δηλώνοντας όμως ότι δεν μπορεί να λάβει θέση όσον αφορά την ύπαρξη ανθρώπινης υπόστασης ή μη, από τη στιγμή της σύλληψης, όπως έκανε η (συντηρητική) πολιτεία του Τέξας. Ενώ η απόφαση παρουσιάζεται να εμφορείται από αξιακή ουδετερότητα, ο Sandel θεωρεί ότι δεν μπορεί παρά να προϋποθέτει ηθικές κρίσεις για το εν λόγω θέμα.

Στην περίπτωση της ομοφυλοφιλίας, η απόφαση για την υπόθεση *Bowers εναντίον Hardwick* δεν έδωσε στα ομοφυλόφιλα ζευγάρια το δικαίωμα της ιδιωτικότητας, διότι έκρινε πως η περίπτωση της ομοφυλοφιλίας δεν φέρει καμμία

αναλογία με περιπτώσεις προστασίας της οικογένειας, του γάμου ή της τεκνοποίησης, στις οποίες το δικαίωμα της ιδιωτικότητας είχε εφαρμοστεί στο παρελθόν. Οι υποστηρικτές των φιλελεύθερων δικαιωμάτων ωστόσο αντιτάχθηκαν στην απόφαση του Δικαστηρίου, υπερασπιζόμενοι την αυτονομία των ζευγαριών να επιλέξουν το είδος της σχέσης που τους ταιριάζει. Για τον Sandel, αυτός ο τρόπος επιχειρηματολογίας δεν εισάγει στην συζήτηση ηθικές κρίσεις όσον αφορά την αξία των εκάστοτε πρακτικών, όπως θα έπρεπε. Βάσει της ίδιας μορφής επιχειρηματολογίας, υποστηρίχθηκε και η αντίθεση σε δικαστικές αποφάσεις, οι οποίες καταδίκάζαν την κατ' ιδίαν χρήση πορνογραφικού υλικού. Η φιλελεύθερη ουδετερότητα αποτελεί εν τέλει την ηθική βάση προσέγγισης των παραπάνω πρακτικών. Η υπεράσπιση του δικαιώματος της ιδιωτικότητας αφορά τα δικαιώματα αυτονομίας και αυτοκαθορισμού και όχι την ηθική των συγκεκριμένων πρακτικών. Εκείνοι που θεωρούν την ομοφυλοφιλία και την πορνογραφία ως αμαρτήματα, δεν υποχρεώνονται να αλλάξουν γνώμη, αλλά απλώς να υιοθετήσουν την φιλελεύθερη στάση της ανεκτικότητας. Για τον φιλελευθερισμό, αυτή η μέθοδος θεωρείται ότι θα μπορέσει να εξασφαλίσει μια ελάχιστη πολιτική συμφωνία, ώστε να αποφευχθούν συγκρούσεις σε επίπεδο ηθικών ή πολιτικών αποφάσεων. Και μόνο το γεγονός όμως ότι το δικαίωμα της ιδιωτικότητας αφορούσε αρχικά, και υποστήριζε, την αξία του γάμου και της τεκνοποίησης δείχνει σύμφωνα με τον Sandel ότι η συζήτηση δεν μπορεί παρά να βασίζεται στην ηθική αξία των εκάστοτε πρακτικών. Εάν η υπεράσπιση της ομοφυλοφιλίας, στην βάση της ηθικής αξίας που εκείνη έχει, είναι απαραίτητη προϋπόθεση της αντιμετώπισής της ως ηθικά αποδεκτής πρακτικής, τότε η φιλελεύθερη υπεράσπισή της ως αποτέλεσμα αυτόνομης επιλογής δεν επαρκεί.

Ο Sandel τονίζει ότι η δέσμευση σε αξίες αποτελεί απαραίτητο υπόβαθρο των πρακτικών και φαίνεται να υπερασπίζεται τον θεσμό του γάμου ως πολύτιμης κοινωνικής ένωσης. Στις εκτενείς αναλύσεις του όσον αφορά την πρακτική της ομοφυλοφιλίας δεν τάσσεται εναντίον της, αντιθέτως παρουσιάζεται να θεωρεί ότι, εφ' όσον αποτελεί πρακτική πολύτιμη για κάποιους, προϋποθέτει κάποιο αγαθό, τουλάχιστον για εκείνους τους οποίους αφορά. Με βάση την προτεραιότητα των απόψεων του αγαθού, θεωρεί ότι η πρακτική της ομοφυλοφιλίας θα έπρεπε να είναι αντικείμενο υπεράσπισης, όχι εξαιτίας της αυτονομίας της επιλογής, την οποία δείχνουν εκείνοι οι οποίοι την επιλέγουν, αλλά εξαιτίας του αγαθού της ένωσης την οποία επιλέγουν. Η ομοφυλοφιλική σχέση δεν είναι λιγότερο πολύτιμη από τον γάμο

μεταξύ δύο ατόμων διαφορετικού φύλου. Δίνοντας προτεραιότητα σε έναν «αδέσμευτο» εαυτό, ο φιλελευθερισμός στερεί από τα άτομα, την ελευθερία των οποίων διατείνεται ότι υποστηρίζει, τη δυνατότητα να υπερασπιστούν πολύτιμες πρακτικές.

Ο Sandel υπερασπίζεται την εισαγωγή αξιών στο δημόσιο βίο. Εάν οι διαμάχες γύρω από ηθικά ζητήματα δεν αφορούν το δικαίωμα επιλογής ενός αυτόνομου υποκειμένου, αλλά απόψεις του αγαθού, οι οποίες συγκρούονται, και εάν, όπως άλλωστε ο ίδιος ο φιλελευθερισμός υποστηρίζει, οι ηθικές επιλογές μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο ορθολογικής αποτίμησης, τότε ένας ορθολογικός δρων μπορεί να καταλήξει σε ένα μη αμφιλεγόμενο συμπέρασμα όσον αφορά την ορθότητα η μη πρακτικών. Για τον κοινοτισμό, το γεγονός ότι ο φιλελευθερισμός επιμένει να θεωρεί πολύτιμη την ίδια την επιλογή, και όχι το περιεχόμενό της, φαίνεται να αποτελεί μια ιδιαίτερα επικίνδυνη υποκρισία, στην οποία μπορεί να αποδοθεί το καθεστώς ηθικής αποδιάρθρωσης που επικρατεί. Αναγνωρίζοντας πιθανές αντιρρήσεις στο επιχείρημά του, ο Sandel δηλώνει ότι πρόθεσή του είναι να υπερασπιστεί και όχι να διαφωνήσει με επιλογές τρόπου ζωής, οι οποίες συχνά γίνονται αντικείμενο κριτικής από την πλευρά των ηθικιστών. Η ουδετερότητα, την οποία προωθεί ο (πολιτικός) φιλελευθερισμός, περιορίζει τις απόψεις του αγαθού σε μια σφαίρα ιδιωτικότητας και ατομικών επιλογών, οι αξίες των οποίων δεν επιτρέπεται να εισέρχονται στον χώρο του δημόσιου λόγου. Με αυτήν την μέθοδο ωστόσο, θεωρεί ο Sandel, ακόμα και εκείνοι οι οποίοι θέλουν να υπερασπιστούν την ομοφυλοφιλία δεν μπορούν να παρουσιάσουν το επιχείρημά τους στον δημόσιο χώρο. Ο φιλελεύθερος δημόσιος λόγος εκτιμά την ανεκτικότητα, λόγω όμως του καθεστώτος της ουδετερότητας, παραμένει περιορισμένος και ουσιαστικά ανενεργός, ενώ περιορίζει τις δυνατότητες που η ενσωμάτωση των απόψεων του αγαθού βίου θα μπορούσε να προσφέρει. Εάν η ρωλσιανή πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης, η οποία είναι αντιπροσωπευτική του φιλελευθερισμού, επέτρεπε την εισαγωγή αξιών στον δημόσιο λόγο, θα μπορούσαμε να φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι «κατόπιν δέουσας σκέψης, μερικές ηθικές ή θρησκευτικές θεωρίες είναι πιο εύλογες από κάποιες άλλες. Σε τέτοιες περιπτώσεις δεν θα προσπαθούσαμε να εξαλειφθούν όλες οι διαφωνίες, ούτε θα αποκλείαμε την πιθανότητα μια περαιτέρω διαβούλευση να μας οδηγήσει κάποτε στην αναθεώρηση της άποψής μας. Ούτε όμως θα είχαμε λόγους να επιμένουμε ότι οι διαβουλεύσεις μας περί δικαιοσύνης και δικαιωμάτων δεν θα

μπορούσαν να αφορούν ηθικά και θρησκευτικά ιδεώδη».²⁰ Το καθεστώς της φιλελεύθερης ουδετερότητας συνεπάγεται έναν απονευρωμένο και εν τέλει ανιαρό δημόσιο λόγο. Οι πολίτες βρίσκονται αντιμέτωποι με μια αντίληψη της δημόσιας σφαίρας, που δεν αφορά τον καθημερινό τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τις ζωές τους, οι οποίες εμφορούνται από περιεκτικά ηθικά και θρησκευτικά ιδεώδη.

Η απομάκρυνση της πολιτικής αντίληψης της δικαιοσύνης από τις απόψεις του αγαθού βίου προκύπτει από θεμελιώδεις φιλελεύθερες δεσμεύσεις όσον αφορά την αυτονομία και τα δικαιώματα. Κάποιες ηθικές επιλογές όμως προϋποθέτουν ως συγκροτησιακό χαρακτηριστικό τους απόψεις του αγαθού. Εάν δεχτούμε ότι το Καθολικό δόγμα, το οποίο δίδει υπόσταση ηθικού όντος στο έμβρυο από τη στιγμή της σύλληψης, είναι αληθινό, τότε για κάποιους είναι επιβεβλημένη η αντίθεση με την πρακτική των εκτρώσεων. Παρά το γεγονός ότι ο φιλελευθερισμός γενικότερα, όπως και ο Rawls, αποδέχονται τη θεολογική νομιμοποίηση όσον αφορά την κατάργηση της δουλείας, δεν συμπαρατάσσονται με τους κριτικούς των εκτρώσεων. Οι θρησκευτικές θεμελιώσεις, παρά την αρχική τους αίγλη, σταδιακά ατόνησαν, με αποτέλεσμα σημαντικά ζητήματα, όπως η νομιμοποίηση των εκτρώσεων, να ταλανίζουν αδιάκοπα τη δημόσια σφαίρα.²¹

Η προτεραιότητα του ορθού στο χώρο της δημόσιας διαβούλευσης δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες ενός σύγχρονου δημόσιου χώρου. Μια αποτελεσματική θεωρία για τη σύγχρονη πολιτική πρέπει να απομακρυνθεί από έναν αφηρημένο και αποστασιοποιημένο από ηθικούς σκοπούς τρόπο αντιμετώπισής της. «Μια πολιτική που απομονώνει υπερβολικά την ηθική και τη θρησκεία δημιουργεί απογοήτευση».²² Μια πλουσιότερη αντίληψη για την πολιτική θα κάλυπτε τους πολίτες, ώστε να μην χρειάζεται να καταφεύγουν σε ανεπιθύμητους τρόπους ενασχόλησης με το δημόσιο χώρο, όπως η σκανδαλολογία. Ενώ συντηρητικές ομάδες επενδύουν στην ηθικολογία και τη μισαλλοδοξία, ο σύγχρονος δημόσιος βίος στην πραγματικότητα κυριαρχείται από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, τα οποία εξυπηρετούνται από τη φιλελεύθερη αντίληψη της πολιτικής. Η εισαγωγή των ηθικών και θρησκευτικών πεποιθήσεων στην πολιτική θα ενδυναμώσει τον πλουραλισμό και θα διασφαλίσει μια πληρέστερη, διαβουλευτική, πολιτική.

Ο Sandel αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του τονίζοντας τη δέσμευσή του στην ύπαρξη πλουραλισμού απόψεων του αγαθού. Μέσω αυτής της στρατηγικής, δομεί το επιχειρήμα του στη βάση μιας κατεξοχόν φιλελεύθερης έννοιας, όπως είναι

εκείνη του δημόσιου λόγου. Η προτεραιότητα του αγαθού, την οποία ο κοινοτισμός υπερασπίζεται, μπορεί να συμβιβαστεί με την παραπάνω φιλελεύθερη προκείμενη, υποστηρίζει ο Sandel, και μάλιστα μπορεί να οδηγήσει σε εισαγωγή αξιών και απόψεων του αγαθού στη δημόσια σφαίρα. Παράλληλα, ο Sandel στοχεύει να δείξει ότι η φιλελεύθερη αντίληψη του δημόσιου λόγου αποτυγχάνει να είναι συνεπής με τις προϋποθέσεις της ισότητας του δικαιώματος συμμετοχής κάθε άποψης του αγαθού στη δημόσια σφαίρα, την οποία ο ίδιος ο φιλελευθερισμός υπερασπίζεται. Για να υπάρξει ισότητα όσον αφορά τη συμμετοχή στο δημόσιο λόγο και, κατά συνέπεια, να μπορέσει να δημιουργηθεί μια εύρωστη και πλουραλιστική δημόσια σφαίρα, ο φιλελευθερισμός πρέπει να αντικαταστήσει την προτεραιότητα του ορθού και των δικαιωμάτων με την προτεραιότητα των απόψεων του αγαθού, θεωρεί ο Sandel. Για τον Sandel, η κοινοτιστική αντίληψη είναι πιο κοντά στις απόψεις του μέσου πολίτη για το τι θα έπρεπε να εισέρχεται στο δημόσιο λόγο. Συνεπώς, εάν μεταφέραμε αυτήν την εμπειρική διαπίστωση στο πεδίο της θεωρίας, και ακολούθως μετασχηματίζαμε βάσει αυτής της αντίληψης τις θεωρητικές μας προϋποθέσεις, θα μπορούσαμε να επιτύχουμε την εύρυθμη λειτουργία των θεσμών, οι οποίοι, λόγω των φιλελεύθερων προϋποθέσεών τους, δυσλειτουργούν.

Η παραπάνω άποψη όσον αφορά τη δημόσια σφαίρα ουσιαστικά αδικεί τη φιλελεύθερη άποψη για τη δημοσιότητα. Η έννοια του φιλελεύθερου δημόσιου λόγου δεν έρχεται σε αντίθεση με το γεγονός ότι οι πολίτες που συμμετέχουν σε αυτόν εκπροσωπούν ποικίλες και συχνά συγκρουόμενες αντιλήψεις για τον αγαθό βίο. Η συμμετοχή στο δημόσιο λόγο δεν είναι αποτέλεσμα ενός συμβιβασμού στο πολιτικό πεδίο, όπως θα συνέβαινε εάν οι πολίτες ευκαιριακά απεμπολούσαν τα βαθύτερα πιστεύω τους για να συμμετέχουν στην κοινωνική ένωση, αλλά γίνεται μέσα από τις ποικίλες κοσμοαντιλήψεις που τους αντιπροσωπεύουν.²³ Η συνολική κοινωνική δομή δεν είναι αποτέλεσμα της συμβίωσης μέσα σε ένα *modus vivendi*, αλλά της από κοινού δέσμευσής τους στην πολιτική αξία της δικαιοσύνης. Η κοινή αυτή πολιτική αντίληψη υποστηρίζεται από την επάλληλη συναίνεση εύλογων αντιλήψεων του αγαθού, τις οποίες οι πολίτες υποστηρίζουν. Παρά το γεγονός της διαφωνίας μεταξύ τους, οι πολίτες αναγνωρίζουν και κατανοούν τις αντιλήψεις των συμπολιτών τους, αρκεί να μπορεί να δοθεί επαρκής δημόσια νομιμοποίηση των αντιλήψεων αυτών μέσω μιας εύλογης πολιτικής αντίληψης, την οποία όλοι αποδέχονται. Επιπλέον, μέσα σε ένα συνταγματικό δημοκρατικό καθεστώς, οι πολίτες συνδέονται με δεσμούς

πολιτικής φιλίας (civic friendship) και αμοιβαιότητας (reciprocity). Παρόμοιοι δεσμοί συνεπάγονται ότι, παρά τις διαφωνίες, γίνονται σεβαστές οι βασικές ελευθερίες του κάθε πολίτη, όπως η ελευθερία ψήφου και θρησκευτικών πεποιθήσεων. Για τον Rawls, η πολιτική αντίληψη αυτή δεν αναφέρεται αποκλειστικά στη δικαιοσύνη ως ακριβοδικία. Το περιεχόμενο του δημόσιου λόγου δεν είναι συγκεκριμένο, αλλά μεταβάλλεται μέσα από διαμάχες και διαφωνίες, όπως προκύπτουν μέσα από τις διεκδικήσεις κοινωνικών ομάδων, που αφορούν αιτήματα, όπως η εθνικότητα, το φύλο και η φυλή. Επιπλέον, δεν μπορεί να επαφίεται σε μια αφηρημένη ή ανιστορική αντίληψη, αλλά στο πως η αντίληψη αυτή μετασχηματίζεται μέσα από τον αναστοχασμό που προκύπτει μέσα σε συγκεκριμένες περιστάσεις.²⁴ Είναι δεδομένο ότι συχνά η διαμάχη γύρω από ένα θέμα δεν μπορεί παρά να φτάσει σε ένα σημείο κατά το οποίο τα συγκρουόμενα αιτήματα ισορροπούν και παρουσιάζεται αδύνατη η επίλυση της διαφωνίας. Μία τέτοια περίπτωση είναι το ζήτημα της έκτρωσης. Ο Rawls εδώ αναγνωρίζει ότι σε αυτό, όπως και σε άλλα ζητήματα, οι απόψεις δεν μπορούν να συμβιβαστούν. Το γεγονός της αγεφύρωτης διαφωνίας δεν σημαίνει ότι οι αποφάσεις δεν συμφωνούν με το ιδανικό του δημόσιου λόγου. Το ότι λαμβάνεται μια πλειοψηφική απόφαση δεν σημαίνει ότι εκείνη είναι πάγια ή σωστή. Εκείνοι που διαφωνούν με το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας δεν είναι υποχρεωμένοι να μεταβάλλουν την άποψή τους, αλλά οφείλουν, εφόσον σέβονται τον δημόσιο λόγο, να αναγνωρίσουν την απόφασή, εκφράζοντας την διαφωνία τους, αν το επιθυμούν. Σύμφωνα με τον Rawls, οι πολίτες μαθαίνουν από τις διαφωνίες και από την επιχειρηματολογία που εκείνες συνεπάγονται. Όταν οι διαφωνίες εντάσσονται μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του δημόσιου λόγου, ο δημόσιος πολιτισμός εμβαθύνεται και εμπλουτίζεται.

Ο κοινοτισμός, από την άλλη πλευρά, αναζητά να κατοχυρώσει την αντικειμενικότητα των αντιλήψεων του αγαθού, ώστε να είναι δυνατή η ομοφωνία για ηθικά ζητήματα. Αναγνωρίζει ότι οι φιλελεύθερες κοινωνίες προϋποθέτουν τη διαφωνία γύρω από αντιλήψεις του αγαθού, αντιλαμβάνεται όμως την κατάσταση αυτή ως ηθικό και κοινωνικό πρόβλημα, το οποίο αντικατοπτρίζει λανθασμένες θεωρητικές προϋποθέσεις. Κατά τον κοινοτισμό, μπορεί να υπάρξει αντικειμενικότητα γύρω από ηθικές αντιλήψεις, ώστε να ξεπεραστούν οι συνηθισμένες στις σύγχρονες κοινωνίες διαμάχες γύρω από ηθικά ζητήματα. Πρώτο βήμα προς το στόχο της ηθικής ομοφωνίας αποτελεί η κριτική στη φιλελεύθερη

ηθική, η οποία, σύμφωνα με τον Sandel, κατανοεί τις απόψεις για τον αγαθό βίο ως το περιεχόμενο ελεύθερων ατομικών επιλογών. Με αυτήν την έννοια, η ηθική επιλογή του ατόμου, και η ελευθερία που συνδέεται με εκείνη, κατανοούνται από τον κοινοτισμό ως φορμαλιστικές μορφές του ηθικού πράττειν, και τα ηθικά αγαθά, που αποτελούν το αντικείμενο της επιλογής, ως το περιεχόμενό του. Στη συγκεκριμένη συζήτηση, το περιεχόμενο αποτελούν οι πρακτικές του γάμου και της ομοφυλοφιλικής ένωσης. Κατά τον κοινοτισμό, η κατοχύρωσή τους ως ενδογενώς πολύτιμες πρακτικές αναγκαστικά ακυρώνεται, καθώς οι φιλελεύθερες προϋποθέσεις της αντίληψης του τι αποτελεί δημόσιο λόγο δεν επιτρέπουν την εισαγωγή τους στη δημόσια σφαίρα. Στόχος του Sandel είναι, όπως προαναφέρθηκε, να δείξει ότι συμφωνεί με πρακτικές, τις οποίες συνήθως υπερασπίζεται ο φιλελευθερισμός, αλλά για διαφορετικούς λόγους και υπό διαφορετικές προϋποθέσεις. Αμφίβολο είναι ωστόσο το κατά πόσο, εφ'όσον πρόκειται για μια ένωση που προκύπτει από την ελεύθερη και αυτόνομη επιλογή των ατόμων που εμπλέκονται σε εκείνη, η ομοφυλοφιλική ένωση μπορεί να περιγραφεί ως το περιεχόμενο μιας φορμαλιστικής ηθικής επιλογής. Αν θεωρήσουμε την ηθική θεωρία του Rawls ως αντιπροσωπευτική της φιλελεύθερης ηθικής αντίληψης, βλέπουμε ότι για το φιλελευθερισμό εκείνο που καθορίζει το αγαθό είναι το ορθολογικό σχέδιο ζωής, το οποίο ένα πρόσωπο επιλέγει, έχοντας πλήρη γνώση της κατάστασής του. Το ορθολογικό σχέδιο ζωής δεν είναι ένα, αλλά αποτελεί μία επιλογή ανάμεσα στα πολλά ηθικά σχέδια τα οποία το άτομο μπορεί να επιλέξει σύμφωνα με τις αρχές της διαβουλευτικής ορθολογικότητας.²⁵ Το ηθικό πράττειν, σύμφωνα με το φιλελευθερισμό, δεν προκύπτει από την απροϋπόθετη ελευθερία του ατόμου, όπως υποστηρίζει ο κοινοτισμός. Μια ηθική επιλογή είναι πολύτιμη, σύμφωνα με το φιλελευθερισμό, εφ'όσον σέβεται την ελευθερία και την αυτονομία των δρώντων που σχετίζονται με εκείνη.

4. *Νέα ιδιωτικότητα και οικογενειακό δίκαιο : Οι θεσμοί της «διαδικαστικής δημοκρατίας»*

Στο βιβλίο του *Democracy's Discontent* (1996), στο συνοπτικό κεφάλαιο που

αφιερώνει στα δικαιώματα της ιδιωτικότητας και στο οικογενειακό δίκαιο, ο Sandel παρατηρεί ότι, αν και δεν υπάρχει νομοθετική κατοχύρωση του δικαιώματος της ιδιωτικότητας, αποφάσεις του Ανωτάτου Δικαστηρίου στήριξαν σε έμμεσες αναφορές που εντόπισαν μέσα στο Σύνταγμα, την προστασία, από την επέμβαση της Πολιτείας, πρακτικών, όπως ο γάμος, η αναπαραγωγή, η αντισύλληψη και η έκτρωση.²⁶ Πρόκειται για το μετασχηματισμό της παραδοσιακής αντιμετώπισης της ιδιωτικότητας, η οποία αποτελούσε το δικαίωμα να προστατεύει κανείς προσωπικά του δεδομένα, κρατώντας τα σε μια ιδιωτική σφαίρα. Το γεγονός ότι αναγνωριζόταν η ανάγκη να προστατευτούν πρακτικές, σήμαινε ότι τα αγαθά τα οποία οι τελευταίες ενσωμάτωναν, ήταν πολύτιμα και έχρηζαν προστασίας. Παράδειγμα αποτελεί ο παραδοσιακός θεσμός του γάμου. Μέσα από το οικογενειακό δίκαιο αποκαλύπτεται ο ηθικός χαρακτήρας του δεσμού των συζύγων, ο οποίος αφορούσε αμοιβαία καθήκοντα υπευθυνότητας και πίστης, τα οποία συνδέονταν με παραδοσιακούς ρόλους των δύο φύλων. Η οικονομική υποστήριξη και η οικιακή φροντίδα, αντίστοιχα, δέσμευαν τους συζύγους σε μια ενότητα, η οποία υπερέβαινε τα ατομικά τους καθήκοντα. Αιτία του διαζυγίου μπορούσαν να αποτελέσουν σοβαρά ηθικά παραπτώματα, όπως η μοιχεία, η βιαιότητα και η εγκατάλειψη. Οι υποχρεώσεις που προέκυπταν από το γάμο δεν έχαναν την ισχύ τους μετά το διαζύγιο και έπαιρναν την μορφή της υποχρεωτικής οικονομικής υποστήριξης της συζύγου.

Αντίθετα, η σύγχρονη έννοια της ιδιωτικότητας προϋποθέτει την ηθική αντίληψη του «αδέσμευτου» εαυτού. Συνεπώς, για άλλη μια φορά η φιλελεύθερη ουδετερότητα διαψεύδει τον εαυτό της. Με την επικράτηση της νέας αντίληψης για τον θεσμό του γάμου, από τις αρχές της δεκαετίας του '70, οι ηθικές αντιλήψεις παραμερίστηκαν από τις ίδιες τις αποφάσεις των δικαστηρίων. Καμμία ηθική δικαιολόγηση δεν απαιτούνταν πλέον για την έκδοση διαζυγίου, το οποίο μπορούσε να προκύψει από την ελεύθερη επιλογή οποιουδήποτε από τους δύο συντρόφους, χωρίς να αιτιολογηθεί ως αποτέλεσμα καταπάτησης των ηθικών καθηκόντων, που προαπαιτούνταν. Αυτές οι ρυθμίσεις στην πραγματικότητα απέβησαν εις βάρος των γυναικών, οι οποίες πλέον αντιμετωπίζονταν όχι βάσει του ρόλου που προσδιόριζε το φύλο τους μέσα στο γάμο, αλλά ως πρόσωπα που θα έπρεπε να αποδεσμευτούν από κάθε προσδιορισμό που είχε προκύψει από το γάμο και να ανεξαρτητοποιηθούν. Βάσει αυτής της αντίληψης, η οικονομική βοήθεια που λάμβαναν από το σύζυγο, μειωνόταν σταδιακά. Η ουδέτερη όσον αφορά το φύλο αντίληψη επεκτάθηκε και στο

θέμα της κηδεμονίας των παιδιών.

Η μετάβαση σε ένα καινούριο μοντέλο αντιμετώπισης του θεσμού της οικογένειας έφερε τις γυναίκες σε πιο δυσχερή κατάσταση, σύμφωνα με τον Sandel. Τα οικονομικά ζητήματα του γάμου και του διαζυγίου αφορούν πλέον την απλή επιβίωση και δεν συνδέονται με ηθικά ζητήματα, όπως συνέβαινε στην παραδοσιακή αντίληψη. Ενώ η τελευταία αφορούσε «τιθέμενους» (situated) εαυτούς²⁷, οι οποίοι βρίσκονταν σε άρρηκτη σύνδεση με τους κοινωνικούς τους ρόλους, η νέα αφορά απομακρυσμένα από κάθε ηθικό δεσμό άτομα.

Ο νέος ηθικός προσανατολισμός του γάμου και του διαζυγίου αντιμετωπίζει τον θεσμό ως ευκαιριακή συνένωση. Μη δίνοντας την απαραίτητη οικονομική υποστήριξη στις διαζευγμένες γυναίκες, τις ενθαρρύνει να μην επενδύσουν στον οικογενειακό βίο, αφού κάτι τέτοιο σημαίνει ότι δεν θα αποζημιωθούν για τα χρόνια που θα αφιερώσουν σε εκείνον. Απομακρύνοντας τον εαυτό από τους κοινωνικούς του ρόλους και προωθώντας την ανεξαρτησία και την αυτονομία, η καινούρια αντίληψη δεν χαρακτηρίζεται από ουδετερότητα, όσον αφορά την προώθηση ηθικών αξιών, όπως δηλώνει, αλλά αντίθετα ενθαρρύνει μια συγκεκριμένη ηθική αντίληψη, εκείνην του «αδέσμευτου» εαυτού, η οποία είναι χαρακτηριστική του φιλελευθερισμού. Η ατομική ταυτότητα δεν είναι κάτι το οποίο ο εαυτός απλώς «φέρει», όπως θεωρεί ο φιλελευθερισμός. Η φιλελεύθερη ανεκτικότητα φαινομενικά και πρόσκαιρα επιτυγχάνει την κοινωνική ηρεμία, όμως δεν μπορεί να διασφαλίσει τον πλουραλισμό, γιατί είναι εχθρική στις ταυτότητες, τις οποίες επιδιώκει να διαφυλάξει. Οι μαύροι, τα θύματα του Ολοκαυτώματος, οι ομοφυλόφιλοι, οι γυναίκες που αντιτίθενται στην πορνογραφία, οι μητέρες που θέλουν να αφοσιωθούν στην οικογενειακή ζωή, δεν μπορούν να διεκδικήσουν τα συμφέροντά τους μέσα στο καθεστώς μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας, η οποία δεν προωθεί τις αξίες, αλλά είναι «διαδικαστική».²⁸ Το ζητούμενο δεν είναι μόνο να αποκτήσουν όλες οι κοινωνικές ομάδες φωνή, όπως θεωρεί ο φιλελευθερισμός, αλλά οι αγώνες τους να έχουν απήχηση και να αποκτήσουν στήριξη στη δημόσια σφαίρα. Η σημασία της πολιτικής συμμετοχής για την πραγμάτωση της ελευθερίας, την οποία τονίζει ο κλασικός και ο σύγχρονος ρεπουμπλικανισμός, προϋποθέτει αλλαγή σε επίπεδο αντιλήψεων και σε επίπεδο πρακτικών. Η παραδοσιακή ρεπουμπλικανική αντίληψη για την πολιτική αντιλαμβανόταν τα άτομα ως συνδεδεμένα με τους παραδοσιακούς τους ρόλους, οι οποίοι αφορούσαν συγκεκριμένα τέλη και απόψεις του αγαθού. Μέσα στον δημόσιο

βίο τα άτομα μπορούσαν να πραγματώσουν την ελευθερία τους. Η ενδυνάμωση της πολιτικής όμως προϋπέθετε ότι οι συγκροτησιακοί δεσμοί που συνείχαν τα άτομα θεωρούνταν σημαντικοί και πολύτιμοι. Η «διαδικαστική δημοκρατία» δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες ενός σύγχρονου και εκτεταμένου κοινωνικού κράτους. Οι σύγχρονοι προνοιακοί θεσμοί προϋποθέτουν ηθικές δεσμεύσεις μεταξύ των πολιτών, από τις οποίες απομακρύνεται η φιλελεύθερη ουδετερότητα.²⁹

Τα αιτήματα που εισάγει η κριτική, την οποία ασκεί ο Sandel στις φιλελεύθερες αντιλήψεις του εαυτού και της «διαδικαστικής» δημοκρατίας, επιχειρούν να δώσουν απαντήσεις σε ζητήματα επίκαιρα και φλέγοντα. Καθώς εντείνονται οι ανεπάρκειες των αναδιανεμητικών πολιτικών, αναζητώνται νέες στρατηγικές όσον αφορά την κοινωνική πολιτική. Πρόκειται για επεξεργασίες ζητημάτων που έχουν αναδυθεί σε κοινωνίες του όψιμου καπιταλισμού. Εκτός από κλασικά αιτήματα, όπως εκείνα της ελευθερίας του λόγου, της ισότητας, της κοινωνικής δικαιοσύνης, της προστασίας των δικαιωμάτων αυτοκαθορισμού, επιπλέον εισέρχονται στην ανάλυση αιτήματα επιστροφής σε παραδοσιακές πρακτικές. Σύγχρονα επιχειρήματα υπερασπίζονται την επανένταξη της ατομικότητας στη συλλογικότητα και την ενσωμάτωσή της σε κοινωνικούς ρόλους, εισάγοντας τα παραπάνω αιτήματα ως δικαιώματα. Σύμφωνα με τον Sandel, η ευτυχία μέσα στον οικογενειακό βίο, εντός του παραδοσιακού ρόλου της συζύγου και μητέρας, αποτελεί ένα δικαίωμα το οποίο οι θεσμοί της «διαδικαστικής» δημοκρατίας αφαιρούν από τα μέλη τους. Το ίδιο και η συμμετοχή σε μια αλληλέγγυα κοινότητα, με τρόπο ώστε οι προσωπικές σχέσεις και η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της να εμβολιάζουν κάθε πλευρά του δημόσιου βίου, αποτελώντας το αναγκαίο υπόβαθρο των κοινωνικών πολιτικών. Κλασικά αιτήματα αναδιατυπώνονται παράλληλα με αιτήματα αναβίωσης παραδοσιακών ρόλων και πρακτικών. Ριζοσπαστικά αιτήματα, όπως της κοινωνικής δικαιοσύνης και της καταπολέμησης του φυλετικού και σεξουαλικού ρατσισμού, αναμιγνύονται με εκείνα της επιστροφής στον ρόλο της παραδοσιακής συζύγου και μητέρας. Ο παραπάνω τρόπος ανάπτυξης της επιχειρηματολογίας δεν εντοπίζει τον υπαρκτό κίνδυνο επιστροφής σε καταπιεστικές και προσβλητικές των δικαιωμάτων πρακτικές. Τέτοιου είδους πρακτικές οι οποίες δεν έχουν εκλείψει, αλλά συχνά εντείνονται σήμερα, οδήγησαν στην ανάδυση των αιτημάτων ελευθερίας και αυτοκαθορισμού.

5. *Αλλαγή των ηθικών αντιλήψεων : «Αδέσμευτος» ή αυτόνομος εαυτός;*

Η κριτική του Sandel στη «διαδικαστική δημοκρατία» συστηματοποιείται κατά πρώτο λόγο ως μια πολιτισμικού χαρακτήρα κριτική στο μετασχηματισμό των ηθικών αντιλήψεων για τον εαυτό και τη σχέση του με την κοινότητα. Η αποδέσμευση από την κοινότητα κατανοείται ως αλλαγή της σχέσης ατόμου και κοινωνικών ρόλων του. Η κριτική του οικογενειακού δίκαιου της «διαδικαστικής» δημοκρατίας υπερασπίζεται τη βελτίωση της θέσης των γυναικών, προσεγγίζοντας τα κοινωνικά μέλη, τα οποία αφορά, όχι ως ατομικότητες, που διεκδικούν την αυτονομία τους, αλλά ως φορείς κοινωνικών ρόλων. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρηματολογίας όμως, ο κοινοτισμός αποδυναμώνει την έννοια των δικαιωμάτων, η οποία ιστορικά αποτέλεσε το μέσο διεκδίκησης για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών. Για τον Sandel, η στροφή στο ρόλο των γυναικών μέσα στην οικογένεια θεωρείται ότι μπορεί να διαφυλάξει πληρέστερα τα συμφέροντά τους. Κατά την εξιστόρηση των μεταλλαγών του οικογενειακού δικαίου, ο Sandel ασκεί κριτική στις δικαστικές αποφάσεις που αντιμετωπίζουν τις γυναίκες ως αυτόνομες προσωπικότητες. Η αυτονομία επέφερε τη χειροτέρευση της οικονομικής και κοινωνικής υπόστασης των γυναικών και έκανε ακόμα πιο δυσχερή την επιβίωσή τους. Η ανεξαρτητοποίησή τους αμφισβήτησε τη σύνδεση που δικαιωματικά είχαν εκείνες με τα παιδιά τους σύμφωνα με την παραδοσιακή αντίληψη της οικογένειας.

Αντιλαμβανόμενος τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς ως αλλαγές στις ηθικές αντιλήψεις, ο Sandel παραβλέπει τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, οι οποίοι οδήγησαν στη διαφοροποίηση του οικογενειακού δικαίου. Η αλλαγή στην αντίληψη του γάμου και της οικογένειας έλαβε χώρα όχι εξαιτίας της αυθαίρετης εισαγωγής των φιλελεύθερων αντιλήψεων του «εαυτού» μέσα στη «διαδικαστική» δημοκρατία, αλλά λόγω των αδικιών που σημειώνονταν σε ποικίλα κοινωνικά πεδία. Η αντιμετώπιση των γυναικών ως εξαρτημένων μελών της οικογένειας συνεπαγόταν την υποβάθμιση όσον αφορά τους μισθούς στα λεγόμενα «γυναικεία» επαγγέλματα ή ακόμα και τη χαμηλότερη αμοιβή για την ίδια εργασία. Ο ρόλος της γυναίκας ως

συζύγου και μητέρας μέσα στην οικογένεια συχνά δεν σήμαινε την αντιμετώπιση της οικογένειας ως «κοινότητας», αλλά την εξάρτηση μέσα σε έναν καταπιεστικό θεσμό. Κριτικές στην υπεράσπιση της παραδοσιακής οικογένειας από τον Sandel επισημαίνουν ότι η δημιουργία προνοιακών θεσμών που θα επέτρεπαν στις μητέρες να ενταχθούν ομαλότερα στην αγορά εργασίας και να συμμετάσχουν στον δημόσιο και πολιτικό βίο είναι πολύ πιο άμεση συνεισφορά στην προστασία της οικογένειας από την επιστροφή σε ένα παραδοσιακό μοντέλο που εγκαταλείφθηκε ακριβώς λόγω της έλλειψης αυτονομίας που χαρακτήριζε τα μέλη της.³⁰

Κριτική όμως μπορεί να ασκηθεί και στον τρόπο με τον οποίον ο Sandel υπερασπίζεται την ομοφυλοφιλία. Δεν είναι απαραίτητο να διαχωρίσουμε το αγαθό της ομοφυλοφιλικής σχέσης από το δικαίωμα ελεύθερης επιλογής που έχουν τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτήν. Η απόφαση που δεν αναγνώριζε στα ομοφυλόφιλα ζευγάρια το δικαίωμα της ιδιωτικότητας στην πραγματικότητα αμφισβητούσε και τα δύο. Ο διαχωρισμός των δικαιωμάτων από τη μία πλευρά και του αγαθού της πρακτικής από την άλλη προϋποθέτει την κατανόηση του δικαιώματος ως αποτέλεσμα απλής βούλησης, γεγονός το οποίο υποτιμά την έννοια και τη χρησιμότητά της.³¹

Ο διαχωρισμός του εαυτού και των τελών του, ο οποίος αποτελεί χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίον ο φιλελευθερισμός αντιμετωπίζει το πρόσωπο, δεν συνεπάγεται αναγκαστικά έναν ατομικιστικό εαυτό. Ένας εαυτός, ο οποίος επανεξετάζει τα τέλη του, επιδιώκει την αυτονομία του, η οποία προϋποθέτει τη συνεχή διερώτηση γύρω από τη συμμετοχή του σε κοινωνικές και διαπροσωπικές σχέσεις. Ένα λεξιλόγιο δικαιωμάτων μπορεί να δώσει την ευκαιρία σε καταπιεσμένα άτομα και ομάδες να διεκδικήσουν ένα περιβάλλον ανεκτικότητας με πολύ πιο ολοκληρωμένο τρόπο, σε σύγκριση με έναν τρόπο ανάλυσης, ο οποίος διαχωρίζει το δικαίωμα του ατόμου από το αγαθό της πρακτικής, την οποία επιλέγει.

Οι επεξεργασίες του Sandel υπερασπίζονται τις μειονότητες, δεν αναγνωρίζουν όμως ότι η «διαδικαστική δημοκρατία» στην οποία ασκούν κριτική, προϋποθέτει ως κύριες δεσμεύσεις την έννοια των δικαιωμάτων ατόμων και ομάδων. Οι σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες, και μάλιστα η Αμερικανική, χαρακτηρίζονται από την συνύπαρξη πολλών και συγκρουόμενων ιδεολογικών ρευμάτων. Κοινωνικές ομάδες οι οποίες χαρακτηρίζονται από τοπικισμό και μισαλλοδοξία συχνά παρεπιδημούν σε κοινότητες, παρόμοιες με εκείνες, στις οποίες

ο Sandel απευθύνεται, για να υποστηρίξει τις αναλύσεις του για τον σύγχρονο εαυτό. Αντί ο Sandel να στρέφει τα βέλη της κριτικής του στο φιλελευθερισμό και τον «αδέσμευτο» εαυτό, ίσως θα έπρεπε να υπεισέλθει σε εξίσου σημαντικά για την Αμερικανική κοινωνία ζητήματα, όπως η έκταση την οποία έχουν λάβει συντηρητικές ιδεολογικές κινήσεις και σχήματα. Κάτω από την ομπρέλα του ρεπουμπλικανισμού, αναπτύσσονται εθνικιστικά και ρατσιστικά κινήματα, τα οποία μοιράζονται επίσης μια δέσμευση προς την «κοινότητά» τους.³² Οι θεσμοί που μπορούν να στηρίξουν και να πραγματώσουν την αυτοκυβέρνηση και την «κοινότητα» αποτελούν ζητούμενο και μάλιστα προϋποθέτουν μια αντίληψη για τον εαυτό, ο οποίος είναι αυτόνομος, και αναζητά μια, πιθανώς, εύθραυστη ισορροπία μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας. Αμφίβολο είναι κατά πόσο μπορεί να συνεισφέρει η εισαγωγή αντιλήψεων για τον αγαθό βίο από την ιδιωτική σφαίρα στη δημόσια διαβούλευση, την οποία εισηγείται ο Sandel ως μέσο ενδυνάμωσης της πολιτικής. Οι πλέον επεξεργασμένες σύγχρονες εκδοχές του ρεπουμπλικανισμού αντιλαμβάνονται την πολιτική ως πρωταρχικό στόχο του βίου, συγχρόνως όμως ως προϋπόθεση και κατεξοχήν χώρο, όπου μπορεί να πραγματοποιηθεί η ελευθερία. Άρα δεν απορρίπτουν τα ατομικά δικαιώματα και τον αυτοκαθορισμό, αλλά δέχονται ότι η ατομική αυτονομία μπορεί να υπάρξει μόνο μέσα από την αυτοκυβέρνηση των πολιτών.³³ Η κριτική του Sandel, η οποία αναπτύσσεται γύρω από τον άξονα της μεταβολής της σχέσης δημόσιας – ιδιωτικής σφαίρας, αποτελεί μια ιδιάζουσα μορφή ρεπουμπλικανισμού, που δεν προβληματίζεται όσον αφορά τον κίνδυνο κατάργησης της έννοιας των δικαιωμάτων, άρα και της ιδιωτικότητας, την οποία εισηγείται. Παρά την κριτική που ασκεί στη «διαδικαστική» δημοκρατία», εφ' όσον ο Sandel ενδιαφέρεται να προωθήσει τα δικαιώματα μειονοτικών ομάδων, ίσως βρίσκεται πλησιέστερα προς το φιλελευθερισμό, από όσο θέλει ο ίδιος να παραδεχθεί.

Η συνεισφορά της κριτικής του Sandel είναι αδιαμφισβήτητη, τουλάχιστον όσον αφορά τις προθέσεις της, καθώς επιχειρεί να συμβάλλει σε μια πληρέστερη και προσφορότερη αντίληψη της πολιτικής στις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες. Δεν αναλύει όμως εκτενέστερα τον τρόπο με τον οποίον η εισαγωγή αντιλήψεων του αγαθού στην δημόσια σφαίρα μπορεί να ενδυναμώσει την πολιτική συμμετοχή. Οποσδήποτε, μπορεί να διευκολύνει ποικίλες κοσμοθεωρητικές και θρησκευτικές ομάδες να εκδιπλώσουν τις απόψεις του αγαθού που αντιπροσωπεύουν. Μέσα στις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες, ποικίλες ομάδες και δόγματα αισθάνονται

περιθωριοποιημένα και διεκδικούν επιρροή στο πεδίο της δημόσιας διαβούλευσης. Η κριτική του Sandel στη «διαδικαστική» δημοκρατία αποδίδει την επικράτηση ενός «κυρίαρχου» λόγου, που στερεί την έκφραση από τις ποικίλες μειονότητες, στη φιλελεύθερη θεωρία. Δεν ασκεί όμως κριτική στις ποικίλες και πολύπλοκες δομές εξουσίας, οι οποίες υποστηρίζουν το καθεστώς, το οποίο αποπειράται να ελέγξει. Ο εμπλουτισμός του δημόσιου λόγου με απόψεις του αγαθού μπορεί να δώσει σε άτομα και ομάδες την ψευδαίσθηση της συμμετοχής. Δεν αγγίζει όμως ανθεκτικές κοινωνικές και οικονομικές δομές.

Η κριτική στη «διαδικαστική» δημοκρατία αδυνατεί να συνδέσει τις ποικίλες απόψεις του αγαθού, οι οποίες συχνά καθορίζουν τις ατομικές επιλογές, με μια θεώρηση για το πώς το άτομο επιλέγει και πράττει ηθικά και πολιτικά. Το αίτημα της εισαγωγής των ποικίλων απόψεων του αγαθού στο δημόσιο βίο θα απαιτούσε μια πληρέστερη και αποτελεσματικότερη κριτική των οικονομικών και κοινωνικών προϋποθέσεων της δυνατότητας που έχει το άτομο να τις εκδιπλώσει στο δημόσιο βίο. Παράλληλα όμως θα αναζητούσε τον τρόπο, με τον οποίο η κάθε ατομικότητα μπορεί να έχει κατακτήσει το βαθμό αυτονομίας, που της επιτρέπει να υιοθετήσει και να υποστηρίξει δημόσια τις διάφορες νοηματοδοσίες. Παρά το ότι η έμφαση στη σημασία των διαφόρων μορφών της νοηματοδοσίας του βίου αποτελεί συνεισφορά του Sandel, η αυτονομία, την οποία κάθε μέλος της πρέπει να κατακτήσει, είναι πολύτιμη αρχή του φιλελευθερισμού. Ο κοινοτισμός του Sandel όμως ασκεί κριτική ακριβώς στην προτεραιότητα, την οποία ο φιλελευθερισμός δίνει στον ατομικό αυτοκαθορισμό.

¹ Δεν αναλύω εδώ το ζήτημα του κατά πόσο οι εκπρόσωποι του ρεύματος που ονομάζεται «κοινοτισμός» ταυτίζονται με την ονομασία αυτή ή έστω την αποδέχονται. Κατά την εξέλιξη που έχει λάβει η επιχειρηματολογία τους, οι ίδιοι πολλές φορές έχουν αποποιηθεί της συμμετοχής τους στο ρεύμα του κοινοτισμού ή έχουν διαφωνήσει με σημεία της κριτικής του κοινοτισμού στον φιλελευθερισμό. Η ταξινόμησή τους ως κοινοτιστές έγινε ευρύτερα γνωστή από το κλασσικό πλέον εγχειρίδιο των Mulhall S., Swift A., *Liberals and Communitarians*, Blackwell, Oxford, 1992. Η άποψη ότι η ονομασία «κοινοτισμός» οφείλεται στην χρησιμοποίηση της έννοιας της κοινότητας από τον Sandel αναφέρεται στο Mulhall S., Swift A., ό.π., σελ. 40. Οπωσδήποτε, ο όρος «κοινοτισμός» αναφέρεται ήδη από την δεκαετία του '80 σε επίσης κλασσικά άρθρα, όπως Wallach J., «Liberals, Communitarians, and the Tasks of Political Theory», *Political Theory*, Vol. 15, No. 4, November 1987, σελ. 581-611, Gutmann A., «Communitarian Critics of Liberalism», *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 14, No. 3, Summer 1985, σελ. 308-322, και αργότερα Walzer M., «The Communitarian Critique

of Liberalism», *Political Theory*, Vol. 18, No. 1, February 1990, σελ. 6-23. Το ζήτημα έχει εντοπιστεί και από την ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Μολύβας Γρ. «Ο Sandel και τα θεμέλια της κοινοτιστικής αμφισβήτησης του ρωσιστικού φιλελευθερισμού» στο Sandel M., *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου, εισαγ., επιμ., Γρ. Μολύβας, Πόλις, Αθήνα, 2003, σελ. 18. Για την ένταξη ή μη του MacIntyre στο ρεύμα του κοινοτισμού βλ. Σιούφα Β., *Η κριτική του κοινοτισμού στο φιλελευθερισμό: Alasdair MacIntyre και Charles Taylor*, (Διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα 2002, σελ. 107.

² Γνωστότερος εκφραστής της άποψης αυτής είναι ο J.G.A. Pocock με το *The Machiavellian Moment : Florentine Political Thought and the Republican Tradition*, Princeton University Press, Princeton, N. Jersey, 1975.

³ Για παρουσίαση της διαμάχης γύρω από την προτεραιότητα μεταξύ ρεπουμπλικανισμού και δικαιωμάτων, όσον αφορά τη συγκρότηση του Αμερικανικού Συντάγματος βλ. Fallon R., «What is Republicanism and Is It Worth Reviving?», *Harvard Law Review*, τόμος 102, τεύχος 7, Μάιος 1989, σελ. 1695-1735. Για τη διαμάχη μεταξύ πολιτικής αρετής και ατομικισμού βλ. Shalhope R., «In Search of the Elusive Republic. Review of *Republicanism and Bourgeois Radicalism : Political Ideology in Late 18th Century England and America* by Isaac Kramnick», *Reviews In American History*, τόμος 19, τεύχος 4, Δεκέμβριος 1991, σελ. 468-473.

⁴ Βλ. Pettit Ph., *Republicanism : A Theory of Freedom and Government*, Oxford University Press, Oxford, 1997 και Skinner Q., *Liberty Before Liberalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

⁵ Κριτική όσον αφορά τον κίνδυνο που ελλοχεύει στην προτεραιότητα που δίνει ο ρεπουμπλικανισμός στο κοινό αγαθό, λόγω της πιθανής προσβολής των ατομικών δικαιωμάτων, αναπτύσσει ο Don Herzog στο άρθρο του «Some Questions for Republicans», *Political Theory*, τόμος 14, τεύχος 3, Αύγουστος 1986, σελ. 473-493.

⁶ Η άποψη ότι ο κοινοτισμός δεν θεματοποιεί ζητήματα ανισότητας αναπτύσσεται και στο Lund W., «Communitarian Politics and the Problem of Equality», *Political Research Quarterly*, τόμος 46, τεύχος 3, Σεπτέμβριος 1993, σελ. 577- 600, σύμφωνα με τον οποίο για τον κοινοτισμό η έννοια της ισότητας παραπέμπει σε ισότητα όσον αφορά την πολιτική συμμετοχή.

⁷ *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, όπ.παρ., σελ. 142-144.

⁸ Ρωλς Τζ., *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, (επίμετρο Κ. Παπαγεωργίου), Πόλις, Αθήνα, 2001, σελ. 105.

⁹ Sandel M., «The Procedural Republic and the Unencumbered Self», *Political Theory*, τόμος 12, τεύχος 1, Φεβρουάριος 1984, σελ. 89.

¹⁰ Sandel M., *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, όπ.παρ., σελ. 121.

¹¹ Sandel M., «Πρόλογος στη Δεύτερη έκδοση : Τα όρια του κοινοτισμού», στο *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, όπ.παρ.

¹² Όπ.παρ., σελ. 69-72.

¹³ Όπ.παρ., σελ. 73.

¹⁴ Όπ.παρ., σελ. 74.

¹⁵ Sandel M., «Moral Argument and Liberal Toleration : Abortion and Homosexuality», *California*

Law Review, τόμος 77, τεύχος 3, Μάιος 1989, σελ. 521-538.

¹⁶ Οι εν λόγω δικαστικές υποθέσεις αποτελούν σύνθηρες σημείο αναφοράς στις συζητήσεις όσον αφορά την αποδοχή η μη των παραπάνω πρακτικών. Η *Roe εναντίον Wade* (1973) αφορούσε τη νομιμοποίηση των εκτρώσεων, βάσει του πότε μπορεί να θεωρηθεί ότι ξεκινά η ύπαρξη του εμβρύου ως ανθρώπινη υπόσταση. Το δικαστήριο απεφάνθη ότι δεν μπορούσε να εκφέρει γνώμη για το τελευταίο ερώτημα, παρ'όλ' αυτά δικαιολόγησε την προστασία της ζωής του εμβρύου. Η *Bowers εναντίον Hardwick* (1986) αφορούσε την απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου, η οποία αρνήθηκε την δυνατότητα Συνταγματικής προστασίας από την απόφαση μιας Πολιτείας να ποινικοποιήσει εθελούσιες ομοφυλοφιλικές σχέσεις μεταξύ ενηλίκων. Οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις, θεώρησε το δικαστήριο, δεν προστατεύονταν με βάση το δικαίωμα της ιδιωτικότητας. Το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα είχε κατοχυρωθεί από πρότερη απόφαση (*Griswold εναντίον Connecticut*), όπου επιτράπηκε η χρήση αντισυλληπτικών χαπιών στα παντρεμένα ζευγάρια. Σύμφωνα με την απόφαση, το κράτος δεν μπορούσε να εισβάλλει στον ιδιωτικό βίο του ζεύγους. Το Δικαστήριο δεν αναγνώρισε όμως το δικαίωμα της ιδιωτικότητας στα ζευγάρια ατόμων του ίδιου φύλου, γιατί θεώρησε ότι δεν επρόκειτο για ένωση ίδιου χαρακτήρα με εκείνον του γάμου.

¹⁷ Οπ.παρ., σελ. 521-523.

¹⁸ Οπ.παρ., σελ. 524.

¹⁹ Οπ.παρ., σελ. 531.

²⁰ *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, όπ.παρ., σελ. 341.

²¹ Οπ.παρ., σελ. 344-5. Ποικίλες και εκτενείς είναι βέβαια οι συζητήσεις για το χαρακτήρα της θεολογικής νομιμοποίησης, η οποία αποτελεί κύρια θεμελίωση του κλασικού φιλελευθερισμού. Για τον Rawls, όπως και για πολλούς μελετητές, οι θρησκευτικές θεμελιώσεις αφορούν αναπόσπαστο στοιχείο της κλασικής φιλελεύθερης θεωρίας, το οποίο όμως πρέπει να εξεταστεί με βάση το δεδομένο της έκτασης και ισχύος ανάλογων θεμελιώσεων για την εποχή, και σε κάθε περίπτωση δεν μπορεί να αποτελέσει νομιμοποίηση ανάλογων θεμελιώσεων σήμερα. Ο Sandel διερωτάται για το λόγο μιας τέτοιας μεταστροφής της φιλελεύθερης θεωρίας όσον αφορά τον ρόλο της θρησκείας και καλεί «αινιγματική» την παράγραφο του *Πολιτικού Φιλελευθερισμού* του J. Rawls, όπου θίγεται το εν λόγω ζήτημα.

²² Οπ.παρ., σελ. 348.

²³ Rawls J., *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York, 1993, σελ. 218.

²⁴ Rawls J., «Introduction to the Paperback Edition», όπ.παρ., σελ. Iii-Iiv.

²⁵ Ρωλς Τζων, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, όπ.παρ., σελ. 471-472.

²⁶ Sandel M., *Democracy's Discontent : America in Search of a Public Philosophy*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1996, κεφ. 4.

²⁷ Ακολουθώ τη μετάφραση του όρου, όπως υπάρχει στο Sandel M., *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, όπ. παρ.

²⁸ Η «διαδικαστική» δημοκρατία είναι το πολιτικό καθεστώς που αντιστοιχεί στην αντίληψη του «αδέσμευτου» εαυτού, δηλαδή ένα καθεστώς στο οποίο οι θεσμοί δίνουν προτεραιότητα στην αυτονομία, χωρίς να προωθούν απόψεις του αγαθού. Για περαιτέρω ανάλυση βλ. Sandel M., «The

Procedural Republic and the Unencumbered Self», όπ. παρ. και Sandel M., *Democracy's Discontent*, όπ.παρ.

²⁹ Η αλληλεγγύη και το αίσθημα του ανήκειν ως απαραίτητη προϋπόθεση ενός σύγχρονου κοινωνικού κράτους υποστηρίζεται από πολλές προσεγγίσεις που προσπαθούν να συνεισφέρουν ως προς το επίκαιρο ζήτημα της αποδιάρθρωσης των κοινωνικών πολιτικών. Για μια κριτική παρουσίαση βλ. Σιούφα Β., «Μετασχηματισμοί της αλληλεγγύης στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία», υπό δημοσίευση στα *Πρακτικά του Πανελλήνιου Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου – Συνεδρίου «Ζητήματα Μεθοδολογίας της Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες», Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης (Ρέθυμνο, 23-26 Νοεμβρίου 2007)*.

³⁰ Shanley M.L., «Unencumbered Individuals and Embedded Selves : Reasons to Resist Dichotomous Thinking in Family Law», στο Allen A.L. and Regan M.C. Jr, *Debating Democracy's Discontent : Essays on American Politics, Law and Public Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 1998, σελ. 235-236. Κριτική στον τρόπο με τον οποίον πραγματεύεται ο Sandel τα ζητήματα του γάμου και της ομοφυλοφιλίας αναπτύσσονται επίσης στο Fleming J. E. and McClain L. C., «The Right of Privacy in Sandel's Procedural Republic», όπ.παρ., σελ. 248-259 και στο West R., «Gay Marriage and Liberal Constitutionalism: Two Mistakes», όπ. παρ., σελ. 260-269.

³¹ Shanley M.L., όπ.παρ., σελ. 239-240.

³² Η πολύ εύστοχη κριτική, όσον αφορά τον συντηρητισμό κάποιων «ρεπουμπλικανικών» ομάδων αναπτύσσεται στο Rosenblum N., «Fusion Republicanism», όπ.παρ., σελ. 273-288.

³³ Βλ. Pettit Ph. ό.π. και Skinner Q. ό.π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Allen A.L. and Regan M.C. Jr, *Debating Democracy's Discontent : Essays on American Politics, Law and Public Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

Fallon R., «What is Republicanism and Is It Worth Reviving?», *Harvard Law Review*, τόμος 102, τεύχος 7, Μάιος 1989.

Fleming J. E. and McClain L. C., «The Right of Privacy in Sandel's Procedural Republic» στο Allen A.L. and Regan M.C. Jr, *Debating Democracy's Discontent : Essays on American Politics, Law and Public Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

Gutmann A., «Communitarian Critics of Liberalism», *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 14, No 3, Summer 1985.

Herzog D., «Some Questions for Republicans», *Political Theory*, τόμος 14, τεύχος 3, Αύγουστος 1986.

Lund W., «Communitarian Politics and the Problem of Equality», *Political Research Quarterly*, Vol. 46, No 3, September 1993.

Μολύβας Γρ. «Ο Sandel και τα θεμέλια της κοινοτιστικής αμφισβήτησης του ρωλσιανού φιλελευθερισμού», στο Sandel M., *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου, εισαγ., επιμ., Γρ. Μολύβας, Πόλις, Αθήνα, 2003.

Mulhall S., Swift A., *Liberals and Communitarians*, Blackwell, Oxford, 1992.

Pettit Ph., *Republicanism : A Theory of Freedom and Government*, Oxford University Press, Oxford, 1997.

Pocock J.G.A., *The Machiavellian Moment : Florentine Political Thought and the Republican Tradition*, Princeton University Press, Princeton, N. Jersey, 1975.

Rawls J., *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York, 1993.

Rosenblum N., «Fusion Republicanism», στο Allen A.L. and Regan M.C. Jr, *Debating Democracy's Discontent : Essays on American Politics, Law and Public Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

Ρωλς Τζ., *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, (επίμετρο Κ. Παπαγεωργίου), Πόλις, Αθήνα, 2001.

Sandel M., «The Procedural Republic and the Unencumbered Self», *Political Theory*, Vol. 12, No 1, February 1984.

□, «Moral Argument and Liberal Toleration : Abortion and Homosexuality», *California Law Review*, Vol. 77, No 3, May 1989.

□, *Democracy's Discontent : America in Search of a Public Philosophy*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1996.

□, «Πρόλογος στη Δεύτερη έκδοση : Τα όρια του κοινοτισμού», στο Sandel M., *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου, εισαγ., επιμ., Γρ. Μολύβας, Πόλις, Αθήνα, 2003.

□, *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου, εισαγ., επιμ., Γρ. Μολύβας, Πόλις, Αθήνα, 2003.

Shalhope R., «In Search of the Elusive Republic. Review of *Republicanism and Bourgeois Radicalism : Political Ideology in Late 18th Century England and America* by Isaac Kramnick», *Reviews In American History*, τόμος 19, τεύχος 4, Δεκέμβριος 1991.

Shanley M.L., «Unencumbered Individuals and Embedded Selves : Reasons to Resist Dichotomous Thinking in Family Law», στο Allen A.L. and Regan M.C. Jr, *Debating Democracy's Discontent : Essays on American Politics, Law and Public Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

Σιούφα Β., *Η κριτική του κοινοτισμού στο φιλελευθερισμό: Alasdair MacIntyre και Charles Taylor*, (Διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα 2002.

□, «Μετασχηματισμοί της αλληλεγγύης στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία», υπό δημοσίευση στα *Πρακτικά του Πανελλήνιου Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου – Συνεδρίου «Ζητήματα Μεθοδολογίας της Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες», Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης (Ρέθυμνο, 23-26 Νοεμβρίου 2007)*.

Skinner Q., *Liberty Before Liberalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Wallach J., «Liberals, Communitarians, and the Tasks of Political Theory», *Political Theory*, Vol. 15, No. 4, November 1987.

Walzer M., «The Communitarian Critique of Liberalism», *Political Theory*, Vol. 18, No. 1, February 1990.

West R., «Gay Marriage and Liberal Constitutionalism: Two Mistakes», στο Allen A.L. and Regan M.C. Jr, *Debating Democracy's Discontent : Essays on American Politics, Law and Public Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

“Privacy and Liberal Democracy: Aspects of M. Sandel’s republicanism”

BASILIKI SIOUFA

The article argues that M. Sandel’s critique of liberalism may be more liberal than he is ready to admit, since he defends previously disadvantaged groups, like homosexuals and women. Nonetheless, his turn to what he calls a ‘traditional’ notion of privacy, which protects goods of practices rather than rights, may endanger the autonomy and self-determination of minority and other social groups. Sandel’s republicanism attempts to introduce a different notion of the public sphere, where conceptions of the good, which in liberalism belong to the private sphere, can be brought into the public discourse. The article argues that this transformation of the relation between the private and the political sphere, will not contribute as much as he believes to a more participatory conception of politics.

Η αναπηρία στο έργο της Άντρης Πολυδώρου

Ελπίδα Χρίστου*, Αθανασία Πογιατζή† & Ελένη Φτιάκα‡

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας μελέτης, είναι μέσα από την κριτική ανάλυση λόγου και της σύγκρισης και συσχέτισης δυο μυθιστορημάτων, από την λογοτεχνική παραγωγή της Κύπριας συγγραφέως, Άντρης Πολυδώρου, να εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο αναπαρίσταται το πορτρέτο της αναπηρίας. Με καθοδηγητικό κριτήριο την σφαιρικότερη πραγμάτευση του θέματος γίνεται, ακόμη, προσπάθεια να εντοπιστούν κοινές συνισταμένες στον τρόπο με τον οποίο η συγγραφέας προσεγγίζει το θέμα της αναπηρίας και σε σχέση με την πολιτισμική διάσταση της κοινωνικής πραγματικότητας στην οποία αναφέρεται, δηλαδή τη θρησκεία, τη γλώσσα και διάλεκτο, τα ήθη και έθιμα, τους κοινωνικούς κανόνες. Επιπλέον, μέσα από αυτή την ερευνητική μελέτη, επιχειρείται η διερεύνηση των αιτιών, που η συγγραφέας, επιλέγει να εντάσσει στα έργα της, ήρωες που διαφέρουν από το σύνηθες. Για το σκοπό αυτό, μελετήθηκαν τα έργα Χαιρετίσματα της Βροχής και Μεσημβρινή Παράσταση.

Λέξεις Κλειδιά: Αναπηρία, Λογοτεχνία, Κοινωνική κατασκευή, Στερεότυπα.

* Κοινωνιολόγος, Πανεπιστήμιο Κύπρου

† Εκπαιδευτικός Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κύπρου

‡ Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης και Ενιαίας Εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αναντίλεκτα στην εποχή μας τα μέσα μαζικής επικοινωνίας (ΜΜΕ) αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής μας ζωής. Από το 17^ο αιώνα και μετά πρωτοεμφανίζονται οι θεσμοί μιας κουλτούρας στην αγορά, το βιβλίο, ένα μέχρι πρόσφατα πνευματικό η καλλιτεχνικό προϊόν, μετατρέπεται σε εμπόρευμα και αποκτά ανταλλακτική αξία στη λογοτεχνική αγορά. Την περίοδο αυτή ο καθένας είναι ελεύθερος να «μπει» στην πνευματική η καλλιτεχνική αγορά, να βρει τον εκδότη του ή να γίνει ο ίδιος εκδότης των έργων του (Σεραφετινίδου, 1999). Σύμφωνα με τον κυρίαρχο επιστημονικό λόγο τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας «ερμηνεύουν την πραγματικότητα, της προσδίδουν νόημα με το να παράγουν μηνύματα για τον κόσμο που μας περιβάλλει είτε χρησιμοποιώντας τα ήδη υπάρχοντα «σημασιολογικά πλαίσια» ('frameworks of meaning'), ή, ακόμα πιο σημαντικά, με το να δημιουργούν νέα τέτοια πλαίσια για τη χαρτογράφηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Κατ' επέκταση, τα ΜΜΕ, όχι μόνο μέσω του γραπτού και προφορικού λόγου αλλά και μέσω ενός πλήθους συμβόλων, μεθόδων και πρακτικών συντελούν στην «κοινωνική κατασκευή» της πραγματικότητας» (Σεραφετινίδου, 1999).

Η ανάλυση του περιεχομένου που παράγουν τα ΜΜΕ είναι αποκαλυπτική όχι μόνο για τον κοινωνικό ρόλο των ΜΜΕ και την επίδραση τους στο κοινό εφόσον αποτελούν ένα σημαντικό τμήμα του πολιτιστικού οικοδομήματός της. Ακόμα και όταν τα έργα απευθύνονται σε παιδιά ή και ενήλικες, είναι δυνατό να επηρεάσουν τις προσωπικές στάσεις ζωής που θα υιοθετηθούν στο μέλλον. Επίσης, εκείνο που είναι σημαντικό, είναι πως η λογοτεχνία μπορεί να μας δώσει με ακρίβεια στοιχεία για την αναπηρία ανάλογα με την ιστορική περίοδο στην οποία αναφέρεται (Φτιάκα, 2011). Επομένως, το προσφορότερο πεδίο έρευνας, για το διαχρονικό τρόπο δημόσιας παρουσίασης του ανθρώπου με αναπηρία, βρίσκεται στη λογοτεχνία.

Σύμφωνα με την βιβλιογραφία, οι τρόποι παρουσίασης ατόμων με αναπηρία στη λογοτεχνία, κατά κανόνα αντανakλούν την κοινωνική στάση της εποχής απέναντι τους και δεν την παράγουν πρωτογενώς. Με άλλα λόγια ο δέκτης δεν είναι *tabula rasa*, μια λευκή κόλλα χαρτί πάνω στην οποία τα ΜΜΕ μπορούν να καταγράψουν ή να «αποτυπώσουν» τις οποιεσδήποτε

στάσεις, πεποιθήσεις ή αξίες. Όπως αναφέρει ο Klapper το 1960, τα μέσα κατά κανόνα συμβάλλουν και ενισχύουν προϋπάρχουσες αλλά δεν γεννούν ή εγκαινιάζουν νέες στάσεις ή τρόπους συμπεριφοράς (Σεραφετινίδου, 1999).

Με αυτές τις σκέψεις κατά νου και σε συνδυασμό με τον επιστημονικό λόγο, η λογοτεχνία θεωρείται κοινωνικό φαινόμενο, είναι η σύλληψη της πραγματικότητας μέσα από τη δημιουργική φαντασίωση κι η απεικόνιση της σε καλλιτεχνικές μορφές (Σακκελλαρίου, 1998). Η τέχνη, όπως αναφέρει και ο Shucking, θεωρείται ως «ένα είδος σειсмоγράφου» της εποχής της, όχι μόνο με την έννοια του «αντικατοπτρισμού» αλλά και από το γεγονός ότι ο λογοτέχνης είναι γέννημα και θρέμμα της εποχής του. Στην καλύτερη περίπτωση, ο συγγραφέας γίνεται ο εκφραστής του «αντικειμενικού πνεύματος» της εποχής του (Escarpit, 1972).

Πέραν αυτών, η ένταξη ανάπηρων ατόμων μέσα στα λογοτεχνικά έργα, που χρονολογικά ανάγεται στην αρχαιότητα, δεν είχε πάντοτε θετική επίδραση, περισσότερο μάλλον αρνητική, αφού πολλές φορές αναπαρήγαγε λανθασμένες στάσεις και προκαταλήψεις. Η Φτιάκα (2001), αναφερόμενη στις αντιλήψεις που προκύπτουν μέσα από τη λογοτεχνία εξηγεί, ότι στην προσπάθεια της να γίνει δραματική, παραστατική, παντοδύναμη, τις καλλιέργησε και τις δυνάμωσε. Όπως αναφέρει η ίδια, «η λογοτεχνία τις θέριασε τις προκαταλήψεις μας. Ζωγράφησε με τα μελανότερα χρώματα ότι διέφερε από το συνηθισμένο στο σώμα και το μυαλό, από την αρχαιότητα-βλέπε Οιδίποδα του Σοφοκλή-μέχρι το εικοστό αιώνα-βλέπε ζητιάνο του Καρκαβίτσα».

Για τους πιο πάνω λόγους, κρίνεται επιτακτική η ανάγκη η λογοτεχνία να ξεφύγει από την αρνητική αυτή ενσωμάτωση ανάπηρων χαρακτήρων, ώστε να βοηθήσει στην επίτευξη της υπέρβασης των προκαταλήψεων εκ μέρους των αρτιμελών και να αποκαταστήσει τη θέση των αναπήρων (Ψάλιου & Φτιάκα, 2010).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Βασισμένοι στην κριτική θεωρία επρόκειτο να δοθεί έμφαση στην σύγκριση και συσχέτιση δυο μυθιστορημάτων, από την λογοτεχνική παραγωγή της Κύπριας συγγραφέως, Άντρης Πολυδώρου με σκοπό να εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο αναπαρίσταται το πορτρέτο της αναπηρίας στα έργα της. Με καθοδηγητικό κριτήριο την σφαιρικότερη πραγμάτευση του θέματος γίνεται, ακόμη, προσπάθεια να εντοπιστούν κοινές συνισταμένες στον τρόπο με τον

οποίο η συγγραφέας προσεγγίζει το θέμα της αναπηρίας και σε σχέση με την πολιτισμική διάσταση της κοινωνικής πραγματικότητας στην οποία αναφέρεται, δηλαδή τη θρησκεία, τη γλώσσα και διάλεκτο, τα ήθη και έθιμα, τους κοινωνικούς κανόνες. Επιπλέον, μέσα από αυτή την ερευνητική μελέτη, επιχειρείται η διερεύνηση των αιτιών, που η συγγραφέας, επιλέγει να εντάσσει στα έργα της, ήρωες που διαφέρουν από το σύνθητες.

Για το σκοπό αυτό, πιο συγκεκριμένα, μελετήθηκαν τα έργα Χαιρετίσματα της Βροχής και Μεσημβρινή Παράσταση. Για τη μελέτη του θέματος χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου (Κυριαζή, 1999). Στη συνέχεια μελετήθηκε βιβλιογραφία σχετική με τη λογοτεχνία και την αναπηρία, η οποία ενίσχυσε τις θέσεις της συγγραφέως και τα αποτελέσματα της δικής μας ανάλυσης. Επίσης, η συλλογή δεδομένων έγινε και υπό τη μορφή συνέντευξης της συγγραφέως Άντρης Πολυδώρου, που διήρκεσε συνολικά 90 λεπτά. Ακολουθήθηκε το πρότυπο της ημιδομημένης συνέντευξης και η συνέντευξη μαγνητοφωνήθηκε με την συναίνεση της συνεντευξιζόμενης. Επίσης, η έρευνα εστιάστηκε και στην κατανόηση, τη διαδικασία ανάδυσης και τη λειτουργία της «κοινωνικής» αναπαράστασης, αφού η έννοια της, είναι κεντρική στην εξήγηση της ψυχικής και κοινωνικής λειτουργίας, την ατομική και συλλογική δράση, στις σχέσεις του ατόμου με το περιβάλλον του (Παπαστάμου & Μαντόγλου, 1995). Στη συνέχεια θα ακολουθήσει αναλυτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων, κατά την οποία παρατίθεται συνδυασμός του υλικού που προέκυψε από τη συνέντευξη και αυτού που εντοπίστηκε από την ανάλυση των αποτελεσμάτων.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ

Η Άντρη Πολυδώρου γεννήθηκε στην Κύπρο, και συγκεκριμένα στο χωριό Αμιάντος, και τέλειωσε το Δημοτικό και το Γυμνάσιο σε σχολεία της Λευκωσίας. Σπούδασε στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, στην Ιατρική Σχολή. Η ίδια στην συνέντευξη που μας παραχώρησε, αναφέρεται στα δύσκολα χρόνια που σημάδεψαν την παιδική της ηλικία, στην επιθυμία της να διαβάσει και να σπουδάσει σε ένα περιβάλλον που δεν γινόταν λόγος για κάτι τέτοιο, και στις πολύ διαφορετικές αντιλήψεις που είχε σαν παιδί πρώτα και στην συνέχεια σαν ενήλικας, με τους γονείς της, κάτι που την έκανε να ξεχωρίζει και να είναι διαφορετική. Για όλα τα πιο πάνω η ίδια λέει συγκεκριμένα,

«η παιδική μου ηλικία ήταν δύσκολη για δυο λόγους. Πρώτον γιατί ήταν πάρα πολύ φτωχή η οικογένεια μου, πολύ φτωχή όμως και δεύτερο ο πατέρας μου ήταν αγράμματος και η μητέρα μου αναλφάβητη. Έχω μια αδελφή, λοιπόν ο πατέρας μου ήταν εργάτης και η μητέρα μου καθαρίστρια σε σπίτια. Η σχέση μου με τους γονείς μου ήταν κάπως δύσκολη με την έννοια του καμιά σχέση η αντίληψη η δική μου με τις αντιλήψεις τις δικές τους» (Πολυδώρου, 2011: 50).

Το έργο της μπορεί να χωριστεί σε δυο κατηγορίες, «η μια άπτεται της πραγματικότητας, οι πυρήνες των μυθιστορημάτων είναι συμβάντα της ζωής, και η άλλη, μέσα από τη φαντασία, αναζητά αλήθειες και εκφράζει ανησυχίες» (Πολυδώρου, 2011: 53).

Παράλειψη θα ήταν, αν δεν κάναμε μια αναφορά στο γεγονός ότι τόσο στα δύο μυθιστορήματα που εξετάζουμε στην παρούσα μελέτη, όσο και στο συνολικό της συγγραφικό έργο της, οι διάλογοι αποδίδονται στην κυπριακή διάλεκτο. Όπως αναφέρει και η ίδια η συγγραφέας,

«Ενθουσιασμένη με την ανταπόκριση του κοινού, στη χρήση της κυπριακής διαλέκτου, επέλεξα και πάλι να δώσω τους διαλόγους στην τοπολαλιά, που τόσο εύγλωττα εκφράζει τον κάθε Κύπριο» (Χαιρετίσματα της Βροχής, Πρόλογος).

Η Πολυδώρου, αναφερόμενη στην επιλογή της να τοποθετεί στα μυθιστορήματα της, ήρωες με κάποια μορφή αναπηρίας ή ήρωες που διαφέρουν από το σύνηθες, σημειώνει,

«Δεν υπάρχει καμιά αφορμή. Ακολουθώ τα συναισθήματα και ότι με ταρακουνά. Έτσι γράφω έτσι λειτουργώ. Έχω συγγενή με αναπηρία, αλλά αυτό είναι άσχετο. Δεν γράφω εμπειρικά, δεν βίωσα αναπηρία. Σας είπα πριν ότι με ενοχλεί πάρα πολύ ο πόνος το φυσικό κακό» (Πολυδώρου, 2011: 54).

Πέρα από τα παραπάνω, η συγγραφέας, τονίζει στην συνέντευξη που μας παραχώρησε πως την απασχολεί το θέμα της διαφορετικότητας, αφού όταν γράφει εντάσσει όλα τα άτομα που είναι μέλη μιας κοινωνίας και τα εντάσσει στα έργα της ως μέρος του κοινωνικού συνόλου.

«Σκεφτείτε και κάτι άλλο ρε παιδιά, αν δεν έγραφα αν δεν πήγαινα προς αυτά τα θέματα, ποιος θα με διάβαζε; Όπως το διαβάζετε εσείς και το βρίσκετε ενδιαφέρον, με τον ίδιο τρόπο, νομίζω λειτουργώ. Αν δεν δονηθεί το συναίσθημα μου κάπου, δεν υπάρχει περίπτωση να γράψω κάτι» (Πολυδώρου, 2011: 53).

ΥΠΟΘΕΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

Προτού προχωρήσουμε κρίνεται αναγκαίο να αναφερθούμε στην υπόθεση των δυο μυθιστορημάτων. Στο μυθιστόρημα Μεσημβρινή Παράσταση, η ιστορία αφορά μια οικογένεια που μάχεται καθημερινά, με νύχια και δόντια, να αντιμετωπίσει με αξιοπρέπεια και αγάπη την αρρώστια του παιδιού της. Ο Περικλής, όταν μαθαίνει την αλήθεια για την αναπηρία του (μυϊκή δυστροφία ή Ντουςιέν) και την πορεία που θα έχει τα επόμενα χρόνια, θέλει να πεθάνει και η μάνα είναι αυτή που καλείται κάνει το φόνο, εφόσον ο ίδιος της το ζητά. Αποφασίζει όμως να μην τον αφήσει μόνο του στο ταξίδι του αυτό και παίρνει και αυτή το δηλητήριο, χωρίς να προλάβει όμως να του το δώσει, αφού την ώρα που πρόκειται να το κάνει διακόπτεται από δυο γειτόνισσες.

Στο μυθιστόρημα Χαιρετίσματα της βροχής, δυο χαρακτήρες πλαισιώνουν τους κεντρικούς ήρωες της ιστορίας, ο Κόκος, ένας νεαρός με νοητική αναπηρία και η Τάτη μια οικιακή βοηθός με σηματομεμένο πρόσωπο από έγκλημα, που δείχνουν μεγάλη αφοσίωση στα αφεντικά τους και γίνονται οι καλύτεροι σύμμαχοι σε δύσκολες περιόδους της ζωής τους.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κεφάλαιο 1: Συνθήκες Ιδρυματοποίησης και Αντιμετώπιση από τον περίγυρο.

Το ζήτημα της ιδρυματοποίησης και ο τρόπος αντιμετώπισης του ανάπηρου ατόμου, τόσο από τον οικογενειακό όσο και από τον κοινωνικό περίγυρο, αποτελεί κεντρικό άξονα και στα δυο έργα της Άντρης Πολυδώρου.

Ο Περικλής, κεντρικός ήρωας του μυθιστορήματος «Μεσημβρινή Παράσταση» μετά την διάγνωση της ασθένειας του στην ηλικία των πέντε χρόνων διακόπτει την φοίτηση του από το σχολείο και βρίσκεται σε πλήρη απομόνωση. Μετά την διάγνωση της ασθένειας του στην ηλικία των πέντε χρόνων, ο Περικλής διακόπτει την φοίτηση του από το σχολείο, και βρίσκεται σε πλήρη απομόνωση, περιφέρεται με το τροχικάθισμα του, με τη βοήθεια της μητέρας του, από το ένα δωμάτιο του σπιτιού στο άλλο, με μόνη συναναστροφή τον οικογενειακό του περίγυρο. Ο ήρωας του μυθιστορήματος, παρουσιάζεται ως ένα πλήρως εξαρτημένο και

παθητικό άτομο, που τυγχάνει φροντίδας και περιποίησης από τους γύρω του, και με τον τρόπο αυτό αναπαράγεται η θεωρία του ατομικού ελλείμματος.

Σκιαγραφείται ακριβώς στον χαρακτήρα του, μια “υπονοούμενη θεωρία”, που σύμφωνα με τον Oliver (2009), είναι αυτή της «προσωπικής τραγωδίας». Κατά τη θεωρία αυτή, οι ανάπηροι θεωρούνται θύματα μιας τραγικής κατάστασης και δέχονται ειδική μεταχείριση στην καθημερινότητά τους. Όπως αναφέρει η Φτιάκα (1999), εστιάζοντας στο άτομο και στις ιδιαιτερότητες του, έχει το ιατρικό μοντέλο στο παρελθόν κατορθώσει με μοναδικό τρόπο, να επιδεινώσει αντί να απαμβλύνει τις τυχόν φυσικές αδυναμίες που τυχόν υπάρχουν.

Ωστόσο και στα «Χαιρετίσματα της βροχής», η Τάτη ζει σε συνθήκες ιδρυματοποίησης και διαχωρισμού πριν γίνει δεχτή στο σπίτι του λόφου λόγω του σηματοδεδεμένου της προσώπου από κάψιμο. Είναι απομονωμένη, και ζει τις περισσότερες ώρες κλεισμένη στην κάμαρα της. Νιώθει φυλακισμένη και ορισμένες φορές νιώθει πως θέλει να πεθάνει. Η μητέρα της Τάτη, θεωρεί και αυτή «πως θα ήταν προτιμότερο να είχε πεθάνει τότε, παρά να ζει στιγματισμένη και απομονωμένη» (Χαιρετίσματα της Βροχής: 23).

Τόσο στην περίπτωση της Τάτη, όσο και του Περικλή, η ύπαρξη ανάπηρου μέλους στους κόλπους της οικογένειας προκαλεί ντροπή. Όπως σημειώνει η Φτιάκα (2000), η ντροπή για μια κατάσταση που θεωρείται ότι απέχει πολύ από το «κανονικό» είναι ένα σημαντικό στοιχείο που ωθεί στην απόκρυψη παιδιών, αντί να προβληματίζει για την εκπαίδευσή τους.

Όπως προκύπτει από την προτασόμενη ανάλυση του τρόπου με τον οποίο η κοινωνία αντιμετωπίζει την αναπηρία, φαίνεται πως ο ευρύτερος περίγυρος δεν αποδέχεται την ύπαρξη ανάπηρων πολιτών ανάμεσά του. Ως απόρροια των κοινωνικών στερεοτύπων, ο κοινωνικός περίγυρος, όπως και ο οικογενειακός, υιοθετεί μία άκαμπτα αρνητική στάση απέναντι στους ανάπηρους συνανθρώπους του. Αναλυτικότερα, στην πρώτη περίπτωση, αυτήν της Τάτη, η ίδια γίνεται αντικείμενο σχολιασμού και κοροϊδίας από τους συγχωριανούς της, ακόμα και στον χώρο της εκκλησίας,

«Ούτε στην εκκλησία την Κυριακή δεν πάει γιατί το βλέμμα όλων είναι πάνω της. Άλλοι μπροστά της και άλλοι πίσω της κοροϊδεύουν την και γελούν πίσω από την πλάτη της» (Χαιρετίσματα της Βροχής: 23).

Πράγματι πολλά άτομα δε γνωρίζουν πώς να φερθούν στους ανάπηρους. Σύμφωνα με τον Γκοργκόλη (2006), η αβεβαιότητα, η αστάθεια, η αδιακρισία και η αμηχανία που χαρακτηρίζει συχνά τη συμπεριφορά τους μπορεί ν’ αποδοθεί στην έλλειψη εμπειρίας, όσον αφορά στην

επικοινωνία και στην επαφή με τους ανάπηρους. Συνεχίζοντας, ο Γκοργκόλης (2006), αναφέρει ότι έρευνες αποκαλύπτουν πολλούς τρόπους με τους οποίους οι μη ανάπηροι παραβιάζουν τα δικαιώματα των αναπήρων. Το επίμονο κοίταγμα ή το «καρφωμένο βλέμμα» υπήρξε η πιο συνηθισμένη ενοχλητική συμπεριφορά μέχρι σήμερα, ενώ οι αδιάκριτες ερωτήσεις δεν αφήνουν ακάλυπτη καμία πλευρά της ιδιωτικής ζωής του ανάπηρου.

Τόσο η Τάτη, όσο και ο Κόκος, στο έργο της Πολυδώρου «Χαιρετίσματα της βροχής», ουδετεροποιούνται, χάνουν δηλαδή μέρος της ταυτότητας τους, αφού τα ονόματά τους αντικαθιστούνται από τον κοινωνικό περίγυρο, με επίθετα ή φράσεις που δηλώνουν υποτίμηση. Στην περίπτωση, του Κόκου (άτομο με νοητική αναπηρία), γίνεται «το Κοκού», η «μασκώτα του χωριού», «ο καταραμένος», «ο τρισκατάρατος», «ο κολασμένος», «ο σατανάς», «ο τρελλός του χωριού» ενώ η Τάτη χαρακτηρίζεται ως «η καμένη» και «άρρωστη». Ακόμα και στο μυθιστόρημα Μεσημβρινή Παράσταση, ο ίδιος ο Περικλής χρησιμοποιεί την λέξη «σακάτης», αναφερόμενος στον εαυτό του. Σύμφωνα με τον Γκοργκόλη (2006) το στίγμα συνδέεται με ποιοτικά χαρακτηριστικά του ατόμου, που το υποβαθμίζουν στα μάτια των άλλων, ενώ συγχρόνως επηρεάζει και τον τρόπο με τον οποίο το ίδιο το άτομο βλέπει τον εαυτό του.

Κεφάλαιο 2: Εργασιακή απασχόληση.

Ένα άλλο μοτίβο που εντοπίζεται στην παρουσίαση των ανάπηρων χαρακτήρων στο έργο της Πολυδώρου είναι η εργοδότηση τους σε χαμηλού κύρους και χαμηλών απολαβών επαγγέλματα (Ψάλιου & Φτιάκα, 2010).

Είναι αποδεδειγμένο, πως τα ανάπηρα άτομα, δεν ενσωματώνονται επιτυχώς στην κανονική αγορά εργασίας και αποκλείονται σε μεγαλύτερο βαθμό από αυτή, σε σύγκριση με τα μη ανάπηρα μέλη της κοινωνίας. Η θέση αυτή, επιβεβαιώνεται με την εργασιακή απασχόληση του Κόκου ο οποίος μετά από προτροπή του Νικηφόρου, γίνεται εργάτης και ασχολείται με την εκτροφή των ζώων στο σπίτι των Λιρέων. Επίσης, και με την περίπτωση της Τάτη που προσλαμβάνεται, μετά από τα φιλάνθρωπα αισθήματα της Δέσποινας, ως υπηρέτρια του σπιτιού.

Σύμφωνα με το υλιστικό μοντέλο κατανόησης της αναπηρίας του Finkelstein (1980), στην αγροτική κοινωνία, η πλειοψηφία των αναπήρων δεν αποκλείονται από τη συμμετοχή τους στη παραγωγή. Αντίθετα, χαρακτηριστικό των βιομηχανικών κοινωνιών είναι η περιθωριοποίηση

των ανάπηρων ατόμων, οι οποίες θεωρούν τα ανάπηρα άτομα μη παραγωγικές μονάδες και το αποκλείουν από την αγορά εργασίας (Oliver, 2009).

Κεφάλαιο 3: Ο «εαυτός» και οι «άλλοι».

Μέσα από το έργο της Πολυδώρου, θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε και να αναδείξουμε ωστόσο και τις διαχωριστικές πρακτικές, μια ιδέα του Foucault το 1982, που πιο συγκεκριμένα ορίζει τον «εαυτό» (self) ως τον επικρατέστερο και κάτοχο εξουσίας και της δύναμης και τον «άλλο» (other), ως αυτόν που βρίσκεται υπό έλεγχο του εξουσιαστή (Corker & Skakespeare, 2002). Στην περίπτωση των δυο μυθιστορημάτων, στον «εαυτό» μπορούμε να διακρίνουμε, τον οικογενειακό και κοινωνικό περίγυρο, τα μη ανάπηρα μέλη της κοινωνίας, δηλαδή τους κατόχους δύναμης και εξουσίας ενώ στη θέση του «άλλου», μπορούμε να αναγνωρίσουμε την ευπαθή ομάδα των αναπήρων, τον Κόκο, την Τάτη και τον Περικλή. Σύμφωνα με τον Foucault, οι κοινωνικές ταυτότητες δημιουργούνται με βάση τον κυρίαρχο λόγο και τον τρόπο οργάνωσης της γνώσης, η οποία σχετίζεται άμεσα με τις κυρίαρχες δυνάμεις. Η αναπηρία, κατά τον ίδιο είναι δημιουργία, του συστήματος λόγου και της συνεπακόλουθης κατηγοριοποίησης των ατόμων και οι δυνάμεις εξουσίας, ως θεσμοθετημένη δράση με συγκεκριμένο τελετουργικό, έχει πειθαρχική και ομαλοποιητική επίδραση στην κοινωνική ζωή (Corker & Shakespeare, 2002).

Κεφάλαιο 4: Αναζήτηση αιτιών.

Στα έργα της Πολυδώρου, που αναλύονται στην παρούσα εργασία, καταγράφονται εξηγήσεις, που ομολογούν πως η αναπηρία δεν αντιμετωπίστηκε πάντοτε με τον ίδιο τρόπο και οι εξηγήσεις που δίνονται για την εμφάνισή της ποικίλουν.

Πιο συγκεκριμένα, στο μυθιστόρημα Μεσημβρινή Παράσταση, και στην περίπτωση του Περικλή, ως αιτία της επίκτητης αναπηρίας του, θεωρήθηκε κάποια σοβαρή ασθένεια του ατόμου, που εκδηλώθηκε σε μία ορισμένη χρονική στιγμή της ζωής του. Η μεταβολή της κατάστασης ενός ατόμου από αυτή του αρτιμελούς σε αυτή του ανάπηρου εκλαμβάνεται από το περιβάλλον κοινωνικό πλαίσιο ως ποινή επιβληθείσα από το Θεό για τις αμαρτωλές πράξεις και συμπεριφορές του ατόμου.

«Αμαρτία; Άρχισε να τσιφίζει. Αμαρτία ο Περικλής μου; Πήγαινε να του πείς πως είναι αμαρτία να παραπονιέται πως ποτέ του δεν είχε ότι όλα τα παιδιά του κόσμου. Πήγαινε να

του πεις ότι εν αμαρτία να παραπονιέται που ξέρει πότε θα πεθάνει και να βασανίζεται η ψυχή και να μην βγαίνει σαν τον καταραμένο, λες και κρατά όλες τις αμαρτίες του κόσμου πάνω του» (Μεσηβρινή Παράσταση, εσώφυλλο).

Επίσης, ως υπαίτιοι της αναπηρικής κατάστασης του γεννηθέντος παιδιού κρίνονται και οι δύο γονείς λόγω αμαρτωλής ζωής, την οποία διάγουν.

«έλα μαμά, δεν γίνεται να πιστεύεις πως ο Θεός τιμωρά τα παιδιά του, δεν υπάρχουν λόγια να το πω, για τον λόγο πως δεν πιστεύουν οι γονείς τους. Τι είναι ο Θεός, άνθρωπος και μάλιστα κακός;» (Μεσηβρινή Παράσταση: 563).

Σε κάποιο άλλο σημείο του μυθιστορήματος, η Πολυδώρου περιγράφοντας ένα περιστατικό ενός φιλικού ζευγαριού των ηρώων που εξετάζουμε, αποδίδεται η αιτία στη μητέρα,

«της άνοιξε την καρδιά της η Αρετή της Αιμιλίας. Της μίλησε για τον Χρίστο και τη συμπεριφορά του. [...] Λίγο έλειψε να την δείρει όταν πήγαν στο σπίτι, της έβαλε τις φωνές ότι αυτή έφταιγε για την αρρώστια των παιδιών τους και πως ήταν ανίκανη να κάνει ένα γερό παιδί» (Μεσηβρινή Παράσταση: 181).

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει μια αναφορά για την ιστορία της αναπηρίας και πώς αντιμετωπιζόταν από την αρχαιότητα. Στη βιβλιογραφία, ο άνθρωπος, σύμφωνα με όλες τις χριστιανικές θρησκείες και την ορθοδοξία, είναι επίσης δημιουργήμα του Θεού και είναι δεδομένος, ίδιος και αμετάβλητος, «αμαρτωλός», για όλες τις ιστορικές περιόδους και για όλες τις κοινωνίες της ανθρωπότητας, από την αρχαία Ελλάδα μέχρι τη σύγχρονη Ευρώπη (Παπαρίζος, 2001). Πράγματι και σε μία άλλη αρχαία παράδοση και κουλτούρα, αυτή της Μεσοποταμίας, η αναπηρία συνδέεται με την αμαρτία. Οι ανάρμοστες πράξεις των ανθρώπων οδηγούν στη γέννηση ανάπηρων και άρρωστων παιδιών, πράγμα που συνιστά μορφή τιμωρίας ή/και αποδοκιμασίας των Θεών. Η αναπηρία είναι ένδειξη παραστρατήματος της κοινωνίας από το 'ορθό', καθώς ένα άτομο γεννιέται ανάπηρο με σκοπό να εξιλεωθεί ολόκληρη η κοινωνία από το 'λάθος' (Stiker, 1999). Ο Χριστός, σύμφωνα με τον Stiker, τίθεται σαφώς υπέρ της προστασίας κάθε αδύναμου μέλους της κοινωνίας. Επίσης, ο ίδιος σημειώνει ότι ο λόγος του Χριστού επιφέρει μία επανάσταση στην ιουδαϊκή παράδοση και διαφοροποιείται ριζικά από την νοοτροπία της εποχής του, θέλοντας με τον τρόπο αυτό να αποδομήσει την εν λόγω νοοτροπία και να εισάγει μία νέα μορφή αντιμετώπισης της αναπηρίας. Ο Χριστιανισμός αποσυνδέει την αναπηρία από την αμαρτία και κρίνει την πρώτη ως θεάρεστη στο βαθμό που θα οδηγήσει στον εξαγνισμό του ατόμου (Ζώνιου – Σιδέρη, 1996; Stiker, 1999).

Κεφάλαιο 5: Το ζήτημα της Θείας Δίκης.

Όπως αναφέρει ο Δώρος Πολυδώρου (2008), στον Πρόλογο του βιβλίου (Μεσημβρινή Παράσταση) το όλο Έργο θέτει ερωτήματα, προβληματίζει, αγγίζει το θείο σε κάποιες περιπτώσεις. Τα γιατί διαδέχονταν το ένα το άλλο, η Θεία Δίκη στέκεται από πάνω σαν Δαμόκλειος Σπάθη. Επίσης τίθενται ερωτήματα όπως αναφέρει, όπως, είναι ή δεν είναι επί γης τιμωρία; Είναι ή δεν είναι για την Αιμιλία το τέλος της θεία προστασία;

Όσον αφορά το ζήτημα της θρησκείας και το λόγο για τον οποίο και στα δύο μυθιστορήματα, θίγεται η συγγραφέας στη συνέντευξη της απαντά ότι,

«Μιλώντας για το Θεό, κατάλαβα πως μιλάμε μέσα από τις ανθρώπινες δυνατότητες. Την Θεία Δίκη, την δανειστήκαμε από την αρχαιότητα, που τιμωρούσαν οι Θεοί. Δεν μπορώ να σου πω αν το τέλος των μυθιστορημάτων μου είναι Θεία Δίκη. Απλά προβληματίζω. Αφήνω τον αναγνώστη να κρίνει. Από τη μια πλευρά είναι αυτό που πιστεύει ο περισσότερος κόσμος και είμαι υποχρεωμένη να το σημειώσω. Από την άλλη, νομίζω ότι έχω προτάσεις, οι οποίες το αμφισβητούν. Βάζω το ερωτηματικό κάτσε είναι άραγε τούτο; Εντελώς διακριτικά. Είναι μέρος της ζωής μας η Θρησκεία, δεν μπορώ να το αποφύγω» (Πολυδώρου, 2011: 59).

Κεφάλαιο 6: Το ζήτημα του θανάτου.

Η λογοτεχνική αναπαράσταση του θανάτου συνιστά έναν τρόπο αντιμετώπισης της ανθρώπινης θνησιμότητας και, παρά τον επίμονο αγώνα του ανθρώπου για άρνηση του θανάτου, η λογοτεχνία εκφράζει ποικιλοτρόπως την ανθρώπινη αγωνία για την κατανόηση και των επιπτώσεών του (Garret, 1993). Και όπως πολύ εύστοχα υποστηρίζει ο Garret (1993: 51), «κάθε αναπαράσταση του θανάτου, μολονότι φαίνεται πως είναι αδύνατη, ταυτόχρονα αποδεικνύεται απολύτως αναγκαία».

Η παρουσία του θέματος του θανάτου γίνεται αισθητή και στα δυο μυθιστορήματα της Πολυδώρου. Στα Χαιρετίσματα της Βροχής, η Τάτη αρνούμενη να δεχτεί άλλο την υποτιμητική και γεμάτη οίκτο αντιμετώπιση που δέχεται από τον κοινωνικό της περίγυρο, ακόμα και από την ίδια την οικογένεια της, θέλει να δώσει τέλος στη ζωή της. Τα λόγια της μητέρας της, καταδεικνύουν τι ήταν αυτό που την έφερε σε αυτό το σημείο,

«Ακόμα και οι αδερφές της δεν τη φωνάζουν με το όνομα της, πάνω καμένη κάτω καμένη την φωνάζουν. Χθες την βρήκα λουσομένη στο κλάμα και να μου λέει πως θέλει να πεθάνει.

Δεν αντέχει να ξέρει πως θα περάσει τη ζωή της φυλακισμένη, μέχρι να γεράσει και να πεθάνει» (Χαιρετίσματα της Βροχής: 23).

Το ζήτημα του θανάτου στη Μεσημβρινή Παράσταση παίρνει άλλες διαστάσεις. Ο Περικλής, όταν καταλαβαίνει ότι σε όλη του τη ζωή ζούσε σε ψεύτικο και προστατευμένο κόσμο, και ότι οι γονείς του, του απέκρυπταν την αλήθεια για την πορεία και την κατάληξη της ασθένειάς του, αφού δεν βρίσκει άλλο νόημα στην ζωή του καταλήγει στην απόφαση πως θέλει να πεθάνει. Η απόφαση του αυτή είναι συνειδητή, και πολύ καλά σχεδιασμένη εκ μέρους του. Όταν οι ελπίδες για αποκατάσταση πεθαίνουν, την ώρα που διαβάζει κρυφά τα βιβλία ιατρικής που προμηθεύτηκε, η απόφαση του γίνεται ξεκάθαρη: δεν θέλει να μείνει για μια ζωή καθηλωμένος στην αναπηρική καρέκλα και να βλέπει ένα ένα τα μέρη του σώματος του να παραλύουν, να μην μπορεί να παντρευτεί, να εργαστεί να ζήσει μια ζωή όπως οι υπόλοιποι.

Ο Περικλής αφού δεν μπορεί να δώσει από μόνος τέρμα στη ζωή του, ζητά βοήθεια από την μητέρα του, μετά από μια σειρά από καθημερινές και δουλεμένες ερωτήσεις που σκοπό έχουν να της δημιουργήσουν τύψεις, που τόσο καιρό του απέκρυπτε την αλήθεια. Ο Περικλής παρακαλεί την Αιμιλία να τον βοηθήσει να δώσει τέλος στην ύπαρξη του,

«Να σου πω τι να αγοράσεις και να μου το δώσεις να το πιώ [...] φτάνει μάμα φτάνει όσα πέρασα ως τωρά μεν γίνεις η αιτία να...γλύτωσε με..να με βοηθήσεις να τελειώσω με αυτή ζωή» (Μεσημβρινή Παράσταση: 600-601).

Όπως επισημαίνεται από την Σταύρου (2001), έχουμε μια πικρή απογοήτευση διότι, ο έφηβος που ετοιμάζεται να ζήσει τα πάντα στη ζωή του, που φαντάζεται ότι θα κατακτήσει τον κόσμο, αντί «να κερδίσει τα πάντα» πρέπει να δεχτεί ότι θα χάσει τα πάντα. Το παιδί αντιμέτωπο με την αρρώστια, την νοσηλεία, τις θεραπευτικές τεχνικές που ασκούνται πάνω του, το άγχος και το φόβο που αναδύεται μέσα του, συχνά εκδηλώνει παλινδρομήσεις στη συμπεριφορά του.

Κεφάλαιο 7: Μια ιδιαίτερη σχέση.

Η ματιά της συγγραφέως, όσον αφορά τη διαφορετικότητα και τη δυνατότητα να αναπτυχθούν σχέσεις κοινωνικά «ασύμβατες», όπως η ισότιμη φιλική σχέση ανάμεσα σε έναν άνθρωπο τυπικής ανάπτυξης και για παράδειγμα σε έναν άνθρωπο με νοητική καθυστέρηση είναι επηρεασμένη από το κοινωνικό μοντέλο προσέγγισης της αναπηρίας. Πάντα υπάρχουν

κάποια άτομα που βλέπουν την άλλη όψη στα άτομα με αναπηρία, και κατανοούν ποιος είναι ο λόγος ύπαρξης του κάθε ανθρώπου (Φτιάκα, 2011).

Μέσα από την περιγραφή ενός τοπικού εθίμου στο μυθιστόρημα *Χαιρετίσματα της Βροχής*, στο οποίο εμπλέκεται ο Κόκος, η συγγραφέας αποδίδει την ιδιαίτερη προσωπικότητα του Νικηφόρου ο οποίος «βλέπει την άλλη όψη του νομίσματος». Αυτός ο τρόπος προσέγγισης έχει σαν αποτέλεσμα ο Νικηφόρος να πάρει τον ρόλο του «προστάτη» απέναντι στον Κόκο,

«Τριγύριζε ο Κόκος στο χωριό, σέρνοντας τα πόδια του που δεν τον βαστούσαν από την αστία [...] Το κακό έγινε όταν είδε την πόρτα ενός σπιτιού ορθάνοιχτη, με μια πινακωτή γεμάτη ψωμιά και ένα ψάθινο καλάθι στο τραπέζι με ένα υπέροχο βουνό λαχταριστές φλαούνες, μόλις τις ξεφούρνισαν. Θόλωσε ο νους του αγαθού και χωρίς καμιά σκέψη ο καλός σου, μπαίνει και αρπάζει μια φλαούνα. Έμφραγμα κόντεψαν να πάθουν οι κυράδες του σπιτιού. Το εξέλαβαν ως βλασφημία, τους μαγάρισε το σπίτι ο αναθεματισμένος. Ο πλάστης στα χέρια της μιας, έπεσε με δύναμη στην πλάτη του. – Ρε καταραμένε, Τρισκατάρατε, στο σπίτι μας ήρθες να μας κολάσεις, πριν την Ανάσταση; Έξω από το σπίτι μας κολασμένε σατανά, έξω που σπίτι μας θεότρελλε...» (*Χαιρετίσματα της Βροχής*: 30).

Ο Νικηφόρος, τον πήγε στο σπίτι του λόφου, όπου εκεί τον φρόντισαν, τον τάισαν και τον περιποιήθηκαν. Από τότε ο «προστάτης» έγινε φίλος, και αναπτύχθηκε σχέση εμπιστοσύνης και από την πλευρά των δυο.

Την ύπαρξη φιλικής σχέσης ανάμεσα σε ένα ανάπηρο άτομο και σε ένα μη ανάπηρο, συναντάμε και στο μυθιστόρημα *Μεσημβρινή Παράσταση*, ανάμεσα στον Περικλή και την Σόνια, την κοπέλα του αδελφού του,

«Φερόταν άνετα όση ώρα έμεινε μαζί τους. Ποτέ κανείς δεν ήταν ο εαυτός του, από τους ξένους όταν γνώριζαν τον Περικλή [...] Την είχε συνηθίσει ο Περικλής αυτή την περίπλοκη συμπεριφορά των άλλων έναντι του και την έπαιρνε σαν δεδομένο. Αυτός ήταν ο λόγος που τώρα του έκανε εντύπωση η Σόνια. Τον αντιμετώπιζε σαν φυσιολογικό άνθρωπο και όχι σαν φαινόμενο ή φρικιό» (*Μεσημβρινή Παράσταση*: 246).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Προχωρώντας σε μία συνολική αποτίμηση της προσέγγισης που χρησιμοποιεί η Πολυδώρα ασχολείται στα έργα της όσον αφορά τη διαφορετικότητα, μπορούμε να πούμε πως η υπό εξέτασιν συγγραφέας υποπίπτει σε αναιρέσεις όσον αφορά τον τρόπο που παρουσιάζει το φαινόμενο της αναπηρίας μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενά της. Η συγγραφέας κατ' επανάληψιν δηλώνει πως στα μυθιστορήματά της δε στοχεύει στη συγκρότηση μίας ιστορίας, στην οποία η έμφαση θα πέφτει στην αναπηρία. Αντίθετα, γράφει για ό,τι κάθε φορά καταφέρνει να της δονήσει το συναίσθημα και εκείνο το οποίο επιδιώκει είναι όχι να περάσει μηνύματα αλλά να καταφέρει να συλλάβει και να αποτυπώσει την πραγματικότητα.

Η συγγραφέας, όμως, δείχνει να ενδιαφέρεται για την επίδραση που ενδέχεται να προκαλέσουν τα βιβλία της στο κοινό. Σύμφωνα με τον Σακελλαρίου (1998), κανένας λογοτέχνης, δεν παράγει έργα που τα στοιχεία τους δεν προέρχονται από την πραγματικότητα, τα φανταστικά στοιχεία του έργου τέχνης αποτελούν τροποποιήσεις των στοιχείων της πραγματικότητας, ή έστω επινοήσεις, με βάση πραγματικά δεδομένα. Η λογοτεχνία περιέχει κοινωνικά αντικείμενα αναφοράς, είναι απόλυτα εφαρμόσιμο γιατί λαμβάνει υπόψη της το ενεργό ενδιαφέρον του συγγραφέα να κατανοήσει την κοινωνία του (Hall, 1990).

Επομένως, σύμφωνα και με τα πιο πάνω, αλλά και σε συνδυασμό με την ανάλυση για τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας της συγγραφέως, διαπιστώνουμε ότι εφόσον και η ίδια υπήρξε «διαφορετική» ίσως αυτό να αποτελεί μια διέξοδο - εκούσια ή ακούσια - να γράφει δηλαδή για θέματα που αφορούν τη διαφορετικότητα. Η ίδια στην συνέντευξη που μας παραχώρησε, αναφέρεται στα δύσκολα χρόνια που σημάδεψαν την παιδική της ηλικία, στην επιθυμία της να διαβάσει και να σπουδάσει σε ένα περιβάλλον που δεν γινόταν λόγος για κάτι τέτοιο αλλά και στις πολύ διαφορετικές αντιλήψεις που είχε σαν παιδί πρώτα και στην συνέχεια σαν ενήλικας, με τους γονείς της, κάτι που την έκανε να ξεχωρίζει και να είναι διαφορετική. Επιβεβαιώνεται η αρχική μας υπόθεση, που αφορούσε όχι μόνο στην κοινωνιολογία της λογοτεχνίας μέσω της ανάλυσης περιεχομένου των δυο μυθιστορημάτων αλλά και σε μια ευρύτερη θεώρηση για την κοινωνιολογία λογοτεχνίας και της ίδιας της συγγραφέως. Η αρχική μας υπόθεση στηρίζεται και στα λεγόμενα της Καραγιάννη (2010), η οποία υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι που επιλέγουν να ασχολούνται με την διαφορετικότητα, έχουν οι ίδιοι βιώσει τη διαφορετικότητα, κάποια στιγμή στη ζωή τους ή σε κάποιους τομείς στο παρελθόν. Επίσης,

μέσα από τη θέση αυτή (ερευνητική), προσπαθούν να προστατεύσουν τα άτομα που διαφέρουν από το σύνηθες.

Μέσα από την ανάλυση που προηγήθηκε εξάγεται το συμπέρασμα ότι το συγγραφικό έργο της Πολυδώρου έχει διττό ρόλο. Από τη μια, θα λέγαμε ότι, πράγματι μέσα από τα μυθιστορήματα της αναπαράγεται η εικόνα του ανάπηρου που επικρατούσε με την εποχή εκείνη αλλά και τον τρόπο που αντιμετωπιζόταν οποιοδήποτε άτομο διέφερε από το σύνηθες στην κυπριακή κοινωνία την δεκαετία του 50 (Χαιρετίσματα της Βροχής) και τη δεκαετία του 70 (Μεσημβρινή Παράσταση). Από την άλλη, όμως, φέρνει τον αναγνώστη ενώπιον της ίδιας του της κοινωνίας, αναδεικνύει το ρόλο του περίγυρου και τις επιδράσεις που έχει αυτός, στο ρόλο της Εκκλησίας και της Θρησκείας γενικότερα η οποία επηρεάζει την καθημερινή ζωή του. Επιπλέον, αναδεικνύεται η ακραία μορφή επιβολής των κοινωνικών κανόνων, και η εξουσία που έχουν αυτοί στα άτομα που αποτελούν το κοινωνικό σύνολο. Πράγματι λοιπόν, επιβεβαιώνεται μέσα από την ανάλυση του έργου της Πολυδώρου η θέση του Hall (1990) ο οποίος αναφέρει ότι ένα μεγάλο μέρος της λογοτεχνίας είναι σαφές πώς αποβλέπει στην επιβολή κοινωνικών κανόνων αλλά και άσκησης κοινωνικής κριτικής.

Είναι αξιοπρόσεκτο πως η συγγραφέας χρησιμοποιεί με μεγάλη δεξιοτεχνία, τη γλώσσα και κυρίως την κυπριακή διάλεκτο μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η αμεσότητα προς το αναγνωστικό κοινό, αφού, στη γλώσσα και διάλεκτο του τόπου είναι καλά φυλαγμένες οι ρίζες και η κληρονομιά μας. Η συγγραφέας αποδίδει την εικόνα των πραγμάτων, όπως αυτά είχαν ορισμένες δεκαετίες πριν και ταυτόχρονα σοκάρει το αναγνωστικό κοινό με τον – σκληρό - τρόπο που γράφει κάποιες φορές. Όπως αναφέρει και η ίδια στην συνέντευξη που μας παραχώρησε, «την κυπριακή διάλεκτο εγώ την λατρεύω και πιστεύω πως είναι κομμάτι της ταυτότητας μας» (Πολυδώρου, 2011: 56). Η βιβλιογραφία δείχνει ξεκάθαρα ότι η γλώσσα επεκτείνει σε μεγάλο βαθμό την δυνατότητα της επικοινωνίας. Αυτό είναι βέβαια πολύ σημαντικό για την κοινωνικοποίηση των μικρών παιδιών, τα οποία στην ανθρώπινη κοινωνία, κατηχούνται στη συμπεριφορά και τους κανόνες της κοινωνίας τους, όχι μόνο με την υποδειγματική συμπεριφορά των μεγαλύτερων τους, αλλά και σε μεγάλο μάλιστα βαθμό, με τη γλώσσα. Και όχι μόνο με την καθημερινή γλώσσα αλλά ιδιαίτερα με την αφηγηματική λογοτεχνία (Hall, 1990). Με βάση αυτή την προσέγγιση κατανοούνται ο «κοινωνικός έλεγχος» και η «μετάδοση των κανόνων».

Η σκιαγράφηση των ηρώων που διέφεραν από το σύνηθες, όσον αφορά τη σχέση τους με την Θρησκεία και την Εκκλησία, καταδεικνύει τον τρόπο που όλα αυτά συνιστούν το - κοινωνικό - σύστημα αξιών, τους κοινωνικούς κανόνες και πως τελικά αυτά τα στοιχεία καταλήγουν να εξουσιάζουν το άτομο και να έχουν ως αποτέλεσμα οι ήρωες να οδηγούνται σε ακραίες πράξεις. Παρατηρούμε πως αυτό συμβαίνει και στα δυο μυθιστορήματα. Επιπλέον, όμως, εφόσον στο έργο της Πολυδώρου διαπιστώνουμε να χρησιμοποιείται έντονα το θέμα της Θρησκείας, της Θείας δίκης και του Θανάτου οφείλουμε να αναφέρουμε και την κυρίαρχη επιστημονική άποψη. Σύμφωνα με τον Φωτίου (1990) είναι γεγονός ότι, η κοινωνία για να λειτουργήσει χρειάζεται κανόνες που να ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των μελών της. Το ενδιαφέρον της βέβαια συχνά εξαντλείται στην εξωτερική τήρηση αυτών των κανόνων, αυτού του νομικού πλαισίου.

Μέσα και από τα δυο μυθιστορήματα που αναλύθηκαν, φαίνεται ξεκάθαρα το γεγονός ότι η κοινωνία δυσκολεύεται να τα βγάλει πέρα με κάθε λογής διαφορές. Όπως διαφάνηκε και από τα δυο μυθιστορήματα της Πολυδώρου η κοινωνία εκφράζει αυτή τη δυσκολία με πολλούς συνειδητούς και ασυνειδητούς τρόπους. Οι άνθρωποι με ιδιαιτερότητες μπορούν συνήθως να δώσουν ένα κατάλογο χιλιάδων λεκτικών και μη λεκτικών περιστατικών στις οποίες η κοινωνία αποκαλύπτει έλλειψη ευαισθησίας και γνώσης, απόρριψη και προκατάληψη απέναντι τους. Τα κοινωνικά αυτά αισθήματα επηρεάζουν την οικογένεια και τη σχέση της με το παιδί με ιδιαιτερότητα (Μπουσκάλια, 1993). Όπως φαίνεται και από την ανάλυση των αποτελεσμάτων η οικογένεια έχει να αντιμετωπίσει και εξωτερικές πιέσεις. Πολλές φορές, όπως είδαμε, γίνεται υπαινιγμός για την ευθύνη της μητέρας, ή και των δύο γονιών. Εκλαμβάνεται ακόμη η αμαρτία και ως τιμωρία από το Θεό για τις «αμαρτίες» τους.

Πρόσθετα, μέσα από το συγγραφικό έργο της Πολυδώρου αναπαράγεται η στερεότυπη άποψη που θέλει τα ανάπηρα άτομα να είναι θύματα, να βρίσκονται αντιμέτωποι με την υποτίμηση, τον οίκτο και την προκατάληψη. Με τον τρόπο αυτό, οι πραγματικές κοινωνικές διακρίσεις οδηγούν σε γλωσσικούς όρους που τις νομιμοποιούν. Κατά συνέπεια η γλωσσική και κοινωνική αλλαγή πηγαίνουν χέρι χέρι (Χαλκιά, 2003). Σχολιάζοντας λοιπόν, τις λανθασμένες αναπαραστάσεις που προβάλλονται από τα ΜΜΕ, όσον αφορά την παρουσίαση των ατόμων με αναπηρία, ο Oliver (2009) αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα, είτε σε μυθιστορήματα, είτε σε εφημερίδα, στην τηλεόραση ή τον κινηματογράφο οι ανάπηροι

συνεχίζουν να σκιαγραφούνται ως περισσότερο ή λιγότερο από ανθρώπινοι και σπάνια σαν συνηθισμένοι άνθρωποι που κάνουν συνηθισμένα πράγματα.

Κατά συνέπεια, θα λέγαμε ότι τα μηνύματα που προβάλλονται από την λογοτεχνία, δεν παρουσιάζουν μόνο αλλά και κατασκευάζουν την πραγματικότητα. Στην υποτιθέμενη προσπάθεια τους να παρουσιάσουν την πραγματικότητα, αυτό που καταφέρνουν είναι να διαιωνίζουν τα στερεότυπα μέσω της κυρίαρχης αναπαράστασης για τα άτομα με αναπηρία.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ανακεφαλαιώνοντας τις πιο πάνω απόψεις καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι σχετικές με την αναπηρία προκαταλήψεις και τα στερεότυπα έχουν βαθιές ρίζες. Απέχουν δε πολύ από μια σύγχρονη οπτική που προβάλλει τον άνθρωπο με αναπηρία να διεκδικεί μια κοινωνική παρουσία απαλλαγμένη από στερεότυπα. Σύμφωνα με την Φτιάκα (2001), η λογοτεχνία έχει τώρα, στον εικοστό-πρώτο αιώνα, ευθύνη να ξεριζώσει αυτές τις προκαταλήψεις και να αποκαταστήσει στα μάτια μας τα άτομα με αναπηρία όπως είναι: άνθρωποι σαν κι εμάς.

Τα πράγματα αλλάζουν, τουλάχιστον όσον αφορά την εκπαίδευση, και είναι χρήσιμο να συνειδητοποιήσουμε ότι έχουμε την ευκαιρία παρέμβασης σε μια απορριπτική κοινωνία. Αυτό που χρειάζεται να κάνουμε είναι να καταλάβουμε το βάθος των προκαταλήψεων, της ευθύνης που έχουμε στις πλάτες μας, και σαν εκπαιδευτικοί και σαν άνθρωποι, να τα αποβάλουμε, να ξεφύγουμε από τέτοια πρότυπα και να δημιουργήσουμε άλλα (Φτιάκα, 2011).

Η συμπερίληψη ποιοτικών λογοτεχνικών κειμένων που αγγίζουν με ευαισθησία το θέμα της αναπηρίας στη λογοτεχνία, στον υποχρεωτικό κορμό της εκπαίδευσης ιδιαίτερα, είναι βασική μας υποχρέωση και στρατηγική για να μπορέσουμε να διαμορφώσουμε στάσεις δεκτικότητας, ανοχής και αποδοχής από τους αυριανούς κύριους πολίτες (Φτιάκα, 2001). Αυτό που χρειαζόμαστε, είναι λογοτεχνία που να μην παρουσιάζει τους ανάπηρους σε κατάσταση ελεημοσύνης και εξάρτησης αλλά να τους τοποθετεί σε ένα ρεαλιστικό πλαίσιο, και να δημιουργεί ευκαιρίες για αποδοχή της διαφορετικότητας. Όπως αναφέρει ο Andrews (1998), η χρήση λογοτεχνίας που αφορά την αναπηρία είναι δυνατό να φανεί αποτελεσματική στην προώθηση της κατανόησης και της αποδοχής των ατόμων με αναπηρία και μπορεί να βοηθήσει στη δημιουργία θετικών στάσεων για θέματα αναπηρίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνικά

- Γκοργκόλης, Σ., (2006) *Αναπηρία και Λαϊκός Πολιτισμός*, Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Λαϊκός Πολιτισμός και Εκπαίδευση, 29 Σεπτεμβρίου - 1 Οκτωβρίου 2006, Θεσσαλία-Βόλος.
- Ζώνιου-Σιδέρη, Α., (1996) *Οι ανάπηροι και η εκπαίδευσή τους: μία ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση της ένταξης*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Καραγιάννη, Π., (2010) Διάλεξη στα πλαίσια του μαθήματος «Διαφοροποίηση στη νέα τάξη», Μεταπτυχιακό Ενιαία Εκπαίδευση, Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Κυριαζή, Ν. (1999) *Η Κοινωνιολογική έρευνα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπουσκάλια, Λ., (1993) (Γιώργος Δίπλας μεταφρ.) *Άτομα με Ειδικές Ανάγκες και οι γονείς τους*, Αθήνα: Γλάρος.
- Παπαρίζος, Α., (2001) *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παπαστάμου Σ. & Μαντόγλου Α., (1995) Σύγχρονες Έρευνες στην Κοινωνική Ψυχολογία, Κοινωνικές Αναπαραστάσεις, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Πολυδώρου, Α., (2008) *Μεσημβρινή Παράσταση*. Λευκωσία, Κύπρος: Πολυδώρου.
- Πολυδώρου, Α., (2008) *Χαιρετίσματα της Βροχής*. Λευκωσία, Κύπρος: Επιφανίου.
- Πολυδώρου, Α., (2011) *Συνέντευξη συγγραφέως Άντρης Πολυδώρου 5/04/2011, Μελέτη με θέμα: Η αναπηρία μέσα από την Κυπριακή Λογοτεχνία*, στα πλαίσια του μαθήματος ΕΠΑ 542: «Ειδική και Ενιαία Εκπαίδευση στη Κύπρο», Διδάσκουσα: Ελένη Φτιάκα, Εαρινό Εξάμηνο. Μεταπτυχιακό Ενιαία Εκπαίδευση, Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Πολυδώρου, Δ., (2008) Πρόλογος, στο Πολυδώρου, Α., (2008) *Μεσημβρινή Παράσταση*. Λευκωσία, Κύπρος: Πολυδώρου.
- Σακελλαρίου, Χ., (1998) *Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σεραφετινίδου, Μ., (1999) *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης*, Αθήνα: Gutenberg.
- Σταύρου, Ε., (2001) Το παιδί και ο Θάνατος, στο Τσιάντης, Γ., Ξυπολυτά-Ζαχαριάδη, Α. (2001) *Ψυχοσωματικά Προβλήματα των Παιδιών*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Φτιάκα Ε. (2000) Από πού ερχόμαστε και που πάμε; Κυπριακή Πολιτεία και Ειδική Εκπαίδευση, στο Φτιάκα, Ε. (επιμ.) (2007), *Ειδική και Ενιαία Εκπαίδευση στην Κύπρο*, Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Φτιάκα Ε., (1999) Σύγχρονες Τάσεις της ειδικής εκπαίδευσης στο διεθνή χώρο: Πρόκληση για την Εκπαίδευση των Εκπαιδευτικών στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, στο Φτιάκα, Ε. (επιμ.) (2007), *Ειδική και Ενιαία Εκπαίδευση στην Κύπρο*, Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Φτιάκα, Ε. , (2011) *Η αναπηρία στη Λογοτεχνία- Καθηγητές στον αέρα*, UCY VOICE 8/2/2011, Ραδιοφωνική Εκπομπή.

Φτιάκα, Ε., (2001) Ομιλία κατά την τελετή βράβευσης των νικητών του Διαγωνισμού Διηγήματος, Επιτροπή Προστασίας Ατόμων με Νοητική Καθυστέρηση.

Φωτίου, Σ., (1990) *Αλλοτρίωση και Αυτογνωσία*, Αθήνα: Σηματώρος.

Χαλκιά, Α., (2003) Διάλεξη στα πλαίσια του μαθήματος «Κοινωνικές Αναπαραστάσεις του Φύλου και ΜΜΕ», Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Ψάλιου, Π. & Φτιάκα, Ε. (2010) Η αναπηρία στο έργο της Αλκυόνης Παπαδάκη, *Πρακτικά 11^ο Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου*.

Αγγλικά

Andrews, S. E., (1998) Using inclusion literature to promote positive attitudes toward disabilities, *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, 41 (6), 420-427.

Corker, M & Shakespeare, T., (2002) Mapping the Terrain. In: M, Corker and T. Shakespeare (Eds) *Disability/Postmodernity*. London: Continuum.(pp.1-17)

Escarpit, R., (1972) *Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας*, (Μετάφρ. Δ.Π Ποταμιανού). Αθήνα: Εκδόσεις Ζαχαροπούλου.

Finkelstein, V., (1980) *Attitudes and Disabled People: Issues for discussion*. New York: Word Rehabilitation Fund.

Garrett, S., (1993) A Valediction for Bidding Mourning: Death and the Narratee in Bronte's *Villette*, στο *Bronfen Elizabeth, & Webster Goodwin Sarah (eds), Death and Representation, ό.π.*

Hall, J., (1990) *Η Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας*, (μεταφρ. Τσαούση, Μ). Αθήνα: Gutenberg.

Oliver, M., (2009) *Αναπηρία και Πολιτική*, (επιμ. Γ. Καραγιάννη). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Stiker, H. – J., (1999) *A history of disability, USA*: University of Michigan Press.

Περίληψη στα Αγγλικά

The purpose of this study is, through the critical discourse analysis and comparison and correlation of two novels, the literary production of the Cypriot writer, Andri Polydorou, to examine the way with which the portrait of disability is presented. Having as a guiding criterion the comprehensive realization of the issue, an effort is being made to identify common denominators on how the author approaches the issue of disability and in relation to the cultural dimension of social reality to which it refers to, namely religion, language and dialect, habits and customs, and social rules. In addition, through this research study, attempts are made to investigate the causes, the author chooses to incorporate in her work, heroes that differ from the usual ones. For this purpose, the works of *Xairetismata tis Vrochis* (Rain Greetings) and *Mesivrini Parastasi* (Noon Performance) have been studied.

Key words: Disability, Literature, Social structure, Stereotypes.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Μαρία Χαλεβελάκη

Μία εισαγωγή στη σημειολογία: Θεωρία και εφαρμογές

Εκδόσεις Καστανιώτη

Αθήνα: 2010

Σελίδες: 180

Ελάχιστα είναι τα βιβλία που κυκλοφορούν στην ελληνική γλώσσα για τη Σημειολογία (ή αλλιώς, Σημειωτική) και ακόμη λιγότερα αυτά που αποτελούν πρωτογενείς παραγωγές και όχι μεταφράσεις ξένων έργων. Με εξαίρεση τις εκδόσεις της Ελληνικής Σημειωτικής, η βιβλιογραφία στο χώρο της Σημειολογίας στην Ελλάδα είναι πολύ περιορισμένη. Ωστόσο, η συγκεκριμένη επιστήμη έχει ρίζες στην αρχαία ελληνική σκέψη και τον πολιτισμό και, στη νεότερη μορφή της, έχει τουλάχιστον έναν αιώνα παρουσίας με πολλούς κλάδους και εξειδικεύσεις: οπτική σημειωτική, ζωο-σημειωτική, βιο-σημειωτική, σημειωτική του θεάτρου, του κινηματογράφου ή της μουσικής, σημειωτική του χώρου κλπ.

Όλος ο κόσμος μπορεί να είναι ένα σημείο, αρκεί κάποιος να τον ερμηνεύει ως τέτοιο. Η Μαρία Χαλεβελάκη αναλαμβάνει να μας ξεναγήσει στον κόσμο της σημειωτικής παρουσιάζοντας βασικά σημεία από τις θεωρητικές προτάσεις τριών σημαντικών εκπροσώπων της Σημειωτικής: του Ferdinand de Saussure, του Charles Sanders Peirce και του Roland Barthes. Η Σημειολογία είναι μία επιστήμη και ταυτόχρονα μία (ή περισσότερες) μεθοδολογία (ες) για την ανάλυση του περιβάλλοντα κόσμου. Το βιβλίο κινείται ταυτόχρονα και στα δύο επίπεδα. Η συγγραφέας παρουσιάζει βασικά σημεία της επιστήμης, όπως αυτά ορίστηκαν από τον de Saussure, τον Peirce και τον Barthes και ταυτόχρονα εφαρμόζει μεθοδολογικά εργαλεία και από τους τρεις σημειολόγους, προκειμένου να εξηγήσει την αέναη διαδικασία της 'σημείωσης'.

Όπως ορίζεται από την ίδια τη συγγραφέα, πρόκειται για ένα εισαγωγικό εγχειρίδιο στο χώρο της Σημειολογίας, το οποίο απευθύνεται σε αναγνώστες με ποικίλα ενδιαφέροντα και από διάφορους επιστημονικούς κλάδους. Άλλωστε, η σημειολογία ως επιστήμη αλλά και μεθοδολογία ανάλυσης δεν συνδέεται με κάποιο συγκεκριμένο αντικείμενο. Οι εφαρμογές της είναι ποικίλες και αυτό την καθιστά ιδιαίτερα διεπιστημονική.

Το βιβλίο αρθρώνεται σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο ορίζεται η έννοια και τα χαρακτηριστικά του γλωσσικού σημείου σύμφωνα με τον Ferdinand de Saussure, παρουσιάζεται η έννοια του συστήματος και το δυαζονικό σχήμα οργάνωσης των σχέσεων μέσα στη γλώσσα (παραδειγματικός και συνταγματικός άξονας). Στο δεύτερο κεφάλαιο ορίζεται το σημείο σύμφωνα με τον Charles Sanders Peirce, συζητούνται οι σχέσεις με τον ορισμό του γλωσσικού σημείου κατά τον de Saussure και παρουσιάζονται οι διάφορες κατηγορίες σημείων, συγκεκριμένα σε ό,τι αφορά τη σχέση μεταξύ του σημείου και του αντικειμένου αναφοράς του, δηλαδή η τριαδική διαίρεση του σημείου σε εικόνες, ενδείκτες και σύμβολα. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται βασικά στοιχεία από τη σημειολογία του Roland Barthes, οι σχέσεις λόγου και εικόνας, όπως αυτός τις όρισε, η διαδικασία της ανάγνωσης και ο ρόλος του αναγνώστη και αναδεικνύεται η εφαρμοσμένη μορφή της σημειολογίας σε αντικείμενα και φαινόμενα της καθημερινότητας.

Κάτι που καθιστά ιδιαίτερα ενδιαφέρον το βιβλίο της Μαρίας Χαλεβελάκη είναι ότι συνιστά και το ίδιο, ως αντικείμενο, ένα παράδειγμα εφαρμογής της σημειολογίας στην καθημερινότητα. Ιδιότυπες και πρωτόγνωρες επιλογές, όπως η μη τυπική διευθέτηση της έντυπης σελίδας (παραβίαση της τυπικής στοίχισης), η εισβολή οπτικών μέσων (εικόνων, σχεδιαγραμμάτων, σχεδίων κλπ) στο ρέον κείμενο και τυπογραφικές επιλογές με εναλλαγή διαφόρων μεγεθών και τύπων γραμματοσειρών, ενδυναμώνουν την αναγνωσιμότητα του κειμένου και οπτικοποιούν με ιδιαίτερα εύληπτο τρόπο, ακόμη και για τον αρχάριο αναγνώστη/θεατή, τις προσφερόμενες πληροφορίες. Το κείμενο ανασυντίθεται ως ένα δυναμικό και ενιαίο 'όλον' μέσα από ένα συνεχή τεμαχισμό, ο οποίος, εκτός από ιδιαίτερος καλαισθητός, είναι απολύτως λειτουργικός. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι η Σημειολογία, παρότι είναι μία ενδιαφέρουσα επιστήμη, συχνά θεωρείται ιδιαίτερα δύσκολη ως προς την προσέγγιση από τους μη-ειδικούς. Η συγγραφέας δείχνει ότι κατέχει την επιστήμη καθώς συνδιαλέγεται με άνεση με τις ποικίλες προσεγγίσεις της Σημειολογίας, παρουσιάζοντας παραδείγματα από τον χώρο της τέχνης, της διαφήμισης και της καθημερινότητας. Πίνακες ζωγραφικής, έντυπες διαφημίσεις, κόμικς, φωτογραφίες, λογότυποι εταιρειών, εξώφυλλα περιοδικών, εικονογράμματα, πινακίδες, μέχρι και το ιστορικό (για τους χρήστες μιας άλλης εποχής και κουλτούρας) πακέτο τσιγάρων 'Santé' γίνονται αντικείμενο παρατήρησης και ανάλυσης. Ο αναγνώστης/θεατής του βιβλίου της Μαρίας Χαλεβελάκη καλείται να αναλάβει ένα ενεργό ρόλο σε ένα διαρκές παιχνίδι αναζήτησης απαντήσεων, εκπλήξεων και αναιρέσεων, όπου δεν

υπάρχει μόνο μία ορθή ερμηνεία. Άλλωστε, όπως δήλωσε ο Roland Barthes, *‘ο αναγνώστης δεν είναι ένας απλός καταναλωτής κειμένων, αλλά ο ίδιος γίνεται παραγωγός της σημασίας τους, η δε πράξη της ανάγνωσης είναι μία δυναμική και δημιουργική ερευνητική πράξη’*.

Εάν όσα αναφέρονται παραπάνω ενδέχεται να δημιουργήσουν στον αναγνώστη την ιδέα ότι μοναδικό αντικείμενο του βιβλίου είναι η ανάλυση του οπτικού κόσμου, όπως δηλώνεται με σαφήνεια από τη Μαρία Χαλεβελάκη, κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Με αφορμή ένα ποίημα του Ελύτη και έναν πίνακα του Boticelli, αναφέρει ότι *‘ο λόγος και η εικόνα καταφέρνουν με διαφορετικές εκφραστικές-διόδους να μιλήσουν στην ψυχή του αναγνώστη/θεατή’*. Η συγγραφέας παρατηρεί τη συνεργασία κειμένου-εικόνας σε διάφορα σύγχρονα κείμενα (οπτικά και γλωσσικά) και παρουσιάζει τα νοήματα που προκύπτουν.

Το μόνο σημείο παρατήρησης προς τη συγγραφέα αφορά στην πολύ μικρή γραμματοσειρά που χρησιμοποιείται στις εισαγωγικές σελίδες των τριών κεφαλαίων του βιβλίου (ιδιαίτερα δύσκολο για πρεσβύωπες αναγνώστες) και, φυσικά, ως αναγνώστης/θεατής, που συμμετέχει στο παιχνίδι εξερεύνησης στο οποίο μας καλεί η Μαρία Χαλεβελάκη, θα χαιρόμουν να διαβάσω τις απαντήσεις στις ‘ασκήσεις’ που παρουσιάζονται.

Πρόκειται για ένα πρωτότυπο και χρήσιμο βιβλίο, ενδιαφέρον ως προς τη σύλληψη και υλοποίησή του και συνάμα ένα ‘εύλωτο’ και ‘εύληπτο’ εγχειρίδιο εισαγωγής στη Σημειολογία.

Μαρία Παπαδοπούλου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Δημήτριος Σμοκοβίτης

Στρατιωτική Κοινωνιολογία στην Ελλάδα: Ειδικά θέματα. Τριάντα χρόνια προβληματισμού, έρευνας και διδασκαλίας.

Εκδόσεις Βεργίνα

Αθήνα: 2011

Σελίδες: 317

Το έργο – σταθμός του γνωστού Διδάκτορα της Κοινωνιολογίας, με έμφαση στην στρατιωτική κοινωνιολογία, Δημητρίου Σμοκοβίτη, ακαδημαϊκού δάσκαλου και δραστήριου οργανωτή επιστημονικών εκδηλώσεων, συνιστά το απαύγασμα τριάντα χρόνων προβληματισμού, έρευνας και διδασκαλίας. Περιλαμβάνει εκτός από την εντυπωσιακή συλλογή επιστημονικών του άρθρων, διαλέξεων, παρουσιάσεων σε επιστημονικά συνέδρια κ.λπ., 23 πίνακες και 452 τίτλους ελληνικής και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας.

Το εν λόγω έργο ανοίγει με τον πρόλογο του Καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου, Νεοκλή Σαρρή, οποίος μεταξύ των άλλων άκρως θετικών λόγων, θεωρεί ότι το μεγαλύτερο κατόρθωμα του Δρα Σμοκοβίτη είναι ότι άνοιξε τον δύσβατο επιστημονικό δρόμο της στρατιωτικής κοινωνιολογίας για μελλοντικές γενιές ερευνητών (σελ. 13).

Στο «Αντί Προλόγου» που ακολουθεί και πέρα από τις ευχαριστίες του σε σημαντικά πρόσωπα, ο συγγραφέας εξηγεί την δική του πορεία στον χρόνο σε συνδυασμό με την οικοδόμηση μιας γερής επιστημονικής βάσης στον τομέα της στρατιωτικής κοινωνιολογίας, αντικείμενο που λάτρεψε.

Το βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερα μέρη και ολοκληρώνεται με ένα παράρτημα – οδηγό για την στρατιωτική κοινωνιολογία γενικώς.

Το πρώτο μέρος ασχολείται με την στρατιωτική κοινωνιολογία ως εφαρμοσμένος κλάδος και καλύπτει μια σειρά ζητημάτων, από την στρατιωτική κοινωνιολογία στην Ελλάδα και στις Η.Π.Α. σε πιο θεωρητικά ζητήματα όπως στις συμμετοχές 3, 5, 7, αλλά και την ανατομία του στρατιωτικού ως κάτι περισσότερο από ένα επάγγελμα.

Ευχάριστη έκπληξη και σύγχρονη – επίκαιρη ενημέρωση συνιστά το δεύτερο μέρος του βιβλίου όπου εξετάζεται και αναλύεται ο διεθνής ρόλος των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων σε σχετικά πρόσφατες ειρηνευτικές αποστολές, και όχι μόνο. Το

εν λόγω μέρος αρχίζει με τη συμβολή της Ελλάδος στον πόλεμο της Κορέας, συνεχίζει με τις αποστολές σε: Σομαλία – Βοσνία – Αλβανία – Κοσσυφοπέδιο-Αφγανιστάν. Αναλύεται εν κατακλείδι στο δεύτερο πάντα μέρος ο νέος ρόλος των ενόπλων δυνάμεων με θέμα την συμμετοχή τους στην ασφάλεια των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας του 2004.

Τα ακανθώδη ζητήματα του σύγχρονου επαγγελματισμού και της στρατιωτικής εκπαίδευσης εξετάζονται και αναλύονται στο τρίτο μέρος του υπό εξέταση έργου. Θίγονται θέματα όπως η σχέση επαγγελματισμού και ηγεσίας, η εθνική άμυνα και τα ελληνικά πανεπιστήμια, η επαγγελματοποίηση των φοιτητών στρατιωτικών σχολών, οι νέες τάσεις στην ελληνική στρατιωτική οργάνωση και εκπαίδευση, η δεύτερη καριέρα του αξιωματικού.

Το τέταρτο μέρος καλύπτει τις εφαρμογές της στρατιωτικής κοινωνιολογίας στον ελληνικό στρατό. Άκρως ενδιαφέροντα θέματα αναλύονται, όπως ο ρόλος των γυναικών στον ελληνικό στρατό, οι αντιρρησίες συνείδησης στην Ελλάδα, η επικοινωνιακή πολιτική των ενόπλων δυνάμεων, ο επαγγελματικός προσανατολισμός και η συμβουλευτική στον ελληνικό στρατό. Το τέταρτο μέρος κλείνει με την κοινωνιολογία της αστυνομίας. Ειδικά το άρθρο για την κοινωνιολογία της αστυνομίας, τομέας, λίγο αναπτυγμένος στην Ελλάδα, καλύπτει κάθε πτυχή του ζητήματος σε σχέση με την κοινή γνώμη, την δίωξη του εγκλήματος.

Ο συνδυασμός στρατιωτικής και αστυνομικής κοινωνιολογίας συνιστά μια επιτυχή προσέγγιση του Δρα Σμοκοβίτη, ο οποίος πράγματι ανοίγει «δύσβατους» και δύσκολους δρόμους στο εργαστήρι της επιστήμης.

Το παράρτημα στο τέλος του βιβλίου συνιστά έναν χρήσιμο οδηγό κοινωνιολογίας. Αναφέρεται η International Sociological Association (Διεθνής Κοινωνιολογική Εταιρεία), το European Research Group on Military and Society (ERGOMAS – Ευρωπαϊκή Ερευνητική Ομάδα Στρατού και Κοινωνίας) και το Inter-University Seminar on Armed Forces and Society (I.U.S. – Δια-Πανεπιστημιακό Σεμινάριο Ενόπλων Δυνάμεων και Κοινωνίας).

Συνολικά το έργο συνιστά μια ολοκληρωμένη βάση για την στρατιωτική κοινωνιολογία στην Ελλάδα. Το γεγονός δεν μας ξαφνιάζει αφού ο Δράς Δημήτριος Σμοκοβίτης κατέχει ρόλο – κλειδί στην ανάδειξη, ανάπτυξη και παραπέρα διερεύνηση, σε επιστημονική πάντα βάση, του άκρως ενδιαφέροντος θέματος της στρατιωτικής κοινωνιολογίας, το οποίο ήταν σε εμβρυακή μορφή πριν ο Δράς

Σμοκοβίτης και άλλοι Έλληνες και ομογενείς κορυφαίοι Κοινωνιολόγοι της δώσουν τη θέση που της αξίζει στο επιστημονικό στερέωμα.

Ο συγγραφέας γράφει με τρόπο εύληπτο, γλαφυρό, κατανοητό χωρίς να χάνει την επιστημονική του σοβαρότητα. Είναι πάντα τεκμηριωμένος και χειρίζεται άψογα την πολυάριθμη ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Η προσφορά του Δρα Δημήτρη Σμοκοβίτη είναι πολύ μεγαλύτερο του περιβόητου λίθου στο ευρύτερο οικοδόμημα της ευγενούς επιστήμης της Κοινωνιολογίας.-

Δημήτρης Ψύλλας

Διόρθωση για το τεύχος 60

Στο άρθρο της αρχικής έκδοσης του τεύχους 60: «*Web 2.0, Κοινωνικά δίκτυα και Βιβλιοθήκες: Μια έρευνα σε φοιτητές Βιβλιοθηκονομίας*» παραλείφθηκε- εκ παραδρομής -το όνομα της συγγραφέως Βασιλικής Χαριτοπούλου το οποίο και αποκαθίσταται κανονικά. Ως εκ τούτου το άρθρο αυτό του τεύχους 60 φέρει την εξής μορφή:

Συγγραφείς: Εμμανουήλ Γαρουφάλλου – Βασιλική Χαριτοπούλου : «*Web 2.0, Κοινωνικά δίκτυα και Βιβλιοθήκες: Μια έρευνα σε φοιτητές Βιβλιοθηκονομίας*»